

University of Groningen

Anatomie van een taal

van der Laan, Arend Hendrik

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1998

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

van der Laan, A. H. (1998). *Anatomie van een taal: Rodolphus Agricola en Antonius Liber aan de wieg van het humanistische Latijn in de Lage Landen (1469-1485)*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Inleiding

De nu volgende studie van het Latijn van de brieven van Rudolf Agricola bestaat uit twee delen. Het eerste omvat een filologische anatomie van Agricola's brieven. Het Latijn wordt ontleed en benoemd; hetzelfde geldt voor de thematiek die Agricola ter sprake brengt. Verder wordt een overzicht gegeven van de auteurs die Agricola citeert of op wie hij zinspeelt, wordt de wijze geschetst waarop hij dit doet, en wordt getracht de stijl van zijn brieven te karakteriseren. Dit alles met de bedoeling om bloot te leggen, wat nu precies Agricola's kennis van de antieke literatuur is geweest, welke auteurs hij las, wie zijn voorkeur had(den), hoe hij het gelezene verwerkte en benutte. Dit eerste deel zal wellicht de niet-filoloog meer aanspreken. Bovendien hoop ik dat dit gedeelte mij behoedt voor een moderne Aristoteles die ook mij in de hoek van die commentatoren zet οἱ μικρὰς ὁμοιότητας ὀρώσι, μεγάλας δὲ παρορῶσιν.¹

In deel twee wordt eerst de tekst van alle brieven gepresenteerd, vervolgens de commentaar. De chronologische volgorde en nummering van Allen (1906) is daarbij aangehouden. Dat de tekst wordt meegeleverd, heeft vooral een praktische reden. Vele brieven zijn slecht toegankelijk voor de moderne lezer; verschillende zijn alleen in oude edities beschikbaar. Het weglaten van de tekst zou het benutten van de commentaar zeer bemoeilijken, zo niet praktisch onuitvoerbaar maken. Ook zijn 'moderne' edities van brieven niet altijd even correct. Hierbij doel ik vooral op de uitgave van Hartfelder uit 1886, maar ook op die van Leibenguth en Seidel uit 1994 (die overigens ook grote verdiensten heeft). Meer dan eens heb ik de tekst verbeterd.

Het doel van deze studie is dus niet om alle brieven kritisch uit te geven, en wel om een prozaïsche reden: 'de tijd zit krap in zijn heden'. Niettemin is mijn editie van 35 (van de 50) brieven een kritische editie, omdat deze brieven in slechts één bron bewaard zijn gebleven (*S*) en mijn tekst op die bron berust.² Onlangs is een deel daarvan, dat zijn 13 brieven van Agricola aan vrienden in Duitsland, kritisch uitgegeven.³ Ook deze brieven heb ik echter op basis van *S* uitgegeven. Met een aantal uitgangspunten van de moderne editie ben ik het namelijk niet eens; bovendien telt zij een aantal

¹ ARIST. metaph. 1093a 26-8.

² Het gaat om epp. 1, 2, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 46, 47, 48, 49, 50, 53. De brieven no 42, 45, 52 en 54 laat ik uiteraard achterwege, omdat ze aan Agricola gericht zijn.

³ Leibenguth-Seidel 1994; het betreft epp. 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 19, 27, 28, 32, 49, 50.

fouten.¹ Voor de brieven die zowel in meer dan één bron zijn overgeleverd en als in een moderne editie zijn uitgegeven, volg ik de tekst van de moderne uitgave;² orthografie en interpunctie heb ik echter naar eigen inzicht aangepast. Wat betreft de brieven die in meer dan één bron, maar niet in een moderne editie te vinden zijn geldt, dat ik na vergelijking van de mij beschikbare bronnen steeds voor die bron heb gekozen, die mij de beste tekst leek te bieden. Altijd zijn dan de varianten uit de andere mij beschikbare bronnen in het apparaat aangegeven, behalve voor de brieven 21, 29, 38 en 43, waar het apparaat enkel de belangrijkste verschillen met andere bronnen vermeld (*cum breuitatis tum perspicui-tatis causa*). Voor brief 29 volg ik een door dr F. Akkerman geconstitueerde, maar niet gepubliceerde tekst; een apparaat ontbreekt hier.

De gedetailleerde commentaar beslaat de eerste 26 brieven, de helft plus één van het totale aantal brieven van Agricola's hand. De overige 24 brieven zijn met een grovere kam gevlast. Ook hiertoe dwong mij vooral de factor tijd, in combinatie met de overweging dat het aantal van 26 een representatief oordeel over het Latijn mogelijk maakt.

Enkele huishoudelijke opmerkingen. Biografische gegevens over Agricola heb ik veelal achterwege gelaten; daarvoor raadplege de lezer bijvoorbeeld Van der Velden 1911, Akkerman 1988 of Kühlmann 1994. In deel één van dit hoofdstuk geef ik bij het bespreken van idioom doorgaans tussen haakjes enkel de eerste plaats waar dit in Agricola's brieven voorkomt. Voor eventuele volgende plaatsen in de brieven raadplege men de commentaar. Verder is Agricola's taalgebruik hier in categorieën ingedeeld. Van elke bespreek ik enkele voorbeelden. Eventuele parallellen noem ik slechts kort; ook daarvoor biedt de commentaar meer gegevens. In alle gevallen gaat de commentaar uitgebreider in op het besproken idioom en geeft hij meer literatuur.

¹ Zo lost zij e-caudata op tot æ; plaatst aanvullingen van afkortingen tussen haken; spelt in onderkast *j* als *j* en *v* als *v*; en standaardiseert de spelling van woorden met *c* en *t*, omdat deze twee letters in *S* niet te onderscheiden zouden zijn, wat niet zonder meer juist is. Soms is haar interpunctie niet de mijne. Ten slotte editeert zij in ep. 41,9 Quintus Smyrnaeus, niet Agricola. Een aantal fouten die zij maakt inzake de tekst heb ik in het apparaat bij de betreffende epp. (13, 27, 32, 41, 44, 50) vermeld. Voor mijn werkwijze bij het editeren van de tekst, z. blz. 7-8.

² Het gaat om epp. 17 en 51 (Mundt 1992) en 41 en 44 (Leibenguth-Seidel 1994); ep. 17 is ook bij Leibenguth-Seidel te vinden, maar zij volgen *S*, waar Mundt *A* volgt, omdat die hem (en mij) een betere tekst leek te bieden.

1. ANATOMIE VAN EEN TAAL: AGRICOLA LATINUS

1.1. PROLOOG

‘Nu voel ik weer dat ik me werkelijk zal uitdrukken, de woorden in het nauw zal drijven. Helaas, niemand heeft me dit soort jacht geleerd, en de oeroude aangeboren kunst van het schrijven is sinds lang vergeten—vergeten de dagen waarin die kunst zonder enige scholing ontvlamde en laaide als een bosbrand [...]. <Ik voel>, hoe woorden te combineren zijn, hoe je een doodgewoon woord tot leven laat komen en laat delen in de schittering, hitte en schaduw van zijn nabuur, terwijl het zich in die nabuur weerspiegelt en daarbij het naburige woord nieuw maakt, zodat een hele regel een levende regenboog wordt.’¹

Hetzelfde gevoel moet Rudolf Agricola hebben gehad op een dag in Italië, waar hij in Pavia de Latijnse, en later in Ferrara de Griekse literatuur uit de Oudheid bestudeerde. De lang vergeten kunst van het schrijven was voor hem, als voor iedere humanist, het schrijven van Latijn naar antiek voorbeeld. Die kunst was in de ogen van de humanisten inderdaad sinds lang, sinds het begin van de Middeleeuwen, vergeten. En de jacht op die kunst vormt de kern van het humanisme. Hoeveel deze beweging verder ook mag omvatten, op het gebied van het onderwijs, de politiek, de filosofie—haar ruggegraat is de taal, dat is het Latijn, gerestaureerd naar antieke maatstaven. Voor humanisten is het Latijn de basis van de beschaving, van de cultuur. Aangeboren was de gave om antiek Latijn te kunnen schrijven echter allang niet meer, zij moest nu juist door scholing aangeleerd worden. Voor de pioniers van het humanisme, zoals Petrarca in Italië en zoals Agricola en de zijnen buiten Italië, betekende dit zelfscholing. Door het voortdurend en grondig lezen en bestuderen van zoveel mogelijk antieke teksten, gekoppeld aan hun intellectuele en literaire talenten, stelden zij zichzelf in staat Latijn naar antiek voorbeeld te schrijven. Tegelijk spanden ze zich in om hun eigen, maar vooral de volgende generaties voor het nieuwe ideaal te winnen en hen de nieuwe ideeën te onderwijzen. Dit door zelf een school te beginnen (zoals een Guarino van Verona, een Vittorino da Feltre) of door te proberen op bestaande scholen (zoals een Antonius Liber, een Alexander Hegius) en universiteiten (zoals een Peter Luder) voet aan de grond te krijgen. Dit laatste geldt vooral voor de post-Italiaanse fase van het humanisme, als het over de Alpen trekt.² Het is op dit vlak dat iemand als Antonius Liber zich verdienstelijk heeft gemaakt. Mensen als hij waren als de bladeren van de plant, die haar de energie leverden om te kunnen groeien en te kunnen schitteren door haar bloemen, door grote talenten als Agricola en Erasmus. Maar terug naar het

¹ Vladimir Nabokov, *Uitnodiging voor een onthoofding*, vert. A. Brassinga, Amsterdam 1991: 80.

² Rummel 1995: 63 vv.

begin, terug naar de taal.

Een humanist als Petrarca is zich sterk bewust van het grote verschil tussen het Latijn dat in zijn eigen tijd wordt geschreven en het Latijn dat hij aantreft in zijn manuscripten van Vergilius en Cicero. En alle humanisten na hem volgen in zijn voetsporen. De antieke taal wordt de norm; haar woordenschat, haar morfologie, haar syntaxis, haar stijlen dienen als voorbeeld van hoe het moet, hoe Latijn geschreven moet worden. Groot is het aantal geschriften waarin het antiek Latijn in al zijn facetten wordt ontleed en besproken, een genre dat zijn hoogtepunt vindt in Lorenzo Valla's *Elegantiae linguae Latinae*. Niet-antiek Latijn wordt van nu af aan ongenueanceerd als 'barbaars' of 'Gotisch' bestempeld en afgedaan.

Zoals gezegd, de humanist wil antiek Latijn schrijven. Maar wat is antiek Latijn? Uit welke periode van de Oudheid, die wat het Latijn betreft toch zeker een mil-lennium heeft geduurd en een scala aan literaire werken heeft voortgebracht? Die-nen alle auteurs tot voorbeeld? Of wordt een selectie gemaakt? Immers, de tweede helft van het Quattrocento voerde schrijvers ten tonele die Cicero tot uniek stijl-model verkozen en alle andere vormen van Latijn als minderwaardig beschouwden. Die mode begint grofweg in dezelfde periode als waarin Agricola en Liber in Italië hebben vertoefd, en waarin zij—in dat land, of terug in *Phrisia nostra, id est ultimo orbis terrarum angulo*—hun eigen werk geschreven hebben. En dan, in hoeverre is iedere humanist in staat zijn verlangens in daden om te zetten? Wat zijn zijn intellectuele en literaire vaardigheden? De persoon van Iohannes de Veris leert eens te meer hoe diep de kloof tussen droom en daad kan zijn (z. blz. 64-6).

Mijn studie van Agricola's Latijn tracht dit soort vragen te beantwoorden. Hoewel hij niet zeer veel heeft geschreven (of althans ons daarvan niet veel is bewaard gebleven), heb ik me toch moeten beperken tot zijn brieven. Het genre van de *epistola familiaris* was buitengewoon populair bij de humanisten, en niet verwonderlijk: de brief was het communicatiemiddel bij uitstek in een tijd die nog geen telefoon, fax of e-mail kende. Bovendien laat het genre verschillende stijlniveaus toe. Een brief hoeft niet veel meer te zijn dan een kattedel, maar kan ook een verkapt redevoering zijn. Brieven zijn evenmin technische verhandelingen die een bepaald stramien of jargon vereisen. Natuurlijk is er typisch briefidioom, zijn er typische brieftopoi (z. blz. 163-6). Maar de schrijver is altijd vrij zijn eigen stijl, zijn eigen woorden te kiezen. En dus leent de brief zich goed voor het bestuderen van de woordenschat, de grammaticale kennis, de stijl(en) van een auteur. Hier komt bij dat Agricola zijn brieven niet zelf heeft uitgegeven en dus niet geredigeerd vóór publicatie. Zij bieden daarom eerder een representatieve blik in zijn literaire keuken dan een werk als *De inuentione dialectica* (waaraan hij nog veel gesleuteld heeft

alvorens het te publiceren; vgl. ep. 18,10).

Kennis van een taal wordt in de eerste plaats verkregen door haar te spreken en te lezen. In het geval van de humanisten betekende dit, zoals gezegd, een grondige bestudering van zoveel mogelijk overgeleverde antieke werken. Er waren immers geen 'native speakers' voorhanden. Wel waren er leergangen, maar voornamelijk op de oude leest geschoeid en beperkt in opzet. Het kwam dus aan op de bronnen. Vandaar ook de veelvuldig beschreven zoektochten naar handschriften van bekende en onbekende antieke werken.¹ Ook in Agricola's brieven komt soms iets van deze kruistochten aan de oppervlakte (bijv. ep. 19,2-3; 40,1; 11; 46,2-3). Nu geven externe bronnen niet bijzonder veel details van zijn ongetwijfeld rijke boekenbezit.² Een belangrijke bron voor onze kennis daarvan zijn derhalve de verwijzingen die zijn werk ons expliciet en impliciet levert. Alleen daarom al is het belangrijk te weten, welke auteurs Agricola in zijn brieven citeert. Voorts is het interessant om te weten hoe hij citeert, dat is, hoe hij zijn klassieken kent en hoe hij dit kenbaar wenst te maken. Hierop zal ik terugkomen. Tenslotte toont ook de anatomie van zijn taal, die ik heb geprobeerd te ondernemen, welke auteurs Agricola kende, en toont zij dit misschien meer ongecensureerd. Citeren is immers het bewust erkennen van verwerkt erfgoed, terwijl het gebruik van bepaalde bewoordingen of een syntactische constructie eerder onbewust optreedt. Dit laatste geldt evenzeer voor wat ik (niet als eerste) als echo's heb bestempeld: bepaalde (combinaties van) woorden, bepaalde constructies die zo sterk lijken op één plaats bij een voorganger dat ze een zekere mate van beïnvloeding veronderstellen, maar niet genoeg gelijkenis vertonen om te kunnen concluderen dat het een bewust citaat betreft.

1.2. VRAGEN

Hoe is het Latijn van Agricola's brieven te karakteriseren? Hoe antiek is het? Is bijvoorbeeld duidelijk de invloed merkbaar van één auteur? Agricola's literaire produktie dateert uit een tijd dat in Italië het ciceronianisme opkomt, en een deel van die produktie (waaronder 16 brieven) is in dat land tot stand gekomen. Aanhangers van deze stroming verkozen Cicero als stijlmodel boven elke andere antieke auteur, en gingen soms zelfs zover het gebruik van ieder woord of van iedere constructie die niet ook al door Cicero was gebruikt te verwerpen. Is zo'n voorkeur ook Agricola eigen? Of is een aantal

¹ Zo schrijft bijv. Poggio in haast iedere brief aan zijn bibliothele vriend Niccolò Niccoli over handschriften waarvan het (vermoedelijke) bestaan, waar ter wereld (Europa) ook, hem ter ore is gekomen, die gekopieerd moeten worden, die ontdekt zijn, die Niccoli hem moet toesturen, enz.

² Z. vooral Hermans 1988 voor een overzicht van Agr.'s boekenbezit.

antieke auteurs hem tot voorbeeld? Kiest hij misschien voor het Latijn van een bepaalde periode uit de Oudheid, zoals van de eerste eeuw voor Christus met haar traditioneel als gouden bestempeld Latijn, of van de eerste eeuw na Christus, de tijd van het zilveren Latijn?

Dan, hoe sterk is de invloed van het christelijk Latijn, van auteurs als Augustinus en Hieronymus, die ook Agricola ongetwijfeld veel gelezen heeft? In de middeleeuwse latiniteit is de antieke literatuur die men kent, citeert en verwerkt veelal de laat-antieke, christelijke literatuur. Middeleeuwse auteurs kennen een groot deel van de klassieke literatuur vaak enkel fragmentarisch en uit de tweede hand, dat is uit in de late Oudheid samengestelde bloemlezingen en uit het werk van laat-antieke, doorgaans christelijke auteurs.¹ De herontdekking van vele antieke teksten door humanisten vergrootte hun directe kennis van de Oudheid enorm. Dit proces maakte het putten uit indirecte bronnen weliswaar grotendeels overbodig, maar bande het niet volledig uit (z. blz. 190-1). Bovendien was het christelijke literaire erfgoed ook voor humanisten van eminente waarde en alom aanwezig in hun eigen werk.² Dit hoeft ons overigens weinig te verrassen. Ook humanisten waren in de regel christenen. Hun verzet tegen de traditie is niet een verzet tegen het christelijke element in die traditie; een dergelijk verwijt wordt hun pas voor de voeten geworpen in de tijd van de reformatie, als het door conservatieve krachten als wapen in de strijd tegen vernieuwing wordt benut.³ Ja zelfs wordt vanouds met nadruk gewezen op het feit, dat het christelijke karakter van de literaire produktie der noordelijke humanisten zo sterk in het oog springt, als men hun werk naast dat der Italiaanse humanisten legt.⁴

Dit alles betreft evenwel voornamelijk de thematiek. Maar hoe zit het met de taal? Het Latijn der christelijke auteurs vanaf de tweede eeuw na Christus ontwikkelde een duidelijk eigen karakter, zowel in woordenschat als in syntaxis—zoals onder meer Mohrmann in vele studies heeft aangetoond.⁵ En

¹ Engels 1990: 11.

² Z. bijv. Béné 1981.

³ Rummel 1995: 8-10 en hoofdstuk 6.

⁴ In de eerste plaats is dan altijd te wijzen op Lindeboom 1913; voorts op IJsewijn 1975: 223-4, die zelfs voorstelt het traditionele etiket 'bijbels humanisme' te vervangen door 'humanistisch christendom'. Agr. noemt hij daar 'perhaps the most Italianised among the early northern humanists.' Inderdaad treden in de brieven van Agr. veel minder dan in die van Langius en Liber de chr. auteurs op de voorgrond. Baxandall (1973) wijst op het Italiaanse karakter van Agr.'s denken en schrijven over de beeldende kunsten (en op de invloed van met name Alberti). Vgl. echter ook Witt 1983: 71-2, die aangeeft dat ook bij Italiaanse humanisten (als Salutati) het chr. element soms sterk op de voorgrond treedt.

⁵ Z. ook Bartelink 1977 (met verdere lit. van Mohrmann e.a.).

menig humanist werd nog door hetzelfde dilemma gepijnigd dat al Hieronymus kwelde: is het een christen geoorloofd de pagane literatuur van de Oudheid te lezen, laat staan te bewonderen? En zo ja, in welke mate? Agricola was als kind van zijn tijd en omgeving ongetwijfeld belezen in de christelijke antieke literatuur,¹ en dientengevolge zou men verwachten op zijn minst enige invloed daarvan op zijn Latijn te kunnen bespeuren.

Een laatste aspect betreft het middeleeuws Latijn. Dat de ene historische periode geleidelijk in de andere overgaat, is evident. Hieruit volgt enerzijds, dat —bij nabeschouwing— sporen van vernieuwing al (ver) voor de ‘officiële aanvang’ van een stroming of tijdperk kunnen worden aangetroffen, en anderzijds, dat in de eerste (of wellicht zelfs latere) fase van een nieuw elan vaak nog oude elementen zijn aan te wijzen. Zo ook met het humanisme. Het Latijn van Petrarca, traditioneel en bij acclamatie de peetvader van het humanisme, kenmerkt zich ondermeer door het regelmatig opduiken van verschijnselen die— om met Engels te spreken— in het middeleeuws Latijn regelmatig voorkomen.² Hetzelfde geldt voor het Latijn van Liber, van Langius en van een minder begaafde, maar niet minder enthousiaste pionier als Iohannes de Veris. Hoe staat het nu bij Agricola? Ook hij was een man van het eerste uur, die zijn opleiding in Groningen, Erfurt, Keulen (?) en Leuven genoot, wat in zijn tijd bepaald geen bolwerken van humanistische gezindheid waren. Daarna ging hij rond 1468 weliswaar naar Pavia, maar men zou dus op zijn minst in zijn vroegste brieven, geschreven rond 1470, duidelijke invloeden van middeleeuws Latijn aan kunnen treffen. *Quod erit demonstrandum.*

Nu is het niet altijd eenvoudig om duidelijke scheidslijnen te trekken. Bepaald idioom of een bepaald grammaticaal verschijnsel kan dan wel uitsluitend bij laten we zeggen post-klassieke auteurs voorkomen, maar dit wil nog niet zeggen dat onze auteur het daarvandaan heeft gehaald. Veel Latijn is in de loop der vele, vele eeuwen gemeengoed geworden en zelfs dit in het algemeen onomstreden feit is voor ieder afzonderlijk geval niet altijd even onomstotelijk vast te stellen, omdat met de ontginning van een enorm areaal aan teksten uit de Middeleeuwen en de Renaissance nog niet eens een begin gemaakt is. Rubricering van taal is dus vaak lastig. Mijn etiketten dienen derhalve gehanteerd te worden met de nodige behoedzaamheid, of liever, met deze waarschuwing steeds in het achterhoofd.

¹ Ook zijn citaten en echo's uit chr. auteurs tonen dit aan; z. blz. 178 vv.

² Engels 1977; voor Petrarca's Latijn, z. Rizzo 1988 en blz. 21, nt 1.

1.3. ANTWOORDEN

1.3.1. Niet-antiek Latijn

Agricola schreef naar antiek gebruik. Zijn brieven stelde hij in een Latijn dat idiomatisch en grammaticaal vrijwel altijd aan antieke maatstaven voldoet ofwel, meer in de geest der humanisten verwoord, de antieke *usus* volgt. Het is even ondoenlijk als onnodig dit in alle gevallen met concrete voorbeelden te staven. Agricola's brieven bewijzen overvloedig de hier te berde gebrachte stelling: voor al het *niet* besproken idioom zijn antieke parallellen te geven.¹ Daarom keer ik hier om zo te zeggen de bewijslast om en geef in diverse categorieën voorbeelden van afwijkend taalgebruik.

1.3.1.1. Niet-antiek idioom

Om te beginnen geldt het 'antieke gehalte' voor afzonderlijke woorden. Lexicale verschijnselen die in het Latijn van Agricola's tijd veelvuldig aan te treffen zijn en die in de ogen van de humanisten zo barbaars, zo onantiek maken, treffen we bij hem niet aan.

Dat zijn eigenlijk alle fenomenen die Engels (1977: 250-1) in deze categorie opsomt: substantiva die van geslacht of van declinatie veranderd zijn; sterke overheersing van de substantiva der 1e en 2e declinatie; door analogie ontstane comparatief- en superlatiefvormen die niet antiek zijn; vele bijwoorden op *-iter*; miskenning van deponentia; verba die van conjugatie veranderd zijn; e.a.

Slechts sporadisch —op een totaal aantal van ruim 25.000 woorden— gebruikt Agricola een woord dat tot het magazijn van het middeleeuws Latijn behoort, dat bij geen enkele schrijver uit de Oudheid voorkomt in deze vorm of betekenis. In de meeste gevallen gaat het dan om (technische) termen die in Agricola's tijd zo zijn ingeburgerd, dat het eerder krampachtig zou zijn om te proberen ze te vermijden en om ze in zo antiek mogelijke bewoordingen te omschrijven. Juist voor deze vorm van hypercorrectie waarschuwt Flavio Biondo, als hij de immer actuele kwestie van neologismen ter sprake brengt en de vraag, in hoeverre die geoorloofd zijn, in hoeverre een humanist niet-antiek idioom mag gebruiken. In Biondo's ogen leidt een al te strikt classicisme op dit punt tot onduidelijkheid. Antieke termen geven doorgaans een modern voorwerp niet goed of niet goed genoeg weer, wat een juist en snel begrip van de tekst belemmert. Hierom zijn neologismen geoorloofd. Anderzijds moeten zij niet overdadig gebruikt worden, want dat maakt slecht Latijn, maakt een slechte stijl.² Biondo staat zo in de traditie van Horatius en Quintilianus, die zegt dat het scheppen van nieuwe woorden mag, zelfs moet,

¹ In de comm. geef ik voor opmerkelijk, maar volkomen ant. idioom vaak wel parallellen.

² Mazzocco 1993: 45.

als dat echt *nodig* is. In deze traditie staat ook een *Salutati* en een *Valla*.¹

Voorbeelden van zulk ingeburgerd middeleeuws Latijn uit Agricola's brieven zijn: *ducati* 'ducaten', *carnispriuuium* 'de vasten', *physicus* 'arts', *priorissa* 'prieores', *electus* (sc. *episcopus*), *postulare* 'verkiezen (tot bisschop)', *secretarius*,² *Renenses* 'Rijnse guldens', *coronati* 'kronen', *marchio* 'markies', *mila* 'mijl' en *artista* 'lid van de artes-faculteit'.

Een andere categorie vormen woorden die weliswaar antiek zijn, maar niet in de betekenis waarin ze door Agricola gebruikt worden. Ook hiertoe behoren woorden die in zijn tijd volkomen ingeburgerd waren, en daarom niet te vermijden zonder verwarring of onduidelijkheid.

Een voorbeeld is *dux* in de betekenis 'hertog' (ep. 5,1). Verder gebruikt hij in ep. 13,9 ter aanduiding van een groep studenten afkomstig uit één bepaald land het woord *natio*, een standaard technische term in het universitaire leven van zijn tijd. Tot deze groep behoren ook *hospitalis* 'gasthuis' (34,1), *linteus* '(bed)laken' (49,4) en *bullae* 'oorkonde' (49,5).

In dit verband is het interessant dat Agricola *rectura* gebruikt als 'rectoraat' (ep. 13,9); ik heb geen enkele parallel voor deze betekenis van dit woord, dat antiek (in de betekenis 'rechte lijn') überhaupt zeldzaam is, kunnen vinden. De gangbare termen zijn *rectoratus*, *rectoria*, *rectoraticium*. De voorzichtige conclusie lijkt me daarom gerechtvaardigd, dat Agricola voor nieuwe begrippen zoveel mogelijk gebruik wenst te maken van bestaande antieke woordvormen. Dit strookt volledig met zijn opvatting over het maken van neologismen, die overeenkomt met de zojuist besproken mening van Biondo. 'Wat betreft het naar analogie afleiden en samenstellen van woorden sta ik mezelf nauwelijks enige vrijheid toe om iets te vormen dat ik niet bij een antieke auteur heb gevonden', zo schrijft hij aan Hegius (ep. 21,38). Dit is, zoals gezegd, typerend voor de humanist.³ Maar er komen nu eenmaal steeds nieuwe dingen bij die in de Oudheid niet bestonden en waarvoor dus ook geen antiek Latijns woord bestaat. In zo'n geval is een modernisme of neologisme geoorloofd. Voor het feit dat die voorkomen in zijn Latijnse vertaling van een Franse brief uit 1473 verontschuldigt Agricola zich bij Antonio Scrovigni, aan wie hij zijn vertaling opdroeg. Maar, zo schrijft hij, 'omdat sommige dingen in onze tijd zijn uitgevonden, kunnen ze geloof ik moeilijk met antieke termen benoemd worden' (ep. 5,3).

Me dunkt dat Agricola's weerzin tegen al te vrije woordvorming hem er ook toe brengt om voor nieuwe voorwerpen en concepten zo mogelijk naar bestaande antieke vormen te grijpen—zoals in het geval van *rectura*, dat een

¹ Z. resp. Fubini 1961: 525 en Tavoni 1984: 160 vv.

² Een volkomen gangbaar woord dat Agricola vrijelijk gebruikt. Des te opmerkelijker is het daarom dat hij zichzelf in ep. 22,22 omschrijft als *scriba [...] Gauronice nostrę*; in ep. 26,7 is *scriba* synoniem voor *cancellarius*.

³ Vgl. IJsewijn 1981: 75 (waar gewezen wordt op het feit dat voor humanisten aanvaardbare modernismen en neologismen in ieder geval aan de voorwaarde moeten voldoen dat ze linguïstisch goede Latijnse vormen zijn); 80.

idiosyncrasie van Agricola lijkt te zijn, maar eveneens voor een begrip als *imprimere*, dat na de uitvinding der boekdrukkunst algemeen gangbaar is als ‘drukken’ en ook door Agricola zo gebruikt wordt. Bestaat er daarentegen voor een aan te duiden voorwerp of concept al een antiek woord dat de lading goed dekt, dan is het gebruik van een modernisme of neologisme uit den boze. Dit geldt voor woorden als *passagium*, *guerra*, *treuga* (ep. 21,29) en *heraldus* (ep. 23,2), die Agricola expliciet verwerpt ten gunste van de antieke termen *expeditio bellica*, *bellum*, *induciae* en *caduceator*.¹ Hetzelfde geldt voor *asser* in de zin van ‘plank’; voor deze hedendaagse betekenis van dit antieke woord, aldus Agricola (ep. 21,42), is het antieke *tabula* voorhanden.

Des te opmerkelijker is het daarom dat we in een heel enkel geval toch een middeleeuws woord onder ogen krijgen dat zowel een antiek synoniem heeft als vermijdbaar was zonder onduidelijkheid te scheppen. In ep. 7,12 schrijft Agricola aan Dietrich von Pleningen: *Trauestiris, ut hoc uerbo utar*, χορίζεις, *amas, triumphas*. Χορίζειν is een vergrieksing van *chorizare*, dat middeleeuws Latijn is voor ‘dansen’. Agricola karakteriseert nota bene zelf de Latijnse vorm in zijn commentaar op Seneca’s declamaties als een ‘barbaars’ synoniem voor het antieke *saltare*.² Hier echter lijkt hij het opzettelijk te gebruiken, gekoppeld aan het eveneens bizarre *trauestiris*, wat zoveel moet betekenen als ‘je viert carnaval’—Agricola heeft het woord ontleend aan het Italiaans, dat hij goed sprak; hij verontschuldigt zich met zoveel woorden (*ut hoc uerbo utar*) dat hij het gebruikt. Een soortgelijk staaltje van opzettelijk niet-antiek taalgebruik geeft Agricola ten beste in ep. 53,6 waar hij het middeleeuws Latijn van zijn omgeving, met woorden als *luminositas* en *profamen*, op de hak neemt. Een derde voorbeeld vormt *profectio*, dat zeker op drie plaatsen (ep. 21,47; 26,20; 29,11) ‘reis’ moet betekenen. Het woord is antiek, maar altijd in de zin van ‘vertrek’. Agricola’s betekenis heeft het uitsluitend in middeleeuws Latijn.

Verder behoren tot deze categorie: ep. 21,43 *conclauatio* (samenvoeging door spijkers); ep. 25,5 *puluinarius* (kussen-).

Nu is het middeleeuws Latijn niet in alle gevallen de verklaring voor niet-antieke elementen in Agricola’s woordenschat. Nu en dan gebruikt hij een woordvorm of -betekenis waarvoor antieke noch middeleeuwse parallellen aan te voeren zijn. Bronnen zijn dan doorgaans Agricola’s eigen pen of de volkstalen. In sommige gevallen is wel een humanistische parallel te geven.

In ep. 6,2 betekent *spirare* ‘inademen’, terwijl het antiek steeds ‘uitademen’ betekent. In ep. 8,5 wordt *concerpere* gebruikt in de niet-antieke zin van ‘bijeenplukken’. In ep. 18,7 staat *scribere* voor *exscribere* (overschrijven). In ep. 19,3 lezen we *fragmentatum*, dat antiek niet voorkomt en in de latere latiniteit zeldzaam is. In ep. 21,4 wordt *defluere* in de zin van *effluere* gebruikt. In ep. 21,24 gebruikt Agricola de Griekse vorm παραρσιτᾶσθαι, waar de Oudheid alleen παραρσιτεῖν

¹ Wesseling (1988: 231-3) bespreekt onder meer deze woorden uitgebreid. Vgl. ook AGR. in Sen. decl. II 103 *legatus uocatur quem hodie barbare loquentes ambasiatorem dicunt*.

² Zo heeft IJsewijn (1988: 36) als eerste geconstateerd.

of παρασιτεύειν kent. In ep. 21,42 moet *manu asserere* in letterlijke zin (vastgrijpen) opgevat worden, wat antiek (en uiterst zelden) uitgedrukt wordt door *manum asserere*. In ep. 29,44 heeft *deuerbium* de betekenis van *prouerbium*. In ep. 50,4 staat *ne* voor *nec*. In ep. 53 schept Agricola de op antieke leest geschoeide woorden πετρόνοια (4), *profeturire* (5) en μεγαλοφιλία (11). Voor ep. 7,12 *trauestiris*, z. boven.

Ook voor woordverbindingen bestaan bijna altijd antieke parallellen. Agricola geeft er blijk van zich het antieke Latijn zo eigen te hebben gemaakt dat hij zelfs op dit punt, waar het bij uitstek gaat om kennis die opgedaan wordt door leeservaring, bijna niet te ‘betrappen’ is op niet-antieke elementen.

De spaarzame uitzonderingen zijn: ep. 10,9 *in mensem* ‘per maand’—antiek is (*in*) *mense*; ep. 11,3 *hinc inde*—op deze plek moet het ‘in beide gevallen’ betekenen, wat niet antiek is; ep. 18,1 *meo captu*—antiek en vooral populair bij christelijke auteurs is *pro (meo) captu*, dat ‘naar mijn beste vermogen’ betekent (zo ep. 8,4). Agricola ziet evenwel in brief 18 de uitdrukking als synoniem voor *mea sententia*; ep. 23,19 *extrema linea uti*—hoewel *linea* in de zin van ‘grens’ antiek zelfs spreekwoordelijk is, komt Agricola’s idioom (‘tot het uiterste gaan’) zo niet voor.

Het markantste voorbeeld van niet-antiek idioom in Agricola’s brieven valt te lezen in ep. 22,25. Hij vertelt daar zijn beste vriend Adolf Occo over zijn missie als secretaris van de stad Groningen naar het hof van Maximiliaan in Brussel. De resultaten daarvan zijn echter mager: ‘Wat heb je bereikt, vraag je? Hetzelfde als zij die varkens scheren; de wol weegt niet op tegen hun zwoegen.’ Voor het dragen van water naar de zee kent de Griekse literatuur uit de Oudheid het gezegde ‘de ezel scheren’ (τὸν ὄνον κείρειν). Ook Erasmus noemt het in zijn *Adagia* (1,4,80). Hiermee verbonden is de uitdrukking ὄνον πόκας (sc. ζητεῖν) ter aanduiding van iets dat zinloos is, dat niet bestaat; haar Latijnse pendant luidt *asini lanas*. Antiek treedt in deze context dus altijd de ezel op. Hoe komt Agricola dan bij zijn varkens? Nu, hij latiniseert het Nederlandse spreekwoord ‘de een scheert de schapen, de ander de varkens’, dat bijvoorbeeld door Pieter Bruegel sr is afgebeeld op zijn doek met Nederlandse spreekwoorden uit 1559.¹ En ik denk dat we hier de oudste vermelding van het spreekwoord onder ogen hebben; de vroegste bron die het Woordenboek der Nederlandsche Taal vermeldt stamt uit 1545 en is dus ruim een halve eeuw jonger dan Agricola’s brief.

Een tweede plaats waar een uitdrukking uit de volkstaal haar invloed laat gelden op Agricola’s Latijn is ogenschijnlijk ep. 53,4. Daar schrijft hij aan Occo: ‘Ja zelfs zul je me, zoals dat heet, met mijn eigen zakdoek (?) de neus snuiten.’ In de volkstaal bestond in die tijd de uitdrukking ‘iemand de neus snuiten’, dat wil zeggen iemand afzetten of bedriegen.²

De bekende ‘ezel met lier’ (ep. 22,22 ὄνος πρὸς λύραν) is antiek en ook niet.³ De antieke vorm van de uitdrukking luidt ὄνος λύρας en was ook de middel-eeuwse bellettrie niet onbekend. Agricola vertaalt de Latijnse versie letterlijk

¹ Z. bijv. Grauls 1957: 83-4.

² WNT geeft een vb. uit een klucht van Cornelis Everaert (ca 1480-1556).

³ Voor de (nu volgende) interpretatie van deze passage, z. reeds Akkerman 1988: 15-6.

naar het Grieks terug. Zo expliciteert de vorm de ogenschijnlijke identificatie van Agricola als ezel en van Groningen als lier. Maar in werkelijkheid beoogt Agricola natuurlijk het omgekeerde te zeggen, wat zijn correspondent ongetwijfeld wist te waarderen. De ironie wordt onderstreept door Agricola's eigen benaming voor 'Stad': *Gauroni(c)a*. Hierin schuilt een Griekse woordstam die 'trots, arrogant' betekent, en een knipoog naar de bijvoorbeeld uit Statius bekende berg Gaurus die in de Oudheid bekend stond om zijn wijn. En een negatief verband tussen Groningen en Bacchus leggen naast Agricola ook zijn Aduarder vrienden Langius en Liber.

1.3.1.2. Niet-antieke syntaxis

Ten slotte voldoet Agricola's Latijn ook syntactisch vrijwel altijd aan antieke criteria. Engels (1977: 251-5) geeft een hele lijst van syntactische verschijnselen die het middeleeuws Latijn onderscheiden van zijn antieke vader. Het bekendste is wel de grootscheepse vervanging van *AcI* door een bijzin met *quod*, wat in Agricola's brieven niet eenmaal valt waar te nemen. Even kenmerkend voor het middeleeuws Latijn zijn het zeer vrije gebruik van de *ablativus absolutus*¹ en de willekeurige toepassing van reflexieve voornaamwoorden.² Alleen het laatste overkomt ook Agricola, en dan met name in zijn vroege werk, want klaarblijkelijk heeft hij wel allengs inzicht verworven in het antieke verschil tussen de reflexieve en niet-reflexieve voornaamwoorden. Te bedenken is dat dit verschil pas door de moderne grammatica's tot in detail in kaart is gebracht; met behulp van de middelen waar men het zelfs tot na Agricola's tijd mee moest doen, en van de teksten zelf is het bijzonder moeilijk, zo niet haast onmogelijk het onderscheid te achterhalen. Dit blijkt eens te meer uit het werk van niet de minste Italiaanse humanisten uit de vroegere tijd, die vaak evenmin goed raad wisten met *suus*, *eius* enz. Lorenzo Valla voegde dan ook een heel boek aan zijn meesterwerk over de Latijnse taal toe waarin hij de antieke wederkerigheid bespreekt. Tekenend is echter dat hij daarin voor zinnen met meer dan één *verbum finitum* geen strikte regels geeft, maar enkel wijst op de noodzaak om mogelijke verwarring te mijden.³ Hoewel niet vaak (vijfmaal), zien we ook bij Agricola niet-antiek gebruik van het pronomen reflexivum. Nog in brief 38, uit de zomer van 1484, is dat het geval, terwijl toch een studie van de drie redacties van zijn vertaling van pseudo-Plato's *Axiochus* heeft aangetoond dat hij in de laatste versie, die hij zelf corrigeerde als basis voor de gedrukte editie van rond

¹ Vgl. LANGIUS ep. 4,2; 5,2.

² Voor de volledige lijst verwijs ik naar Engels' artikel.

³ Tunberg 1991: 171-3, met secundaire lit. en vbb. uit Valla's brieven van niet-ant. gebruik van het wederkerig voornaamwoord.

1480, systematisch het niet-antieke gebruik van het wederkerige voornaamwoord heeft verbeterd.¹

Een tweede syntactisch verschijnsel dat we bij Agricola tegenkomen en dat ook in middeleeuws Latijn wijdverbreid is, levert het voegwoord *nedum*. Het is door vele middeleeuwse en humanistische auteurs gebruikt als synoniem voor *non solum*, dus ter inleiding van het eerste, minst benadrukte lid in een tweedeling.² In het antieke Latijn echter introduceert *nedum* —op één uitzondering na, een brief uit het corpus van Cicero³— het doorgaans tweede lid, het lid dat de nadruk moet krijgen. Agricola gebruikt het meestal, hoewel niet uitsluitend,⁴ in de niet-antieke zin. Zo schrijft hij in ep. 6,2: *perdidi nedum alia, sed et me ipsum*—‘ik heb niet alleen andere dingen, maar ook mezelf verloren.’

Dezelfde middeleeuwse en humanistische constructie en betekenis in ep. 7,5 *nedum amo te, sed ardeo etiam*; 24,2 *nedum familiaritatis [...], uerum etiam spei*; 27,11 *nedum beneuolentie tue constantiam [...], sed et foelicitatis tue uicem*; 38,50 *nedum abeant, sed fugiant*; 51 *mortales nedum, sed et miseri*; 49,2 *nedum diligentia, sed sollicitudine*. Tweemaal plaatst Agricola het voegwoord weliswaar in het tweede lid, maar dat is dan onbeklemtoond en *nedum* is synoniem aan *non solum*: ep. 21,17 *Possum uideri transiisse, nedum impleuisse iustum epistolae modum*; 36,3 *auditorium tibi infrequens et pene desertum, nedum non celebre et expectatione tua dignum*.

Een volgend fenomeen met wortels in de middeleeuwse latiniteit is de interferentie van de aanwijzende voornaamwoorden *is*, *ipse* en *ille*.⁵ Ook daarvan zijn voorbeelden bij Agricola aan te wijzen. Zo verhaalt hij in brief 19 van zijn bezoek aan Johann von Dalberg in Spiers. Deze vertelt hem dat er oude kloosterbibliotheken in de buurt zijn en ze besluiten die een volgende keer samen te gaan bekijken. In Agricola's woorden: *Dicit mihi in monasteriis aliquibus uicinis uetustas esse bibliothecas, quas, cum rediero Spiram, ipse et ego pariter excutiemus*. Hier is *ipse* gebruikt op een plaats waar een antieke auteur *is* of nog eerder *ille* zou schrijven. Ook op dit punt heeft de vergelijking der drie redacties van zijn vertaling van pseudo-Plato's *Axiochus* geleerd dat Agricola allengs leerde en ernaar streefde zich antieker uit te drukken. Eigenhandig verving hij in de derde versie, die hij voor de drukker gereed maakte, systematisch vormen van *ipse* door die van *is* of *ille*.⁶

Niettemin vinden we ook in dit geval nog in latere brieven voorbeelden van deze interferentie;

¹ Vermeire 1981: 73; Tournoy 1988: 215-6.

² Z. LANGIUS ep. 4,2.

³ BALB. OPP. Cic. Att. 9,7a,1.

⁴ Driemaal leidt *nedum* een beklemtoond tweede lid in en heeft het de ant. bet. ‘vooral (niet); om maar niet te spreken van’: ep. 21,57 *diligentes uigilatque labores mei, nedum negligentius profusa epistola*; 22,17 *nullam rem, nedum studia sine amico arbitror esse iucunda*; 29,49 *non liber, nedum he littere sufficerent*.

⁵ Engels 1977: 252. Het verschijnsel komt al in de laat-ant. tijd voor (LHS II 190).

⁶ Vermeire 1981: 73; Tournoy 1988: 215.

vgl. ep. 10,5; 11,1; 13,3; 6; 7; 8; 23,18; 29,7; 43,6; 48,7.

Overigens vinden niet alle syntactica zonder antieke parallel hun verklaring in het feit dat Agricola door gangbaar middeleeuws taalgebruik is beïnvloed. In enkele gevallen hebben we klaarblijkelijk van doen met idiosyncrasieën. Een treffend voorbeeld is ep. 2,4 *quicquid propter hanc rem opere sumpseris, magnis te premiis uberrimaque mercede redemisse*—de ablatief geeft hier de beloning aan en de objectsbijzin de inzet, terwijl dit antiek precies omgekeerd is.

Verder regeert in ep. 4,14 *proficisci* de abl. sep. zonder voorzetsel, waar antiek altijd *ab/ex* met ablatief volgt.¹ In ep. 8,11 lezen we *maxime collatura*—antiek gaat *conferre* altijd vergezeld van een adverbiale accusatief, nooit van een adverbium. In ep. 14,1 staat *imponere ut* (opleggen om te); niet antiek, maar analoog aan constructies met dezelfde betekenis zoals *iniungere ut* (ep. 5,1) of *imperare ut*. In ep. 16,5 schrijft Agricola *sicut periculum de altero est, [...] sic laus de altero uenit*; deze constructie met de verba *esse/uenire* en het voorzetsel *de* is evenmin antiek, en doet enigszins technisch aan. Ten slotte geef ik ep. 21,35 *non quod sciam apud ullum autorem, qui extet, huius locutionis esse exemplum*—het limitatieve *quod sciam* (*scio*) is bij antieke auteurs altijd strikt parenthetisch, terwijl het hier een Acl regeert.²

We kunnen constateren dat Agricola op een aantal fronten de invloed van de taal waarmee hij van kindsbeen af was opgegroeid, waarin hij was onderwezen en opgeleid op school en aan de universiteit, niet volledig van zich heeft weten af te schudden. Maar tegelijk stellen we vast dat die invloed zich slechts beperkt laat gelden in het Latijn van zijn brieven. Bij iemand als Petrarca —niet een man van gering intellectueel of literair kaliber, en als pionier toch te vergelijken met Agricola— proeft de lezer al bij een eerste kennismaking veel sterker de smaak van middeleeuwse ingrediënten in het leesvoer dat hem wordt opgediend. In Agricola's geval wekt pas een nauwkeuriger inspectie die bijmaak op. Natuurlijk gaat de vergelijking mank, al was het maar omdat in de eeuw die beide mannen scheidt de studie van het antieke Latijn grote vorderingen had gemaakt, enorm veel antieke teksten —de voornaamste kennisbronnen— waren herontdekt en ook studieboeken waren geschreven als Valla's *Elegantiae* of, in handzamer formaat, Dati's *Elegantiolae*, die het leren van humanistisch Latijn enorm vergemakkelijkten. Niettemin is de vrijwel volkomen antieke vorm van Agricola's Latijn een niet geringe prestatie, te meer als we tijd en plaats in aanmerking nemen.

1.3.2. Pseudo-antiek Latijn

Een bijzondere categorie van niet-antiek Latijn vormen de woord(verbindingen) die ik 'pseudo-antiek' zou willen noemen. Het gaat om idioom dat op het eerste gezicht goed antiek lijkt, maar waarvoor bij nauwkeurige

¹ In middeleeuws Latijn is de tendens tegengesteld: vaak wordt de functie van de abl. juist expliciet verduidelijkt door een voorz. (Engels 1977: 252).

² Dit laatste vb. geef ik onder voorbehoud, omdat in deze passage de conjectuur *est* voor *esse* sterk overwogen moet worden. In dat geval is de syntactische anomalie opgeheven.

inspectie van het overgeleverde materiaal geen antieke parallellen blijken te bestaan. Dit idioom komt in Agricola's brieven in ruime mate voor. Kenmerkend is bijvoorbeeld *opinionem explere* (een mening bevestigen) in ep. 1,8; de combinatie als zodanig komt niet voor in de antieke literatuur, maar het werkwoord in de hier bedoelde betekenis wel (met objecten als plicht, taak, belofte, trouw en hoop). Een tweede voorbeeld biedt ep. 7,8 *ubi semel uictus est ablatusque animus*; het verbum *auferre* is in de zin van 'wegvagen, gevangen nemen' gangbaar, ook van iemands verstand door toedoen van een passie, maar nooit is, zoals bij Agricola, liefde of vriendschap de 'boosdoener' en evenmin wordt het ooit met *uincere* gecombineerd. Een mooi voorbeeld is ook *calamum arripere* (21,56; 22,36). Het verbum wordt antiek in deze zin vooral gebruikt van wapens—een beeld dat doorschemert in de context in brief 21, maar afwezig is waar het idioom in brief 22 gebruikt wordt; verder is *arripere* met als objecten *penicillum* (een kwast) en *carbo* (houtskool) bij Plinius de Oudere overgeleverd en met *stilus* (pen) en *munus scribendi* bij Symmachus. Een laatste illustratie: κενοχαρὲς (18,3), evenmin van antieke afkomst, maar evenbeeld van woorden als πολυχαρής, κεν(ε)όφρων, κενόδοξος en κενόλογος.

Tot deze categorie reken ik ook de naar analogie van antieke parallellen gevormde woorden *pressissime* (4,11), *properantissime* (6,7), *accursurus* (13,1), *conualitura* (18,12) en *expressissime* (26,15). Verder zijn er legio voorbeelden: 1,3 *exiguæ litteræ*; 5 *sumere indicium*; 2,3 *animum cumulare*; *amiciciam excolere*; 7 *stimulo subigi*; 3,4 *animi institutio*; 5 *concupere fidutiam*; 11 *studia sectari*; 4,6 *studiis erudiri*; 8 *damna temporum*; 9 *complexi carta*; 14 *eruditorum genus*; 15 *redigere ad*; 6,2 *benignæ aurg*; 3 *coniecturam accipere*; 6 *notitię insinuare*; 7,7 *facilitas uite*; 8,7 *homines infime classis*; 8 *exacuere studium*; 10,3 *simplex - candida familiaritas*; 7 *contumax consilii*; 11,2 *contubernio uti*; *domum mutare*; 5 *nuntii copia* (26,19 *copia tuī*); 12,3 *cumulus meriti*; 6 *in dubio suspendere*; 13,8 *exire e manibus*; 14,1 *imponere ut*; 2 *immensum dicendi flumen*; 3 *ingenio suo blandiri*; 15,4 *uite institutio*; 5 *limitem egredi*; 8 *uite præscriptum*; 17,4 *subire censuram*; 18,5 *impingi ad*; 8 *fides mutua*; 21,6 *euellere* (van pennevruchten); 12 *circunferre mentem*; 13 *admouere oculos*; 53 *repugnare quo minus* (met een ding als onderwerp); 22,4 *litteras effundere*; 23,9 *inclinat se ætas*; 24,6 *desiderium segnius*; 15 *sordescere* (als overdrachtelijk *sordere*); 25,1 *munus consequi*; 26,1 *eloqui abhominor*; 14 *subrusticus*; 17 *animum proferre*; 20 *se laxat hyems*; 24 *coram alloqui*.

Juist deze categorie onderstreept misschien wel het best de kwaliteiten van Agricola als latinist. Hij handelt hier immers in feite als een 'native speaker' door idioom te gebruiken op een manier die op grond van de intrinsieke lading van dat idioom mogelijk is, hoewel daarvoor concrete bewijzen ontbreken in de vorm van parallellen in het werk van auteurs voor wie het Latijn daadwerkelijk de moedertaal was.

1.3.3. Laakbaar Latijn

Een enkele keer druist Agricola in tegen de grammatica van het antieke

Latijn.¹ In de eerste plaats is hier de al besproken verwarring tussen reflexieve en niet-reflexieve voornaamwoorden te noemen. Verder volgt hij niet altijd de antieke *consecutio temporum* (ep. 18,8; 22,29; 34,2; 39,9; 47,7; 50,3). Soms gebruikt hij een indicatiefvorm in een afhankelijke vraag, waar naar antieke maatstaven een conjunctief vereist is (ep. 12,7; 20,8; 43,1). In ep. 1,7 verwacht hij *dixero* met *dixerim* als coniunctivus potentialis.

De eerstgenoemde twee verschijnselen wekken geen verbazing. Zowel het wederkerige voornaamwoord als de *consecutio temporum*² vormt een ingewikkeld aspect van de Latijnse grammatica dat pas door de moderne filologie volledig is ontrafeld. Het gebruik van de indicatief in een afhankelijke vraag is op het eerste gezicht opmerkelijk. Elders plaatst Agricola in dergelijke bijzinnen naar goed antiek voorbeeld een conjunctief, en het betreft geen ingewikkelde materie. We zouden hier dus van doen kunnen hebben met een onnauwkeurigheid van onze auteur, of met een (kleine) verschrijving van een kopiist. Maar ook uit de antieke literatuur —met name uit de komedies van Plautus en Terentius, en uit de boeken der christelijke auteurs— zijn ettelijke voorbeelden te geven van een indicatief in een afhankelijke vraag. Bij middeleeuwse en humanistische auteurs was dit gebruik wijdverbreid.³ Het is daarom meer dan waarschijnlijk dat Agricola de indicatieven hier bewust heeft neergeschreven.

Naast deze grammaticale 'fouten' van algemene aard zijn er ook een paar onjuistheden in specifieke gevallen. Zo laat Agricola *salutare* tweemaal de datief regeren (ep. 6,7; 47,12), hoewel in alle andere (dertien) gevallen in zijn brieven de accusatief dit werkwoord naar goed antiek voorbeeld vergezelt. In ep. 7,7 maakt Agricola een vergelijking met zaden waaruit iets ontkiemt dat langzaam opgroeit en uiteindelijk op eigen benen kan staan: *semina incipientibus rebus necessaria, quę, postquam natę profectęque paulisper sunt, suo sese robore sustinent*. Gezien zijn betekenis moet het deelwoord *profectę* hier een vorm zijn van het verbum *proficere* (vooruitgang boeken, voortgaan). Het is wel in antieke zin gebruikt, maar bij antieke auteurs treft men in gevallen als deze

¹ In het besef dat enkele termen in deze paragraaf eerder waarderend dan beschrijvend van karakter zijn, stel ik met nadruk dat ik niet de schoolmeester beoog te spelen en bepaald Latijn veroordeel. Een term als 'laakbaar' gebruik ik met een knipoog naar de humanisten zelf, wier doel immers was Latijn te schrijven dat zo volledig mogelijk overeenkwam met de antieke *usus* en elk ander Latijn verwierpen.

² IJsewijn 1981: 76; Tunberg 1991: 171 ('Rules for the sequence of tenses were not extensively discussed in grammar books until the nineteenth century, and authors of the humanistic age proceeded largely according to common sense and intuition based on wide reading'); z. Rizzo 1988: 51 voor een vb. van door de auteur verbeterde *consecutio temporum* in een brief van Petrarca (fam. 23,9).

³ Vgl. Engels 1977: 253; Tunberg 1991: 167-8.

uitsluitend een actieve of onpersoonlijk-passieve constructie aan. Gewenst was dus *profecerunt*. Een derde geval is ep. 8,3 *Erat septima hora, ut [...] mihi [...] in manus uenit epistola tua*. Als het voegwoord *ut* gevolgd wordt door een indicatief, betekent het doorgaans ‘zodra’. In de zin waarin Agricola het hier bedoelt, gaat het antiek gepaard met een vorm van het imperfectum. Overigens betekent *ut* in combinatie met een indicatief altijd ‘sinds’, wanneer de hoofdzin zoals hier een naamwoord van tijd (*hora*) en een telwoord (*septima*) bevat. Ep. 26,28 levert een volgend voorbeeld van Agricola’s linguistisch handelen in strijd met antiek gebruik. Het gaat daar over de strijd tussen Willem van Arleberg en de Brabanders, die aan velen het leven heeft gekost en waaruit Willem uiteindelijk als overwinnaar tevoorschijn is gekomen: *uictoriam tamen Wilhelmo stetisse*. Als Livius dit zou lezen, zou hij menen dat de schrijver heeft nagelaten te vertellen welke prijs Willem voor de overwinning moest betalen: *Multo sanguine ac uulneribus ea Poenis uictoria stetit* betekent ‘Die zege kostte de Carthagers veel bloed en gewonden.’ De simpele toevoeging *cum* aan *Wilhelmo* zou het probleem verhelpen. Ten slotte lezen we in ep. 27,20 *Iubebis eas (sc. litteras) dare cuidam magistro Rhodolpho Kamerling*. Antiek gebruik verlangt hier *dari*. Misschien betreft het slechts een schrijffoutje uit onoplettendheid van Johann Pfeutzer, de kopiist van het handschrift (S) dat de enige bron voor deze brief is.¹ Anderzijds is het interessant om te veronderstellen dat Agricola hier door de volkstaal beïnvloed is.²

Al deze afwijkingen zijn toch vooral van incidentele aard. Een gebrek aan structurele kennis van het antieke Latijn is bij Agricola niet waar te nemen. Ook waar hij aanvankelijk tekortschiet, zoals in de juiste toepassing van wederkerige voornaamwoorden, blijkt hij allengs vorderingen te hebben gemaakt. We kunnen dan ook zonder meer vaststellen dat Agricola uitermate bekwaam was in het schrijven van op antieke leest geschoeid Latijn.

1.3.4. Antiek Latijn

Interessant is dan de vraag wat voor Agricola de belangrijkste bronnen zijn geweest waarvan de lectuur hem vooral in staat heeft gesteld dat niveau te bereiken. Anders gezegd, verraaft zijn Latijn de invloed van auteurs wier

¹ Dat HS wemelt nl. van zulke en (veel) grovere fouten; bovendien past Agr. elders de ant. constr. toe (ep. 32,7; 38,55).

² In een geval als dit laat ik de tekst ongemoeid, waar ik een constr. als in ep. 27,15 (*audio illic inuenire librum*) wel emendeer (omdat de tekst zoals die daar staat hoe dan ook niet juist kan zijn). Ik besef dat het toeval dus een grote rol speelt: op de meeste plaatsen is meteen duidelijk dat het om een schrijffout moet gaan, omdat het resultaat geen Latijn oplevert. Op een plek als deze, waar dat wel het geval is, is de kans dat het om een schrijffout gaat natuurlijk even groot als in de voornoemde gevallen. Als een tekst in slechts één bron is overgeleverd, moeten andere overwegingen echter onvermijdelijk ook een rol spelen.

werk hem in bijzondere mate heeft bekoord en door wie hij daarom meer dan gemiddeld is beïnvloed? Heeft hij zich misschien voor de schrijvers uit één periode van de Oudheid geïnteresseerd?

1.3.4.1. Cicero

Op elk moment in de geschiedenis van de Latijnse taal maakt Cicero de meeste kans op zo'n status van lievelingsauteur. Van oudsher wordt hij gezien als de paus van het Latijn, in ieder geval van het proza. Dit geldt eens te meer voor het genre dat hier nu aan de orde is. Cicero's brieven aan allerlei bekenden en aan zijn vriend Atticus behoren tot de populairste literatuur onder humanisten. Alleen al een blik op het aantal gedrukte edities is veelzeggend. Daarbij blijven de brievenverzamelingen van Plinius en Seneca ver achter, om maar niet te spreken van Symmachus of Hieronymus.¹ Bovendien schreef Agricola zijn brieven in een periode dat in Italië het ciceronianisme de kop opstak, een vorm van fundamentalisme waarvan de aanhangers vonden dat ieder woord dat niet op Cicero terugging incorrect, laakbaar, verwerpelijk was. Kampioenen van deze opvatting waren Pietro Bembo en Paolo Cortese.

Natuurlijk was ook Agricola bijzonder belezen in Cicero's werk. Elke kennis van het antieke Latijn bij welke auteur van na de Oudheid dan ook is in de eerste plaats gebaseerd op het lezen van Cicero, al was het maar omdat diens oeuvre zo'n groot deel uitmaakt van wat ons is overgeleverd van de Latijnse literatuur uit de antieke periode, en verschillende genres en stijlen omvat.² Een dergelijke, algemene invloed van Cicero's Latijn leidt echter eerder tot klassiek dan tot ciceroniaans Latijn. Zo ook bij Agricola. Weliswaar is in zijn brieven ook idioom aan te stippen dat voornamelijk of zelfs uitsluitend bij Cicero te lezen valt, maar het merendeel van dat woordgebruik is briefjargon.

Ep. 1,11 *a te contendo ut*; 9,7 *epistolam elicere*; 10,9 *quotidie expecto*; 18,1 *gratissimum fecisti quod*; 8 *uelim perscribas*; 22,2 *plenae officii* (van een brief); 24,9 *humaniter*; 26,20 *explorete*; 39,7 *ut ne*.

De 'onvermijdelijkheid' van dit soort idioom voor iedere schrijver van een brief in het Latijn wordt goed geïllustreerd in brief 25. Agricola vraagt zijn broer Johannes om bij zijn baas een goed woordje te doen voor een zekere Johannes Wiardi. Mocht dat niet baten, dan moet Wiardi in ieder geval duidelijk worden gemaakt dat Agricola hem wel degelijk geprobeerd heeft te helpen: *ut sentiat nihil ei (!) minus quam commendationem meam defuisse* (25,3).

¹ Z. bijv. de gegevens bij de betreffende auteurs in mijn hoofdstuk over Libers *Compendium*.

² Vgl. McLaughlin 1995: 32 'The notion that any advances in Latinity derive from imitation of Cicero will become fundamental in the humanists of the next (dat is de 15de) century and will even influence their definition of the Renaissance. But, unlike some extreme Ciceronians of the Quattrocento, Petrarch never believed that Cicero was the only model for good Latin.' Dit laatste geldt evenzeer voor Agr.

Zo'n zin is typerend voor menig aanbevelingsbrief van Cicero en heeft vervolgens een vaste plaats gekregen in dit brieftype. Dat feit illustreert ook meteen een probleem waarop ik eerder wees (blz. 144). Idioom als dit is van oorsprong ciceroniaans. Het maakt echter ook deel uit van de lange traditie der Latijnse taal. Het is dus allerm minst gezegd, zelfs onwaarschijnlijk dat Agricola zulk idioom direct uit Cicero haalt, of zelfs zich ervan bewust is dat het uit Cicero stamt. Het is Algemeen Beschaafd Latijn. In de vijftiende eeuw hebben vele handboeken met richtlijnen en vooral met praktische voorbeelden voor het schrijven van een Latijnse brief het licht gezien. Die leverden een schat aan briefjargon waarvan de oorsprong doorgaans onvermeld bleef. (Dat was overigens goed gebruik. Bronvermelding is een modern begrip. In de lange traditie van de Latijnse literatuur is juist een van de kernelementen het spel met literaire voorgangers—*imitatio* en *aemulatio*. De lezer wordt geacht citaten zelf te herkennen.)

In dit verband van belang is ep. 4,14 *Quicquid admiramur in Cicerone, laudamus in Quintiliano, in Plinii Liuio Salustio predicamus, oratores historici poete omneque eruditorum genus his est initiis profectum*. In de regel staat het predicaat in het onzijdig meervoud, als er sprake is van meer dan één onderwerp in de zin. Het is kenmerkend voor Cicero om het predicaat te laten congrueren met het laatstgenoemde onderwerp, zoals ook Agricola hier doet. Maar Agostino Dati brengt in zijn *Elegantiae* deze procedure te berde als een algemene regel (eleg. 10v).

Zonder twijfel was ook Agricola met dit soort handboeken goed bekend. Toch plaats ik dergelijk idioom in mijn legenda bij de kaart van Agricola's Latijn onder de noemer 'ciceroniaans' of 'pliniaans', want het blijft altijd goed mogelijk dat Agricola wel uit de eerste hand put. Een credo voor humanisten is niet voor niets *ad fontes*. Bovendien stelt deze werkwijze mij in staat het landschap van Agricola's Latijn duidelijker te tekenen. Al is de schaal dan misschien niet in alle gevallen juist, het beeld is niet vertekend.¹

Niet al het ciceroniaans idioom in Agricola's brieven is overigens bepaald door het genre. Zo zijn de termen *expetendum* en *fugiendum* kenmerkend voor het ethisch-filosofische werk van Cicero als vertaling van het Griekse τὸ αἰρετόν en τὸ φευκτόν. Agricola gebruikt dezelfde woorden in dezelfde zin (ep. 15,3). Een geheel ander voorbeeld biedt ep. 8,7: 'Mensen van de laagste rang, tot wie ik mezelf reken, is het meen ik voortreffelijk vergaan, als ze iets weten te maken dat de vijl en om zo te zeggen de hand van een beeldhouwer verdient.' De wending 'het vergaat iemand voortreffelijk' (*praeclare agitur cum aliquo*) komt bijna uitsluitend in het werk van Cicero voor.

Ander voornamelijk of uitsluitend ciceroniaans idioom is: ep. 2,9 *si quid nobis tribuis*; 11 *ornatissimi uerbi*; 4,4 *coniectura assequi*; 13 *copia et facultas*; 5,2 *contractius*; 8,2 *nostro incommodo*; 11,2 *hoc cause*; 13,1 *hę litterę tantum abest, ut potuerint* (hoewel deze constructie ook bij Livius voorkomt); 17,1 *rogatus*; *excidere*; 22,6 *consectari*; 19 *commemoratio*; 23,13 *pecus* als scheldwoord; 26,17 *ingrauescens ætas*; 20 *explorate*.

¹ Deze opmerking geldt *mutatis mutandis* voor alle categorieën van Latijn die hierna aan de orde komen.

1.3.4.2. Post-klassiek Latijn

Agricola's Latijn is zeker niet ciceroniaans. Ook kiest hij niet voor het Latijn van de klassieke periode, dat is de eerste eeuw voor Christus, de tijd van het 'gouden' Latijn. Zeker zo groot, zo niet groter, is de invloed van het 'zilveren' Latijn uit de post-klassieke tijd, ruwweg de eerste eeuw van onze jaartelling. Hiertoe behoren Agricola's dierbaarste auteurs, namelijk Quintilianus en de beide Plinii. Ook een Tacitus schreef in deze periode, en van de inspanningen die Agricola zich getroostte om de tekst van diens *Historiën* en *Annalen* te verbeteren zijn tot op de dag van vandaag de tastbare resultaten bewaard gebleven.¹

In Agricola's brieven treffen we geregeld idioom aan dat zijn wieg heeft bij de post-klassieke auteurs. Het gaat dan vooral om woorden en woordverbindingen als *commentatio* in de zin van 'schriftelijke overpeinzingen' (18,10), *coeli facies* (21,32), *destinatio* als 'voornemen' (24,2) en *dimittere* in de betekenis 'vergeten' (26,10), die pas bij post-klassieke auteurs voor het eerst, en veelal geregeld, voorkomen. Tot deze categorie hoort ook het abstracte *ministeria* in de concrete zin van 'dienaren' (25,1), een gebruik dat in de tijd van Cicero zeer zeldzaam is, maar bij de post-klassieke (en latere) auteurs gangbaar. Daarnaast is idioom als *pensare* (4,11; 22,25) en *desiderio teneri* (6,1) weliswaar ook in het werk van eerdere auteurs te vinden, maar vooral bij post-klassieke auteurs geliefd.

Verder is als post-klassiek erfgoed te betitelen: *litteratus* als substantief (3,2); *sensus* als 'betekenis' (4,11); *profectus* -us (4,15; bij auteurs uit de klassieke tijd uiterst zeldzaam); *in causa est* (6,3; evenzo bij Cicero c.s. zeldzaam); *ad morem* als *more* (7,5; vooral post-klassiek populair); *sapientie auctores* (7,7); *excusate* (9,2); *benefitium perdere* (9,6); *tenax memoria* (15,5); *in equo* gebruikt in plaats van predicatief *aequus* (16,1; ook tweemaal bij Livius); *fortuna impotens* (20,2); *imponere* als 'bedriegen' (20,5; klassiek zeldzaam); *in arctum cogere* (20,7); *præcipitium* (23,19; eerder enkel bij Seneca sr); *formator* (24,3); *memoriæ elabi* (24,6); *excusatius* (53,2).

Een enkele keer stuiten we op een syntactisch verschijnsel dat als post-klassiek aangemerkt kan worden. In ep. 6,1 vult Agricola de onpersoonlijke uitdrukking *difficile est* aan met een bijzin ingeleid door *ut*; zo'n constructie maakt Seneca jr voor het eerst en zij is gangbaar bij zijn tijdgenoten. In ep. 10,2 vraagt Agricola aan Walter Woudensis of die hem soms vergeten is: *An, oro, excidimus tibi?* Op één plaats bij Ovidius na komt dit werkwoord in deze zin met een persoon als onderwerp alleen bij post-klassieke schrijvers voor. In ep. 17,3 vertelt Agricola dat hij bij het schrijven van zijn magnum opus *De inuentione dialectica* het volk als lezerspubliek voor ogen hield *quo maiorem ipse mihi diligentiam [...] circumdarem* (om mezelf grotere ijver op te leggen). Het werkwoord is in deze figuurlijke zin in deze constructie met dit soort objecten alleen bij post-klassieke auteurs te vinden, en vooral geliefd bij Tacitus. Ten

¹ Z. vooral Römer 1988, maar ook bijv. Hermans 1988: 132-3 (die ook het befaamde Leidse HS noemt dat naar alle waarschijnlijkheid een autograaf van Agr. is).

slotte is eveneens *alicui (rei) se accommodare* (23,19) bij uitstek post-klassiek.

1.3.4.3. Quintilianus

Zoals gezegd behoren enkele van Agricola's lievelingsauteurs tot deze tijd. Om te beginnen is dat Quintilianus. Diens *Institutio oratoria* was, met name na Poggio's herontdekking van haar volledige tekst in 1416, bij de humanisten zeer populair om het daarin verwoorde pedagogische gedachtegoed.¹ Zo ook bij Agricola.² En hij bezat natuurlijk een exemplaar van dit werk. Om Agricola's ongekennde ijver te illustreren merkt een van zijn biografen op dat hij eigenhandig de hele *Institutio* overgeschreven heeft.³ Welnu, ter ondersteuning van dit laatste feit kan worden vastgesteld dat het Latijn van Agricola's brieven zijn grondige lezing van Quintilianus' *Institutio* onderstreept. In de eerste plaats zijn er de citaten en de misschien wel nog veelzeggender, in ieder geval talrijker echo's, maar hierover later (blz. 192; 194). Verder formuleert Agricola herhaaldelijk in Quintiliaanse bewoordingen, zoals een andere biograaf al vaststelde.⁴ Om de eerste brief te nemen: in 1,3 lezen we de wending *late se fundit oratio*, die vaak bij Quintilianus voorkomt. Bij dezelfde auteur is de enige niet-christelijke antieke parallel te vinden voor de woorden *Unde [...] fiducia obueniatur, ut credam* (1,6). Hetzelfde geldt voor idioom als *parum probari* (1,2) en *opinionem tueri* (1,8).

Andere bewoordingen die opvallend vaak bij Quintilianus voorkomen zijn: ep. 3,5 *extorquere* (terecht ontnemen); 9 *mollis frons* (verlegenheid; zo ook bij Plinius jr); *conscientia tenuioris ingenii*; 4,11 *rerum uis* (strekking van de inhoud); 15 *profectus -us* (ook relatief vaak bij Seneca jr); 8,1 *Habes ... querimur*; 12,2 *affectus -us*; 15,8 *emendare*; 21,36 *loquendi lex*; 38 *deriuare - componere*; 47 *improprium* (in technische zin, voor oneigenlijk woordgebruik); 29,26 *sibi induere persuasionem*.

1.3.4.4. Plinius de Oudere

Een tweede favoriet was Plinius de Oudere. Ook diens *Naturalis historia* had Agricola in zijn bezit.⁵ Het boek behoorde zelfs, evenals Quintilianus' *Institu-*

¹ Z. bijv. Van der Poel 1987: 140-1 en mijn comm. op epp. 29 en 38.

² Z. Hauser 1910; Van der Poel 1987: 10; Adel 1988: 151 (vgl. 156-7, waar gewezen wordt op het Quintiliaanse karakter van een sententie uit Agr.'s *In laudem philosophiae*); Jardine 1988: 48; 51.

³ Hermans 1988: 126.

⁴ Johann von Pleningen schrijft in zijn *Vita* dat Agr. zich toelegde *Ciceronis Quintilianique lectioni precipue, quem quidem dictione sua fere effingit atque exprimit* (Straube 1994: 16). Deze mening deelde Erasmus (ciceron. 683,2-4 (*Agricola*) *qui nonnihil resipiat et Quintilianum in eloquendo, et Isocratem in orationis structura, utroque tamen sublimior, Quintiliano etiam fusior ac dilucidior*).

⁵ Een mogelijk exemplaar signaleert Hermans 1988: 127.

tio, tot het selecte boekengezelschap dat zijn reisbibliotheek vormde.¹ In dit licht bezien zijn concrete sporen van zijn invloed haast karig. De brieven bevatten slechts één citaat en enkele echo's uit Plinius' spiegel der natuur (z. blz. 193). En ook Agricola's Latijn verraadt maar spaarzaam de invloed van deze Plinius. Het beste voorbeeld is nog *conterraneus*, een woord dat Agricola viermaal in de brieven gebruikt ter aanduiding van zijn streekgenoten. Antiek komt het uitsluitend bij Plinius voor en dat slechts eenmaal, maar wel op een belangrijke plaats: het allereerste begin van diens voorwoord. In de latiniteit van na de Oudheid is het weliswaar niet uitzonderlijk, maar evenmin volkomen alledaags. Een mogelijk ander geval betreft het verbum *sordescere*, dat al eens genoemd is in de categorie 'pseudo-antiek' (blz. 152). Agricola gebruikt het namelijk in overdrachtelijke zin (minder waard worden), waar de antieke auteurs het nooit anders dan in letterlijke zin (smerig worden) gebruiken. Hij toont hier zijn vertrouwdheid met de christelijke literatuur, waarin het werkwoord juist zeer populair is in de door hem gebruikte zin. Maar waarom niet *sordere* gebruikt, dat antiek gangbaar is in deze zin en waar Agricola ongetwijfeld vertrouwd mee is? Zou het kunnen zijn dat, op het moment dat hij een werkwoord nodig heeft met deze betekenis, zijn belezenheid in Plinius' *Historia* hem onmiddellijk de vorm *sordescere* voor de geest haalt, en niet *sordere*? Het feit dat hij de inchoatieve vorm al zo vaak —bij christelijke auteurs— is tegengekomen in de door hem gewenste zin, brengt hem er dan toe deze vorm daadwerkelijk uit de pen te laten vloeien. De kracht van de (lees)ervaring moet niet onderschat worden. En juist het lezen, lezen en nog eens lezen van de antieke bronnen is in de ogen van humanisten de manier om antiek Latijn te leren schrijven.²

Verder schrijft Agricola in ep. 6,1 *Alias plura* zonder daarbij een verbum te plaatsen, een idiosyncrasie van Plinius sr. In ep. 14,1 gebruikt hij *dicare* voor het opdragen van een boek; in deze zin komt het antiek alleen bij Quintilianus (!) en bij Plinius sr voor. *Commentatio* als 'op papier gezette gedachten' (ep. 18,10) komt enkel bij Gellius (viermaal) en bij Plinius sr (vijfmaal) voor. Ook zijn een aantal woorden die Agricola gebruikt antiek gangbaar, maar relatief populair bij Plinius maior: *dicare* (14,1); *immensus* (14,2); *emendare* (15,8; ook Quintilianus dierbaar); *peculiaris* (24,3); *discutere* (26,2). Hetzelfde geldt tot slot voor de syntactische wending *est uidere* in ep. 13,4; zo'n constructie van *est* met infinitief in de zin van 'het is mogelijk om te' komt naar verhouding vaak voor bij Plinius sr en bij auteurs uit de late Oudheid.

1.3.4.5. Plinius de Jongere

Ook Plinius de Jongere was een van Agricola's helden, 'daar hij meende, dat Plinius, vol pit en korthed als hij is, rijk aan sententies, keurig en weloverwo-

¹ Hermans 1988: 124-6 (bron is Geldenhouders Leven van Agr.).

² Voor Agr., z. ep. 38,32-6; voor humanisten in het algemeen, z. bijv. Van der Poel 1987: 137-8 (en nt 489 met lit.): 'De aanwezigheid van de *lectio* en de *imitatio* van de Ouden is een van de meest kenmerkende eigenschappen van het humanistische leerprogramma, vergeleken met het middeleeuwse.'

gen in zijn stijl, aan de "eloquentiae studiosi" het grootste nut kon aanbren-
gen. Plinius raadde hij ter lezing aan, zoo iemand hem vroeg, wien hij ter
verwerving der eloquentia als gids zou kiezen.¹ Agricola's eigenhandig
geschreven exemplaar van Plinius' brieven is bewaard gebleven. Ook bezat
hij gedrukte edities van diens werk.² In Agricola's brieven zijn vele echo's uit
die van Plinius te vinden (naast een paar citaten). Daarentegen is slechts een
enkel voorbeeld van echt Plinisch idioom te geven. De beste illustratie levert
de constructie *iniungere ut* in ep. 5,1.

Voorts: ep. 3,9 *mollis frons* (verlegenheid; zo ook bij Quintilianus); 10 *temporis ratio* (in een
voorwaardelijke bijzin); 8,4 *annotare*; 40,5 *exhibere uersiculos*.

1.3.4.6. Seneca de filosoof

De laatste in dit verband te noemen auteur is Seneca de filosoof.³ Ook diens
werk had Agricola (al dan niet deels) in zijn bezit. Erasmus schrijft in een
brief dat hij ter voorbereiding van zijn eigen editie van Seneca's *Opera omnia*
ook Agricola's exemplaar van Seneca's werk, gedrukt in 1478 in Treviso,
geraadpleegd heeft.⁴ Hij merkt op dat het boek stukgelezen is en voorzien
van vele, rijke aantekeningen in de marges.⁵ Verder bezat Agricola waar-
schijnlijk een handschrift met de tragedies van Seneca.⁶ Citeren doet hij hem
slechts eenmaal in zijn brieven (36,12), maar echo's zijn in grotere getale
aanwezig. Ook in zijn bewoordingen toont Agricola af en toe sporen van
belezenheid in Seneca. Vooral opvallend is de plotsklaps hoge graad van
Senecaanse kleur (zowel idiomatisch als thematisch) in ep. 26,17 *Preterea ...
contentum esse*.

¹ Aldus vertaalt Van der Velden (1911: 233) een passage uit een brief van Beatus Rhenanus, waarin deze Agr.'s liefde voor Plinius' brieven bespreekt.

² Hermans 1988: 126-8. Römer (1988: 163-9) getuigt van Agr.'s grondige filologische arbeid aan de tekst van Plinius' brieven.

³ Let wel dat in Agr.'s tijd nog grote verwarring bestond over de vraag hoeveel Seneca's welke werken geschreven hadden. De eerste die beide Seneca's correct identificeerde was, in 1543 pas, Alciati (Van der Poel 1984: 261-3). Agr. (in zijn comm. op de declamaties) beschouwt Seneca sr (de retor) ten onrechte ook als de auteur van het filosofische werk, terwijl junior voor hem alleen tragediedichter is (Leibenguth-Seidel 1994: 251).

⁴ Agr.'s exemplaar is tot nu toe niet teruggevonden (Hermans 1988: 131; Jardine 1993: 139, met nt 41). Van de Treviso-editie, die verschillende werken van (pseudo-)Seneca bevat (waaronder *De moribus*, *De ira*, *De breuitate uitae*, *Consolatio ad Polybium*, *Epistulae ad Lucilium*) zijn echter tientallen exemplaren bewaard gebleven (vgl. Krayer 1995: 78), waaronder zich Agr.'s exemplaar zou kunnen bevinden.

⁵ Hermans 1988: 130-1; Schoeck 1988: 183; Jardine 1993: 137-41.

⁶ Zo Adel (1988: 150; vgl. 154), die veronderstelt dat Celtis dit HS verkreeg uit Agr.'s nalatenschap.

Z. ook ep. 3,3 *claritas nominis*; 9 *bilem effundere*; 11 *animo colere*; 4,15 *profectus -us*; 10,4 *argumentum capere*; 11,3 *parum momenti*; 16,4 *uirtus uocatur*; *animi malum*; 21,4 *labitur memoria*; 22,10 *tranquillitas mentis*; 23,10 *se recondere*; 24,6 *publica* als 'staatszaken'.

1.3.4.7. Laat-antiek Latijn

De late Oudheid is eveneens een periode die zijn stempel heeft gedrukt op het Latijn van Agricola's brieven. Zowel bewoordingen als syntactische eigenaardigheden die kenmerkend zijn voor het Latijn van deze tijd komen voor. Vooral het gebruik van voorzetsels voedt deze stelling. Zo expliciteert Agricola enkele malen de betekenis van een naamval met een voorzetsel dat door auteurs van de klassieke tijd weggelaten zou worden.¹

Ep. 2,10 *ad summum*; 23,7 *releuabimurque a priore sententia*; in 24,2 gaat *destinatio* als 'voornemen' vergezeld van de constructie *ad c. acc.* om de inhoud van het voornemen aan te geven, waar dit klassiek door een genitief uitgedrukt wordt; vgl. 2,4 *in tuo labore*—*in c. abl.* vervangt (wellicht) de instrumentale ablatief.

Op het voegwoord *quamquam* laat Agricola soms een indicatiefvorm, maar vaker een conjunctiefvorm volgen. Zijn keuze lijkt niet altijd weloverwogen, omdat een eventueel beoogd verschil in betekenis soms niet is te onderscheiden. Zo schrijft hij in ep. 3,9 *quamquam et molliore sum fronte et propter conscientiam tenuioris ingenii minus audeam*. Beide uitspraken gelden zijn eigen karakter en geven Agricola's eigen mening; het gebruik in deze ene zin van zowel een indicatief als een conjunctief lijkt daarom onberedeneerd. Hiermee volgt hij de auteurs uit de late Oudheid. Hetzelfde verhaal geldt voor het causale *quod*, waarbij oorspronkelijk een veronderstelde reden de conjunctief vereist, een feitelijke reden de indicatief. Allengs is dit verschil verwaterd en zo schrijft Agricola in ep. 6,6 *dic gratissimum se fecisse, primum quod scripserit, deinde quod [...] insinuauerit*; maar in ep. 18,1 lezen we *Gratissimum fecisti, quod [...] misisti*. In het algemeen koppelt Agricola een indicatiefvorm aan *quod*. Een volgend voorbeeld biedt ep. 26,25 *Respondit omnia [...] ratum habere se*; dit incongruente gebruik van het voltooid deelwoord in het onzijdig enkelvoud komt wel voor bij iemand als Cicero, maar is vooral kenmerkend voor late auteurs. Hetzelfde geldt voor *tam - quam* in de betekenis van *cum - tum*, dat wil zeggen met de nadruk op het tweede lid (21,1). Een laatste voorbeeld is ep. 11,4 waar de dichotomie *unus - alius* naar analogie van εἷς μὲν - ἄλλος δέ voorkomt; deze formulering is uitzonderlijk en eveneens kenmerkend voor het Latijn van de late Oudheid.

Andere, meer incidentele voorbeelden zijn: ep. 7,10 *amantissimus* met passieve betekenis; 12,5 *occasio* in neutrale, niet in positieve zin; 16,1 *presul*; 18,7 *scribere* als *exscribere* (simplex pro composito); 19,3 *aliquibus* mogelijk gebruikt als *aliquot*; 20,6 *mutuum scabere*; 22,23 *operas exhibere*; 26,6 *obnoxissime*; 23 *administrationes*; 29,32 *labilis*; 51 *puritas*; 36,13 *quam = tam - quam*; 38,19 (41,14) *perquisitio*; 43,13 *septimana*; 53,6 *irradiare*.

¹ Vgl. Rizzo 1988: 49 voor het Latijn van Petrarca op dit punt.

1.3.4.8. Digesten

Eén tekst in het bijzonder uit deze periode heeft invloed op Agricola's Latijn uitgeoefend. Het zijn de *Digesta* of *Pandecta*, de ten tijde van keizer Iustinianus (in de zesde eeuw) samengestelde grote verzameling van rechtsliteratuur uit de gehele keizertijd. Dat Agricola deze grondig gelezen heeft, staat vast. Aanvankelijk studeerde hij immers rechten. Maar ook voor niet-juristen hadden zij hun bekoring, en dan om de taal. 'Ik heb laatst de vijftig boeken doorgelezen van de Digesten, die zijn samengesteld uit het werk van zeer vele rechtsgeleerden. Ik heb ze met plezier herlezen en vooral met een soort bewondering. Ten eerste omdat je niet weet wat voortreffelijker is, wat meer lof lijkt toe te komen: hun nauwkeurigheid of gewichtigheid, wijsheid of billijkheid, kennis van zaken of voorname stijl. [...] Me dunkt dat aan deze juristen die we in onze handen hebben niets toegevoegd of ontnomen kan worden; en dit geldt niet zozeer hun welsprekendheid, die de stof niet erg toelaat, als wel hun nauwkeurig Latijn.' Aldus Lorenzo Valla in zijn meesterwerk over de Latijnse taal.¹ Ook in Agricola's Latijn is de invloed van de Digesten te bespeuren. Het gaat dan vooral om afzonderlijke woorden.

Ep. 7,13 *uicem sustinere*; 12,5 *occasio* in neutrale zin; 13,6 *accessio* 'natrekking'; 17,6 *in adoptionem dari*; 7 *prestiturus* (= *praestaturus*); 18,10 *interlitus*; 21,7 *deponere in c. acc.* 'toevertrouwen aan'; 22,23 *operas exhibere*; 23,7 *experiri* 'naar de rechter stappen'; 24,2 *destinatio* 'voornemen'; 3 *peculiaris*; 26,5 *cibarium* in deze vorm en betekenis en als combinatie met *uestiarium*; 24 *perducere aliquem, ut*; 38,26 *mitti in possessionem*; 49,3 *uiriles* 'aandeel'.

Een voorbeeld van algemenere aard is ep. 11,3 *siue uenissetis siue non*—in het tweede colon moet natuurlijk dezelfde werkwoordsvorm worden aangevuld. Een dergelijke ellips komt in dit idioom (*siue - siue non*) bij mijn weten alleen in de Digesten voor, en daar geregeld. Andere auteurs herhalen hier altijd de term waar het om gaat.

1.3.5. Christelijk Latijn

Een tweede factor uit de latere Oudheid die Agricola's taalgebruik overduidelijk beïnvloed heeft, is het Latijn van christelijke auteurs. Zoals gezegd heeft de christelijke literatuur uit de Oudheid een duidelijk eigen karakter, in woordenschat en in syntaxis. Op de middeleeuwse literatuur heeft zij enorme invloed gehad. En zoals bij vele (niet enkel noordelijke) humanisten heeft zij ook bij Agricola haar sporen nagelaten, hetgeen nog minder verbaast in het licht van de tijd (15de eeuw) en de omgeving (de IJsselstreek, het noordoosten der Lage Landen) waarin hij opgroeide, die zo sterk onder invloed

¹ VALLA eleg. 3,pr (Garin 1952: 606-8); vgl. ibidem *per quotidianam lectionem Digestorum et semper aliqua ex parte incolumis atque in honore fuit lingua Romana et breui suam dignitatem atque amplitudinem recuperabit* (Garin 1952: 612; geciteerd door Fubini 1961: 547).

stonden van de Moderne Devotie.¹ Niettemin voeren in Agricola's bewaard gebleven oeuvre, dat niet al te omvangrijk is, religieuze thema's de ondertoon. Slechts een *Oratio de natiuitate Christi* (1484) en enkele gedichten, waarvan *Anna mater* wel het bekendste is, hebben expliciet betrekking op christelijk erfgoed. Het leeuwendeel van Agricola's literaire produktie is seculier van aard. Agricola heeft ogenschijnlijk nooit al te zeer te kampen gehad met het eeuwige dilemma van de christelijke latinist, dat in Hieronymus' droom zijn bekendste literaire expressie heeft gevonden: mag een christen zich met de pagane antieke literatuur inlaten, laat staan haar bewonderen en navolgen? Zo Agricola zich deze vraag al gesteld heeft, dan was het antwoord daarop voor hem een duidelijk 'ja'. Christelijke thema's spelen in zijn werk een ondergeschikte rol. Wel stelt hij nadrukkelijk de *studia humanitatis* uiteindelijk in dienst van de studie der heilige Schrift (ep. 38,16-7).² Welnu, hoe staat het dan met de invloed van het christelijk Latijn?

Om te beginnen komen in de brieven vele begrippen voor uit het christelijke register. Maar veelal speelt hier hetzelfde probleem als bij de al eerder (blz. 145) besproken ingeburgerde modernismen, waarvan het vermijden gekunsteld en verwarrend zou zijn, zo een auteur dit al zou willen. Een term als *Pascha* (Pasen; 10,9) is om zo te zeggen technisch van karakter en daarom praktisch onvermijdelijk (mocht een auteur er al naar streven dit soort woorden te vermijden, *quod non* Agricola). Hier is dan ook feitelijk geen sprake van de zojuist bedoelde invloed.

Soortgelijke begrippen zijn: 2,11 *canonicus*; 13,3 *diuus* 'heilig'; 11 *Natiuitas*; 21,11 *pater (domus)*; 14 *capitiatus*; 33 *uesperae*; *matutinae*; 44 *paracletus*; 59 *presbyter*; 22,19 *abas*; 31 *pastor*; 23,12 *arca* 'ark'; 24,17 *Annunciatio*; 25,1 *priorissa*; 4 *Pentecoste*; 26,30 *Gerion et Victor*; 38,65 *regularis (canonicus)*; 46,4 *Palmae*; 49,2 *decanus*.

Deze gevallen daargelaten is de invloed van Agricola's belezenheid in de christelijke latiniteit niettemin onloochenbaar. Soms blijkt dit uit een individueel woord. Het meest overtuigende voorbeeld is *sceda* in ep. 13,8. Het woord is antiek vrij uitzonderlijk en betekent 'papiersnipper'. Bij christelijke auteurs is het gebruikelijker en ontwikkelt het een andere betekenis, namelijk 'klad-(papier)'. Deze ontwikkeling wordt bezegeld door Isidorus van Sevilla, die het in deze zin vastlegt in zijn be-roemde en vooral in de Middeleeuwen zeer invloedrijke *Origines siue Etymologiae*. In 'christelijke zin' wordt het ook door humanisten, onder wie Agricola, gebruikt.

Een tweede voorbeeld is ep. 12,7 *futuro anno* 'volgend jaar'; in deze zin is het adjectief niet antiek, maar wordt het wel door christelijke auteurs gebruikt. Onder deze noemer valt ook het woord *regula*, dat antiek in figuurlijke zin 'basisregel, standaard' betekent. Agricola voert het op

¹ Voor de invloed van het chr. literaire erfgoed op de middeleeuwse en humanistische lit. in het algemeen, z. blz. 142-3; 190-1.

² Dit is overigens wel de enige plaats in zijn brieven waar Agr. deze schakel legt, in schrille tegenstelling tot iemand als Langius (vgl. diens epp. 5 en 6).

met een duidelijke, maar niet onvermijdelijke knipoog naar zijn christelijke betekenis van '(monniken)regel'. Een wel te noemen, maar niet zwaarwegend geval is de comparatief *Latinus* (3,5), die Agricola enkel heeft kunnen lezen bij Hieronymus of een andere christelijke auteur; verder is hij eenmaal door Marcus Aurelius gebruikt in een brief aan Fronto, maar deze brievenverzameling was in de tijd van Agricola nog onbekend. Hij heeft deze vorm evenwel gemakkelijk naar analogie van andere comparatieven kunnen vormen. Verdere voorbeelden zijn *eleemosyna* (34,1); *nouiter* (37,6); *ineruditio* (38,45); *promptitudo* (38,55); *feria* 'weekdag' (43,13); *telonearius* 'tollenaar' (46,3). Voor het geval *sordescere*, z. blz. 158.

De meeste voorbeelden van christelijk Latijn zijn woordverbindingen, zowel specifieke als algemene.

Onder de eerste noemer vallen: 2,5 *uiri uirtutis*; 6,5 *asinaria mola*; vgl. 22,23 *operae ministerii*; vgl. 25,1 *munus ministerii*. Onder de tweede noemer vallen: 3,5 *concipere fiduciam*; 8 *in faciem* (openlijk); 4,6 *studiis erudiri*; 8 *damna temporum*; 20 *toto nisu*; 10,2 *memoriam auferre*; 6 *canere in organis*; 18,5 *impingere ad*; 25,1 *munus consequi*.

Evenzeer getuigt van Agricola's doop in de christelijke literatuur het grote aantal van die woord(verbinding)en, die weliswaar ook bij pagane auteurs voorkomen, maar in ruimere mate bij christelijke. Zo komt het adjectief *uerbosus* (1,4) bij vele pagane auteurs zelden of niet voor; bij christelijke daarentegen is het zo gewoon, dat zij zelfs het afgeleide verbum *uerbosare* kennen. De combinatie *ut quid* (2,3) als synoniem voor *cur* of *qua re* is vooral in de patristiek populair, onder invloed van de Vulgaat. Het bescheiden *pro meo captu* (8,4) is antiek zeldzaam, maar zeer frequent in het christelijke corpus.

Een greep uit de voorbeelden: 1,1 *obnixe*; 4 *de nihilo*; 4,2 *tantillus*; 3 *se ingerere ultro*; 9 *longe disiunctus*; 12 *animi intentio*; 6,7 *filius* als troetelwoord; 7,7 *distantia*; *honestas morum*; 8,6 *accipere personam*; 9 *tempus me deficit*; 10,5 *(pro) temporis angustia*; 8 *in stadio decurrere* als metafoor voor het leven; 13,9 *uulgariter*; 14,3 *gaudere pro*; 17,1 *suasus -us*; 7 *prestaturus* voor *prestaturus*; 18,12 *pro uoto*; 22,4 *properatio*; 19 *commemoratio*; 21 *ex peregrinatione reuersus*; 23,19 *summitas*; 24,13 *psallo*; 25,4 *pelliceus*; 5 *textura*.

1.3.6. Brieflatijn

Kenmerkend voor humanisten is onder meer dat zij meer dan hun middeleeuwse vakgenoten oog hebben voor de eigenheden van genres, bijvoorbeeld op het idiomatische vlak.¹ Een brief vereist andere bewoordingen dan een gedicht. Van oudsher wil de theorie van de persoonlijke brief, de *epistola familiaris*, dat hij wordt gesteld in eenvoudige bewoordingen, in een eenvoudige stijl. Zo'n brief is een schriftelijk gesprek. In de Oudheid zijn weliswaar nauwelijks theoretische bespiegelingen aan het genre gewijd, maar in de praktijk (de tekst der overgeleverde brieven) komt deze eis steeds naar voren.² In de Middeleeuwen krijgt de brief een ander karakter. De topos van

¹ Z. bijv. McLaughlin 1995: 127-9 (Poggio); 142 (Valla); vgl. blz. 164, nt 4.

² Cugusi 1983: 32-3; 36-7; Witt 1982: 7-8. Laatstgenoemde verklaart het gebrek aan theorie uit de gelijkstelling van de persoonlijke brief met het gesprek, dat niet aan regels gebonden is; op officiële of bijv. filosofische brieven waren de regels der retorica van toepassing.

de brief als gesprek blijft aanwezig, maar men is niet bij machte een persoonlijke toon aan te slaan—of men weet überhaupt niet wat dat inhoudt.¹ Brieven zijn formeler van aard, zijn geperst in het keurslijf van de *ars dictaminis*, die zich baseert op de regels der antieke retorica, die niet voor brieven, maar voor redevoeringen bedoeld waren.²

De humanisten geven meer inhoud aan de ook hun bekende antieke topos van de brief als gesprek tussen afwezigen; zij geven het genre tot op zekere hoogte zijn ongedwongenheid terug.³ Wel bleef ook in de 14de en 15de eeuw de brief gebruikt worden voor officiële aangelegenheden, die om een voorgeschreven stijl vragen, en diende hij als oefenvorm in het retorica-onderwijs (met alle regels van dien), waardoor een groot aantal brieven toch erg op elkaar lijkt in structuur, idioom en stijl.⁴ Maar de schrijver van een persoonlijke brief voelt zich niet langer verplicht te voldoen aan regels die gelden voor de redevoering; dat is een andere tekstsoort met andere regels. De vriendenbrief met zijn alledaagse inhoud vereist een bijpassende, dat is alledaagse stijl.⁵ De toon van menig brief wordt dan ook losser en persoonlijker. Verder verordonneren humanisten stijlvariatie voor 'de' brief; al Perotti (en later

¹ Witt 1988: 34. Constable (1976: 31-6) bespeurt dat in de periode 1000-1200 brieven zowel meer persoonlijke kleur krijgen als ook een tendens tot formalisering (op het officiële front). Deze laatste categorie heeft in de 13de eeuw volledig de overhand gekregen.

² Constable 1976: 16 (met de nuancering dat deze theorie niet altijd in de praktijk ten uitvoer werd gelegd); Worstbrock 1981: 195; Witt 1982: 8-15 (met als verklaring (8) dat de *dictatores* niet onderscheidten tussen persoonlijke en openbare brief); Rice Henderson 1993: 333.

³ Al bij Petrarca vinden we de ant. gemeenplaats (impliciet) terug: fam. 1,1,16 *Omissa illa igitur oratoria dicendi ui [...] hoc mediocre domesticum et familiare dicendi genus amice leges [...], his quibus in comuni sermone utimur aptum accomodatumque sentiis; 28 scribentis cura est, cui scribat, attendere [...]. Aliter uirum fortem, aliter ignauum decet alloqui*; en hij besluit zijn brief (47) met *Dulce michi colloquium tecum fuit*; vgl. voor deze brief Witt 1982: 28 vv. Voor de topos, z. verder LMA s.v. Brief: 660-1; Buck 1979: 101; Guillén 1986: 77-8. Let wel dat er nog een groot verschil bestaat tussen de persoonlijke kleur van een humanistische brief en van een brief uit bijv. de 19de eeuw! Echt intiem wordt het niet (vgl. Harth 1983: 82). Rice Henderson (1993: 155) merkt op: 'The humanist did not bare his soul in his letters [...]. Instead he presented an image, an *ethos*, of himself as he wished readers present and future to see him.'

⁴ Rice Henderson 1993: 149 vv. Een factor die misschien ook bijdraagt aan een eventuele waardering van de humanistische brief als 'onecht' is onze Romantische visie op creativiteit, die verlangt dat 'le style, c'est l'homme même.' Voor de humanist is een brief in de eerste plaats kunst, niet persoonlijke expressie (Rice Henderson 1993: 156-8; z. ook nt 2), en die kunst verlangt *imitatio* en *aemulatio* der antieken.

⁵ Alessio (1988: 13) citeert in dit verband Valla en Perotti. Het citaat uit (pseudo-)Valla's *De conficiendis epistolis* illustreert het genrebewustzijn van de humanist: *Diffunditur autem hæc (sc. attenuata figura) in comœdias, quotidianum sermonem rerum et epistolas familiares. Prætermitto tamen bucolica, quoniam, ut uos erudiam in soluto genere dicendi, nihil impresentiarum poeticum attingo* (in *Opera*, ed. Basel 1540 = Turijn 1962: II 97).

Erasmus) verkondigt dat de stijl de inhoud moet volgen, dus gewichtige brieven vergen een gewichtige stijl.¹ De brief wordt allengs gezien als een multifunctioneel medium dat zijn aard, zijn inhoud, zijn stijl dient te ontleen aan de specifieke situatie die hij dient.²

Het geschetste perspectief van de vriendenbrief houdt de gehele humanistische traditie stand. Iustus Lipsius maakt in zijn *Institutio epistolica* nog voortdurend de vergelijking tussen de brief en het gesprek. Ook wijdt hij een paragraaf aan de *simplicitas*, waarin van de briefstijl wordt gevraagd dat hij onverzorgd, onopgesmukt is en grote gelijkenis met een alledaags gesprek vertoont. Hiervoor bieden naar zijn zeggen de brieven van Cicero de beste voorbeelden; die van Plinius willen nog wel eens te verzorgd, te zeer bedoeld om mee te pronken zijn.³

Ook Agricola kent de topoi van het genre. In ep. 22,10 zinspeelt hij op het gespreksmotief, als hij Occo schrijft: 'de vreugde, die je brief me bezorgde, omdat hij van jou, een zeer geleerd man en mijn beste vriend, kwam, en omdat ik met jou zelf leek te *spreken* en als het ware teruggevoerd werd naar het beeld van ons vroegere leven.' De gebezigde taal is grotendeels briefjargon dat terug te vinden is in talloos vele brieven van humanisten (en teruggaat op Cicero). Ook andere briefclichés komen bij Agricola terug. Zo begint hij zijn eerste brief aan Liber met de vraag, waarom deze toch niets van zich laat horen: het standaardmotief van de *taciturnitas* (4,1; evenzo 9,1; 24,1; 26,1; 53,1). De uitwerking toont wel een kleine originaliteit van Agricola. Hij vraagt of Liber misschien probeert onder de inspanning (van het schrijven) uit te komen. Traditioneel is echter de omgekeerde situatie, de vraag of de geadresseerde het misschien te druk heeft om te schrijven. Ook elders speelt Agricola soms met de traditie.

Andere gemeenplaatsen zijn: het niets hebben om te schrijven (1,3; 12,2; 19,1) en het daarmee verbonden motief dat men schrijft om het schrijven (4,13; 44,2), een motief waaraan Agricola een eigen draai geeft; bondigheid als briefkenmerk en de angst de juiste maat te overschrijden (7,1; 21,17-8 waar de eis dat een brief kort moet zijn juist verworpen wordt; 27,22; 38,7; 57); het ijlings schrijven (2,11 en *passim*); het noodgedwongen beëindigen van een brief, omdat de bode wil vertrekken (20,7; 22,36; 26,29); brieven houden een vriendschap in stand (4,7). Een specifiek onderdeel van de aanbevelingsbrief is het verzoek om de betrokkene te laten merken dat de door hem gevraagde aanbeveling gedaan is door de briefschrijver (25,3; z. blz. 155). Ook het

¹ Alessio 1988: 13.

² Vgl. Guillén 1986: 83-4. Een concrete illustratie aan de hand van Konrad Celtis' brieven geeft Hess, die treffend vaststelt dat Celtis' stijl verhevener wordt als hij schrijft over humanistische hoofdthema's als vriendschap tussen geleerden, de rivaliteit tussen Duitsland en Italië, schrijven als blijven, enz. (1979: 485-6). Overigens wijst al Petrarca (fam. 1,1,28-9) op stijlverschillen die noodzakelijk zijn door mogelijke verschillen tussen geadresseerden.

³ LIPS. inst. ep. 1076.

kwistig strooien met gezegden is typerend voor de briefschrijver.¹

Het idioom van Agricola's brieven is niet erg colloquiaal van aard. Er zijn wel voorbeelden van omgangstaal te geven, maar dat register is zeker niet kenmerkend voor Agricola's brieflatijn.

Het betreft: 1,9 *si quid mihi credis* (21,1); 3,2 *omnes te narrant*; 11,2 *hoc cause est*; 13,6 *si minus*; 23,7 *nobis ipsi deesse* (26,24); het futurum gebruikt als imperatief (6,6).

Wel zijn een tiental uitdrukkingen te noemen die vooral in de komedies van Plautus gangbaar zijn, en daarom ook tot het lagere taalregister gerekend kunnen worden. Zo wil Agricola het in ieder geval zelf, want in ep. 7,5 schrijft hij: 'Als ik het dus moet zeggen *zoals het volk dat doet*: ik hou niet van je, nee ik brand van verlangen, ik ben kapot van jou.' Het laatste werkwoord (*depereo*) komt in deze constructie met accusatief (*sc. te*) alleen zeer vaak bij Plautus voor.

Voorts: 7,4 *pendere* (*uidere uelle*); 18,1 *salve*; 21,54 *exhibere negotium*; 22,29 *animi causa*; 35 *ludificari*; 23,5 *monstris hominum*; 24,8 *uero* (= *uere*); 12 *lepidissimo corpusculo*; 41,7 *ita me Deus amet*; vgl. ook 26,1 *nescio dicam*.

Ook hier zien we Agricola soms zijn eigen draai aan de traditie geven. Uit Ferrara schrijft hij aan Dietrich von Pleningen hoezeer hij het vriendelijke klimaat in Pavia mist. 'Ik zie dat alles mij ontnomen is en dat ik allen ontnomen ben; ik heb niet alleen andere dingen, maar ook mezelf verloren' (6,2). Dit laatste *perdidi [...] me ipsum* komt bij Plautus veel voor als 'ik heb mezelf te gronde gericht'. Agricola gebruikt het meer in filosofische zin. Hetzelfde gebeurt in ep. 2,9 met het vooral bij Plautus te lezen *animo obsequi*: gebruikt de dichter dit altijd in een context van liederlijkheid, Agricola bedoelt het in ernstige zin.

Soms vinden we in de taal van de brieven een element dat er eigenlijk niet thuishoort. Ik doel dan op de enkele keer dat Agricola dichterlijke taal schrijft. Vaak gaat het echter om idioom dat weliswaar bij dichters geboren en getogen is, maar later ook door prozaïsten geadopteerd is.² Een illustratief geval is *rumpe moras* (2,2), dat een vondst van Vergilius is en na hem een rijke traditie in de poëzie verkrijgt. Maar al Plinius gebruikt het in zijn brieven. In het geval van een bedreven latinist als Agricola lijkt het onwaarschijnlijk dat hij hier niet bewust een zweem van dichterlijkheid heeft gezocht. Onomstotelijk vast te stellen is dit evenwel niet.

Vergelijkbaar poëtisch proza is: 7,3 *penetrabilia*; 9,2 *choreas*; 17,7 *dicar*; 18,3 *fata me trahunt*; 20,6 *macte animi*; 21,40 *Patauinitatem sonare*; 57 *uigilati labores*. In drie passages lijkt het bewust streven naar poëtische taal onmiskenbaar: 9,6 *quoque magis* (voor *et ut eo magis*); 24,12 *Veneres Cupidinesque*; 13 *Meæ Musæ*.

¹ Cugusi 1983: 83; 96-8.

² En dus nog eens ten overvloede wijst op het dilemma dat ik om te beginnen aanroerde: gebruikt Agr. in dit geval dichterlijke taal bewust vanwege dat aura, of simpelweg omdat het in de traditie van het Latijn zowel proza als poëzie eigen is geworden? In het algemeen is een antwoord op deze vraag niet te geven.

1.3.7. Echt humanistische garnituur

Het voorafgaande tekent Rudolf Agricola als humanist. Zijn Latijn is van top tot teen op de Oudheid ingesteld, zowel naar vorm als inhoud. Ook motieven uit de antieke literatuur keren in zijn brieven terug. Het zijn de antieke motieven die *qualitate qua* in de gehele humanistische literatuur hun plaats weten. Het beste voorbeeld is wel de link tussen brieven schrijven en vriendschap. Met enige overdrijving kan gesteld worden dat een antieke, maar te meer een humanistische brief geen brief is zonder dat een woord uit de sector *amicitia*, *amicus*, *amor*, *beneuolentia*, *familiari(ta)s*, *necessitudo* gevallen is. Het klapstuk in dit verband is Agricola's zevende brief, een regelrechte liefdesverklaring aan Dietrich von Pleningen. De woorden en gedachten die daarbij uitgeschreven worden getuigen van Agricola's grondige kennis der antieke Griekse en Latijnse, zowel pagane als christelijke, literatuur.

Andere voorbeelden zijn: de liefde als kwelling (12,6); liefde is oorlog (24,12); zich schikken naar het Lot (12,6; 13,2); dat Lot als grote roerganger (20,1-2); het literaire produkt als geesteskind (17,6); writer's block (21,6; 24,13); het beeld van een 'oogst' aan mensen (22,32).

Eveneens traditioneel is het motief van het zogenaamde 'hohe Geistesgespräch', het literaire gesprek met de grote namen uit het verleden. In brief 22, aan Occo, trekt Agricola —even traditioneel, zou ik zeggen— van leer tegen Groningen, waar nie-mand ook maar het geringste interesse voor kunst of cultuur zou koesteren. Dan anticipeert hij op een mogelijke tegenwerping van Occo: "Je kunt toch," zeg je, "met Demosthenes, Isocrates, Thucydides en de anderen, tot wie je boeken je toe-gang geven, de dag doorbrengen." Natuurlijk kan ik dat. Maar zoals een ruzie tus-sen twee mensen, waarvan de een niets zegt, van korte duur is, zo verslapt de geestdrift van wie alsmaar met de doden spreekt; het is het levende woord dat de drang om te studeren levendig en krachtig houdt.' Het bedoelde gesprek via de boeken kende in Agricola's dagen al een lange traditie. Bij humanisten was het motief zeer in trek. Des te opmerkelijker is daarom dat Agricola het afdoet als een dooddoener.¹

Mocht ondanks alle voorgaande bespiegelingen de lezer nog enige twijfel koesteren over de humanist Agricola, dan volgen hier tot slot enkele typerend humanistische ingrediënten in zijn brieven. De lakmoesproef is de kwalificatie 'barbarij' voor de middeleeuwse Latijnse taal en haar aanhangers, haar verdedigers.² Agricola slaagt met verve: dergelijke misprijzingen zijn niet van de lucht. Zo prijst hij —vanuit Selwerd— Langius, dat hij 'die oude en waarlijk beschaafde eruditie durft wakker te schudden en te verdedigen, vooral in deze barbarij hier' (3,3).

¹ Vgl. Brogsitter 1958: 215-6.

² Vgl. LANGIUS ep. 3,8; 11; 12; en *passim*; LIBER ep. 7,1; 9.

Z. verder: ep. 20,3; 21,15; 48; 22,11-3; 41,7; vgl. 4,20. Vormen van *barbarus*, *barbaries*, *barbaria* komen elfmaal voor in de brieven.

Even humanistisch is het criterium van *usus* of *consuetudo* bij het beantwoorden van de vraag of bepaald idioom goed of slecht Latijn is—dat wil zeggen al dan niet bij een antieke auteur voorkomt, wat voor humanisten hetzelfde is: daarvan getuigt alleen al het begrip *usus* zelf. Zo ook voor Agricola, als hij zich afvraagt of *bonum sero* Latijn is voor ‘goedenavond’; hij betwijfelt het, want ‘voor zover ik weet is bij geen enkele overgeleverde auteur van dit idioom een voorbeeld te vinden’ (21,35). Niet-antiek idioom wordt dan ook expliciet vermeden, zelfs veroordeeld als ‘bedorven’ Latijn (21,29).

In verband hiermee is het gebruik van de al eerder (blz. 162) genoemde vorm *Latinius* te zien. Agricola verwacht dat Duitsland ooit zo geleerd en geletterd zal zijn *ut non Latinius uel ipsum sit Latium* (3,5). Hoe uitzonderlijk ook, een woord als dit is in de context van dit humanistische ideaal volkomen gewoon.¹

Ook Agricola’s onderwijskundige ideeën zijn volledig humanistisch (z. mijn commentaar op de brieven 29 en 38). Op het vlak van de taal is het veelvuldig gebruik van superlatieven kenmerkend voor de humanist.² In Agricola’s brieven zijn alleen al meer dan driehonderd vormen van de overtreffende trap op *-issimus* te vinden.

Vooraf geliefd zijn *honestissimus*, *suauissimus*, *humanissimus* en *ornatissimus*.

Verder is de wending *id genus* hier te noemen. Het Latijnse handboekje van Dati, dat in de kring der Aduarders klaarblijkelijk geliefd was, prefereert het boven het gewonere en meer voor de hand liggende *eius generis*.³ Hierdoor gesterkt gaat Rodolphus Langius (tegenover een criticaster die het niet blijkt te kennen) er prat op deze uitdrukking te kennen en te gebruiken, als voorbeeld van in niet-humanistische kring misschien onbekend, maar antiek Latijn.⁴ Agricola gebruikt het driemaal in de brieven (2,6; 15,7; 38,45); het genoemde alternatief komt niet voor.

Ten slotte is tekenend voor de humanist Agricola zijn bekendheid met de pseudo-Ovidiaanse brief van Sappho (ep. 10), zijn vertalen van Isocrates’ redevoering tot Demonicus (ep. 15) en van Lucianus’ *Calumnia* (ep. 16).⁵ Voor deze laatste bezigheid gebruikt Agricola naast traditionele termen als *conuvertere* en *Latinum facere* ook het werkwoord *traducere*, dat in deze betekenis vanzelfsprekend lijkt, maar niettemin van humanistische makelij is. Leonardo Bruni, een van de meest prominente en productieve humanisten als het gaat

¹ Zo Kluge (1935: 27-9) over soortgelijk idioom.

² Kluge 1935: 27-9.

³ DATI eleg. 28v.

⁴ LANGIUS ep. 5,18.

⁵ Vgl. blz. 193 en 185.

om vertalingen van Griekse literatuur, gebruikte *traducere* als eerste in deze zin, in een brief uit 1400. Het werd daarna snel populair en gebruikelijk, ook in de Romaanse talen—misschien de reden waarom het in deze zin zo onopmerkelijk oogt.¹

1.4. EPILOOG

Agricola is een zeer bekwaam latinist. Op taalgebruik dat niet aan antieke normen voldoet is hij nauwelijks te betrappen. Zijn Latijn is antiek naar woordenschat en syntaxis. Niet alleen een eerste blik wekt deze indruk, een nauwkeurige analyse staat deze stelling. Zijn Latijn deelt hoegenaamd niets met het middeleeuws Latijn, dat zich op vele wezenlijke fronten van de taal duidelijk onderscheidt van het Latijn uit de Oudheid. Invloed van het middeleeuws Latijn is te bespeuren, maar in zeer beperkte mate en veelal op het incidentele vlak van de woord(verbinding)en. Het geraamte van Agricola's Latijn is volledig antiek, de aankleding nagenoeg.

Duidelijk aantoonbaar is dat Agricola zeer belezen was in de christelijke literatuur uit de Oudheid. Binnen de pagane antieke literatuur heeft hij duidelijke voorkeuren gekoesterd. Hoe kan het ook anders. Zij beslaat een periode van vele eeuwen met een scala aan auteurs en genres; ieder vindt er van zijn gading. Agricola's voorkeuren hebben zijn eigen Latijn ook daadwerkelijk beïnvloed. Zijn favoriete auteurs behoren vooral tot de post-klassieke tijd, tot de tijd van het 'zilveren' Latijn: Quintilianus, de Plinii, Seneca. Verder zien we de onvermijdelijke invloed van Cicero, die verpersoonlijking van het antieke Latijn, maar ook van een Plautus, wiens 'spreektaal' goed past bij het briefgenre. Maar Agricola is een eclecticus.² Hij kiest niet voor een bepaald register uit het antieke repertoire. De gehele antieke latiniteit, van Plautus tot Boethius, dient hem tot voorbeeld. Ook op dit punt treedt hij in de voetsporen van Petrarca, die als eclecticus vrijwel alle humanisten tot ca 1450 tot voorbeeld was.³ Daarna steekt het fundamentalistische ciceronianisme in Italië de kop op. De ironie wil dat Agricola's keuze om niet voor één antiek taalregister, voor één antieke voorbeeldauteur te kiezen zijn Latijn als geheel nu juist tot een volledig niet-antieke mengeling van Latijn maakt en zijn taal tot een kunsttaal maakt.

Naast talige elementen kenmerken ook thematische ingrediënten de humanist Agricola.

¹ Folena 1994: 66-75; z. ook mijn comm. ad ep. 18,9.

² Zo heeft Schoonbeeg (1988: 198) ook voor de dichter Agr. vastgesteld.

³ McLaughlin 1995: 48; vgl. 88-9; 96 (Bruni); 165 (Alberti); 173; 182 (Landino).

2. SCULPTURA ORATIONIS: AGRICOLA'S BRIEFSTIJL

2.1. Stijl

Opmerkingen over stijl die niet resulteren uit op statistiek gebaseerde feiten lopen het risico subjectieve noties over de aard en kwaliteit van iemands schrijfwerk te zijn.¹ Ik ben me ervan bewust dat dit ook op het onderstaande van toepassing zal kunnen zijn. Niettemin zal ik toch proberen een korte karakterschets van Agricola's briefstijl te geven. Een uitgebreid onderzoek van Agricola's stijl heb ik niet uitgevoerd. Dat is een studie op zichzelf—niet alleen een verontschuldiging, ook een feit. Zo'n onderzoek zou zich dan ook en vooral op kwantitatieve gegevens moeten baseren en meer dan alleen Agricola's brieven moeten behelzen.

Zoals gezegd wordt voor de persoonlijk brief, de *epistola familiaris*, van oudsher een eenvoudige stijl vereist, en is men in de Middeleeuwen doorgaans niet bij machte zo'n persoonlijke, ongedwongen stijl aan te slaan, omdat alle brieven ongeacht hun functie en bestemming worden onderworpen aan de regels van de antieke retorica. Bij humanisten krijgt deze tak van het genre brief zijn ongedwongenheid allengs terug.² Ik heb reeds vastgesteld dat het idioom van Agricola's brieven in geen geval erg colloquiaal van karakter te noemen is.³ Hoogdravend is het evenmin. Hij zoekt niet naar gekunstelde, archaïsche, bizarre dictie. Het meest in strijd met het briefgenre zijn nog de poëtische woorden die hij gebruikt.⁴

De stijl waarin Agricola zijn brieven schrijft verandert met de geadresseerde—nauwelijks een onverwachte vaststelling.⁵ Alle correspondenten zijn vrienden of bekenden van Agricola, maar hun status verschilt natuurlijk, zoals de onderlinge band nauwer of wijder is. Voor Agricola had zijn (half)broer Johannes vanzelfsprekend een ander status dan zijn mecenas Johann von Dalberg. Zijn broer schrijft hij vaker en over persoonlijkere zaken. Alleen al

¹ Vgl. Jansen 1995: 60-1 'Ik zeg niets verrassends wanneer ik constateer dat de naamgeving en invulling van stijlqualiteiten een arbitraire zaak is: wat de een "senecaans proza" noemt, wordt door een ander als "beknopt proza" getypeerd, door weer een ander als "scherpzinnige taal".'

² Boven, blz. 163-5.

³ Vgl. ook ERASM. ciceron. 682,9-83,4 (over Agr.) *uirum [...] stilo minime uulgari, solidum, neruosum, elaboratum, compositum, sed qui nonnihil resipiat et Quintilianum in eloquendo et Isocratem in orationis structura, utroque tamen sublimior, Quintiliano etiam fusior ac dilucidior*. De beweerde gelijkenis in stijl met Quintilianus komt mij niet vreemd voor, maar ik kan haar op dit moment niet op haar juiste waarde beoordelen. Vgl. ook blz. 157.

⁴ Boven, blz. 166.

⁵ Tot deze slotsom kwam voor Agr.'s brieven reeds Akkerman 1985: 329.

de aanhef verraadt het verschil in status. Von Dalberg is *nobilis et ornatissimus atque carissimus amicissimus optime meritis dominus* (ep. 13), Johannes ‘slechts’ *frater (suus)*—soms ontbreekt een aanhef zelfs. Aan Von Dalberg schrijft Agricola drie brieven: vanuit Ferrara op beleefde toon, hoe blij hij is dat zijn vriend zich nu weer in Italië, in Padua, bevindt; over het bezoek van de Von Pleningen-broers aan Ferrara; over zijn dankbaarheid jegens en vriendschap voor Von Dalberg; en jaren later twee brieven vanuit Trente, hoe hij en zijn reisgenoten het maken, nu ze ziek zijn achtergebleven; hoe blij ze zijn dat Von Dalberg de financiën zo goed geregeld heeft, en dat ze snel verder hopen te reizen.¹ Van zijn brieven aan zijn broer zijn tien stuks bewaard gebleven, over persoonlijke onderwerpen als de dood van verwanten en vrienden, het geld dat hun broer Hendrik van vader gestolen heeft, Agricola’s wanhoop over het karakter van Hendrik en wat er van hem terecht zal komen.

Het verschil in inhoud weerspiegelt zich in de stijl. In dit verband is het nuttig de indeling aan te houden die Hess (1979: 481-4) voor de brieven van Konrad Celtis maakt. Op grond van inhoud en vorm onderscheidt zij vijf briefsoorten: 1—de informele kattebel; 2—de actuele, uitvoerigere brief; 3—de brief met een zorgvuldige, voorbedachte vorm; 4—een mengsel van de ‘gebruiksbrief’ met de literaire kunstbrief; 5—de literaire kunstbrief. Zij stelt vast dat Celtis zijn stijl aanpast aan de functie van een brief. In het eerste geval, dat van de kattebel, is zijn stijl colloquiaal en informeel, in het laatste geval zeer gestileerd, verheven dan wel hoogdravend, kunstig dan wel gekunsteld.

Bij Agricola is eenzelfde soort indeling te maken, zij het dat de literaire kunstbrief (Hess geeft als voorbeeld een metrische brief van Celtis) ontbreekt.² Zeldzame voorbeelden van de kattebel zijn de brieven no 25, 33 en 35 (aan broer Johannes), 19 (aan Dietrich von Pleningen) en 46 (aan Adolf Rusch). De zinnen zijn kort en eenvoudig van opzet; bijzinnen zijn, indien aanwezig, vrijwel uitsluitend eerstegraads; bijzondere retorische opsmuk ontbreekt. De brieven no 30, 34 en 48 (ook aan Johannes) zijn te lang van stof om voor kattebel door te kunnen gaan, maar hun inhoud en toon is even informeel; aan hun stijl is iets meer zorg besteed, de constructies zijn iets meer uitgewerkt. Zij behoren tot Hess’ tweede categorie, waarin ook brieven als no 11 (aan Johann von Pleningen) en 37 (aan Antonius Liber) vallen. Ook deze eenvoud kan als een literaire pose bestempeld worden (als navolging van de stijl van veel van Cicero’s brieven, vooral die aan Atticus). En inderdaad

¹ De eerste van twee brieven uit Trente (ep. 49) schreef Agr. vanuit zijn ziekbed. Dat is aan de stijl goed af te lezen. In tegenstelling tot epp. 13 en 50 is deze brief in een eenvoudige stijl verrat en getuigt hij duidelijk van Agr.’s op dat moment slechte lichamelijke gesteldheid.

² Mack (1979: 584) onderscheidt bij Agr.: 1—brieven in een gepolijste stijl en een strakke vorm; 2—brieven in een gepolijste, maar minder formele stijl (aan de broers Von Pleningen, Occo en Barbireau); 3—brieven in een korte, eenvoudige stijl (aan broer Johannes).

speelt hier zonder twijfel een rol, dat van oudsher voor het genre brief een lage, eenvoudige stijl verlangd wordt. Maar evenzeer geldt dat Agricola zich in deze brieven van de eerste en tweede soort op de inhoud toelegt; hij brengt zijn broer op de hoogte van de laatste ontwikkelingen, van wat hijzelf graag zou willen dat Johannes doet, enz. De stijl wordt niet verwaarloosd, maar is wel ondergeschikt. *Rem tenet, uerba sequuntur*. De brieven zijn niet afgeraffeld, de bewoordingen niet banaal, maar evenmin hoogdravend of gezocht. Dit is verzorgde eenvoud. Het is mogelijk zo'n uitspraak te doen, omdat Agricola zijn brieven niet zelf heeft uitgegeven en zich ook nooit over zo'n voornemen uitgelaten heeft.¹ Hij heeft de oorspronkelijke tekst dus niet in een later stadium geredigeerd of verfraaid ten behoeve van publicatie, zoals vele andere humanisten.²

De vijf brieven aan Adolf Occo behoren tot Hess' derde soort. Deze Occo was een goede vriend van Agricola en tevens een ontwikkeld man, die ook in Italië gestudeerd had en met Reuchlin de enige correspondent was die Grieks kende.³ Agricola doet zijn best op de stijl van zijn brieven aan Occo. De toon is niettemin informeel en vooral ook speels.⁴ Uit deze brieven wordt duidelijk dat Agricola op zijn sterfbed niet enkel om medische redenen juist naar Occo vroeg; zeker epp. 18 en 22 doen denken aan de manier waarop Agricola zich tot zijn broer Johannes richt. Zeer persoonlijke omstandigheden en gebeurtenissen komen aan bod. Wel zijn de brieven aan Occo veel meer literair, zowel van stijl als van inhoud. Een brief als no 26, waarin Occo verslag krijgt van Agricola's keuze voor Heidelberg, begint met enkele weloverwogen, lange volzinnen. Tegen het einde van dezelfde brief lijkt Agricola even een door Sallustius of Tacitus geïnspireerde stijl te zoeken; niet voor niets noemt hij daar de hoofdmoot van dit schrijven *annalis rerum mearum*.⁵ Ook bevatten de brieven aan Occo relatief veel citaten. Wat hun literaire inhoud betreft, er komen zaken aan bod als stijl, uitspraak, Agricola's

¹ Een uitzondering vormen epp. 14, 15 en 16, die als dedicaties bij Agr.'s vertalingen verschenen. Ep. 14 werd zelfs al gedrukt toen Agr. nog leefde; hij corrigeerde zelf de drukproeven (Huisman 1985: 227 geeft de colophon van deze editie: *Finit foeliciter Platonis philosophi Axiochus de contemnenda morte per uenerabilem magistrum Rodolphum Agricolam de Gronyngen laudabiliter editus ac bene emendatus et Dauentrae in platea episcopi impressus*; vgl. Vermeire 1981: 67; Tournoy 1988: 214).

² Z. blz. 26; 32; 41 (en nt 3).

³ Voor deze Occo, z. bijv. Kölker 1963: 29 (en nt 6); Akkerman 1985: 327; Straube 1994: 46 (nt 37) met lit.

⁴ Slechts een vb. (maar wel tekenend) is de knipoog naar middeleeuws Latijn in ep. 53,6.

⁵ Ep. 26,27. Eenzelfde afwisseling van stijl binnen één brief brengt Agr. in ep. 27,9-11 waar hij plots *al staccato* formuleert.

vertalingen uit het Grieks, zijn *De inuentione dialectica*, zijn voornemen om Hebreeuws te gaan leren en het dorre intellectuele klimaat in Groningen.

Voorbeelden van de vierde door Hess onderscheiden categorie vinden we vooral onder de vroegste brieven van Agricola's hand, zoals epp. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8 en 10. De stijl is kunstig, gedragen en zelfs enigszins plechtig; de inhoud veelal literair en weinig tot niet concreet. De twee belangrijkste onderwerpen zijn vriendschap en barbarij (de topische litanie over het dorre intellectuele klimaat in Groningen dat in schrill contrast zou staan met het vruchtbare, humanistische Italiaanse). Illustratief is brief no 2 aan Johannes Vredewolt, die klaarblijkelijk om inlichtingen over een eventuele promotie in Pavia gevraagd heeft. Agricola antwoordt met een lof-zang op Italië. Pas in de laatste alinea geeft hij zeer in het kort enkele feitelijke gegevens over de promotie. Brief no 1 bevat welbeschouwd geen enkel concreet gegeven. Wat de inhoud betreft had hij evengoed een halve eeuw later geschreven kunnen zijn. Onder brieven van latere datum komt deze soort veel minder vaak voor.

Eveneens een mengsel van gebruiksbrief en literaire kunstbrief zou ik de brieven aan Barbireau willen noemen, zeker epp. 29 en 38, die grotendeels bestaan uit Agricola's onderwijskundige belijdenissen. Hun vorm en inhoud zijn eveneens zorgvuldig voorbedacht en uitgewerkt; deze brieven zijn niet voor eenmalige lezing bedoeld. Agricola kleedt zijn gedachten hier in weloverwogen en uitgebalanceerde constructies, wier kunstigheid evenwel wordt geëvenaard door hun helderheid. Want nimmer vervalt Agricola in gekunsteldheid, nooit gaat de vorm ten koste van de inhoud. Een voorbeeld is ep. 29,36:

*Faterer profecto et
hanc culpam agnoscerem,
nisi propositum esset mihi
malle tibi fidem beniuolentie mee probari quam laudari orationem,
utque intelligeres
tantum apud me ualere amorem desideriumque tuum,
ut,
quum uideres
in re ipsa parum momenti esse
propter quod expetere eam tanti putarem,
tu tamen unus pro omnibus facile mihi satisfaceres,
et
quod causis negaturus essem,
id tamen haud cunctanter beniuolentie tue tribuere uellem,
nisi prior ille me occupasset,
qui sibi tantum iuris in pectore nostro uendicat,
quantum tibi concedo.*

Een kenmerk van Agricola's weloverwogen stijl is de veelvuldige aanwezigheid van correlatieve zinsconstructies, waarvan het voorafgaande citaat al een

klein voorbeeld heeft gegeven.¹ Een vrij extreem voorbeeld is ep. 38,5:

*Facerem id non modo tua causa,
cuius maxime et deberem
et uellem,
sed et mea quoque,
quum sperarem
tantum nominis opinionisque apud multos consequi posse
tantumque fuisse me plerisque persuasum iri,
quantum te monitis præceptioneque mea factum uiderent
quantumque fieri te posse exploratum habeo et
de te ingenii uis, amor studiorum naturæque tuæ felicitas mihi promittunt.*

Ook een illustratie van voorbedachte rade zijn drie langere passages in de indirecte rede in brief 29.² Deze vorm van verwoording past eigenlijk niet bij het genre, en inderdaad komt zij verder alleen (kort) voor in brief 50. Veeleer hoort zij thuis in de geschiedschrijving. Helemaal verwonderlijk is haar voorkomen echter ook weer niet in deze brief, die een soort geschiedenis geeft van Agricola's besluit om naar Heidelberg (en niet naar Antwerpen) te verhuizen.³ In dit verband valt op dat brief 29 wel meer overeenkomsten vertoont met een van de antieke kopstukken van het genre historiografie, Livius.⁴ Opvallend en tekenend is ook dat de brieven aan Barbireau naar verhouding de meeste citaten bevatten (tien citaten in drie brieven).⁵ Dit onderstreept, denk ik, hun beoogde literaire gehalte.

De tendens in de brieven is dat de mate van stilering van een brief omgekeerd evenredig is aan de vertrouwdheid van Agricola met de correspondent. Dit gegeven is in het geval van een humanist weinig opzienbarend; het kan, denk ik, voor de meeste brieven van de hand van humanisten gelden. In een van de brieven aan een minder nauw bevriende correspondent laat Agricola

¹ Vgl. voorts ep. 3,11; 20,3; 22,4; 24,10; 26,29; 27,8; 29,6; 35,3; 39,8; 12; 44,5; 47,4; 50,2.

² 6-9; 14-16; 40-42.

³ Agr. leidt zijn brief in met de woorden 'om te zorgen dat je gemakkelijker inziet wat ik moet doen, moet ik het verslag van mijn reis een beetje verder terug in de tijd beginnen' (*paulo altius [...] repetam*). Epp. 26-30 zijn alle *annales rerum mearum* (over zijn keuze voor Heidelberg) aan verschillende correspondenten.

⁴ Niet enkel door idioom als *oppidum non ignobile; premium laborum; haud grauate* (resp. 29,12; 14; 16), maar ook door het gebruik van historische inff. en van gemiddeld vrij lange zinnen (i.t.t. een eveneens historiografisch getinte brief als no 26, die meer op de stijl van Sallustius en Tacitus geënt is; z. mijn comm. ad ep. 26,27). Vgl. ook de parallellie tussen ep. 29,5-7/8-9 en Liv. 2,24,4-5/6 of 22,37,8/9: zowel bij Agr. als bij Livius bevatten de eerste passages indirecte rede, waarna de volgende steeds directe rede bevatten ingeleid door het ww. *addere*.

⁵ Zoals steeds laat ik bij dit soort uitspraken ep. 21 buiten beschouwing vanwege zijn bijzondere, niet-representatieve gebruik van citaten.

zelf expliciet blijken naar stilering te streven, maar speelt hij ook een spel met deze bekentenis. Het gaat om brief 10 (geschreven op 14 april 1476 in Ferrara) aan een zekere Walter Woudensis, van wie we verder weinig weten. Uit de brief blijkt wel dat Agricola goed bevriend met hem was geweest in zijn Italiaanse tijd. De brief begint met een citaat. Vervolgens volgen twee retorische vragen over de onderlinge vriendschap. Dan één lange zin over Agricola's toegenomen affectie. Nu is hij echter te ver gegaan: 'Ik denk dat ik de brief te hoog ben begonnen om hem stap voor stap te kunnen vervolmaken gezien de beperkte tijd.'¹ Hij beëindigt de brief vervolgens met enkele korte, feitelijke mededelingen.

Vast te stellen is dat Agricola's brieven zeker in stijl meer verwantschap hebben met de brieven van Plinius dan met de in Agricola's tijd veel populairdere brieven van Cicero.² Agricola's gehele overgeleverde correspondentie is op zijn minst *paulo curatius scripta* te noemen. Dat Plinius een van Agricola's lievelingsauteurs was en dat hij diens brieven eigenhandig overschreef, maakt deze constatering echter nog minder schokkend dan zij al was.

2.2. Ritme

Een interessant aspect van stilistische aard is de ritmiek. Zoals bekend streefden de antieke auteurs naar op kwantiteit gestoelde ritmen in hun proza, de zogenaamde *clausulae*. In de late Oudheid veranderde deze ritmiek van karakter. Niet de lengte der lettergrepen van de betrokken woorden werd bepalend, maar hun klemtoon. Hierop is ook de middeleeuwse *cursus* gebaseerd. Tunberg heeft aangetoond dat humanisten zich bewust waren van deze verschuiving van kwantiteit naar klemtoon.³ Uitgaande van dit gegeven heeft hij geprobeerd vast te stellen, of Lorenzo Valla bij het schrijven van proza doelbewust op kwantiteit gebaseerde ritmen zocht te bewerkstelligen en, zo ja, welke.⁴ Door zijn publicaties aangezet heb ik geprobeerd met de door hem gebruikte methode een antwoord te krijgen op dezelfde vraag voor Agricola.

¹ Ep. 10,5 *Altius orsus epistolam uideor quam ut per gradus suos ipsam pro temporis angustia explorare possim.*

² Vgl. boven, blz. 21-2. In Libers *Compendium* ontbreken Plinius' brieven!

³ Vgl. het feit dat Antonio da Rho de middeleeuwse *cursus* verwerpt en prozaritme in kl. bewoordingen bespreekt (McLaughlin 1995: 113). Het duidelijk nog middeleeuwer karakter van Petrarca's en Salutati's Latijn zal ook ten dele veroorzaakt zijn door hun voorliefde voor de *cursus uelox* (o.c.: 70). Vgl. ook Kluge 1935: 43-7.

⁴ Tunberg 1992, naar wie ik verwijs voor een kort overzicht van de ontwikkeling van het prozaritme vanaf de kl. tot de humanistische tijd (met bijbehorende lit.; 105-9) en voor een bredere uiteenzetting van de door hem gehanteerde statistische analysemethode (110 vv.), die ik hier volg.

Anders dan Valla rept Agricola bij mijn weten nergens in zijn overgeleverd werk van prozaritme.¹ Het is dus onduidelijk of hij zich voor dit verschijnsel interesseerde en of hij ook zelf bewust streefde naar bepaalde ritmen bij het schrijven van proza. Agricola's briefstijl, die zorgvuldig verzorgd is, geeft wel aanleiding om te denken dat hij ook oog heeft gehad voor dit stijlaspect. Om te bepalen of in zijn brieven bewust gezochte *clausulae* voorkomen, heb ik de methode van Tunberg gevolgd. De resultaten van mijn onderzoek zijn echter niet meer dan een eerste aanwijzing, omdat voor het bepalen van ritmische zinseinden eigenlijk een kritische tekst vereist is. Die stond mij niet voor alle brieven ter beschikking. Toch heb ik een eerste, voorlopige proef genomen. Om de betrouwbaarheid daarvan zo groot mogelijk te maken, heb ik de brieven waarvoor een bron (handschrift of druk) bestaat die ik niet ingezien heb weggelaten.² Dan resteren 45 brieven. Wanneer we daarna alle twijfelgevallen weglaten, blijven 534 zinseinden over die als betrouwbare basis voor het onderzoek kunnen dienen.³ Vervolgens heb ik van alle mogelijke combinaties die zich in de laatste zes lettergrepen van een zin kunnen voordoen bepaald hoe vaak ze in Agricola's brieven te vinden zijn. Uit een vergelijking van de statistisch te verwachten aantallen en de daadwerkelijk aanwezige aantallen voor elke mogelijkheid blijkt dat het verschil tussen het totaal van beide aantallen zo klein is, dat vastgesteld kan worden dat Agricola in zijn brieven niet bewust naar het vormen van *clausulae* heeft gestreefd.⁴ Een blik op de afzonderlijke ritmen geeft hetzelfde beeld.⁵ Weliswaar komt een populaire *clausula* als bijvoorbeeld de catalectische cretische dipodie (no 27) iets vaker voor dan statistisch te verwachten was, maar het verschil is gering. Opvallend is dat van de ritmen die veel vaker voorkomen dan statistisch te verwachten was (no 13, 23, 24 en 28) slechts twee een traditioneel geliefde *clausula* zijn (no 23 en 24, beide een vorm van de trocheïsche dipodie).

Evenmin streeft Agricola naar ritme op basis van klemtoon, dat zoals

¹ Vgl. echter ep. 18,10 en mijn comm. (*traiecta*).

² Dat zijn epp. 5, 14, 15, 29 en 38; zij kunnen immers mij onbekende tekstuele varianten bevatten.

³ Naast zinseinden die op grond van Tunbergs criteria vervallen, heb ik vanzelfsprekend ook zinnen met een tekstuele variant weggelaten, tenzij die variant hetzelfde ritme oplevert of de juiste lezing boven gerede twijfel verheven is. Voor het bepalen van *clausulae* is natuurlijk ook de interpunctie van belang. Die heb ik in overleg met dr F. Akkerman vastgesteld. Het ligt namelijk in ons beider bedoeling binnen afzienbare tijd een kritische editie van Agr.'s brieven gereed te hebben waarvan de interpunctie overeenkomt met die in dit boek.

⁴ De som van het verschil tussen de verwachte en de vastgestelde aantallen, de zgn. χ^2 -waarde, is 27. Voor een statistisch significant verschil had dit getal ruim boven de 38 moeten liggen.

⁵ Z. tabel 1.

gezegd in de late Oudheid en in de Middeleeuwen gangbaar was (de zgn. *cursus*). Tot deze slotsom kom ik als volgt. Evenals bij het bepalen van *clausulae* heb ik eerst het aantal zinseinden vastgesteld dat aan de criteria voldoet die het bestand een betrouwbare basis voor onderzoek geven. Dat aantal bedraagt 598. Het totale promillage van *cursus planus*, *tardus* en *uelox* binnen deze groep bedraagt 452. Dit getal komt overeen met het promillage *cursus*vormen dat voorkomt in teksten waarvan de schrijver met zekerheid geen op klemtoon gebaseerde ritmen zocht.¹ Het staat dus met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid vast dat Agricola niet zocht naar *cursus*vormen bij het schrijven van zijn brieven.

TABEL 1: MOGELIJKE RITMISCHE ZINSEINDEN

v=verwacht aantal; a=aanwezig aantal

		v	a
1	⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣	4	3
2	— ⌣ ⌣ ⌣ ⌣ ⌣	7	5
3	⌣ — ⌣ ⌣ ⌣ ⌣	7	6
4	— — ⌣ ⌣ ⌣ ⌣	11	8
5	⌣ ⌣ — ⌣ ⌣ ⌣	8	9
6	— ⌣ — ⌣ ⌣ ⌣	12	12
7	⌣ — — ⌣ ⌣ ⌣	14	16
8	— — — ⌣ ⌣ ⌣	21	14
9	⌣ ⌣ ⌣ — ⌣ ⌣	6	4
10	— ⌣ ⌣ — ⌣ ⌣	9	12
11	⌣ — ⌣ — ⌣ ⌣	9	6
12	— — ⌣ — ⌣ ⌣	15	19
13	⌣ ⌣ — — ⌣ ⌣	10	15
14	— ⌣ — — ⌣ ⌣	16	19
15	⌣ — — — ⌣ ⌣	18	17
16	— — — — ⌣ ⌣	28	30
17	⌣ ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣	7	7
18	— ⌣ ⌣ ⌣ — ⌣	12	12
19	⌣ — ⌣ ⌣ — ⌣	13	8
20	— — ⌣ ⌣ — ⌣	20	19
21	⌣ ⌣ — ⌣ — ⌣	14	18

¹ Zoals Cicero's brieven aan Atticus en zijn Philippische redevoeringen. Dit is de methode die Tunberg (1992: 123-5) uiteenzet. De promillages in de door hem onderzochte boeken van Valla zijn vergelijkbaar met het promillage dat ik bij Agr. gevonden heb.

Sculptura orationis

22	—	∪	—	∪	—	∪	22	17
23	∪	—	—	∪	—	∪	24	29
24	—	—	—	∪	—	∪	37	48
25	∪	∪	∪	—	—	∪	10	11
26	—	∪	∪	—	—	∪	15	14
27	∪	—	∪	—	—	∪	16	19
28	—	—	∪	—	—	∪	26	33
29	∪	∪	—	—	—	∪	18	17
30	—	∪	—	—	—	∪	28	23
31	∪	—	—	—	—	∪	31	24
32	—	—	—	—	—	∪	48	40

TABEL 2: LETTERGREPENVERDELING

Absolute getallen

Promillages

Positie	6	5	4	3	2	6	5	4	3	2
Kort	209	198	186	231	195	391	371	348	433	365
Lang	325	336	348	303	339	609	629	652	567	635
Totaal	534	534	534	534	534					

TABEL 3: CURSUSVORMEN (in absolute getallen)

planus 118; tardus 86; uelox 66; geen 328; totaal 598

3. KEN UW KLASSIEKEN: STREPIT MURMURE CAMPUS

de verborgen wegen zijn het
mooist, op de onopengesneden
bladen, als het stil gedragene
dat niemand weet, dat
niemand ziet, dan na den
dood

H.N. WERKMAN

3.1. Imitatio en aemulatio

De anatomie van Agricola's Latijn toonde zijn grondige kennis van de klassieken, wier lezing de hoofdbron van kennis voor deze taal vormt. Ook geeft zij al een in-druk van auteurs voor wie Agricola een zekere voorkeur had, zoals Quintilianus en de Plinii. Het beeld van zijn kennis der klassieken is echter onvolledig, als daar-in een overzicht van alle auteurs die hij citeert of op wie hij zinspeelt, ontbreekt.

Vertegenwoordigers van een nieuwe ontwikkeling hebben vaak de neiging het nieuwe van de daken te schreeuwen, door de diepe wens zich duidelijk af te zetten tegen de verfoeide traditie van het moment. Zo storten de humanisten zich op hun literaire kruistocht tegen het gevestigde, middeleeuwse bastion met volle overgave op de antieke literatuur. Kennis van de antieke autoriteiten, van hun taal, hun stijl, de inhoud van hun werk, geldt als humanistisch legitimatiebewijs. Niet zelden wemelt het dan ook van expliciete citaten uit de antieke literatuur, vooral in teksten van pioniers. Citeren is niet zozeer koketteren met antieke eruditie als wel voorzien in een diepere behoefte. 'Das Zitat wurde zu einem Mittel, sich in allen Lebenslagen zu den Alten in eine möglichst unmittelbare Beziehung zu setzen. Der Humanist glaubte seine Darstellung durch den Nachweis zu erhöhen, daß die Frage, die er sich selbst zu behandeln vorgenommen hatte, bereits von einem antiken Autor vorbehandelt war.'¹ Vroege humanisten hebben vaak —vaker dan hun geloofsgenoten van latere tijd, als het nieuwe eraf is, het oude bolwerk geslecht— de drang zich luid en duidelijk te onderscheiden van hun 'barbaarse' tijdgenoten. En ze doen dat door veelvuldig te laten zien dat ze voor iedere te verwoorden gedachte een citaat, een reminiscentie uit de antieke literatuur ter beschikking hebben. Erasmus voert in zijn satire op de ciceronianen deze drang door tot in het belachelijke, tot de neurose. De Cicero-verslaafde Nosoponus vertelt dat hij eerst zijn boeken en lexica van Cicero doorpluist, mooie ciceronianismen noteert en daarvan zinnen maakt. Dan bekijkt hij pas welke mededelingen hij met de gekozen woorden en

¹ Metschies 1966: 24.

zinnen kan doen! *Hoc enim iam artis est, sensus ad haec uerborum ornamenta inuenire.*¹ Ook elders laakt Erasmus het citeren als manie.²

Nu geldt de brief van oudsher als bij uitstek geschikt om met citaten te doorspekken. Dat is al zo in de Oudheid. Citaten dienen zowel ter verluchting, wat vaak bij Cicero het geval is, als ter ondersteuning van te berde gebrachte standpunten.³ En bij humanisten is de situatie onveranderd. Zo vindt Poliziano, wiens brieven grote faam genoten, dat een brief opgesmukt dient te zijn met enkele bon-mots; ook hier geldt echter dat overdaad schaadt.⁴

Citeren kan op meer dan een manier.⁵ Het hoofdonderscheid is dat tussen het expliciete en impliciete citaat; het eerste wordt als citaat aangekondigd in de tekst, het tweede niet. Expliciet citeren kan vervolgens op twee manieren, namelijk door de naam van de betreffende auteur al dan niet te noemen. In het tweede geval vinden we vaak signalen als *ut dicitur*, *ut ait poeta*. Alle citaten zijn vervolgens in drie soorten in te delen: 1—een letterlijk citaat; 2—een aan de nieuwe grammaticale context aangepast citaat; 3—een combinatie van meerdere citaten. En steeds kan het citaat in een identieke of vergelijkbare inhoudelijke context komen te staan dan wel volledig uit de originele context gerukt worden. Vanzelfsprekend zijn expliciete citaten eenvoudig op te sporen. Moeilijker is dat met het impliciete citaat, dat vaak ook in (iets) andere bewoordingen gesteld is dan in de brontekst.

Impliciete citaten vinden we meer in het werk van begaafdere auteurs. In de eerste plaats zijn die minder geneigd tot pronken met hun eruditie: een citaat is vaker functioneel dan decoratief. Maar een veel belangrijker factor is de literaire intelligentie van de auteur. Zijn belezenheid en zijn begaafdheid zorgen ervoor dat hij zich de gelezen literatuur volkomen eigen maakt. Het werk van geliefde auteurs neemt hij in zich op, het wordt deel van hemzelf. Wanneer hij dan een eigen tekst gaat schrijven, heeft hij voor iedere te verwoorden gedachte de beschikking over geërfd idioom. Voor alles wat een humanist wil zeggen kent hij wel een antieke verwoording. En dit strekt zich uit tot het onbewuste. Een te verwoorden gedachte leidt de humanist onbewust naar idioom waarin zij bij antieke auteurs gekleed gaat.⁶ Hierdoor

¹ ERASM. ciceron. 614,29-30 (geciteerd door Metschies 1966: 30).

² Metschies 1966: 30-1.

³ Cugusi 1983: 91-6.

⁴ Metschies 1966: 28-9.

⁵ De volgende categorieën zijn geïnspireerd door Wright 1983.

⁶ Door een zekere geestverwantschap, zegt Petrarca (fam. 21,15,12) Cicero na (de orat. 2,152).

ontstaan wat ik in navolging van Wright echo's noem, bewoordingen die specifiek genoeg zijn om een bepaalde passage bij een antieke auteur in herinnering te roepen, maar niet sterk genoeg om een *bewuste* zinspeling met enige zekerheid te veronderstellen.

Francesco Petrarca heeft in een van zijn brieven dit proces zo sprekend onder woorden gebracht, dat ik een deel van zijn woorden hier wil aanhalen. Hij schrijft: 'Ik heb eenmaal een blik geslagen in Ennius, in Plautus, in Felix Capella, in Apuleius, een snelle blik, ijlings, zonder langer halt te houden dan anders op vreemd terrein. Op deze doortocht viel mijn oog op vele dingen; ik plukte er een paar, bewaarde nog minder, en dan bij elkaar, om zo te zeggen in de open hal van mijn geheugen—niet verder. Zo besef ik meteen dat die dingen, als het zo uitkomt dat ik ze hoor of naar voren breng, niet van mij zijn, en evenmin ontgaat het me van wie ze wel zijn; van een ander namelijk, en ik bezit ze als wat ze werkelijk zijn: andermans eigendom. Ik heb een blik geslagen in Vergilius, in Flaccus, in Severinus, in Tullius; en dat niet eenmaal, maar duizendmaal, en ik heb niet gerend, maar ben er doorheen gekropen, en met alle geestkracht in mij heb ik in hun boeken vertoefd. Wat ik in alle vroegte gegeten heb, heb ik laat op de avond verteerd; als jongen heb ik verzwolgen wat ik op latere leeftijd herkauwde. Deze stof heb ik mij zo vertrouwd gemaakt, zij is niet alleen in mijn geheugen, maar in mijn merg geprent en zo één geworden met mijzelf, dat zij met haar wortels in het diepst van mijn ziel verankerd blijft, ook als ik haar mijn hele leven niet meer zou lezen. Maar daardoor vergeet ik soms de auteur, omdat ik door de omgang met die stof en het onafgebroken bezit ervan haar als het ware als voorgeschreven en lang als eigen heb beschouwd. Door een massa van dat soort dingen belegerd, herinner ik me niet met zekerheid van wie ze zijn en zelfs niet dat ze van een ander zijn.'¹

Eens te meer toont zo'n passage de noodzaak tot 'subreading' van een humanistische tekst, die wemelt van de onbewuste verwijzingen naar de

¹ PETRAR. fam. 22,2,11-3 *Legi semel apud Ennium, apud Plautum, apud Felicem Capellam, apud Apuleium, et legi raptim, propere, nullam nisi ut alienis in finibus moram trahens. Sic pretereunti multa contigit ut uiderem, pauca decerperem, pauciora reponerem, eaque ut comunia in aperto et in ipso, ut ita dixerim, memorie uestibulo; ita ut, quotiens uel audire illa uel proferre contigerit, non mea esse confestim sciam nec me fallat, cuius sint; que ab alio scilicet et, quod uere sunt, ut aliena possideo. Legi apud Virgilium, apud Flaccum, apud Seuerinum, apud Tullium, nec semel legi sed milies, nec cucurri sed incubui et totis ingenii nisibus immoratus sum; mane comedi quod sero digererem, hausi puer quod senior ruminarem. Hec se michi tam familiariter ingessere et non modo memorie, sed medullis affixa sunt unumque cum ingenio facta sunt meo, ut, etsi per omnem uitam amplius non legantur, ipsa quidem hereant actis in intima animi parte radicibus, sed interdum obliuiscar auctorem, quippe qui longo usu et possessione continua quasi illa prescripserim diuque pro meis habuerim, et turba talium obsessus nec cuius sint certe nec aliena meminerim; vgl. ook 21,15,12. Vgl. Pigman 1980: 12-3 (die onder meer eenzelfde overpeinzing van Montaigne citeert); McLaughlin 1995: 27-9.*

antieke literatuur.¹ Tegelijk maakt zij duidelijk hoe moeilijk het soms is de vinger te leggen op antieke reminiscenties, en vooral om te bepalen of deze wel of niet bewust in de tekst zijn aangebracht.² Een andere brief van Petrarca (1,8) laat zien dat ook bij bewuste navolging het eigen karakter daarvan als belangrijk beschouwd wordt. Daarin schrijft hij dat een schrijver het voorbeeld van de bij moet volgen, die vele bloemen afvliegt en meeneemt wat zij kan gebruiken, maar dat vervolgens tot een geheel eigen product —was, honing— omvormt (2; 4-5). Het komt aan op *transferre*, niet *transcribere* (4). En dat moet subtiel gebeuren: *erimusque tenui sono protulisse nobis ipsis interdum autenticarum scripturarum uerba contenti, atque ita non fragore resonabit, sed strepet omnis murmure campus* (20). De humanistische tekst moet op de antieke tekst lijken als een zoon op zijn vader, niet als een beeld op de werkelijkheid.³ De gelijkenis is dan niet tot in de details uitgewerkt. De nieuwe tekst heeft de schijn van zijn voorbeeld.⁴ Dit is een wezenskenmerk van humanistische *imitatio*.⁵

Bij Agricola vinden we helaas geen passages waar hij op dit aspect van de *imitatio* —een essentieel kenmerk van de gehele Latijnse (en Griekse) literatuur— reflecteert. We moeten ons dus tot de praktijk van zijn brieven richten. Citeert hij antieke schrijvers? Hoe vaak? Hoe? Zijn ook echo's van antieke passages aan te wijzen?

3.2. Paucula Graeca

Passie voor de Griekse literatuur en haar esthetische kwaliteiten kenmerkt de humanist. De kennis van het Grieks was ook in de Middeleeuwen nooit volledig uitgestorven, maar pas met de humanisten herleefde het enthousiasme voor de Griekse literatuur als kunst met grote esthetische kwaliteiten, en herleefde dit enthousiasme op wijd verbreide schaal.⁶

¹ Greene 1982: 95.

² Vgl. Pigman 1980: 15 'So far an examination of the transformative and dissimulative aspects of imitation has produced only difficulties, all relating in some way to the major hermeneutical problem of the possibility and importance of assessing authorial intention.'

³ Zo Petrarca (fam. 23,19,11) in navolging van Seneca (ep. 84,8). Voor traditionele metaforen van *imitatio*, z. Pigman 1980: 3 vv.

⁴ Illustratief is dat Antonio da Rho in zijn *De imitationibus eloquentie* niet veel meer doet dan het verstrekken van synoniemen (McLaughlin 1995: 109). Het vermijden van woordelijke gelijkenis is zeer belangrijk, al bij Petrarca (o.c.: 25-48).

⁵ Pigman 1980: *passim*.

⁶ IJsewijn 1988: 21-2, met verwijzingen naar voor dit thema fundamentele studies als Weiss 1977, Kristeller 1979, Berschin 1980 en Gualdo Rosa 1985. Ook in het vervolg is IJsewijns studie van de *graecus Agr.* meer dan eens het uitgangspunt van mijn opmerkingen en

In het najaar van 1475 trok Agricola van Pavia naar Ferrara. Minstens één overweging die hem hiertoe bracht was zijn wens om Grieks te leren. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij al in Pavia enige kennis van het Grieks had opgedaan, maar colleges in deze taal waren daar uitzonderlijk en wellicht niet van hoog niveau.¹ Daarentegen oefende Ferrara als centrum van Griekse studies grote aantrekkingskracht op Agricola uit, al was het maar vanwege de aanwezigheid van Battista Guarini, zoon van de beroemde pedagoog en graecus en zelf even geleerd in beide oude talen als zijn vader.² Omwille van het Grieks getroostte Agricola zich de moeite zijn vertrouwde en beminde omgeving in Pavia te verruilen voor een ongewis verblijf in onbekend Ferrara. Hoeveel troost hij daar aanvankelijk nodig had om de heimwee te verdrijven, blijkt rijkelijk uit de eerste brieven die hij vanuit de stad der D'Estes schreef (epp. 6-8). Later bevalt het hem beter. Ferrara noemt hij dan een aantrekkelijke stad en 'er wordt weliswaar niet zo ijverig noch zoveel gestudeerd als in Pavia, maar [...] de *humaniora* lijken me hier haast door de hemel zelf gevoed te worden' (ep. 13,5). Maar het is niet alleen de nieuwe omgeving die hem aanvankelijk parten speelt. Ook het leren van Grieks blijkt veel moeite te kosten. Toch loont het. Aan Johann von Dalberg schrijft hij in december 1476: 'Ik studeer nu ook Grieks en daarin heb ik na mijn afscheid van u, geloof ik, wel iets tot stand gebracht. Weliswaar heb ik niet veel bereikt, maar toch iets en misschien wel zoveel, dat ik durf te hopen deze inspanning niet voor niets op me genomen te hebben' (13,7).

Sommigen verklaren hem voor gek dat hij zich zo inspant voor iets dat zo weinig oplevert, dat zo slecht te gelde gemaakt kan worden—ook vandaag de dag geen onbekende opvatting: 'Onze studies zijn dezelfde als altijd, dat wil zeggen onze dorre letteren die geen goede raad aannemen, waaraan we ons hele leven hebben gewijd. Toegevoegd heb ik de Griekse letteren, om zo dubbel voor gek aangezien te worden door degenen die vinden dat ik tevergeefs in deze race loop' (10,7-8). Te bedenken is, dat zelfs in humanis-

geciteerde lit.

¹ Sottili (1988: 87-9) heeft laten zien dat ook in Pavia wel degelijk Grieks werd onderwezen (door Giorgio Valla) toen Agr. daar studeerde, en heeft betoogd dat diens vertrek uit Pavia ook ingegeven werd door de benoeming van een potentiële vijand tot rector van de universiteit.

² Onder markies Leonello d'Este (1441-50) verkreeg Ferrara haar faam als centrum van humanistische studies, het Grieks inbegrepen (Gundersheimer 1973: 92-126). Angelo Decembrio laat in zijn *De Politia Litteraria* Leonello zeggen (in de Engelse vert. van Gundersheimer 1973: 115): 'It is scarcely believable how many of our people have almost turned into Greeks, and learned how to work with the Greek language and with Greek books. It is like being in Attica.' Het onmiskenbare gehalte aan retorische overdrijving laat onverlet dat dit beeld van Ferrara als belangrijk humanistisch centrum voor Griekse studies betrouwbaar is.

tisch Italië kennis van het Grieks geen vanzelfsprekendheid, geen algemeen bezit was. Nog in de 16de eeuw behoren kenners van het Grieks tot de minderheid.¹ Tot in de tweede helft van de 15de eeuw werd deze taal in Italië slechts hier en daar aan een universiteit onderwezen; pas in Agricola's dagen, maar vooral in de 16de eeuw ontgroeide het Grieks zijn status van uitzonderlijk vak aan Italiaanse universiteiten.² Des te meer gold deze uitzonderlijke status voor de Lage Landen. Pas na ongeveer 1520 ontstijgt de studie van het Grieks enigszins het niveau van zeer sporadische beoefening door enthousiaste enkelingen (zoals Gansfort, Hegius, Celtis, Pirckheimer, Erasmus).³ In het Duitse taalgebied waren de Zuid-Duitse astronoom Johann Müller (Regiomontanus), Johann Reuchlin en Rudolf Agricola met afstand de eersten die zich op de studie van het Grieks toeleiden en een meer dan incidentele kennis van deze oude taal verwierven. Ook Agricola's Aduarder vrienden, Adolf Occo uitgezonderd, waren haar niet machtig.⁴ De brieven aan Occo en Reuchlin zijn dan ook de enige waarin Agricola in het origineel uit de Griekse literatuur citeert.

Het besef dat zijn studies weinig brood op de plank brachten, zat Agricola behoorlijk hoog. Steeds keert dit motief der *studia sterilia* terug in zijn brieven.⁵ Tot op zekere hoogte betreft het echter een spel, het scheppen van een gewenst beeld, namelijk dat van de geleerde die tegen de stroom in vaart en bereid is zijn missie, waarin hij onvoorwaardelijk gelooft, duur te betalen. Onderdeel van ditzelfde spel is de nadruk die Agricola —als alle noordelijke humanisten— legt op de weerbarstige, barbaarse omgeving die niet beter wil weten. Ongetwijfeld vond hij onbegrip bij de notabelen van de stad Groningen, met wie hij *ex officio* veel omgang had, maar het waren diezelfde notabe-

¹ Kristeller 1979: 147. Een apologie van de studie van het Grieks is een standardelement in dedicatiebrieven bij Latijnse vertalingen van Griekse teksten (Gualdo Rosa 1985: 183).

² Kristeller 1979: 144. Zo-even is al gewezen op de karige rol die het Grieks in Pavia speelde, in het achtste decennium van de 15de eeuw, aan een gerenommeerde Italiaanse universiteit.

³ Holzberg 1981: 83-4 ('in Deutschland' mußte die Sprache noch bis in die zwanziger Jahre des 16. Jahrhunderts um ihre Daseinsberechtigung kämpfen, denn der spätmittelalterliche Klerus betrachtete die Griechen in erster Linie als Schismatiker und die Wiederentdeckung und philologische Erschließung ihrer Literatur als einen Angriff auf die für unantastbar geltende Autorität der bisher benutzten theologischen und philosophischen Texte in lateinischer Sprache, die auf griechischen Originalen fußen'); Sicherl 1978: 23-33. Ook Nicolaus van Cues (1401-64) kende wellicht al vrij goed Grieks (*o.c.* 26). Holzberg (63) noemt Agr. 'der erste große deutsche Gräzist'.

⁴ Hegius leerde Grieks van Agr. (na hun kennismaking in 1479; Worstbrock 1980: 165; Worstbrock 1981/b: 573); in zijn brieven aan hem gebruikt Agr. wel Griekse (technische) termen. Wessel Gansfort kende ook Grieks, maar brieven aan hem van Agr. zijn niet bewaard.

⁵ Z. mijn comm. ad ep. 10,7.

len die hem als secretaris van de indertijd zeer machtige stad hadden benoemd.¹ Stellig wordt dan ook ten dele een literair spel opgevoerd in passages als: 'Ik kan niet anders dan treuren, [...] telkens wanneer ik het heden met het verleden vergelijk, wanneer ik zie dat ik van een zeer waardige vrijheid van doen en laten ben beland in vuil werk dat in strijd is met mijn studies en talent. [...] Naar mijn oordeel "zwerf ik alleen, armoedig, berooid door de woestijnen van Libië," ja zeker woestijnen waar geen spoor van menselijke beschaving is te bekennen. Want er is niemand bij ons die enig plezier heeft in welke letteren dan ook, om maar te zwijgen van onze meer beschaafde letteren' (ep. 22,11-3). Het literaire in deze verkettering van Groningen krijgt hier zelfs concrete vorm in de toespeling op en vernuftige aanpassing van een vers uit Vergilius' *Aeneis* (1,384).

Terug naar het Grieks. Agricola's inspanningen droegen wel degelijk vrucht, zij het misschien geen geldelijke. Zijn kennis van het Grieks stelde hem in staat enkele vertalingen in het Latijn te maken van relatief korte teksten uit de antieke Griekse literatuur, van bij humanisten populaire auteurs als Isocrates en Lucianus. Zijn actieve beheersing van de Griekse taal test Agricola in een brief aan Reuchlin (ep. 41). Het begin van die brief is in het Grieks geschreven. Hij voelt zich min of meer verplicht iets in het Grieks te schrijven in antwoord op een brief van Reuchlin die klaarblijkelijk in dezelfde taal was geschreven, maar hij maakt duidelijk dat het niet van harte gaat. Agricola's Grieks verradt hier duidelijk de invloed van het Latijn, met name in de woordvolgorde. De brieven als geheel tonen zijn kennis van het antieke Griekse erfgoed, in het origineel zowel als in vertaling. Daarbij valt op dat hij vooral ook bekend lijkt te zijn met het werk van christelijke auteurs uit de late Oudheid, zoals Gregorius van Nazianze en Iohannes Chrysostomus: het (spaarzame) Grieks dat Agricola in zijn brieven schrijft bevat opvallend veel woorden uit dat latere, christelijke Grieks. De verklaring voor dit feit ligt stellig ook in het gegeven dat de humanisten hun eerste Grieks hoofdzakelijk leerden van Byzantijnen (zoals Manuel Chrysoloras); en het Grieks van die Byzantijnen stond natuurlijk dichterbij het christelijke dan bij het klassieke Grieks. Agricola was met in ieder geval twee late Griekse auteurs bekend, te weten Gregorius van Nazianze en de dichter Quintus Smyrnaeus.²

De komst van de Byzantijn Chrysoloras naar Italië in 1397 markeerde het begin van een periode waarin een —overigens bescheiden— aantal humanisten zich zette aan de Latijnse vertaling van literaire werken uit de Griekse Oudheid. Ook in de Middeleeuwen waren Griekse teksten in het Latijn

¹ Vgl. mijn inleiding, blz. 1-3.

² Z. ep. 21,18; 41,9; onder, p. 188-9.

vertaald, maar dan betrof het vooral filosofische, theologische of medische teksten. Kenmerkend voor de humanisten is dat zij zich ook werpen op de bellettrie—retorica, poëzie, historiografie.¹ Teksten worden niet meer in de eerste plaats vertaald vanwege het feit dat ze van nut zijn ter bestudering van bijvoorbeeld filosofie of theologie. De vorm is even waardevol als de inhoud, en die vorm bestaat in het juiste en kunstige gebruik van de taal.² Dit geldt voor de brontekst zowel als voor de vertaling. Griekse teksten worden mede uitgekozen omwille van hun taalgebruik en stijl;³ vertalingen vorderen een kunstige taal en stijl, en zijn altijd te overtreffen. Het laatste feit verklaart mede waarom bepaalde titels vertaald blijven worden.⁴ Twee daarvan heeft ook Agricola onder handen genomen: Isocrates' *Paraenesis ad Demonicum* en Lucianus' *Calumnia* (z. epp. 15 en 16). Soms verkreeg een vertaling zelfs grotere populariteit dan de originele versie.⁵

Het feit dat de vertaler van humanistische stempel was, stond overigens niet altijd borg voor kwaliteit.⁶ Een voorbeeld is de vertaling van Polybius die Niccolò Perotti, toch niet de geringste onder de humanisten, in opdracht van paus Nicolaas V in 1454 afrondde. Zij werd de versie waarin Polybius in de 15de en begin 16de eeuw werd gelezen, maar ze werd daarna als slecht

¹ Vgl. Berschin 1980: 300 (over vertalingen uit het Grieks in 13de-eeuws Engeland) 'die Stoffe allerdings [...] waren ganz die mittelalterlichen: Dionysios Areopagites, Aristoteles, Johannes von Damaskus ... Die altgriechischen Dichter, Dramatiker und Geschichtsschreiber lagen damals außerhalb des Gesichtskreises des Abendlands.'

² Gualdo Rosa (1985: 181) omschrijft dit als 'il lavoro dei traduttori, inteso non in senso strumentale, ma come alto esercizio retorico e linguistico', dat een centrale plaats inneemt in de humanistische taalfilosofie 'che mette al centro le parole non le cose.' Het aloude verwijt dat de humanist *per se* alleen oog heeft voor vorm en humanistische teksten geen inhoudelijke waarde hebben, vindt hierin zijn oorsprong, maar is in zijn algemeenheid volkomen ongegrond.

³ Illustratief is Agr.'s opdrachtbrief bij zijn vertaling van Isocrates' *Paraenesis ad Demonicum* (ep. 15). De ethiek van het boek staat voorop, maar uit vele teksten die in dit opzicht waardevol zijn kiest Agr. dan naar eigen zeggen Isocrates vanwege diens taal en stijl, diens *sculptura orationis*.

⁴ Zo Gualdo Rosa 1985: 187.

⁵ Kristeller 1979: 140; 147. Vgl. de mening van Valla dat een vertaling het origineel kan overtreffen, omdat de vertaler van een tekst uitsluitend hoeft te zorgen voor de bewoordingen, voor de *elocutio*—overigens geen geringe opgave. De schrijver kampt echter ook met het bedenken en structureren van zijn tekst, met de *inventio* en *dispositio* (Gualdo Rosa 1985: 191).

⁶ Kristeller 1979: 27 merkt op: 'The Renaissance humanists supplied many new versions of the same works which had been translated before, and the relative merits of these competing medieval and humanist translations have been debated with some passion, but not yet sufficiently investigated.'

veroordeeld en kreeg uiteindelijk van Casaubonus het genadeschot.¹ Evenmin is het zo dat onder humanisten één aanpak gangbaar is. Hoewel zij doorgaans de strikt letterlijke woord-voor-woordvertalingen uit de Middeleeuwen afkeuren en benadrukken dat ook de vertaling een kunstige stijl vereist, is zo'n 'retorisch-stilistische' vertaling zeker niet de enige waarvoor humanisten kiezen. Ook zeer letterlijke of juist zeer vrije vertalingen, haast parafrasen, komen voor.² Agricola kiest overigens wel voor die 'retorisch-stilistische' aanpak.³ Maar welke aanpak ook gekozen wordt, door zijn bestudering en vertaling van de gehele antiek-Griekse literatuur bewerkstelligt het humanisme vanaf de 15de eeuw opnieuw de verstrengeling van de Griekse en Latijnse literaire cultuur op een schaal die sinds het einde der Oudheid niet meer was voorgekomen en die een van zijn wezenlijke kenmerken vormt.

De enige Griekse auteur die Agricola citeert alvorens Grieks te hebben geleerd —in vertaling derhalve—, is Plutarchus. In de oudste brief die bewaard is gebleven, uit 1469, haalt hij een anekdote uit diens biografie van Phocion aan. Plutarchus was in Quattrocento Italië ongekend populair. Talloos vele vertalingen van zijn oeuvre, vooral van de *Vitae*, zagen het licht.⁴ Agricola vermeldt Plutarchus niet als de bron van zijn anekdote, wat gezien de populariteit van diens *Levens* geen verbazing hoeft te wekken.

Pas in een tien jaar later geschreven brief citeert Agricola voor de tweede maal uit de Griekse literatuur. Deze keer in het origineel, want hij verblijft inmiddels enige jaren in Ferrara. In het begin van ep. 18 aan Adolf Occo citeert hij ὁ ἡμέτερος βουκολικός in verband met zijn stokpaardje dat zijn studies hem alleen plezier, geen geldelijk gewin opleveren: 'Lege zonen geven een zoet genot.' Het betreffende vers komt tweemaal voor in de Idyllen die op naam van Theocritus zijn overgeleverd. Uit Agricola's *bewoordingen* is niet met zekerheid op te maken welke plaats hij in gedachten heeft.⁵ Het lijkt echter geen enkele twijfel dat Agricola hier uit Theocritus' derde idylle citeert

¹ Momigliano 1977: 86.

² Gualdo Rosa 1985: 184-91 (met verdere lit.). Een niet ongebruikelijke methode was het simpelweg in ciceroniaanse stijl omtoveren van bestaande middeleeuwse vertalingen!

³ Z. ep. 5,2 en mijn comm.

⁴ Z. bijv. Holzberg 1981: 201-2 en Berschin 1983: 40, beide met verdere lit. Al in de laat-Byzantijnse tijd was de ster van deze auteur hoog gerezen (Berschin 1980: 308).

⁵ De tekst luidt: ἔστι ἐν κενεοῖσι φιλάμασι ἄδεα τέρψις. Uit het feit dat Agr. niet φιλήμασι schrijft, leidt IJsewijn (1988: 31) af dat hij hier idylle 27,4 citeert. Maar vele HSS lezen ook in idylle 3,20 φιλάμασι, dus uit deze tekstvariant is niet op te maken uit welke idylle Agr. hier aanhaalt.

en dat hij heel goed wist dat het om Theocritus ging. Want hoewel ook in Quattrocento Italië het werk van deze Griekse dichter grotendeels onopgemerkt bleef, is het juist de kring rondom Guarino Guarini in Ferrara die zijn idyllen leest en navolgt. Zo waren Homerus, Hesiodus en Theocritus de centrale auteurs in de colleges van Theodorus Gaza in Ferrara. Voorts vertaalde een leerling van Guarino de eerste zeven idyllen in het Latijn en uit alles blijkt dat men op dat moment geen weet had van het feit dat Theocritus' werk uit meer dan dit aantal bestond. En ten slotte is de derde ecloga van Battista Guarini de eerste *imitatio* van de idyllen van Theocritus, namelijk van diens derde (!) en vierde.¹ Agricola was dus ongetwijfeld met de eerste idyllen goed bekend. Dat hij Theocritus niet bij naam noemt, maar hem opvoert als ὁ ἡμέτερος βουκολικός, duidt niet op Agricola's onwetendheid. Het benadrukt veeleer de aandacht die Theocritus genoot in Ferrara. Evenals Agricola had immers ook Occo daar gestudeerd; die was daar zelfs gepromoveerd. Theocritus was dus 'onze herdersdichter.'

Ook in ep. 18 citeert Agricola een vers van algemene strekking dat viermaal in de epen van Homerus voorkomt: Ἀλλὰ καὶ ταῦτα θεῶν ἐν γούνασι κεῖται. Hetzelfde vers haalt hij nogmaals aan in een iets latere brief aan Occo (ep. 22). In beide gevallen is evenmin als bij Theocritus op grond van de preciese bewoordingen van het citaat uit te maken of Agricola een specifieke plaats uit Homerus voor ogen stond. Misschien moeten we eerder aan de *Ilias* dan aan de *Odysee* denken. Agricola's brief wekt namelijk de indruk dat hij het eerste epos van groter belang, of van grotere schoonheid, vindt. Hij schrijft Occo: 'De reden dat ik <in Dillingen> wilde blijven was om Homerus over te schrijven. Je weet dat zonder hem mijn Griekse studies volledig mank gaan. En als ik niet beide delen zou overschrijven, dan tenminste de *Ilias*.' Agricola's liefde voor Homerus is geen idiosyncrasie. Deze auteur was in de 15de eeuw (en ook later) zeer populair.²

In een derde brief aan Occo citeert Agricola slechts één Grieks woord. In ep. 26 valt hij weer eens uit naar zijn Groninger medemens, de *homo insipiens*. Daarbij citeert hij Plato als medestander en noemt diens lage dunk van het volk; dat alles in het Latijn, op het woord ἀψικωρότατον na, dat inderdaad ook in de bewuste passage bij Plato staat. Overigens gaat het eigenlijk om pseudo-Plato, want het betreffende werk is de *Axiochus*, dat Agricola al eens

¹ Voor al deze gegevens, z. Tissoni 1980: 29-31; vgl. Krautter 1983: 11. Ook in Milaan kende men rond 1465 alleen Theocritus' eerste zeven idyllen (Tissoni 1980: 32).

² Holzberg (1981: 114) rept van 'Die ungeheure Wirkung, die die neu entdeckten homerischen Epen im 15. und 16. Jahrhundert auf alle Bereiche der westeuropäischen Literatur und Kunst ausübten.' Vertalingen werden al sinds het midden van de 14de eeuw vervaardigd.

in zijn geheel vertaald had en dat bij humanisten zo populair was.¹

De laatste brief die Grieks bevat is ep. 41, gericht aan Johann Reuchlin. Het is Agricola's replek op een brief die de Duitse geleerde hem had geschreven in het Grieks. Hij voelt zich duidelijk verplicht in dezelfde taal te antwoorden, maar het gaat niet echt van harte en na enkele zinnen besluit hij met de woorden: 'Maar dit is genoeg, ja meer dan genoeg, als mijn poging tot antwoord in het Grieks op uw Grieks; het is beter de rest in onze en mij bekendere taal te schrijven.'² In deze alinea van 'eigen' Grieks citeert Agricola ook een vers uit Euripides' *Orestes* (485): zoals Menelaus (in de ogen van Tyndareus) door zijn jarenlange verblijf buiten Griekenland (tijdens het beleg van Troje) zijn Griekse haren heeft verloren, zo is Agricola door zijn lange verblijf tussen de barbaren in Groningen zelf barbaar geworden. Groningen als het Troje van het Noorden, dat uiteindelijk na een lange belegering door de beschaving veroverd zal worden! Waarschijnlijk bezat Agricola een handschrift met daarin Euripides' *Hecuba* en *Orestes* (en mogelijk ook diens *Phoenissae*).³

In deze zelfde brief citeert Agricola nogmaals een Griekse dichter, maar nu een veel minder bekende: Quintus Smyrnaeus. Diens laat-antieke epos *Posthomerica* was echter in Agricola's dagen populair, omdat het vrij onlangs, in de vijftiger jaren, was herontdekt door kardinaal Bessarion en daarna driftig werd gekopieerd. Agricola citeert acht verzen, noemt de naam van de dichter evenwel niet. Nu citeert hij wel vaker anoniem (z. p. 193-4), maar het is mogelijk dat hij in dit geval de auteur daadwerkelijk niet van naam kende; één groep handschriften waarin Quintus' epos is overgeleverd mist namelijk het begin en het einde.⁴

Dan is er nog brief 21. Ook daarin grijpt Agricola terug naar de Griekse literatuur, maar in de Latijnse taal. Dit keer niet uit onwetendheid (zoals in

¹ Holzberg (1981: 303-4) geeft een overzicht van humanistische vertalingen.

² Hieruit blijkt, denk ik, dat voor Agr. hetzelfde geldt als later voor Erasmus: hij is niet uit op eenzelfde (actieve) beheersing van het Grieks als van het Latijn, maar hij streeft naar een (passieve) 'reading knowledge' (vgl. Waszink 1971: 75-6). Voor mijn oordeel over de aard van zijn eigen Grieks, z. mijn comm. ad ep. 41,1-5.

³ In de Byzantijnse tijd waren uit het werk van Aeschylus, Sophocles, Euripides en Aristophanes zgn. *triades* gevormd: de drie populairste stukken van elk van deze dramaturgen (resp. *Prometheus*, *Septem, Persae*; *Ajax*, *Electra*, *Oedipus Rex*; *Hecuba*, *Orestes*, *Phoenissae*; *Plutus*, *Nubes*, *Ranae*). Onder humanisten versmalde de belangstelling al snel tot telkens de eerste twee stukken, en later zelfs tot enkel de eerste (Sicherl 1978: 92-3). In zijn *Oratio in laudem philosophiae* citeert Agr. (in het Latijn) uit de *Hecuba*; vgl. IJsewijn 1988: 29-30.

⁴ Ed. Vian 1963: VIII; XLV-LI; vgl. IJsewijn 1988: 31.

ep. 1), maar omdat zijn correspondent het Grieks nog niet machtig is.¹ Dat is Alexander Hegius, de bekende schoolmeester uit Deventer, bij wie ook Erasmus (niet veel) later in de leer zou gaan. Het is een bijzondere brief. Agricola bespreekt op verzoek van Hegius de betekenis en etymologie van een groot aantal Latijnse woorden en uitdrukkingen. Het eerste citaat valt, wanneer Agricola verontschuldiging vaststelt dat zijn brief onvermijdelijk een behoorlijke lengte zal krijgen. Hij haalt de woorden van Demetrius van Phalera aan, die in zijn *Περὶ ἐρμηνείας* meende dat een te lange brief niets anders is dan een verhandeling voorafgegaan door een groet. In de epistolaire traditie is dit een volkomen versleten cliché. Het staat dan ook allerm minst vast dat Agricola Demetrius' standpunt uit diens eigen werk gehaald en zelf vertaald heeft. Anderzijds bestond van Demetrius' tekst toentertijd slechts één vertaling, gemaakt rond 1400 en literair van laag niveau.² Hij acht Demetrius' mening te verwaarlozen, omdat 'ik gemakkelijker de wetten van de brief dan die van onze vriendschap schend.'

Zeer opmerkelijk is, dat hij dan tegen Demetrius ingaat gewapend met het standpunt van een andere Griekse auteur uit de Oudheid, dat ik tot nu toe nergens in de humanistische epistolografie ben tegengekomen. Het betreft Gregorius van Nazianze, die in zijn brieven meer dan eens algemene bespiegelingen aan het genre wijdt.³ Agricola noemt hem niet bij naam, maar voert hem op als *magnus autor*.⁴ Gregorius' mening —dat er geen vaste grens aan een brief te stellen is, dat zijn lengte door de situatie bepaald moet worden— wordt deels kort verwoord, deels letterlijk vertaald: 'Waarom is het nodig wijsheid in kinderellen of in Perzische schoenen te meten?' Van deze brief 51 waren geen Latijnse vertalingen voorhanden.⁵ Agricola heeft Gregorius' woorden dus of van een derde auteur overgenomen of zelf verwoord en vertaald; het laatste is gezien zijn inmiddels verworven bekwaamheden als *graecus* en gezien de geringe bekendheid van Gregorius' opvatting verreweg het meest waarschijnlijk.

Niet alleen het citaat is trouwens uitzonderlijk in een humanistenbrief, ook het standpunt wordt zoals gezegd niet vaak ingenomen. Veelal sluit men zich

¹ Er worden wel enige Griekse woorden geciteerd, maar steeds ter illustratie van een Latijns synoniem of in technische zin (zoals *κατὰ μετᾶθεσιν*). Ze veronderstellen niet veel meer dan kennis van het Griekse alfabet. Voor Hegius' kennis van Grieks, z. blz. 183, nt 2.

² CTC II 27-41. Als de vertaling niet van Agr. zelf is, zal hij haar uit een andere bron gehaald hebben en niet uit deze.

³ In dit geval gaat het om ep. 51,2-3.

⁴ Veelzeggend is dat Alardus (II 192) niet wist wie Agr. op het oog had. In zijn summiere comm. verwijst hij naar Erasmus en diens brieftraktaat.

⁵ CTC II 43-192; III 413-25.

aan bij Demetrius' opvatting dat een brief zijn naam eer aan moet doen, bondig moet zijn. Talloos zijn de brieven waarin aan het slot enige verontschuldigende woorden te berde worden gebracht voor het feit dat de schrijver wellicht te lang van stof is geweest. Hetzelfde doet Agricola nota bene tegen het einde van brief 38 onder aanhaling van dezelfde woorden van Demetrius! Ook wordt niet zelden de angst voor een al te lange brief aangegrepen als argument om af te sluiten. Agricola is evenwel niet de enige die het streven naar *breuitas* als topos relateert. Al in de Oudheid —en niet alleen bij Gregorius— komt dit voor, en ook Erasmus wijst strikte regels voor de lengte van een brief af—na overigens eerst korthed van stof als bondgenoot van de brief te hebben genoemd en aanwijzingen te hebben verstrekt om bondig te schrijven.¹ Niettemin is het aanhalen van Gregorius van Nazianze in dit verband uiterst opmerkelijk.

Een derde citaat uit de Griekse literatuur dat vertaald in ep. 21 te vinden is, komt uit Lucianus' *Pseudologus*. Het dient om ... de lengte van Agricola's brief te verklaren! 'De Grieken hebben het spreekwoord dat je de krekel niet bij zijn vleugels moet pakken, want als hij eenmaal begint te tsjirpen, weet hij niet meer van ophouden. Zo moet je, zodra je me hebt gevraagd wat je van me wilt horen, als hoge prijs ook luisteren naar wat je niet wilt horen; je kunt mijn praatzucht gemakkelijker oproepen dan intomen.' Het ook bij de Byzantijnen bekende spreekwoord komt in de antieke literatuur uitsluitend in de genoemde dialoog van Lucianus voor—meteen aan het begin, als geveulgelde woorden van Archilochus. Ook Erasmus noemt het in zijn *Adagia* en vermeldt daar Lucianus expliciet als bron. Lucianus was in de vijftiende eeuw bijzonder populair en ook Agricola kende zijn werk goed.² Hij vertaalde twee dialogen, hoewel niet de *Pseudologus*.

Brief 21 is niet de enige waarin Agricola Grieks in vertaling citeert. In ep. 29 aan Jacob Barbireau, die geen Grieks kende, komt een Grieks woord in Latijnse transcriptie voor.³ Het betreft vers 94 uit Aristophanes' *Nubes*, waar de school van So-crates omschreven wordt als een φροντιστήριον. Agricola gebruikt hetzelfde woord om het fenomeen school te karakteriseren. Niets is naar zijn zeggen zozeer naar zijn tegendeel vernoemd als de 'school', een woord dat is afgeleid van σχολή, 'vrije tijd, rust'. Waar is minder rust, minder vrije tijd dan op school? Nee, Aristophanes had groot gelijk toen hij dat instituut *phrontisterium*, 'plaats vol kopzorgen', noemde! Dat Agricola juist

¹ De bondigheid nuanceert bijv. ook Plinius jr; z. mijn comm. ad ep. 21,18.

² Voor Lucianus en de humanisten, z. Robinson 1979; Mattioli 1980; Cast 1981; Holzberg 1981: 123-5 (met name voor Duitsland); Holzberg 1988 (idem).

³ De oudste drie bronnen (SWM) geven het woord in Latijnse transcriptie; C en A drukken het woord af in het Grieks.

uit deze komedie citeert, is niet toevallig. Aristophanes' werk, waarvan Guarini (in 1408) en Aurispa (in 1423) als eersten handschriften meebrachten uit Byzantium, werd in de 15de eeuw beschouwd als zeer geschikt om Grieks van te leren, en de *Nubes* behoorde tot de populairste stukken.¹

We zien dat Agricola ondanks zijn kennis van de Griekse literatuur daaruit niet bijzonder vaak citeert in zijn brieven. Noch in het origineel, wat de meeste van zijn correspondenten ook niet zouden kunnen begrijpen, noch in vertaling. Niet voor niets dus worden de Latijnse auteurs altijd *nostrī* genoemd. De Griekse letteren sieren de humanist, maar het Latijnse erfgoed is zijn vlees en bloed—zoals ook uit het vervolg zal blijken.

3.3. Ἡ ἡμετέρα τε καὶ γνωριμωτέρα φωνή

De antieke Latijnse literatuur is zoals te verwachten was veel prominenter aanwezig in Agricola's brieven. Citeert hij twaalfmaal Griekse auteurs, liefst 58 keer haalt hij de woorden van een antieke Latijnse auteur aan. Eenmaal betreft het een christelijke auteur, namelijk Hieronymus. Verder verwijst hij tweemaal naar Lorenzo Valla's *Retractatio totius dialectice*.

Het citaat uit Hieronymus vinden we in een vroege brief (4,16). Het is een mooi voorbeeld van de continuïteit van een middeleeuws gebruik. Sprekend over de kracht van het levende woord haalt Agricola een anekdote over Aeschines aan, die op Rhodos een rede van Demosthenes voordroeg. Toen de spreker was uitgesproken en de bewondering van zijn publiek bemerkte, zei hij: 'Maar wat als jullie het beest zelf zijn woorden hadden horen galmen?' Dit verhaal is bij een aantal antieke auteurs te vinden, maar slechts twee leggen Aeschines het woord 'beest' als typering van Demosthenes in de mond. De eerste is Plinius minor, een lievelingsauteur van Agricola; het staat dus buiten kijf dat hij de brief kende waarin Plinius het verhaal vertelt (ep. 2,3). Deze geeft evenwel Aeschines' opmerking in het Grieks weer. Nu schreef Agricola de betreffende brief in 1471, toen hij het Grieks nog niet machtig was.² En dus nam hij voor de woorden van Aeschines zijn toevlucht tot de versie die de tweede bron voor deze anekdote biedt: een brief van Hieronymus (53). Hier zijn we getuige van een proces dat bij middeleeuwse

¹ Holzberg 1981: 105-6; Sicherl 1978: 94-6 (waar o.a. Aldo Manuzio's mening, verkondigd in zijn voorwoord bij de *editio princeps* van Aristophanes, dat deze auteur de student Grieks evenzeer baat als Terentius de student Latijn, vermeldt wordt); Corbato 1976: 124; 128. Humanisten hebben Aristophanes' werk (en de *Plutus* bij uitstek) ook steeds als zeer bruikbaar in ethische zin beschouwd (Corbato 1976: 128; Holzberg *l.c.*), waarmee we terug zijn bij het (ant. en humanistische) ideaal van de *uir bonus dicendi peritus*. Vgl. blz. 187, nt 4.

² Bovendien schreef hij hier aan Antonius Liber, die evenmin Grieks kende. Op latere leeftijd zou Agr. in zo'n geval het citaat uit Plinius zelf vertaald kunnen hebben.

auteurs eerder regel dan uitzondering was, namelijk het gebruik van de christelijke antieke literatuur als middel tot kennis van de pagane antieke literatuur (indirecte traditie).¹ Een wezenlijk verschil is echter dat voor middeleeuwse auteurs die christelijke boeken vaak de enige bron van kennis vormden (en ze aan andere, pagane bronnen ook geen behoefte hadden).

Het aantal van 57 citaten uit de pagane antieke latiniteit wordt in sterke mate bepaald door brief 21 aan Alexander Hegius. Een groot gedeelte van die brief wijdt Agricola aan de behandeling van antiek Latijns idioom, geïllustreerd aan de hand van 22 citaten uit Iuvenalis, Ovidius, Persius en andere antieke auteurs. Geen van de citaten is opmerkelijk om zijn ongewoonheid. De enige autoriteiten die hier opgevoerd worden en niet altijd al, ook in de Middeleeuwen, veel gelezen werden (vooral ook op school, zoals Iuvenalis en Persius) zijn Catullus en Caesar. Agricola citeert de eerste twee verzen van Catullus' gedicht 62 ter illustratie van het woord *uesper*. Hoewel deze dichter in het millennium voor 1300 zo goed als ongelezen was en pas na 1400 echt populair werd, is precies gedicht 62 het enige teken van leven van Catullus in deze lange periode.² Dit citaat is dus niet als typisch humanistisch te karakteriseren. Niettemin staat wel vast dat Agricola de gedichten van Catullus, die onder meer door zijn leermeester Battista Guarini waren uitgegeven en becommentarieerd, kende. Zijn eigen *carmen* 2 verraaft dat hij Catullus' gedichten meer dan eens heeft gelezen.³ Gaius Iulius Caesars *commentarii* bleven in de Middeleeuwen vrijwel onopgemerkt; hun inhoud was vooral bekend via het werk van de populaire Orosius. Vóór de 14de eeuw wordt hij dan ook zelden geciteerd en indien al, dan zijn het doorgaans citaten uit *De bello Gallico*, dat ook onder humanisten meer lezers had dan het *Bellum ciuile*. Vooral in de 15de eeuw werd zijn werk bijzonder geliefd; uit deze tijd stammen meer dan tweehonderd handschriften en al in 1469 verscheen de eerste gedrukte uitgave van het volledige oeuvre (inclusief de ten onrechte

¹ Voor een illustratieve studie van deze middelende rol van de chr. lit. in het receptieproces in de Middeleeuwen (met uitlopers in de Renaissance), z. Engels 1990 (met verdere lit.). Von Moos (1988: 528) rept van de 'sehr beachtlichen Benützung patristisch-mittelalterlicher Literatur durch die Renaissance-Humanisten' (met vbb. uit Petrarca en Salutati), een proces dat zijns inziens lange tijd miskend is en waarover nu allengs meer lit. verschijnt (die hij ook opsomt).

² Gaisser 1993: 16; vgl. Munk Olsen 1980: 133; Reynolds 1983: 43-5. Vanaf ca 1300 tot 1472, het jaar waarin de *editio princeps* van Catullus' gedichten verscheen, ontstonden meer dan 100 nieuwe HSS (Gaisser 1993: 25; vgl. Ludwig 1989: 168; Reynolds 1983: 45).

³ Schoonbeeg (1988: 192) merkt over dit gedicht van Agr. op dat 'it is written in a Catullian manner, containing in fact some obvious reminiscences'; evenzo Wiegand 1994: 267 (met details). Voor de nummering van Agr.'s gedichten verwijs ik naar Akkerman-Vanderjagt 1988: 319-21.

aan Caesar toegeschreven *Bella*).¹ Agricola citeert eenmaal uit het *Bellum ciuile* en tweemaal uit het *Bellum Gallicum* (naar aanleiding van resp. de woorden *uesper* en *tignum*).

Typisch voor de humanist Agricola is vanzelfsprekend ook dat hij bij het onderwerp neologismen verwijst naar de opvatting van Lorenzo Valla. Hij geeft aan een ruimere opvatting te hebben over wat een moderne auteur zich op dit punt wel en niet mag veroorloven dan de Romein, die daaraan ruime aandacht had besteed in zijn *Retractatio totius dialectice*.² Niettemin zegt Agricola zich weinig te veroorloven wat de vorming van nieuwe, dus niet-antieke woorden betreft, tenzij het nodig is nieuwe dingen te benoemen die vroeger niet bestonden. Als autoriteit haalt hij dan Horatius aan.³ Dit citaat is het enige Latijnse in deze brief 21 dat niet dient ter illustratie van een woordbetekenis.⁴

Van de resterende 34 citaten uit de overige brieven stamt het merendeel eveneens uit auteurs die ook in de Middeleeuwen geliefd waren en gelezen werden. Een voorbeeld is Iuuenalis, die als schoolauteur dienst deed. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Agricola in brief 21 vooral uit deze dichter vele voorbeelden van uit te leggen idioom haalt. In latere brieven citeert hij tweemaal uit Iuuenalis' 13de satire. Eenzelfde status hebben geciteerde dichters als Persius, Ovidius, Horatius, Terentius en Vergilius. Ook bij Agricola is deze laatste (en vooral de *Aeneis*) het populairst met negen citaten. Onder de prozaïsten zijn evenmin verrassende namen. De verpersoonlijking van de antieke latiniteit, Cicero, leidt het klassement met vijf citaten. Evenmin opzienbarend is dat Sallustius even vaak wordt geciteerd. De vervaardiging van handschriften met werk van zijn hand was al vanaf de elfde eeuw sterk toegenomen en in de periode tot 1550 was hij met afstand de meest gedrukte historicus.⁵ Goede derde met vier citaten is de door Agricola gekoesterde Quintilianus. Ook die was in de Middeleeuwen niet volkomen onbekend, maar zijn werk stond destijds niet volledig ter beschikking. Pas in 1416 werd een handschrift met de volledige *Institutio oratoria* gevonden.⁶ Na die

¹ CTC III 87-139. Voor de verdere (rijke) drukgeschiedenis, z. Burke 1966.

² Voor een bespreking van deze materie, z. Wesseling 1988: 229-31.

³ Uit diens *Ars poetica*, dat sinds zijn verschijning nimmer gebrek aan lezers heeft gehad, komen de verzen 48-9.

⁴ Verder komen nog drie citaten uit Griekse auteurs voor, die ik zojuist al besproken heb.

⁵ Reynolds 1983: xxvi-ii; Burke 1966: 136-7. Smalley (1971: 165-8) merkt op dat Sallustius in de Middeleeuwen samen met Orosius de populairste antieke historiograaf was, onder meer om zijn moralistische inslag. Dit aspect sprak zeker humanisten niet minder aan.

⁶ Van der Poel 1987: 34 (nt 91).

ontdekking werd Quintilianus onder humanisten uiterst populair, met name om zijn pedagogische gedachtegoed. Ook Agricola bezat een exemplaar van zijn werk, dat hij naar men zegt eigenhandig had overgeschreven en dat behoorde tot zijn handbibliotheek.¹ Ook twee van zijn andere favorieten, de beide Plinii, leveren een enkel citaat.

Behalve uit de al genoemde Catullus haalt Agricola nog tweemaal een distichon aan uit twee andere dichters die in de Middeleeuwen ondergesneeuwd waren, maar door humanisten uitgegraven werden. De eerste is Tibullus, van wie Agricola in een brief (2) uit 1472 aan Johannes Vredewolt een distichon (1,3,93-4) citeert. In de Middeleeuwen was hij vrij onbekend, hoewel zijn verzen in florilegia voorkomen.² Bij humanisten, vooral van de generaties na Salutati, werd hij daarentegen populair. Het tweede opvallende citaat betreft een distichon (1-2) uit de *Epistola Sapphus* in brief 10. Enkele verzen uit deze aan Ovidius toegeschreven metrische brief bevinden zich ook in middeleeuwse bloemlezingen, maar als geheel werd de brief aan het begin van de 15de eeuw herontdekt, waarna zijn populariteit tot grote hoogten steeg.³ Er bestaat een vulgaattraditie van rond de 200 handschriften, waarvan het oudste uit 1421 dateert. Al in 1471 werd de brief tweemaal gedrukt (in Bologna en in Rome).⁴

Het komt niet als een volkomen verrassing dat juist het trio Catullus, Tibullus en pseudo-Ovidius de om zo te zeggen karakteristiek humanistische citaten levert. Hun gedichten kwamen vaak samen in één handschrift voor en alle drie de auteurs werden in de Renaissance zeer populair.⁵

3.4. Wijze van citeren

In de brieven citeert Agricola het liefst impliciet, dus zonder zijn bron te noemen (31 maal).⁶ In 17 van deze gevallen geeft hij niet eens aan dat hij citeert. Slechts zeventienmaal noemt hij man en paard. De verborgen citaten betreffen doorgaans erkende dichters als Iuvenalis, Ovidius, Horatius en

¹ Aldus resp. Melanchthon en Geldenhouwer in hun *Vitae*; z. Hermans 1988: 124-6.

² Ullman 1928: 135-46; 163; Newton 1962: 257-8; 267; Munk Olsen 1979: 78; 83; 120; Munk Olsen 1980: 119; Reynolds 1983: 420-5. Geen van allen noemen ze het door Agr. aangehaalde distichon.

³ Munk Olsen 1979/ 1980 geeft geen vbb. van citaten uit deze brief.

⁴ Dörrie 1975: 55 vv.; Reynolds 1983: 272-3.

⁵ Reynolds 1983: 424.

⁶ De 24 niet-representatieve citaten uit ep. 21 die dienen ter illustratie van idioom laat ik hier buiten beschouwing. Op twee gevallen na (IUV. 3,95-6 en QUINT. inst. 8,1,3/1,5,56) citeert Agr. daar steeds op naam van de auteur.

Vergilius. Vooral de laatste valt (bijna vanzelfsprekend) in deze categorie. Uit zijn werk citeert Agricola negenmaal; in twee gevallen slechts wordt zijn naam genoemd en eenmaal laat Agricola alleen merken iets te citeren, maar niet dat het om Vergilius gaat. Impliciet is overigens ook het citaat uit Tibullus, een pas door humanisten weer veelgelezen dichter, met wie Johannes Vredewolt dus bekend kon zijn. Proza-auteurs die zonder signaal aangehaald worden zijn Plutarchus, Plinius minor, Quintilianus en Hieronymus. Al met al is Agricola in geen geval een auteur die met zijn kennis van de antieke literatuur te koop loopt. Ook hierin manifesteert zich als het ware het 'Italiaanse' karakter van zijn geleerdheid; hoewel zijn kennis van de antieke talen en literatuur in het Noorden van zijn tijd haar gelijke niet kende, liep Agricola daar althans in zijn brieven niet mee te koop.

Als Agricola met naam en toenaam citeert, past hij doorgaans het citaat aan de nieuwe grammaticale ligging aan. Kondigt hij daarentegen de bronauteur of überhaupt het citaat niet aan, dan volgt meestal een letterlijk citaat. In totaal komen letterlijke en aangepaste citaten even vaak voor. Ten slotte speelt de oorspronkelijke context van een citaat iets vaker wel dan niet een rol in zijn nieuwe omgeving.

3.5. Echo's

Vier auteurs van wie zonder meer vaststaat dat zij grote invloed op Agricola's Latijn hebben gehad leveren het gros van de echo's, wat het onbewuste element in deze vorm van *imitatio* onderstreept. Het gaat om Cicero (vooral zijn *Epistolae ad familiares*, *Orator*, *De oratore*), Plinius minor, Quintilianus en Seneca de filosoof (vooral diens brieven). Uit de *Vitae* en uit zijn brieven weten we dat Agricola van alle vier deze auteurs werk in zijn bezit had.¹ Vooral het hoge aantal echo's uit de brieven van Plinius en uit Quintilianus' *Institutio* behoeft niet te verbazen in het licht van het feit dat Agricola beide geschriften naar verluidt eigenhandig overschreef. Echt opzienbarende woordelijke reminiscenties heb ik niet gevonden; ze zijn steeds ontleend aan veel gelezen auteurs, wat zoals gezegd het onbewuste element van deze vorm van *imitatio* lijkt te onderstrepen.

3.6. Agricola's literaire bagage

Het is gevaarlijk om op basis van citaten en echo's uit het werk van een auteur conclusies te trekken over zijn bibliotheek. Ontleningen hoeven geenszins direct aan de oorspronkelijke auteur ontleend te zijn. Zo kan Agricola het Vergiliaanse *Optima quaeque dies miseris mortalibus aevi/ prima*

¹ Hermans 1988. Voor Agr.'s exemplaar van een druk van Seneca's werk (Treviso 1478), z. p. 159.

fugit bij zowel Seneca als Hieronymus als Petrarca (en ongetwijfeld ook nog bij andere auteurs) hebben gelezen.¹ Daartegenover staat het humanistische credo *ad fontes*. Dat houdt niet in dat humanisten per definitie al hun kennis van de antieke talen, literatuur en cultuur aan de bronnen ontleenen, maar wel dat ze daarnaar streven. Ook de humanistische literatuur kent het verschijnsel van de indirecte traditie, zoals bijvoorbeeld duidelijk werd uit Agricola's anekdote over Aeschines en de kracht van het levende woord.² Maar iemand als Poggio Bracciolini heeft zich niet zonder reden tot het uiterste ingespannen om zoveel mogelijk antieke teksten terug te vinden. En Agricola's brieven getuigen van het feit dat hij eenzelfde hang naar de bronnen koesterde. Met Johann von Dalberg duikt hij 'een voor onze begrippen goede bibliotheek' in, maar vindt niets belangwekkends; samen zullen ze nog een paar kloosters in de buurt afreizen op zoek naar antieke teksten.³ En hij vraagt Rusch om op de Frankfurter Messe voor hem Columella, Celsus, Macrobius, Statius en Silius Italicus te kopen.⁴ Tijdens zijn langdurige verblijf in Italië, vanaf ongeveer 1468 tot 1479, was Agricola ongetwijfeld in staat een behoorlijke bibliotheek samen te stellen. Zo niet in Pavia, dan zeker in Ferrara, dat een belangrijk centrum van de *studia humanitatis* was. Alleen al de vorstelijke familie der D'Estes bezat een omvangrijk boekenbestand, om maar te zwijgen van de boeken die Guarino en Battista Guarini bezaten.⁵ Er is geen reden om aan te nemen dat in de vier jaren die Agricola in Ferrara doorbracht, hij niet in de gelegenheid is geweest om althans enige van deze teksten te (laten) kopiëren. Er is zelfs reden om aan te nemen dat hij dat niet heeft nagelaten. Zijn eigen bibliotheek had later een zodanige omvang, dat die zijn verhuizing van Groningen naar Heidelberg bemoeilijkte.⁶ Het is daarom wel zeker dat hij het gros van zijn kennis der antieken aan de bronnen zelf ontleende. Nu is dit niet de plaats om zijn bibliotheek uitputtend te reconstrueren. Wel is de vraag hier relevant in hoeverre Agricola's brieven een beeld geven van zijn

¹ VERG. g. 3,66-7 = SEN. ep. 108,24 = SEN. dial. 10,9,2 = HIER. ep. 60,14 = PETRAR. fam. 23,2,12 = PETRAR. fam. 24,1,5 = AGR. ep. 38,50. Een groot probleem bij het opsporen van auteurs die evenals Agr. hun kennis van de ant. lit. tonen in citaten en echo's is het gegeven dat een groot deel van de Latijnse teksten uit de Middeleeuwen en de Renaissance nog niet eens is uitgegeven, laat staan enigszins gemakkelijk raadpleegbaar voor dit soort doeleinden.

² Ep. 4,16; z. boven, p. 190-1.

³ Ep. 19,2-3.

⁴ Ep. 46,2. Vooral Columella was blijkbaar moeilijk te krijgen, maar wel gewild bij Agr. In ep. 27,16 vraagt hij Johann von Pleningen, die in Rome is, om daar naar onder meer het werk van deze en van andere schrijvers over de landbouw uit te kijken.

⁵ Voor de bibliotheek van de D'Estes, z. Bertoni 1903.

⁶ Ep. 32,4.

kennis van de antieke literatuur.

Agricola citeert een groot aantal auteurs niet alleen in zijn brieven, maar ook in zijn hoofdwerk *De inuentione dialectica*; zij behoren dus zeker tot zijn kernbibliotheek.¹ De antieke Griekse literatuur vertegenwoordigen Lucianus, Plato en Plutarchus; de eerste twee auteurs las Agricola in ieder geval in het origineel, evenals Aristoteles en Isocrates, die in de brieven alleen genoemd worden, niet geciteerd. Dit laatste geldt ook voor Demosthenes en Thucydides. Uit een van zijn brieven blijkt, dat Agricola ook van deze twee auteurs iets in zijn bibliotheek had staan. Aan Occo schrijft hij: 'er is niemand bij ons die enig plezier heeft in welke letteren dan ook, om maar te zwijgen van onze meer beschaafde letteren. "Maar je kunt toch," zeg je, "met Demosthenes, Isocrates, Thucydides en de anderen, tot wie je boeken je toegang geven, de dag doorbrengen." Natuurlijk kan ik dat.' Waarna hij schrijft dat een gesprek met de doden maar moeilijk op gang komt. Of het om originele dan wel vertaalde teksten gaat, wordt niet duidelijk.²

De Latijnse auteurs uit wie Agricola zowel in zijn brieven als in zijn hoofdwerk put zijn Caesar, Cicero, Gellius, Horatius, Iuuenalis, Livius, Ovidius, Persius, Plinius maior, Quintilianus, Sallustius, Seneca philosophus, Suetonius, Tacitus (in de brieven vinden we van hem alleen een echo), Terentius en Vergilius.

Hoewel Agricola's *magnum opus* al rijkelijk laat zien hoe breed zijn kennis van de antieke literatuur was, voegen de brieven nog een aantal namen toe van auteurs die hij (ten dele) gelezen zal hebben. Het betreft de Grieken Aristophanes, Demetrius Phalereus, Euripides, Gregorius Nazianzenus (die aan de door IJsewijn vastgestelde lijst van Griekse auteurs die Agricola in vertaling citeert kan worden toegevoegd),³ Homerius, Quintus Smyrnaeus en Theocritus. Voor de Latijnse literatuur gaat het om Catullus, de Digesten, Hieronymus, Manilius (die alleen genoemd wordt), Martialis, Plinius jr, Seneca sr, Sidonius, Symmachus, Tibullus, Valla en Vitruvius.

¹ Voor de auteurs die Agr. in zijn hoofdwerk citeert verwijs ik naar de index van Mundt (1992).

² Ep. 22,13-4; vgl. IJsewijn 1988: 32.

³ IJsewijn 1988: 32 vv.

4. RODOLPHI AGRICOLAE PHRISII EPISTOLAE FAMILIARES

Ep. 1: Rhoddolphus Agricola Alberto Goyer medicine doctori S.D.P.

1 Photionem Atheniensem, uirum omnis antiquitatis atque memorie integerrium, quum aliquando apud populum Atheniensem dicturus cogitabundus sederet querentibusque amicis, quidnam † secum tam obnixe adniti, ut ea, que populo dicturus esset, perquam breuiter explicaret. **2** Homo prudentissimus, qui de iusticia reliquisque uirtutis artibus uerba facturus intelligebat facile orationem suam populo imperito atque omnis egenti probitatis parum probatum iri; rectissime itaque instituit paucis, id quod cupiebat, orationem.

3 Ita te quoque exiguas a me litteras expectare arbitror neque mihi in eo est elaborandum, ut prorumpentia ultro coherceam uerba et copiam ipsam ad pauca contraham, sed nihil habenti, quod scribam, omnes potius sinus, ut ita dicam, pandendi erant curandumque, ut quam latissime se funderet oratio et profecto facerem id ipsum, nisi res esset eiusmodi, que a meis omnino moribus abhorreret. **4** Vereor enim, ne, ubi aures tuas uerbis expleuero, animo offendare credasque uerbosum me quendam et ineptum magnaue de nihilo confingentem dicas. **5** Dabis itaque hanc ueniam pudori meo et ex modica epistola animi magna cupientis sumes indicium.

Tu uero quid agis, queso? Oras, ut meas ad te litteras mittam. **6** Videor quidem mihi in eo perspexisse ingentem quandam uim humanitatis atque modestiæ tuæ, sed ut optimi quoque animi erga me tui documentum, unde hæc mihi spes? Unde, rogo, fiducia obueniat, ut credam dignas me uel tua uel docti cuiusquam eruditione scribere posse epistolas? que etiam eiusmodi sunt, ut plerumque mihi ipsi stomachum soleant mouere.

7 Sed uideo, quid sit: fallit te beneuolentia nostri paterisque, quod amantes solent, quos nonnumquam ipsa delectant uicia, nec nostra scripta ex se, sed ex amicitie nomine iudicare incipis; qua quidem in re doleamne magis an læter, haud facile dixero. **8** Doleam enim necesse est, qui mihi conscius sum tenuitatis mee, neque eam quam de me concepisti opinionem tueri possim atque explere; lætandum uero, quod tu, talis tantusque uir, ea de me iudicas, quæ te amantem mei summaque beneuolentia mihi deuinctum ostendunt. **9** Quorum si alterutrum optandum mihi detur, longe apud te, si quid mihi credis, amici quam eruditi hominis existimationem obtinere malim, quorum alterum apud bonos presertim uiros non nisi uirtutis specie effici solet, alterum autem improbissimo cuique facile contingit.

10 Tu ergo perge, oro, ut cepisti et de nobis (siue is amor est—sed enim quid aliud sit, non uideo) optime sentito. Ego quoque adnitar, quocumque tempore ita se uires dabunt, ut nulla me ætas iudicio atque amicitia tua arguat indignum. **11** Sed longior quam putabam fit, ut sub ipsis manibus nascuntur uerba. Finis igitur sit, si tantum hoc addidero quodque summis a

te precibus etiam atque etiam contendo, ut, si meas posthac litteras uoles expectare, tuas quoque quam creberrime potes remittas.

Vale foelix et nos, ut coepisti, ama.

Datum Papie XVIII Iulii anno 1469.

S [220C]r-v

5 indicium *scripsi*: iudicium S 10 arguat *scripsi*: arguant S 11 fit ut] fio et Hagen

Ep. 2: Rhodolphus Agricola Iohanni Vredewolt S.D.P.

1 Scribis mihi, suauissime uir, constituisse Papiam te proficisci atque hiemem hanc nobiscum exigere. *Hoc precor, hunc illum nobis Aurora nitentem Luciferum roseis candida portet equis.* 2 Rumpe, queso, moras omnes et quicquid est quod ab hac te destinere sententia possit, uel explica uel incide desideratissimumque nobis prebe conspectum tui et hoc maximo gaudio animum meum auge. 3 Sed ut quid augeas dico? Cumulabis me hercule et prorsus implebis neque est quicquam, quod ego in omni uita aut letius mihi aut gratius euenire arbitrer posse quam ut presentis tui dexteram presens hic aliquando complectar suauissimeque institutam amicitiam nostram, non dico confirmem—quippe cui nihil est, quod accedere posse credam—, sed excolam acquiescamque in ea omnesque animi mei molestias, curas omnes in ea ipsa reponam.

4 Verum ne me solum animi mei putes habere rationem credasque in tuo labore me satisfacere meo desiderio uelle, hoc tibi nunc quoque affirmare ausim, si huc uenias, fore, ut, quicquid propter hanc rem opere sumpseris, magnis te premiis uberrimaque mercede redemisse dicas. 5 Miraris fortasse, que sint hec. Ne omnia colligam, que multa sunt, nonne tibi pulchrum Italiam ipsam uidetur, domitricem quondam principemque gentium, intueri, unde uirtutis illi uiri, unde sanctissima maxima seuerissima ingenia prodire? 6 Ego quidem uidisse eam tanti puto, ut eam tibi censeam uel propter hoc solum uidendam, ut uideris.

Nihil de moribus hominum, nihil de studiis, nihil de reliquis id genus rebus dico. 7 Siue enim ignoranti tibi maiora hec uideri possunt, tacebo, quo uehementiore stimulo ad ea pernoscenta subigaris, siue minora credis, quo plenior fructum, quum ueneris, cepisse te gaudeas, itidem tacebo. 8 Tacebo autem, licet inuidum me putes, propter hoc quoque, ne hec, que ego tot annis, tanta opera impensaue perspexi, una tibi epistola perscribam.

Ridere me putas? Serio loquor. 9 Sed tu perge, oro, perge et animo tuo meliora monenti obsequere. Tu uero, si quid nobis tribuis, hæc uel hortantem me uel precantem credas scribere, cui, ut pulchrum erit, si auctorem me sequeris, ita, si rogantem audies, iucundissimum.

10 Quod ad sumptus cum famulo faciendos attinet, pro contubernio uel, ut uulgo loquimur, pro mensa quinquaginta ad summum ducatos impendes. Insignia doctoratus circiter triginta duc. constabunt. Tu quicquid consilii sumes aut quicquid factururus es, fac me, queso, per litteras certiore.

11 Vale. Magister Iohannes de Dusseldorp, canonicus S. Seuerini Coloniensis, ornatissimis tibi uerbis salutem dicit item optatissimam.

Datum Papię properanter de multa nocte.

S [220D]r-v

9 et *Hartfelder*: ut *S* **11** optatissimam *Hartfelder*: -mum *S*

Ep. 3: Rodolphus Agricola nobili atque erudito uiro magistro Rodolpho de Langhen S.D.P.

1 Gaudeo, humanissime Rodolphe, communiumque studiorum nostrorum nomine plurimum letor, tum uero gratulor glorie tue eamque imprimis admiror, ita, consentiente ac prope publica omnium uoce, tue ad me doctrine summeque eruditionis laudes perferuntur. **2** Quocumque me uerto, quemcumque doctum conuenio, omnia tui plena sunt, omnes te narrant neque ullus, qui de litteratis est, te preterit sermo. **3** Rem facis me hercule ut arduam, ita quoque pulcerrimam et hac claritate nominis tui dignissimam, qui ueterem illam et uere ingenuam eruditionem excitare in hac presertim barbarie asserereque audes.

4 Equidem ingenii tui uim honestissimamque animi institutionem quibus digne prosequar uerbis, non inuenio. **5** Unum hoc tibi affirmo neque uelim id a me dici blandius credas: ingentem de te concipio fidutiam summamque in spem adducor fore aliquando, ut priscam insolenti Italie et propemodum occupatam bene dicendi gloriam extorqueamus, uindicemusque nos et ab ignominia, qua nos barbaros indoctosque et elingues et si quid est his incultius esse nos iactitant, exoluamus; futuramque tam doctam atque litteratam Germaniam nostram, ut non Latinius uel ipsum sit Latium.

6 Proinde, queso, adnitere et cura omni omnibusque, ut aiunt, neruis contendito, ut, quanto studio hanc tibi gloriam parasti, tanta eam constantia tueare atque confirmes. Aude sapere ita ut facis et quamuis magnam indoctorum manum aude contemnere. **7** Nihil te multitudo mouerit; ipsa plerumque sibi obstat turba et rarum est, ut inter se consenciant quibus non conuenit cum ueritate. **8** Prouocandi sunt hostes isti litterarum et in faciem coarguendi. Ne sic quidem facile erit, ut in uiam redeant et desipere desistant.

9 Ego quidem quamquam et molliore sum fronte et propter conscientiam tenuioris ingenii minus audeam, inardesco tamen nonnumquam et bilem feruentis stomachi quandoque acerbius effundo. **10** Mallem hec presens tecum

agere et spero, si in patria hanc hyemem manebo temporisque ratio patietur, fore, ut te conueniam. Est enim mihi, si quid aliud, certe hoc desideratissimum, ut te uideam aliquotque tecum exigam dies. Utinam totam etatem liceret! **11** Quod si umquam licebit, malo id doctior et dignior tuis litteris faciam, possimque, quanto te animo colere cepi, tanta commoditate atque concordia eruditionem tuam et studia sectari. Vale.

Datum Ziloe VII Kalendas Nouembris.

De tekst is gebaseerd op L

L M7r-v A II 178-9

sal Rodolphus Agric. Rodol. Langio S. A 1 commumium L 11 amimo L ante post animo A

Ep. 4: Rodolphus Agricola suauiissimo Anthonio Vrye Susatensi salutem dicit.

1 Quid est, suauiissime Anthoni, quod tam diu nulle mihi ex te redduntur littere? Quam ergo causam uis, ut esse credam? Oblitum te nostri putem? Dilectiores certe tibi sumus quam ut id mihi de te persuadere possim. An fugisse te laborem? **2** Ne hoc quidem credere possum hominem, cui nulla temporis pars ocio surripitur, nulla hora sine honestissimorum studiorum labore perit, tantille huius opere tedium cepisse. An non fuisse qui perferrent? Nihil minus. **3** Tam crebri enim eunt atque redeunt quotidie, ut, cum aliis ex rebus scribendi occasio tibi fuerit fortasse querenda, hec etiam commoditas uel nolenti sese ingereret ultro.

4 Quid igitur suspicabor? Nouum aliquid, magnum aliquid et tale quiddam quod, quale sit, ne coniectura assequi possum. **5** Age ergo, exime hunc mihi scrupulum et, ut hac, que me acerrime torquet, sollicitudine exluas, scribe. Scribendum autem est tibi primum, ut hec nostra familiaritas ita ut parium studiorum est conciliata consensu, sic quoque eodem quo cepit litterarum amore firmetur. **6** Quod si in teneris adhuc puerorum animis, quos eisdem scholis fortuna coniunxit, tantam habet uim eisdem studiis erudiri, ut contractas inde amicicias ad extremam usque senectam uideamus sanctissime durare, quanto magis id nobis erit annitendum, quos non casus sed optimarum artium commisit ardor, ut, sicut honestissime hanc amicitie nostre fidem colere cepimus, ita diligentissime etiam in reliquum uberibus eam incrementis roboremus.

7 Deinde etiam scribendum est tibi et amici desiderio mos gerendus. Quid enim iocundius mihi aut quid gratius esse poterit, quando res nostre nos simul esse non sinunt, quam amorem erga me tuum ex tuis cognoscere litteris. Hoc enim epistolarum munus est, quod absentium beniuolentiam

intercidere non permittit. **8** Hoc etiam magnorum damna temporum sartiuntur, hoc quamuis ingentia locorum interualla coniungit. **9** Quicquid multis diebus, multis quinetiam annis egimus, modica complectimur carta et cum longissime disiunctis ea fide eoque affectu, uelut si coram essent, secunda aduersaque omnia communicamus. Et hec quidem multis nobiscum communis est causa.

10 Mihi uero tue littere singularem quandam suggerunt desiderii propriamque rationem. **11** Libet tenere eas et quam longissime iterum iterumque perlegere, libet uerba omnia pensare, perspicere sensus, rerum uim intueri et quicquid est ingenii tibi atque eruditionis omni ex parte quam pressissime considerare. **12** Et quid enim aliud libeat mihi quam tuam illam humanarum artium peritiam tota animi intentione tractare? Gaudeamque id mihi aliquando contigisse, ut tam honesto amicitiam uinculo necterem talemque me repperisse amicum, cuius et ego studia iure probem, cui et mea quoque probari posse confidam.

13 Postremo quoque scribas oportet, etsi non aliam ob causam, tamen uel ideo ut scribas. Scis tu quidem quantas laudes scribendi exercitationi tribuerit uetustas utque stilum optimum dicendi artificem semper uocarit, ex hoc omnem eloquentie et copiam et facultatem uelut fonte manare. **14** Quicquid admiramur in Cicerone, laudamus in Quintiliano, in Pliniis Liuio Salustio predicamus, oratores historici poete omneque eruditorum genus his est initiis profectum. **15** Nec est quod credamus seculis istud esse mutatum, quandoquidem hac nostra etate omnis eloquendi non profectus solum, sed et fructus atque laus ad has est angustias scribendi redacta. **16** Eschini inter oratorias laudes est habitum, quod splendide fuerat uocis. Ipse quoque de Demostene dixit: Quid si audissetis ipsam bestiam sua uerba resonantem? **17** Interrogatusque Demostenes, cui primas in eloquendo partes tribueret, et primas et secundas et tertias quoque pronuntiationi se dare respondit. **18** Hinc Cicero est regnare in iudiciis dictus, hinc Hortensius magis quam cum legeretur placuit auditus, hinc Periclen non dicere sed fulgere solitum et tonare ueteres tradiderunt.

19 Quid igitur nos, quibus hec bene dicendi sunt presidia atque adiumenta sublata, quid, inquam, faciemus? Tacebimus? **20** Nequaquam, sed nitamur diligentius atque cum temporum iniuria certemus, contendamus discere et uere ingenuas illas humanitatis artes toto nisu conemur amplecti excudereque aliquid et relinquere, quod non sperassent priores, non improbet posteritas, ut, etsi quid minus fecerimus, non nostre secordie, sed senescentis ac prope ruentis seculi uitium fuisse uideatur.

21 Tu igitur —ut redeam unde digressus sum— ut scribas aliquid, quam creberrime tuas ad me litteras dato; poteris grauiora, poteris tibi fortasse utiliora scribere: mihi certe non poteris gratiora. Vale.

Anno LXXI Nonis Februariis.

De tekst is gebaseerd op L

L M7v-M8v A II 174-5

sal Rod. Agricola Ant. Libero Susatensi S. A 1 possum L 3 tibi occasio fuerit scribendi A ingerit A 4 quid igitur speculabor nouum *ante* Quid *add.* L ne] nec A 5 est autem A 6 erit nobis A 7 non simul esse nos A 9 disiunctis *om.* L essent] esset L: adessent A 12 Et quid] Ecquid A 15 laudes A 17 pronuntiatori L 18 fulgurare A 19 inquit L 20 quod non ... etsi quid] aut quod non spreuissent priores aut quod non improbet posteritas et ut si quid A

Ep. 5: Antonio Scrofineo Rodolphus Agricola salutem.

1 Iniunxisti mihi, ut litteras illas, quas de congressu imperatoris Friderici et Karoli Burgundionum ducis Gallice perscriptas legisse me tibi narraueram, in Latinum sermonem conuerterem. 2 Gessi morem uoluntati tue, non tamen uerbum e uerbo exprimens, sed lacius nonnunquam contractiusue res explicans. Ordinem quoque rerum, sicubi commodius uisum est, commutauit.

3 Tu siqua parum Latina tibi uidebuntur, aut nescisse me meliora aut ut excusationem aliquam ignorantie mee pretextam rerum culpam putabis, quarum nonnullas, quod nostro euo reperte sunt, difficile crediderim priscis appellare nominibus. 4 Neque enim fieri potuit, ut uetustati, cui res ignorantur, nota earum essent rerum nomina. Sed hec utcumque sint, una eademque maxima excusatio mihi tu, qui iussisti. 5 Malui enim audacter suscipiendo obsequi tibi quam offendere negando prudenter.

Epistole hec erat sententia.

De tekst is gebaseerd op W

S [220D]v-[220E]r W b1r M b1r C b4r A II 221-2

sal salutem dicit MCA: salutem dicit plurimam S 1 imperatoris secundi Friderici S Burgundiorum A 3 praetexam WMC 4 ut *om.* A cui] quae A etc. *ante* nota A 5 haec erat sententia epistolae A

Ep. 6: Agricola Plinio suo S.

1 Alias plura, nunc pro tempore. Difficile est, ut credas mihi, sed credes tamen, puto, quanto desiderio Papię teneat; uideor mihi simul cum ea urbe quicquid erat, quod uel animo gratum uel uite iucundum esset, perdidisse. 2 Non tam letum nunc celum, non tam benignę aure, quas spiro, non tam uiuere mihi nunc uideor et, ne quid amplius dicam, quandoquidem amplius nihil possum, uideo et ablata mihi omnia et me omnibus ablatum, et perdidit

nedum alia, sed et me ipsum.

3 In causa est humanitas et benignissima uir̃e consuetudo quum reliquorum multorum tum tua, quam omnibus prefero et preferre me tu facile ex animo tuo coniecturam accipies. **4** Et tamen, ne, si omnia tibi tribuamus, nimium tibi placeas, etiam in causa est uultus ille, fons quidam, ut ita dicam, aut exemplum omnis modestie probitatis uirtutis, cuius similem intueri diu desiderabo, fortasse nunquam uidebo. **5** Agnoscis stultitiam meam, cui, quo maior sit, hoc accedit, quod in hac parte, qua stultissimus sum, ipse mihi uel maxime sapere uideor: ego preterquam Grecis litteris nunc nulli prorsus rei uaco. Tu quotidie aut lege aliquid aut scribe aut, quum tantum ab asinaria mola, id est iuris lectione otii erit, fac utrumque.

6 Iohanni Wat meo nomine plurimam salutem dices; meo nomine addes deinde de homine, cui litteras dedit mihi reddendas; dic gratissimum se fecisse, primum quod scripserit, deinde quod notitię uiri illius me insinuaue-rit Germani, affirmare ausim omnium, qui hodie sunt, litterarum peritissimi, peritissimi dico, quanquam fortasse hoc melius in aliis dicatur rebus, tamen ut non eruditionem solum, sed curam et laborem et industriam significem. **7** Item filio meo suauissimo, domino Stephano, salutem plurimam dicas iubeque, ut omnes, qui domi suę sunt, meo nomine salutet. Saluta honestissimis et ornatissimis uerbis omnibus, qui domi tue sunt, ante omnes fratri tuo. Vale.

Properantissime Ferrarię pridie S. Nicolai anno 1476.

S 197v-198v

sal The ante Plinio add. alt. manus in S 1 uideor Hartfelder: uideo S 2 uideo Hagen: uideor S 3 tum] cum S 4 probitatis Hartfelder: probatatis S

Ep. 7: Agricola suo Theoderico Plinio S.

1 Satisfaciendum mihi erat instituto meo, ut nullam scribendi occasionem eripi mihi paterer; alioquin satis multa nudius tertius ad te scripseram, si epistolę magnitudine hoc ipsum satis scribere metiri uelim. Nam satis et scribenti mihi et tibi legenti non epistola, uerum etiam uolumen uix uidebitur.

2 Ego te, mi Plini, ut epistolę tuę respondeam, si amare me dicam, frigido plane et inani in hac re uerbo uti uideor. **3** Non quod hoc parum sit — quid enim maius dicere possumus quam eum te esse, cum quo ego dies noctesque omnes coniunctissime uiuere uelim, cui consilia mea omnia committere et in intima animi penetralia admittere conscium omnium cogitationum rerumque mearum auderem et, ut uno uerbo dicam, a me nihil differre nisi loco et effigie putem? **4** Sed fecit uulgata hominum ineptia uel improbitas, ut nihil iam hoc uerbo leuius uideatur, qui, quoscunque pendentes uidere nolint, hos

amare se dicunt.

5 Itaque si ad uulgi morem loquendum est, nedum amo te, sed ardeo etiam et depereo. Non addo, quamobrem te amem. **6** Lente enim et otiose, ut ita dicam, beneuolentie est, quisquis causas et uelut estimationem quandam huius affectus reddere potest. **7** Constans et nulli fortune cedens quique non temporum aut locorum distantia soluitur amor uirtutibus et honestate morum conciliatur, ut sapientie auctoribus placuit, uerum hec uelut semina incipientibus rebus necessaria, quę, postquam natę profectęque paulisper sunt, suo sese robore sustinent, ita ego uirtutibus facilitateque uite oriri allicique beneuolentiam credo. **8** Ast ubi semel uictus est ablatusque animus, non spes, non gratia, non uirtus, non iucunditas uite, sed homo amatur. **9** Alitur tamen roboraturque his ipsis. Quis negat? Tegit tamen omnia et uelut potior prestantiorque in naturam et nomen suum cuncta conuertit.

10 Sed quorsum hęc nobis philosophia? Hoc satis fuerit dixisse: tu amantissimus mei, tu mihi amantissimus. Quicumque hoc inter se animo sunt, neque poscunt rationem huius mentis neque reddunt, neque argumentis hoc creditur neque ostenditur etiam. **11** Nemo putat in amore se falli, nisi quisquis est alium fallere paratus.

12 Trauestiris, ut hoc uerbo utar, *χορίζεις*, amas, triumphas. Gaudeo tuo nomine. **13** Indulgeas etiam animo uberius paulo censeo, quod duorum te uicem sustinere, meam uidelicet et tuam, est necesse. **14** Ego latro et, ursi ut solent, unguis sugo.

15 Vale. Plurimam et suauissimam salutem dulcissimo Plinio fratri tuo dicas, item reliquis dominis meis Talhaym et Welde et Wat nostro preceptor, item monachorum familiarissime. Iterum atque iterum, mi dulcissime Plini, uale.

Raptim Ferraria X^a Ianuarii anno LXXVI°.

S 195v-196r

1 satis et scribenti *Hartfelder*: satis et scribendi S 5 amem *Hartfelder*: amen S

Ep. 8: Suo Plinio Agricola salutem.

1 Habes ex me, Plini suauissime, noctis unius lucubrationem, non quidem noctis, quantam nunc tenebre sibi uendicant, sed quantam quieti daturus eram. Somnum enim, refectorem illum corporum animorumque, tibi impendimus nec querimus. **2** Dignus es, cuius amoris atque beneuolentię etiam nostro incommodo satisfatiamus uel deseruiamus potius, quando amoris non labor, non molestia, non ulla cura satisfacere potest, sitque hoc unum par amoris dignumque pretium uicissim amare.

3 Erat septima hora, ut surgenti mihi e studio et paranti dormitum ire casu

in manus uenit epistola tua; lego eam et ammonuerat me is, qui has litteras perfert, si quid scribere uellem. **4** Cogitauī uelle, sed incertum, quid aut qua de re; tandem statui annotare in hac ipsa epistola tua, que uiderentur pro meo captu emendanda sicque, quando coram non possem, absens per litteras te uel instituere uel monere. **5** Itaque raptim concerpsi uerius quam scripsi, que in animum uenerunt, nec te moueat, si multa notauimus. Quam multa putas me in meis quoque mutaturum esse aut deleturum, si exacte et diligenter omnia mihi forent iudicanda? et ego de me in meis dico, quem uel inscitia fallit uel indulgentia corrumpit. **6** Nemo fere est, cui non plus equo sua placeant, et omnes in nostris defensoris potius quam iudicis accipimus personam. Quod si alienus de eis sententiam ferat, iam non emendanda, sed euertenda prorsus et male tornatum opus incudi suę reddendum censeat. **7** Equidem preclare actum esse cum hominibus infime classis, inter quos me numero, arbitror, si, quę limam et sculptoris, ut ita dicam, manum mereantur, effingant. **8** Ego itaque, ut ad spem non solum letam, sed certam etiam te adducam, non ea modo tibi adhibeo, quę auribus tuis blandiantur, hoc est laudem et plausus, sed ea etiam, que exacuant studium, diligentiam excitent et ante omnia fructum laborum ex labore cogant sperare.

9 Vellem plura, sed tempus me deficit. Cupio apud te esse, *namque dies, ni fallor, adest, quem semper acerbum, semper honoratum (sic dii uoluistis) habebo*, dies, inquam, sancti Sebastiani. **10** Quomodo enim, qui tam letam atque iucundam mihi ingerit ex preteritorum recordatione memoriam, nunc mihi poterit ex presentium comparatione non acer et acerbus uideri?

11 Proximam opportunitatem scribendi, que mihi dabitur, studiis tuis dabimus colligemusque ea, que uidebuntur tibi maxime collatura, et queque rectissima atque breuissima inuestigare compendia ad hęc eruditionis tue initia possum, per ea te ducam. **12** Debeo hanc curam beneuolentię tuę, debeo et meis de te desideriis, quando quidem nihil incrementis rerum tuarum accedere potest, quod non ęque accessisse mee foelicitati credam, tantoque magis, quod, que mihi ex uoto contingunt, intra me clauduntur, que uero tibi, et tuo, hoc est amici, nomine et in amico me ipsum ueluti nomine meo duplici uoluptate perfundunt.

13 Vale. Saluere etiam atque etiam iubeas meo nomine ornatissimum adolescentem fratrem tuum, reliquos item dominos meos Talhaym et Welde; amicos preterea omnes saluta. Iterum, optatissime, uale.

Datum Ferrarie raptissime ipso die sancti Sebastiani hora 14 anno 1476.

S 196r-197r

sal Theoderico ante Plinio add. alt. manus in S **4** non Hartfelder: no S **6** sua Hagen: suo S **12** meo Hartfelder: me S **13** alt. etiam add. Hagen: om. S

Ep. 9: Rhodolphus Agricola suo Plinio S.

1 Ergo nihil mihi scribis et, quod indignius est, certissimum nuntium, hoc est fratrem meum, pateris inanem ad me reuerti, quem rediturum tot ante dies sciebas, ut non tempus, non scribendi occasionem causari posses. **2** Quanto ergo obseruantior ego nostre amicitie, qui ultimo die carnispriuii post coenam quoque et post spectatas choreas non a me id impetrare potui, ut excusate mihi uiderer opportunitatem scribendi pretermisurus.

3 Dabis ergo poenas. Queris quas? Has primum, quod litteras istas breues et plenas querelarum accipies; deinde etiam, quod temporis culpam, qua me pauciora scribentem excusare poteram, tibi imputabo et hoc, quod nequiui, noluisse mihi uidebor; postremo maiore supplitio hanc negligentiam lues neque est, quod aures erigas: non dicam, quod id sit, ut si non euentu, metu tamen minisque te torqueam. **4** Dicis fratrem mihi potuisse narrare omnia, quasi uero non ille narrauerit satis longam fabulam et benignitatem erga se tuam et nescio que multa, que etiam, ne ipse tibi placeas, recensere nolim. Sed quid ea ad me?

5 Deinde, ut ad me, ego tamen in hac tua desidia nihil tibi de te credo, quin etiam ea, que ipsi mihi perspecta in te probataque sunt, omnia falsa puto. Expectas fortasse, ut pro cithara, quam mihi misisti, gratias agam. **6** Ne hoc quidem, quoque magis id te beneficium perdidisse doleas: optima est. Tu quidem posthac, si tibi uidetur, negligas scribere, ego uero effitiam... **7** Sed, ne uel querele longiorem saltem mihi epistolam elitiant, non amplius uerbum aliquod addam.

8 Vale. Batum nostrum salutes, fratrem tuum inprimis, dominos B. Welda, I. Talhaym.

Datum propere 4 Aprilis Ferrarie anno 1476.

Frater meus omnes honestissimis uerbis salutat.

S 197r-v

sal Theoderi ante Plinio add. alt. manus in S 5 tibi Hartfelder: sibi S quin Akkerman: qui S

Ep. 10: Rhodolphus Agricola suo Waltero Woudensi S.P.D.

1 Volenti mihi ad te scribere nihil sane, unde inciperem, aptius est uisum quam quod apud Ouidium Sappha inquit:

*Nunquid ubi aspecta est studiosę littera dextrę,
Protinus est oculis cognita nostra tuis?*

2 An, oro, excidimus tibi? et tam iucundam memoriam nostri anni tibi potuerunt auferre, ut non ad primum conspectum litterarum mearum ipsas, ut non prescripserim nomen meum, posses agnoscere? **3** An non omnis consuetudo

uitę nostrę, non simplex illa et candidissima familiaritas rerum inter nos uerborumque omnium re-cens adhuc tibi et uelut ante oculos obuersatur? **4** Ego certe ita puto tamque con-stanter id mihi persuadeo, ut nefas etiam credam aliter de benignissimo beneuolentissimoque nostri illo animo tuo arbitrari, huiusque mee opinionis uel, si id uer-bum segnius est in amicitia, huius mee sententie argumentum maximum ex animo meo capio, qui enim ita letam semper, ita iucundam memoriam nominis tui habeo, ut non abstulisse aliquid ab amore nostro tam multi anni, quibus nihil explorati, nihil certi de te audio, uideantur, sed, cum tempore creuisse mihi beneuolentiam desideriumque tui sentiam, adduci non possum, ut non eodem te in nos animo esse credam.

5 Altius orsus epistolam uideor quam ut per gradus suos ipsam pro temporis angustia explere possim et, si modo hec tibi redditur, hoc est si Fani es, quemadmodum audio, crebras et longiores expectabis.

6 Ferrarie habito seruioque duci alitque me uetus hec nostra canendi in organis ineptia. **7** Studia nostra eadem sunt, que semper, hoc est steriles et contumaces me-lioris consilii litterule nostrę, quibus omnem dedicauius uitam. **8** Addidi Grecas litteras, quo cumulatus eis, qui frustra in hoc me stadio decurrere putant, uidear insanire. **9** Habeo stipendium a principe in mensem quinque aureos; sextum quotidie expecto.

Tu, oro, de omnibus rebus tuis et quid agas et qua ratione uiuas, quam copiosissime me facito certiore. Vale.

Datum Ferrarię properantissime ipso die Paschę.

S 198v-199r

5 prius et] at Hagen

Ep. 11: Suo Iohanni Plinio Rhodolphus Agricola S.P.D.

1 Stephanus de Antwerpia litteras ad me dedit, quibus certiore me fecit Theodericum nostrum uocante patre uestro in patriam profectum esse, credere tamen ipsum, nisi maius quicquam interueniat, reditum quam primum. Valde cuperem scire, quid futurum sit, quanquam sciam difficulter id nunc sciri posse, nisi uel scribat ipse uel redeat.

2 Quare autem tantopere id cupiam scire, hoc cause est: dominus Ludouicus, apud quem diuersatus sum hactenus et cuius contubernio usuros nos simul, si Ferrariam ueniretis, putaram, is interea, cum Mutinę cum principe fui, mortem obiit multumque preter summum dolorem, quem ex morte humanissimi uiri et mei amantissimi cepi, turbauit me, quod domus mihi mutanda est et querendus alius locus, quo habitem. 3 Quod si in hac domo mansissem, siue uenissetis siue non, parum momenti hinc inde fuisset. 4 Nunc uero, si alio aliquo loco cum ullo domino paciscendum est et uobis locum, quo habitare mecum possitis, non prouidero, si ueniatis, unum incommodum est, si prouidero et non ueniatis, alia rursus molestia est.

5 Itaque oro te, suauissime Iohannes, quam primum ullius nuntii copia tibi dabitur, scribe, quicquid uel explorati habes uel uerisimiliter futurum putas. 6 Cupio ante omnia, si fieri potest, ut ueniatis, sin id fieri nequit et quicquam, qualia multa fieri solent, accadat, quominus possitis, ferendum est, quod mutari non potest.

7 Vale. Oliuero nostro plurimam salutem dicas; item dominis meis Talhaym, Welde et reliquis omnibus, qui domi uestre sunt, ornatissimis uerbis me comenda.

Datum propere, ut uides, XIX Iulii Ferrarię.

S 204r-v

7 anno 14.. post Ferrarię add. alt. manus in S

Ep. 12: Rhodolphus Agricola suo Iohanni Plinio S.P.D.

1 Litteras fratris tui, quibus scribit mihi de profectione in patriam, accepi, tametsi antea de discessu suo certior factus eram litteris domini Stephani, filii mei. Itaque ex ipsius Stephani litteris scripsi priores eas, quas iam te arbitror accepisse. 2 Quod autem nunc preterea scribam, propemodum nihil habeo, nisi hoc, quod sepius et prope semper excipisci, cupere ita res uestras ferre, ut huc ueniatis; cupere uero dico, ut desiderii mei exprimam affectum. 3 Non hortabor, non suadebo, ne nunc tandem uidear dubitare de fide uestra; quin etiam, quo maiorem cumulum meriti uestri fatiam, addo etiam nihil uos hic egregium habituros, quod expectatis, cunctaque uos Papie meliora, uberiora letioraque relicturos; 4 queque maxima est beneuolentię meę fidutia, tanti me uobis puto, ut audeam me solum omnibus illis, que dico, melioribus uberioribus letioribus opponere et, quod in Greco prouerbio est 'uos mihi, ego uobis omnia', ita est, mi suauiissime Iohannes. 5 Non dubito, quin uenturi sitis, modo fieri possit, ut ueniatis, sed quia frater tuus, ut scis, profectus est, et quum omnia humana incerta, tum itinera uel omnium incertissima sunt, potest interuenire, quod reditum eius uel differat uel prorsus impediat: res, tempus, consilium patris, quęlibet occasio causam prebuerit, quo minus possitis huc, quemadmodum decreuistis, uenire. 6 Ego tamen futurum spero atque ita animum constitui. Quod autem diffidentius loquor, fatio, quod consultiores amatores solent, ut spes meas uelut in dubio suspendens lentius, si secus atque cupio cesserit, torquear errore meo, deinde ut uos quoque sciatis me, si ita eueniat, necessitati ignouisse, de fide uero nequaquam dubitasse.

7 Futuro anno, quoniam id scire uoluistis, quid legetur, mane incipient C. qui bo. pos., post prandium ff. de lega. 1°.

8 Salutem plurimam dicas Oliuero nostro, item dominis meis Bar. Welde et Io. Talhaym magno et reliquis omnibus. Felicissime etiam atque etiam uale.

Datum v Augusti Ferrarię.

S 199-r-v

3 ne *Hagen*: nec S 5 eius *Hagen*: eis S 6 alt. ut *scripsi*: et S

Ep. 13: Rhodolphus Agricola nobili et ornatissimo atque carissimo amicissimo optime merito domino Iohanni Talburg plurimam ornatissimam optatissimam salutem.

1 Rediisti in Italiam et, quod futurum sperare non poteram, a Germania potuisti auelli. Miror mehercule, sed letor tamen, quod propior nobis uidendi tui spes est facta quodque interea paratius erit dare ad te litteras atque tuas

expectare, quanquam hę litterę ipse, qualescunque etiam, quanuis benignissime, quanuis gratissime, tantum abest, ut satisfacere Pliniis nostris et mihi potuerint, ut etiam, nisi tempus ipsum nos prohiberet, quam primum ad te uidendum excipiendumque fuerimus accursuri. **2** Nunc quando necessitati cedere nos oportet, quod primum tempus dabitur nos expectato, nisi, quod arbitror, tu prius sis Papiam profecturus. Neque enim puto illam gratissimam uite consuetudinem, auctoritatem illam et gratiam Papie paratam te cum Patauina illa, ut audio, inclementia hominum permutaturum.

3 Plinii huc uenerunt pridie diui Andree; mirum est, quantum ipsis placeat Ferraria. Is decor, ea gratia, ornatus et, ut dicam ita uereque dicam, uenustas urbis est, ut haud quicquam facile simile uidisse se putent. **4** Est hic uidere non omnibus uicis solum, sed fere omnibus domibus Felicinas et Magdalenas, sed etiam, quanquam te audiente dicere uix audeam, maiora mirabilioraque istis. **5** Studiorum quidem non ea diligentia neque magnitudo que Papie; ea tamen que Plinii precipue secum, idest humaniores litteras, uel coelum ipsum hoc loco alere mihi uidetur. **6** Neque quicquam est, quod de Ferraria aptius ueriusque dici possit quam quod in initio studiorum in oratione mea posui: Musarum ipsam esse domicilium et Veneris. Quorsum hec? Ut te admoneam, si Papiam iter forte sis facturus, ut, si minus nos mereamur ut uidere nos uelis, ipsam urbem tamen uidisse cupias nosque aliene foelicitatis accessiorem facias.

7 Queris forte, quid agam? Depugno adhuc ad eundem ad quem assueueram palum, hoc est sterilia hec studia mea, quę solebam, sequor. Addo Greca et in ipsis, postea quam a te discessi, nescio quid effeci. Egi exiguum quidem, sed aliquid tamen et uel tantum, ut sperare audeam non frustra hunc me laborem suscepisse. **8** Oratio tua adhuc apud me in sceda qualem dixi extat; eam emendatam aliquando tibi mittam gratumque est mihi, quod non attigerim hactenus ipsam: forte aliquanto nunc copiosior meliorque exhibit e manibus. **9** Debeo certe tibi et priuatim meo nomine et in commune nomine nationis, quam non uulgariter rectora tua honorasti, ut coner dicere de te quod non gratię aut opibus tuis, sed amicitie beneuolentięque tributum uideatur. **10** Quandoquidem is fuit consensus uite consuetudinis nostre, ut neque te facile fidum magis neque beneuolentiolem benignioremque perspexisse quemquam me putem.

11 Vale, optatissime, suauiissime atque charissime noster Iohannes.

Datum propere Ferrarię Lune ante Natiuitatis.

S 199v-200v

2 prius quod S: quam LeSe **3** diui Morneweg: diue S **9** tributum Morneweg: tributum S **10** te Morneweg: tu S

Ep. 14: Rodolphus Agricola suo Rodolpho Langio salutem.

1 Libellum Platonis qui Axiochus inscribitur Latinum feci tuque potissimum, cui eum dicarem, occurrebas, quod facillime sperabam posse me tuae beniuolentiae imponere, ut, quum acciperes eum, amici sinum illi, non iudicis supercilium offerres. **2** Tibi igitur atque adeo uni tibi illum dicaui. Unde namque tantum mihi fiducia, ut audeam immensum illud diuinumque Platonis dicendi flumen populo meis verbis cognoscendum proponere? **3** Tu itaque si probabis hunc meum laborem, erit quod gaudeam magis pro tuo in me amore, quem ego in causa putabo, quam ut ingenio meo blandiar. **4** Sin displicebit, hec tibi opera mea perierit idque vel eo aequiore animo feres, quod, quamquam mihi felicissimi laboris conscius essem, in tuis tamen auribus tuoque iudicio acquieturus eram, quem solum ego meorum studiorum abunde magnum theatrum puto. Vale.

De tekst is gebaseerd op P

S2 1v S 297v P 1v W a2r M a3r C a3r A II 258

sal suo om. S2 S W M C A salutem dicit in abbrev. M **1** dicarem eum S2 S A beneu- tue me posse S2 S: beneuolentiae me tuae posse A sinum illi non] sibi potius sinum quam S2 S A **2** igitur] ergo S2 S A illum dicaui] dicaui eum S2 S A fiducia mihi S2 S A **3** Tu itaque si probabis hunc meum laborem] Quod si tu forte (forte tu S2 S) laborem meum probabis S2 S A erit] est S2 S tuo in me amore] amore tuo S2 S A **4** eo om. S2 S A quod] quod ego S2 S A felicissimi mihi S2 S A ego om. S2 S A studiorum meorum A abunde om. A

Ep. 15: Ad Iohannem Agricolam fratrem præfatio in parenesim Ysocratis ad Demonicum per Rhodolphum Agricolam e Greco traducta.

1 Nihil habeo, mi frater, quod uel ego aptius tibi pro nostra necessitudine, ut qui frater sim tuus, afferre possim uel tu potius pro tua etate, ut qui prima iuuenta spatia ingrederis, ex me expectare debeas quam ut, undecunque possim, ea tradam tibi, quibus et eruditione ornatior et uita melior euadas. **2** Idque ego meis studiis dignum amore nostro arbitror munus: ea parare tibi, quorum usus tempore non intercidat, non casibus obnoxius sit. Sed quemadmodum natura perpetuo nos pignore deuinxit, ita illa quoque, quæ a me accipis, solida proinde sint perpetuoque tibi adiumento futura. **3** Quod si pulchre ille apud poetam monuisse filium uidetur, qui inquit *Disce, puer, uirtutem ex me uerumque laborem, fortunam ex aliis* (et ille quidem, cuius omnis conatus pendebat ex fortuna, omnis ad fortunam labor dirigebatur), non immerito uirtutis ego tibi hortamenta colligam, qui uitam hactenus impendi studiis, que uera certissimaque ad uirtutem ducunt uia queque in rebus humanis, quid expetendum sit, quid fugiendum, quid recte secusue fiat, uelut in speculo conspiciendum nobis considerandumque proponunt.

4 Quum sint autem permulta, que ad uitę pertineant institutionem Grecis Latinisque litteris conscripta, egregia inprimis et admirabilis Ysocratis ad Demonicum parenesis mihi uidetur. 5 Ea enim suauitas est dicendi, is ornatus et, ut ita dicam, sculptura orationis, tanta pręterea maiestas utilitas decor pręceptorum, ut, si, quemadmodum pugiles meditados quosdam nodos nexusque habent, quibus inter certamina subito et uel non cogitantes etiam utantur, ita nos quoque oporteat certa quędam et ad manum posita uitę habere precepta, quę omnes nostras uelut ad filum dirigant actiones quorumque tenax infixā mentibus nostris memoria recti nos limitem egredi ubique uetet, hic libellus aptus uel maxime ad hanc rem atque accomodatus mihi uideatur. 6 Eum itaque tibi in Latinum sermonem e Gręco conuerti, rem scrupulosam conatus, ut numeros quoque, quorum ille fuit obseruantissimus, et scemata uel, ut nos dicimus, exornationes orationis, quoad possem, imitarer. 7 Per similiter enim cadentia et desinentia et equata et contra posita et reliquos id genus ornatus uoluitur oratio; quorum ut studiosus Gorgias Leontinus pręceptor ipsius aliique etatis illius sophiste fuerunt, ita diligentior ipse, ut sequuta ipsum, non affectata uiderentur. 8 Hunc ego legendum tibi etiam atque etiam, sed ad uerbum quoque ediscendum censeo semperque uelut ante oculos tanquam regulam quandam uiteque pręscriptum habendum. Ita fiet, ut non instruat solum os tuum, uerum animum quoque emendet. 9 Quemadmodum enim ad doctrinam precipuum est intelligere quę legas, ita ad uirtutem facere quę intelligas. Vale.

Date Ferrarię anno Salutis 1478 pridie Kalendas Decembris.

De tekst is gebaseerd op S2

S2 49r-v S 304r-v B b2v/b5r M f6r-v C g3r-v A II 227-8

sal traducta incipit *S*: Rhodolphus Agricola Ioanni Agricole fratri suo salutem *B*: Rodolphus Agricola Ioanni Agricolę suo fratri S.D. *MCA* 1 et oratione ornatior et eruditione melior *A* 2 ego] dignum ego *A*: dignum *BMC* studiis meis *BMCA* non tempore *BMCA* deuinxit pignore *MC* 3 apud poetam ille *BMC* prius uirtutem *om.* *S2 S* eis impendi studiis *BMCA* 4 litteris] his *M* 5 decor] de corpore *S2 S* subito uel *BMCA* uetet] licet *S2 S* uideatur] uidetur *S2 S B M C* 6 tibi *om.* *BMCA* fuit] fuit et *B* 7 tert. et] e *S2 S* studiosus pręcipue Gorgias *BMCA* non] ut *S2 S* 8 ego] ergo *BMC* atque etiam *om.* *A* sed] ut *B*: et *MCA* censeo] sentio *MC* uelut *om.* *A* tanquam *om.* *S* ita fiet] et ita fiat *BMC* solum instruat *BMCA* 9 est *om.* *BMCA* ita] etiam *B* uirtutem maximum facere *BMCA* datum *om.* *BMCA*

Ep. 16: Rodolphi Agricolę ad Ioannem comitem Verdebergi ecclesie Augustensis episcopum in Luciani libellum non esse credendum delationi prefatio.

1 In mercibus estimandis, uenerande presul, persepe id euenit, ut, quum multe sint, quarum in equo sint precia, non unam aliquam preferre ceteris

possis, unam tamen aliquam pre ceteris eligas, non quia melior sit, sed quia gratior. **2** Sic et in uirtutibus tuis, quas cunctas quidem omnes et ego cum omnibus illarum † merito laudo, inter eas tamen alius aliam fortasse, ego uero hanc precipue miror, quod aduersus delationes, quas apud te hominem in principatu positum multas fieri necesse est, perspexi tam inuictum te tamque immotum prestare animum.

3 Hac ego re permotus Luciani libellum quem de delationibus non credendis scripsit ex Greco Latinum feci, non quidem ut illius preceptione te uel peritissimum uirum doceam uel doctissimum moneam (quorsum enim?), sed ut te tibi ostendam testemque Lucianum faciam, quanta sit ea uirtus tua, qua tam blandam tamque insidiosam et prope cognatam pectoribus nostris superas pestem, que persepe clarissimorum uirorum glorie maculam inducit, fortissimorum constantiam frangit, consultissimorum prudentiam fallit. **4** Iactentur sane bellica quantumuis decora et humano sanguine respersisse manus moribundique hostis membra calcasse uirtus uocetur, dum tamen constet inuictissimum quenque illorum huic animi malo parem non fuisse. **5** Nam illis quidem sicut periculum de altero est, sic uictoria, sic laus de altero uenit. At quanto maius est uincere seipsum? Sed nos Lucianum ipsum dicentem audiamus.

De tekst is gebaseerd op Mü2

Mü1 6r-v Mü2 35r S 221r (*inde ab 4*]mi malo parem) A II 245-6

sal Rodolphi Agricolaë Phrisii ad Ioannem episcopum Augustensem præfatio A 1 *alt. sint*] sunt Mü1

2 illorum *Akkerman* merito] maxime A tam] tamen Mü1 3 equidem Mü1 peritissimum uirum doceam uel doctissimum moneam] uel *omittit et* uirum doceam doctissimum *interponenda esse in margine indicat* Mü2: peritissimum uirum doceam uel prudentissimum moneam Mü1: peritissimum uirum doceam A inducit *scripsi*: ducit Mü1 Mü2 A 4 constat A 5 *prius sic om.* Mü1

Ep. 17: Rodolphus Agricola Theodorico Plinio suo S.D.P.

1 Absolui tandem libros quos de inuentione dialectica tuo suasu rogatuque aggressus sum scribere. Scis tu quidem eos partim paranti iter, partim in itinere excidisse mihi uerius quam scriptos esse. **2** Suntque uni tibi scripti, cui si satisfacient, defuncti erunt munere suo. Non addo huc ‘si non satisfacient’, quippe cum tibi beneuolentia nostri omneis etiam nugas meas approbare possit. **3** Quanquam autem uni tibi destinauerim eos, ut qui populi os iudiciumque in re praesertim tam scrupulosa reformidem, memor tamen eius quod dici solet, oratorem nulla alia re tam excitari ad dicendum quam audientium corona, scripsi eos tanquam populum mihi lectorem adhibiturus, quo maiorem ipse mihi diligentiam sollicitudinemque operis circundarem

minusque indulgerem desidiaē causis et conarer, si qua possem, non solum iudici tibi fidere, sed in causa spem aliquam habere. 4 Quod si, quemadmodum Lucilius dicebat Consentinis et Tarentinis se scribere, sic ego possem dicere solis me Phrissiis meis ista scripsisse, minus esset uerendum fortasse, ut populum admitteremus. Nunc quando studiorum partem mentione potius quam usu peruulgatam tractauimus more minime peruulgato et contra ueterem uulgatamque persuasionem ausus sum nonnunquam libere proferre, quid mihi uideretur, multorum fortasse subeunda nobis esset censura. 5 Quod si quis eos in manus sumpserit uel philosophus uel ex magnis professoribus his patronis Latinae linguae, quid tu? Nonne tibi protinus uideris audire: *Quis nouus hic nostris successit sedibus hospes?*

Ergo, ut initio dixi, tibi destinati, tibi dediti sunt, haec opera tibi est impensa. 6 Et quemadmodum secundum uos iurisconsultos filius, qui in adoptionem datur, omnia sanguinis gentisque exuit iura et in alterius transit nomen, alius in eum uite necisque accipit potestatem, sic ego istos manu mea emissos tuo posthac permitto arbitrio. 7 Ego omnem pro eis sollicitudinem depono, tu, si uoles, emittes. Quod si bene cesserit, nec laudem putabo meam nec dedecus, si secus; tuum in utranque partem aestimabitur consilium, ego dicar obsequutus tibi, dicar prestitisse quod potuerim, plurimum certe, si potuissem, praestiturus. Vale.

Mundt 1992: 2-4

5 tu] tum *coni.* Akkerman

Ep. 18: Adolpho Occoni arcium et medicine doctore.

1 Salue. Gratissimum fecisti, quod figuras eas mihi misisti. Perspexi diligenter et id ipsum, quod tu, iudico. Quamquam figure, quæ ad querentem pertinent, infauste sint, quæ ad rem quesitam, benigniores, ut meo captu ego potius rebus quam mihi res uideantur defuture, ego tamen de summa rerum mearum, si alioqui comodiior opportunitas ulla se ostenderit, nihil est, quod constituam uel mutem. Id prorsus stat mihi redire in Italiam, quandocumque per rationes rerum mearum licebit mihi. 2 Vides, in qua parte studiorum nomen dederim utque secutus sim litteras has, blandas quidem, sed preterquam blandas nihil aliud, quodque ὁ ἡμέτερος βουκολικός φησι ἔστι ἐν κενεοῖσι φιλάμασι ἀδέα τέρψις, hoc ego comodissime uideor posse de studiis meis dicere, in quibus preter τὸ κενοχαρὲς καὶ ἄκαρπὸν τινα ἡδονὴν nihil est, quod magnopere quisquam speret. 3 Sed quando, ut ego arbitror, fata quedam ad ea me trahunt et in hanc partem ingenium omnisque uite mee ratio propendet et aliquam etiam expectationem mei ut indoctus aput indoctos ex istis concitauit, stultum forte sit deserere, que aliquo pacto sperare

possum, et non speranda nunc demum inchoare. **4** Tuendus mihi est error perseuerantia et peruicacia [iuuare] prestandum, ne uidear errasse.

Sed quorsum haec tam multa? inquis. Cupio, id quod et alias sepe tibi dixi, adiungere Hebraica. **5** Sacras enim litteras uelut honestissimum senectę studium destino, ad quas scis quantopere me possint Hebraica iuuare et, nisi nimium indulgeo mihi, decebit me fortasse cultius et maiori instrumento litterarum theologiam complecti quam uulgus illud hominum nostrorum, qui uix primis perceptis rudimentis ad eum uelut scopulum impinguntur. Ἄλλὰ καὶ τὰυτὰ θεῶν ἐν γούνασι κεῖται.

6 Interea prope adductus sum, ut hanc hyemem hic manerem, mansissemque haud dubie, nisi æs alienum Oliueri, quo me scis deuinctum, me hinc expelleret. Quod si fuisset mihi certa nuncii facultas, quo potuissem litteras Coloniam mittere, ut inde domum perferrentur, egissem per litteras, ut mitterentur Oliuero pecunię. **7** Causa, propter quam manere uolui, fuit, ut Homerum exscriberem. Scis, ut sine eo Greca studia mihi prorsus sint manca. Scriberemque si non utrumque uolumen, saltem tamen Ἰλιάδα. **8** Quod si discedam, intra triduum aut quadriduum ad summum abibo. Tu uelim tamen de hac re, si potes, interea libere sententiam tuam et ex fide mutua mihi perscribas querasque Augustę, ecquid possis inuenire mercatores, quorum opera litterę possent Coloniam uel, quod proximum est, Franckfordiam ad mercatum mitti, ut Coloniensibus inde mercatoribus darentur.

9 Lucianum tuum remitto tibi; traduxi eum libere καὶ κατὰ τὸν Πλανούδην. Misissem tibi eum, sed nondum perscripseram. **10** Reliquos duos libros commentationum mearum περὶ τῶν τόπων διαλεκτικῶν misissem, sed Theodericus nunc maxime excribit eos suntque scripta in prima illa sceda, ut scis, perplexe perturbateque omnia, deleta multa, multa traiecta, interlita, ascripta, ut preter eum, qui asuetus sit, legere possit nemo isque ipse difficulter. **11** Scripsi de dispositione plura quam quisquam, qui extet apud nos. Tam demens uero non sum, ut meliora dicam. Tu iudicabis et, quamquam successu rei tibi non satisfaciam, conatum tamen, quod scio, non improbabis. Ergo: Theodericus ubi perscripserit, poteris ab eo, quum uoles, poscere. Quod pecuniam, quam orabat, misisti, gratum et maiorem in modum fecisti.

12 Barbara, soror nouerce, rectius in dies, quantum audio, ualere incipit, adeo ut sperent conualituram. Ego tamen intra me, nisi aliter tu sentis, hyemem pro ea metuo. Theodericus apportauit uxorem suam, est apud sororem omniaque recte habent.

Heus, pene exciderat quod maxime uolebam. Interrogauī nonnullos de te, quid ageres et res tuę quo pacto cederent; qui læta mihi omnia et magnifica et prorsus pro uoto meo dixerunt. **13** Hoc unum addiderunt, ut est hoc genus hominum crassis ceruicibus et uastum, si modo paulo grauior esses, nihil esset, quod in te quisquam desideraret; quumque quererem ordinem rerum et

quid culparent, inueni hoc solum eos uicio dare, quod benignius alloquereris egrotos et non contumaciter superbeque omnia uelut pro imperio ageres. **14** Reprehendi statim coram insciam eorum, qui uicio darent id, quod precipue egroti quodque desideratum in multis medicis meminerim, in nullo reprehensum, quando alioqui nulla res facilius esset tibi sicut omnibus fere, quos acrior tenet studiorum cura, quam rugis asperare frontem et supercilium horridius preferre. **15** Volui te tamen monitum: εἰσὶ δὴ ἀπαίδευτοι καὶ ἄμουσοι καὶ ἀπάνθρωποι μάλιστα οἱ πολλοί, cum quibus tibi negocium est. Sed scis, quod scriptum est: ut homo est, ita morem geras.

16 De filio Karoli Heiden prospera narrantur. Mihi mirum est, quantum cupiam illi posse per te succurri. Nam preter honestam mercedem uetus est, quod scis, et nota multis et propemodum desperata egritudo, ut honor et nomen (si non forte tam utile, certe tam iucundum quam merces) tibi sit inde sperandum.

17 Priusquam proficiscar, relinquam hic epistolas, quibus omnem rationem disceris mei perscribam. Vale. Si quid noui habes, fac me certiore. Salutem dicas omnibus amicis, domino Christanno, sorori Ayninger, uxori. Iterum atque iterum uale.

Dillingi Bartolomei anno 1481.

S [220A]r-[220B]v

3 *alt. et Hagen: ut S ex istis Akkerman: existis S: existit Hartfelder* **4** *iuuare inducendum indicat S: si uacat Akkerman Hebraica Hagen: Hebraicas S* **10** *scripta Hagen: scriptę S* **14** *egroti desiderant quodque Hagen*

Ep. 19: Rhodolphus Agricola Plinio suo S.

1 Nihil habui, quod priuatim tibi scriberem. Quę ad rationem itineris sunt, poteris ex litteris domini cognoscere, et si qua sunt preterea.

Fui Spire apud dominum Iohannem de Talburg; is humanissime erga me, humanissime et amicissime etiam de te omnia. **2** Fui diem totum secum domi sue. Fuimus in bibliotheca ut apud nos est bona: de Grecis libris ne fama quidem, unum aut ad summum duo uolumina Latina non indigna, que inspicerentur, propter notitiam antiquitatis nonnullam (que tamen ipsa prius non uideram et ne nomen quidem audieram), sed ad eloquentiam nihil. **3** Liuium et Plinium inueni utrumque uetustum, sed corruptissimum utrumque et fragmentatum. Dicit mihi in monasteriis aliquibus uicinis uetustas esse bibliothecas, quas, cum rediero Spiram, ipse et ego pariter excutiemus.

Foelicissime uale. Vides festinationem meam.

Colonie xv Septembris 1479.

Ep. 20: Rodolfus Agricola Friderico suo plurimam salutem.

1 Vetus uerbum est quemque fabrum esse fortunæ suæ. Id ego rectius crediderim dici fabrum esse quemque ingenii sui. 2 Nam fortuna quidem, quæ plærunque melius merenti peior et peius merenti melior est, si in ius humani arbitrii ullo pacto ueniret, frustra iam ut cæca, impotens omniumque rerum sicut sui incerta incesceretur, iam ut numen omnia sua ui gubernans, omnia temperans intra sacras arces fuisset collocata. 3 At in ingenio fingendo quantum possit industria, ubi acrem quis uigilemque curam intenderit, quum multi alias tum tu unus e multis maxime documento es, qui tantum eruditionis, hunc literarum cultum, hanc gratiam Musarum assecutus es (et assecutus quod difficillimum est in medio stridore rudis huius horridæque barbariæ), quantum in mediis penetralibus et, ut ita dicam, officina illa omnis politioris eruditionis Italia multi hique Itali frustra sperarunt, pauci rettulerunt. 4 Equidem haud facile dixerim, mirerne impetum animi tui qui tantum speraueris, an magis laudem studium quo id tentaueris, an gratuler felicitati tuæ quod ista effeceris.

5 Legi uersiculos tuos quos de me honestissime et magis pro modo benignitatis tuæ quam pro uero ad Vesselum nostrum et ad meipsum de reditu meo misisti. In quibus quanquam fauerim laudibus meis, ita ut plærique omnes plus æquo solemus, faui tamen, non agnoui, adeoque faui ut iudicio meo fauor non imponeret. 6 Quid senserim autem, malo ex aliis quam ex me audias, ne mutuum (quod in ueteri prouerbio est) scabere uideamur. Tibi tantum dico, macte animi et ingenii, perge ut cepisti.

7 Paranti mihi plura scribere nuncius epistolam postulat. Itaque reliqua mihi sunt in arctum cogenda. Fratrem meum Henricum apud uos esse audio; cui quicquid impenderis, si modo spem aliquam de eo concipis, mihi impensum putato. 8 Mitto tibi aureum unum; illum tu dispenses ubi opus erit. Fac certiore me, ecquid profecturum putas eum; nam si nihil, nolim operam in eo et impensam perire.

9 Odolfus medicus, conterraneus noster, homo doctissimus, Augustæ medicinam profitetur. Eius epistolam, quæ tertium abhinc diem mihi reddita est, misi tibi; quam tam propere tamen scripsit, ut emendare (quod uides) nequiuert. 10 Potes facere tamen coniecturam de ingenio hominis ex hac utcunque properata epistola.

Ego te expectabo ad diem, qua pollicitus es te ad nos aduenturum esse. Tum de omnibus coram uberius et plenius. 11 Fui proximis diebus apud Antonium Liberum meum uel nostrum potius. Is iussit, si ad te literas darem,

honestissimis uerbis suo nomine te salutarem.

12 Vale et me deditissimum tibi persuade. Langio nostro doctissimo et politissimo homini plurimam ex me salutem dicito. Iterum uale.

Datum propere Siloe III Nonas Aprileis anno LXXX°.

Sé2 4v-5v

3 *alt. et]* ac *Allen* **12** propere *scripsi:* præpore *Sé2:* praepropere *Allen*

Ep. 21: Rodolphus Agricola suo Alexandro Hegio S.D.

1 Dolui, suauissime Alexander, si quid mihi credis, et quam potui ægerrime tuli, ut ex literis tuis accepi fuisse te hic interea, quum ego abessem; nec id tam, quod tu spe profectionis tuæ frustratus es, congressu sermonibusque nostris, quam quod mihi usus studiorum meorum, licet brevis, licet exiguus, aliquis tamen ereptus est, quantuluscunque is fuisset. **2** Putassem enim magnum eum, quando nihil mihi iam non magnum est, quicquid occasionis mihi datur ad studia, et omnibus carenti pro maximo est quodcunque contingit.

3 Difficile est, ut explicem tibi, quam mihi omnia mea et ipse ante omnia displiceam. Perit mihi quotidie studiorum nescio amor an usus dicam, certe usus, et ob id fortasse paulatim et amor. Sentio quam magnum damnum fecerim literarum, posteaquam ex Italia decessi, si tamen eæ sunt literæ meæ, in quas magnum possit damnum cadere. **4** Iam labi memoria autorum, iam historiæ excidere, iam uerborum proprietas copia decor defluere incipiunt. Si quid soluta oratione tento scribere, difficulter sententias et eas pigras inerte-sque et quæ tantum impleant locum supposito. **5** Oratio ipsa horrida disiecta incomposita, qualis fortasse semper, sed nunc tamen solito magis talisque, quæ rem, quam dicere cupio, designet potius quam explicet. **6** Versum rarissime quidem, sed si tamen facio, non pedes in ordinem, non sonus carminis, non spiritus respondet, et utcunque prouenere, non qualia probem, sed qualia possum, effundo aut exprimo (uerius dixerim) et reluctanti pectore euello.

7 Cuius rei præter alia hæc mihi causa est, quam, quum aliis magnam credo, tamen mihi maximam esse intelligo: deest enim acerrimus mihi studiorum stimulus, exactor eorum et socius, quicum communicem, in cuius aures ego, ut itidem in meas ille deponat, quicquid cogitando inuenerit, scribendo effecerit, legendo didicerit et uel laude dignum uel acriori iudicio annotarit, quique semper ingerat aliquid, percontetur, dubitet, disceptet, modo negligentiam liberiori reprehensione constringet, modo conatum benigniori prouehat laude, utque semel syncere omnem inter studia beneuo-lentiæ fructum complectar, qui dicere uerum quique audire sciat et uelit. **8**

Eum quum te mihi esse persuadeam pro summo tuo studiorum amore proque candore animi tui, nihil est omnium quod malim quam posse una nos ætatem degere; quod quia per res nostras nobis non licet, facile æstimabis, quod nobis solum restat congredi quandoque et colloqui, quantum mihi doluerit id proxima mea profectio nobis esse præreptum. **9** Quia uero hunc usum amicitiae rariorem nobis prospicio futurum, ad literas redeamus censeo oculorumque damna animorum uoluptate resarciamus.

10 Interea tamen ne qua cessare beneuolentiam tuam patiar, aliud mihi pignus animi tui deponam, quod quale sit, paucis dicam. Est mihi frater Henricus, minor quam Ioannes natu; huic desiderium incessit discendi literas, nescio an satis consulte, tamen quia dehortari nequeo, detertere eum nolo. **11** Fuit Monasterii ad Fridericum nostrum dimidium paulo amplius annum; ibi prima ætate percepta rudimenta, quantum per id temporis potuit, recollegit. Iam Fridericus alio profectus est, datus cuidam domui pater. Henricus in patriam rediit; orat instatque, ut rursus eum aliquo ad studia mittam. **12** Circuntuli mentem, quorsum, uisumque est potissimum ad te. Exploratum enim habeo libenter te mea causa, quicquid poteris, gratum illi facturum. **13** Admouebis interim oculos dabisque operam, si modo uerus est amor discendi, quem præfert, ut illum præceptoris diligentia confirmet. Victui necessaria, ut solent nostrates, secum afferet, pecuniæ pro tempore mittentur, diuersorium, ubi tibi commodum uidebitur, prospiciet; reliqua omnia ex tua sententia.

14 Hoc quoque perquam uelim scire, ecquis apud uos sit, qui subsiciuis operis doceat adolescentes, ubi a schola publica uacant, quemadmodum scis Fridericum nostrum solere, et sitne liberum quibusuis non capitatis adire datis mercedibus. **15** Valde enim cuperem prima eum elementa quam citissime perdiscere, quoniam mea sententia longiore circa hæc mora non tantum tempus amittunt pueri, sed quemadmodum a nostris scis tradi, horrore quodam barbarieque imbuuntur, ut postea non serius modo, sed difficilius meliora percipiant. **16** De his omnibus me quam primum poteris fac, oro, certior; mittam eum proximis diebus ad te, ubi literas tuas accepero. Plinium, quem petis a me, quanquam crebro in manibus habeam, perferendum illi ad te dabo.

17 Possum uideri transiisse, nedum impleuisse iustum epistolæ modum, quam Demetrius Phalereus breuem uoluit esse, alioqui, si longior sit, librum potius, cui salus præscripta sit, quam epistolam uideri. **18** Mihi uero, qui facilius epistolæ quam amicitiae nostræ leges uiolauero, contra magnus est autor, qui stultum dicat esse certum epistolæ finem imperari, quum pro rerum modo necesse sit magnam eam minoremue fieri. *Quid, inquit, necesse est sapientiam uel puerilibus cubitis uel schænis Persicis metiri?* **19** Quo æquiore animo in hanc legem committam. Quod et si non essent mihi multa quæ scriberem, abunde tamen iusta causa multa scribendi hoc ipsum esset, quod

tibi scribo.

20 Quæris, quid inter mimum, histrionem et personam intersit. Mimum et histrionem idem crediderim esse (eum dico, qui fabulas in scena agit), nisi quod mimus a Græco μιμέω, id est imitor, originem ducit, histrionis Thuscum uerbum esse autores affirmant. **21** Fuit tamen et poema apud ueteres, quod mimos uocarent, salibus tantum et dicacitate gratum et humillimi inter omnia δραματικὰ generis. Unde ego etiam mimi nomen fere humiliter quam histrionis apud autores inuenio, quanquam tamen Paridem Iuuenalis histrionem uocet: *Quod non dant procures, dabit histrio* idemque pantomimus fuerit. **22** Persona a personando dicta est id, quo histriones faciem suam in scena tegebant alienamque præferabant; ut est apud Iuuenalem *Personam thyrsūque tenent et subligar Acti*; ut sit, quod Græci προσωπεῖον uocant uel μορμωλύκιον, quanquam τῆς μορμωλυκίας nomen ad terrorem incutiendum magis pertineat. **23** Dicitur etiam persona is, qui personam sustinet, κατὰ συνεκδοχὴν, ut est: *mulier nempe ipsa uidetur, non persona, loqui*.

24 Scurræ Latinum nomen esse eius, quod parasitum Græci uocant, puto nulloque distare, nisi quod parasitus ἀπὸ τοῦ παρρασιτᾶσθαι uelut honestiore parte nomen habet; scurra a libertate licentiaque linguæ dici uidetur. **25** Uterque uero is, qui uictus quærendi causa omnium se ludibriorum patientiæ addixit. De parasito Iuuenalis: *uiridem thoraca iubebit afferri minimasque nuces assemque rogatum, ad mensam quoties parasitus uenerit infans*. **26** De scurra: *populi frons durior huius, qui sedet et spectat triscurria patriciorum*. Subiicit deinde quæ sint ea: *planipedes audit Fabios* et quæ sequuntur.

27 Nebulo quid sit, idem autor docet: *et eodem iure natantes mergere ficedulas didicit nebulone parente*. Quanquam nebulonis nomine, quod ex uerbis Gellii significari uidetur, proxime accipiantur hi, qui hodie retia circumferunt et dicacitatis certamine uictum quærent. **28** Nepos dicitur, ut arbitror, quasi non potens gulæ, idem fere qui apud Græcos ἄσωτος. **29** Leccatoris nomen Germanicum est, ut pleraque alia apud nos corrupta, quale est reisa, burgimaster, scultetus; sicut e Gallia passagium pro expeditione bellica, guerram pro bello, treugam pro induciis accepimus.

30 Ἀνθρώπου nomen unde ducatur apud Græcos, æque ineptum puto quærere quam apud nos unde hominis, quasi ullius rei nominandæ debeat hominibus antiquior fuisse cura quam sui ipsorum; siue ab ἀνὴρ καὶ τρέπω siue, ut alii, ἔρω κατὰ μετάθεσιν τοῦ † siue τρέφω dici quis uelit, ingenii magis quam ueritatis opus crediderim, quocumque modo dicatur.

31 Vesper extremum diei est; Salustius in Iugurtino: *iam diei uesper aderat*; Catullus: *Vesper adest: iuuenes, consurgite: Vesper Olympo expectata diu uix tandem lumina tollit*. Nam quod tu ‘uespere’ apud Ouidium pro plaga occidentali legis, τροπικῶς dictum est, ut apud eundem *Eurus ad Auroram Nabatheaue regna recessit*. **32** Auroram enim proprie cœli faciem dicimus rubore propin-

quantis solis suffusam, deinde tempus diluculi, tamen etiam κατὰ συνεκδοχὴν orientis partem. Vespera quoque apud Plinium est in octauo libro epistolarum; *Variis* inquit *sermonibus uespera extenditur*. **33** Et ‘sub uesperum’ dicit Cæsar in commentariis belli ciuilibus; nam quod nos uesperas pro uespertino officio, quemadmodum pro matutino, quomodo ueteres locuti sunt, matutinas dicimus, non satis Latine dici puto. **34** ‘Bonum sero’ sitne Latinum, quemadmodum ‘bonum mane’, addubito; nam mane aduerbium quum sit, inuenimus tamen apud Persium *Iam clarum mane fenestras intrat, et angustas ostendit* etc. **35** Sic etiam fueritne ‘sero’ apud ueteres aliquando in locum nominis, non quod sciam apud ullum autorem, qui extet, huius locutionis esse exemplum. **36** Illud certum est, quemadmodum ad ueram loquendi legem corruptum est, ita ‘bonum serum’ non male dici; sic enim est apud Suetonium in Augusto: *Et iam diei serum erat*. **37** ‘Rubeus’ audio, qui putent barbare dici; ego apud Plinium inuenio, nisi tamen sit erratum in litera et u pro n positum et debeat rubens esse; ego quum rubri nomen habeam, tutius malim quam licentius loqui.

38 De analogia deriuandorum componendorumque nominum uix mihi permiserim quicquam fingere, quod non apud autores inuenerim. **39** Varia multiplexque res est eaque, de qua nihil præcipi perpetuum possit et in qua nihil audeam, *nisi sit fortasse*, ut inquit Horatius, *necesse indicatiis monstrare recentibus abdita rerum*. **40** Tamen ego et ‘Socratitas’ et ‘Platonitas’ et ‘entitas’ forte dixerim, quamuis repugnet Vallensis noster. Quid ni tam libere, quum necesse sit, quam Cicero nulla necessitate ‘Appietatem’ et ‘Lentulitatem’ et Pollio Patauinitatem quandam dixit sonare T. Liuium?

41 Tignum est lignum minus trabe, cui tecta domorum incumbunt, forte a tegendo dictum, quanquam dicat Cæsar *tigna bina sequipedalia paulum ab imo præacuta* et reliqua quæ sequuntur. Deinde subdit *hæc utraque insuper bipedalibus trabibus immissis*, ut mihi uideantur ista non mensura, sed usu in ædificiis distare, ut tignum sit cui incumbat aliquid, trabs cui tabulata insternantur. **42** Asser ab asserendo, id quo gestamen aliquod aut libitinam manu asserimus, hoc estprehendimus, nomen habet; nam quod uulgo asserem uocamus, tabula dicitur proprie. **43** Contignatio conclauatio tignorum est. In Pandectis est titulus *De tigno iniuncto*; eum legas censeo.

44 Diœcesis ἀπὸ διοικοῦμαι διόκησις, id est administratio uel procuratio, dicitur, quo nomine et Cicero usus est ad Atticum: *Mihi Campaniæ diœcesis attributum est*; debetque Latino sono pronuciari circumflexo in penultima accentu, quemadmodum et paracletus dicere, quod Græce παράκλητος est, debemus. **45** Scribis cupere te, ut dialectica mea ædatur. Dialectica fœmineo genere ars ipsa est, ἡ διαλεκτική, ut ἡ ἀριθμητική; τὰ διαλεκτικά, τὰ ἀριθμητικά, quemadmodum Georgica et Bucolica, libri sunt. **46** Unde M. Manlii liber Astronomicôn, non Astronomice, et Aristotelis Ethicôn, non Ethice inscribi-

tur.

47 Scribis etiam 'quanto tempore eum ad te redire iubebis; ne dubita, quin si in illis literis' et reliqua. Latinum est illud 'quanto tempore', sed in ea significatione, qua tu uis, improprium est. Non enim quæris, quanto tempore, hoc est quam celeriter aut quam tarde profectionem ad me redeundi explicaturus sit, sed intra quantum aut post quantum temporis ad me rediturus sit.

48 Ut si dicas eandem figuram orationis aliis uerbis 'duobus ad te mensibus redibit', intelliges duobus eum mensibus in itinere futurum; sin dicas 'intra duos menses' (nam infra duos in temporis significatione barbarum est) aut 'post duos menses redibit', iam planum est dicere te post duos eum menses ad me rediturum. **49** Deinde est 'ut plura breuibus complectar'; rectius erat 'ut plura paucis complectar.' Breuia uerba sunt, quæ paucis syllabis constant, sicut longa quæ multis; ex multis paucisque uerbis longa proinde brevisque fit oratio. **50** Est etiam 'iuuenum institutores'; iuuenes scis uulgo uocari, quicunque sunt minores natu, et ego scio. Mallem 'adolescentium' aut 'puerorum' dixisses; iuuenes enim sunt, qui uiro proximi sunt, qui iam non admodum in ludum literarium eunt.

51 Præterea scribis 'quid tignum quidue contignatio' et reliqua; subiicis deinde in fine 'ubi ex te rogauero, quærendi finem faciam.' Hoc si præcessisset interrogationem, scite per uerbum futuri de futuro pronunciasses, ut esset 'reliqua sunt; quæ ubi ex te rogauero, quærendi finem faciam.' **52** Deinde sequeretur 'quid tignum quidue contignatio.' Nunc quum res præteriisset, de qua interrogaturus eras, mallem dixisses 'quod quum rogauerim, dicendi finem faciam.' **53** Nec latet me id κατ' ὑπερβᾶτον dictum esse et nullam aliam esse frequentiore figuram in omni genere exornandæ orationis, sed multa eueniunt, quæ repugnent aut uerborum genere aut struendæ orationis ratione, quo minus omnis ornatus omni loco conueniat.

54 Habes quid facere te uelim et ad interrogata responsum et de epistola tua censuram. Quæ si tibi parum grata sunt futura, desines posthac exhibere mihi negocium aut, si perges molestus esse, nimirum paria pro paribus expectabis. **55** Apud Græcos in prouerbio est cicadam alisprehendendam non esse, quæ, ut cœperit strepere, desinere nesciat. Ita ubi quod uelis ex me audire quæsieris, sæua etiam mercede quod nolis audiendum est, faciliusque loquacitatem meam euoces quam compescas. **56** Quin tu calamum arripis hocque inultum me ferre non sinis? **57** Et quum fines tuos defenderis, tum meis infer bellum meoque me confode exemplo, cuius rei diligentes uigilatique labores mei, nedum negligentius profusa epistola plenam tibi atque uberem præbuerit materiam. **58** Nec est, quod offensum iri me uereare. Agam etiam gratias ultro idque in præcipua beneuolentiæ tuæ parte numerabo nec tam nihil tibi displicuisse in ea, si totam probaris, quam totam contempsisse, si nihil improbaueris, putabo.

59 Vale. Arnoldo nostro presbytero et philosopho meo nomine salutem dicas. Ioannes frater honestissimis uerbis saluere te iubet. Iterum uale.

Datum Groningæ XX Septembris anno LXXX.

De tekst is gebaseerd op A; het apparaat biedt de belangrijkste varianten

B [Y1]v-[BII]v M f1v-f6r C f3v-g3r A II 187-91 E 47-54 (ab 20 Quæris usque ad finem epistolæ)
 7 negligentiam BMCE: negligentium A 22 subligar scripsi: sublegat codd. 35 non quod sciam
 apud ullum autorem BMCE: non quin sciam apud nullum autorem A 46 liber BMCE: libri A
 47 tarde BMCE: tandem A 52 praeteriisset BMCE: præteriit A

Ep. 22: Rhodolphus Agricola suo Adolpho Occoni phisico Augustensi et
 conterraneo suo salutem dicit plurimam.

1 Coloniam, quod ibi negotium mihi erat, ex patria proficiscebar curruque Suolla Dauentriam uectus; occurrit mihi tabularius peneque preterierat. **2** Reuoco hominem; perconctor, ecquas ad me litteras habeat. Respondit habere profertque suauissimas litteras tuas omnisque officii et beneuolentie plenas. **3** Eas, ut ueni Dauentriam, apperui et legi coram tribus quatuorue doctis, ut apud nos, uno etiam doctiore quam nostri solent, in quibus erat magister Egbertus Campensis, ὁμότεχνος tuus, quem ex communibus studiis Bononie nouisti. **4** Sustulerunt cuncti manus miratique uim ingenii tui, qui preter ceteram eruditionem tuam, quam in te esse nostra predicatione didicerunt, hac quoque in parte litterarum tantum prestares, quantum facile erat perspicere ex litteris tuis tanta properatione effusis, quod ipsa res facile declarabat, ut ex festinatione ueniam potius exposcere quam ex cultu laudem expectare debuisset uiderentur.

5 Studes, uideo, et miror, qui possis, sed studes tamen. Mutasti genus dictionis aliqua in parte, nescio an dicam in melius, certe in gratius aptiusque meis auribus. **6** Factus es πεζότερος et Ἀττικὴν ἰσχνότητά meam illam, quam consecrari soleo et in quam tu iocans dicere solebas mea non toto ore, sed inter duos tantum dentes pronuncianda, eam propius exprimis et, ut uideo, Plinio te in disciplinam dedisti, cuius te lectio ut non meliorem sculptorem, certe et ἀκρηβέστερον et hoc ipso meliorem etiam reddit.

7 Mihi contra euenit, cui nullus dies non deteritur atque uix est, ut possis credere, quantam studiorum iacturam fecerim, postea quam a te discessi. **8** Itaque facilius est, ut tu concipias animo quam uerbis ego complectar, quantum sim litterarum tuarum lectione permotus. Permotus, inquam. **9** Neutrum enim per se nec gaudium nec dolorem possum dicere; utrumque et magno quidem modo ex illis coepi. **10** Nam preter id gaudium, quod attulerunt mihi litterę, quod tuę, doctissimi amicissimique hominis, erant, quodque uisus sum ipsum te alloqui et uelut reductus in conspectum pristinae illius

nostrę melioris liberiorisque uite, quam minore quidem cum re, sed summa tranquillitate mentis inter studia litterasque transegimus, preter hęc summam mihi uoluptatem prebuerunt, quod intellexi te secunda omnia habere cunctaque fluere tibi ex uoto quodque fortuna coeptis tuis, qualis est teque tisque uirtutibus et eruditione digna, respondet. **11** Contra non possum non dolere, quod tua talis uiri consuetudine mihi carendum est; deinde quotiens preteritis presentia confero, quum uideo ex otio liberalissimo in sordidum me negotium et a studiis ingenioque meo abhorrens incidisse; postremo quod uideor mihi omnem studiorum meorum rationem perdidisse. **12** Nam quod de Archimede traditur, qui naufragio in Rhodiense littus eiectus, quum uidisset in puluere geometricas descriptas figuras, iussit bene sperare socios (*hominum enim cerno uestigia*), id mihi prorsus aliter habet, qui meo iuditio *solus egenus inops Lybie deserta peragro*, deserta profecto et nullis humanitatis signata uestigiis. **13** Nemo est enim apud nos, qui litterarum non dico politiorum nostrarum, sed ne ullarum quidem uoluptate teneatur. **14** Potes, inquis, cum Demosthene, Isocrate, Thucidide reliquisque, quorum tibi copiam libelli tui prestant, exigere diem. Quidni possim? **15** Sed sicut duorum, quorum tacet alter, breuis est rixa, sic cum mortuis usque quaque loquenti intentio mentis elanguescit; uiua uox est, quę uiuum uigentemque studiorum impetum tuetur. **16** Itaque ut honestissime dicitur πάντα τῶν φίλων κοινά, sic ego rectissime dici crediderim: ὁ φίλος ἅπασει κοινός. **17** Adeo ego nullam rem, nedum studia sine amico arbitror esse iucunda; sed plura queri superuacuum est, quando quidem mihi facilius est optare meliora quam peiora mutare. **18** Spero tamen confore, ut mutem. Ἀλλὰ ἡ ταῦτα θεῶν ἐνὶ γόνασι κεῖται.

19 Nunc quę apud nos aguntur. Ferio te graui et acerbo nuncio: honestissimus uir et tui amantissimus, ut crebra tui commemoratione apud illum intellexi, abas Nordensis VI Kalendas Octobris defunctus est uita. **20** Dominus meus item Kalendis ipsis mortuus est, matrem VII Ydus Aprilis extuli. **21** Quid dicas, nisi hunc me casum certa Dei destinatione mansisse, ut in patriam ex tam diuturna peregrinatione reuersus hunc luctuosissimum reditus mei fructum ferrem, ut utriusque oculos intra tam angustum tempus clauderem.

22 Ego scriba sum Gauronice nostrę; sic enim soleo oppidum nostrum uocare. Ὅνοϛ πρὸς λύραν, inquis. Recte hercule. **23** Ioannes, frater tuus, in acie est et operas ministerii exhibet, ego in subsidiis, ut nosti morem meum, ex longinquo asspecto. **24** Fui bis hac estate legatus ad ducem Maximilianum; mansi Bruxelle XXI dies, Louanii non fui. Causa quedam fuit male tractata et perdita, priusquam ad me delata fuit. **25** Queris, quid effecerim? Quod solent, qui porcos tondent, quorum laborem lana non pensat.

26 Fridericus Morman, contrerraneus noster, hac estate apud me fuit; quesui de te omnia dixique illi. Miratus est gauisusque uicem tuam. **27**

Doctus est et limatus et instituendis pueris aptissimus; carmine presertim lirico prestat, quantum multi, qui aliquo etiam numero sibi uidentur, non possunt. **28** De Theoderico Plinio nostro gaudeo illi, ut scribis, succedere; nihil enim gratius contingere mihi potest, quam ut illi omnia rectissime ex sententia cedant. **29** Perquam uelim, si fieri posset, ut curares excribi mihi dialectica mea, quo uel ego, si hac æstate ad te animi causa, quod futurum spero, uenero, referre ea mecum possim, uel, si nuncium ad te misero, is parata ea inueniat.

30 Dixisti aliquando uelle te, si id assequi posses, habitare potius eo loco, ubi docti uiri aliquo numero essent. Magister Rhodolphus meus, qui Colonie habitat, fecit mentionem tui apud nonnullos primores Colonie. **31** Dominus pastor noster, ad quem litteras meas dedisti, itidem mecum hac de re locutus est. Uterque familiariter notos habet plerosque ex eis, qui hanc rem publicam administrant. **32** Scribe, si tibi uidetur, de istac re domino pastori, ut qui me auctore de hac re perconteris. Sunt hic medici, in quibus unus, qui ceterum prestat (uir, ut audio, doctus), sed tamen nostri prouentus et qui Italiam numquam adierit. **33** Frigida omnia. Quod si res tuæ id tulerint, ut Coloniam uenias, dabo itidem operam, ut et ego aliqua conditione me recipiam. Nam in patria non sane prouideo diu mihi fore animum, ut maneam.

34 Golrienses de pace agunt cum Maximiliano, de qua conuenerit eis necne, haud scio. **35** Rex itidem Gallie pacem cum Maximiliano fecisse dicebatur, alii inducias quadrimestres dicunt, plerique bona fide nihil, sed regem ludificari et imparatum tentare Maximilianum, parato abstinere et inanibus impensis uires eius atterere.

36 Vale, suauiissime amantissimeque uir, amicisque meis plurimam salutem meo nomine dicito reuerendissimoque imprimis episcopo Augustensi. Parabam ei scribere, sed arripienti mihi calamum nuncius uenit nauem soluere, qua eram patriam uersus hinc profecturus. **37** Iterum uale et, ut facere te audio, *θυσιάσων ταῖς Χάρισιν*.

Colonie properanter XIII Kalendas Nouembris.

S 213r-215v

1 profisciscebar S Dauentriam Hartfelder: Lauentriam S 7 deteritur *scripsi*: deterit S **16** φίλων Hartfelder: φίλος S ἄπασει S²: ἄπαξ S **24** male Hartfelder: mala S **30** posset S (?) **34** Romano rege post Maximiliano add. alt. manus in S **37** Χάρισιν Hartfelder: Χάρισι S

Ep. 23: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.

1 Rodolphus Philippi ex literis, quas ad eum dederas, pertulit ad me nuncium, quem illi mandasti: cupere te, si qua possem, ut ad te uenirem. Addidit etiam coniecturam, quid id esse crederet, quod tantopere ex me scire uelles;

quod ego quoque credo coniectare me posse. **2** Videor enim intelligere, quid apud uos egerit Nicolaus caduceator uel, ut uulgatiori uerbo utar, heraldus Maximiliani. Quod si, quid hac de re scripsisses, possem, siquid certi haberem de his quæ scire uelles, respondere, nunc nihil tibi interroganti respondere me ut superuacuum, sic stultum uidetur. **3** Quod autem cupis, ut ad te ueniam, non est mihi nunc facile factu, nam et tempus, quod sit, ipse uides et res meæ non patiuntur, ut scis, hinc me temere abire. **4** Quod si tamen tale quicquam sit, quod ad res aut negotia clarissimæ foeminæ dominæ tuæ pertineat, libens paratusque aut omnia diligentissime scribam aut ipse, quocunque illa iubebit, ueniam.

5 Secutus sum aulam Maximiliani dimidium hunc annum et tantorum laborum et itineris molestiam pertuli et cum mendacissimis illic et auarissimis perinde monstris aliquibus hominum conflictatus sum. **6** Impetraui nostris commeatum fidei publicæ pro hoc autumno qui præteriit. **7** Præterea effeci, ut, si uelimus prosequi denuo causam illam, in qua iampridem per contumaciam condemnati sumus, ut nosti, possimus rursus experiri de iure nostro, releuabimurque a priore sententia per contumaciam lata omniaque nobis facillime ex sententia nostra cedent, nisi nobis ipsi, quod plerunque solemus, uelimus deesse.

8 Nihil est opus ut quæras, quam gratiam pro hac solitudine mea, quam beneuolentiam apud ciues nostros meruerim. Scis morem et ingenia nostrorum hominum, quæ, quanquam et antehac iamdudum cognoui, tamen nunc prolixissime et uberrime expertus sum. **9** Itaque statui in futuram æstatem, si qua possum, diuellere me hinc et aliquo loco sedem inclinanti se et labenti circumspicere ætati. **10** Quod nisi bellum hoc Traiectense ubique omnia turbaret, forte iam prouidissem aliquid, quo me reconderem. **11** Nunc pendeo animo et omnia circumspecto et, quocunque spes me uberius rapiet, illuc accedam. **12** Utinam casus me in meliorem aliquem portum impingat, quia fortasse, si modo quicquam tolerabile eueniat, in primo cadauere, quemadmodum coruus ex arca Noe emissus, hærebo.

13 Perueneram in aula Maximiliani in summam et arctissimam familiaritatem cancellarii Burgundiæ, quem superiore anno Bruxellæ uidisti, item et cancellarii Brabantiae, non pecudis illius mutilæ, quæ hactenus fuit, sed alterius, docti et insignis uiri, qui in locum illius suffectus est, adeo ut cancellarii Burgundiæ, ubicunque is adesset, fere quotidianus essem conuiua. **14** Præter hos et alii erant et uetere consuetudine studiorum et nouo usu et familiaritate in amicitiam adducti, qui omnes, et ante omnes cancellarius Burgundiæ, summopere conati inserere me familiæ Maximiliani nihil non promittebant mihi, si modo scirem uti fortuna mea, habitaque est crebra apud Maximilianum de me mentio cum tanta prædicatione rerum mearum, ut ipsum me puduerit laudum mearum. **15** Itaque inter multa respondi semper

gratissimum tale tantorum uirorum esse mihi de me iudicium, sed nondum posse me constituere, quid factururus essem, quum adhuc ministerio oppidi nostri addictus essem et non satis honestum mihi uideretur, si alteri adhuc deuinctus alteri me etiam obligarem. **16** In summa, nosti ἀπραξίαν, hoc est (quomodocunque Latine dicere possum) lentitudinem, meam uel amorem quietis et difficile esse mihi, qui totam ætatem in studiis consumpsi, illa nunc relinquere, quum iam confugiendum mihi ad ea esset. Itaque malui adhuc retinere quietem meam et in libertate hac permanere.

17 Fui Aquisgrani apud dominum N., qui humanissime me excepit, mihi que apud illum triduum aderat illic Theodricus Plinius noster et Adolphus, dominus Bartolomeus a Vuelta, fuimusque lætissimi et in omnem pristinam nostram consuetudinem libertatemque uitæ effusi sumus iusseruntque, ut te amplissimis uerbis suo nomine salutarem.

18 Fui Antuerpiæ diuertique illic in eadem domo quindecim dies cum nostro magistro Iudoco, qui priore anno nobiscum Bruxellæ fuerat, uiximusque familiarissime una; motusque impulsu eius scripsi oblata occasione nonnullos uersiculos, epitaphia et hendecasyllabos, de ipso tam gratos ei, ut affirmaret nolle pro eo locum se in Martialis epigrammatis habere, et alia nonnulla, quæ, si nunc ad manum habuissem, misissem tibi. Is tibi etiam iussit salutem dicerem, itidem et Bruxellæ omnis familia diuersorii nostri.

19 Tu, quæso, quod semper dicere et monere te sum solitus, fac sacra Gratiis et ingeniis hominum te accommoda semper; quod summissius agas quam potes neque unquam gratiæ aut fortunæ tuæ extrema linea uelis uti, quoniam summitati rerum præcipitium proximum est.

Vale feliciter et honestissimo æquiti domino magistro Hiccio obsequium meum commenda.

A II 183-4

Ep. 24: Rodolphus Agricola Iacobo Barbiriano suo S.P.

1 Quid est, suauissime Iacobe? Tam celeriter oblitus es nostri? Tam facile ex animo tibi effluximus? Ergo multa alia quæ parauimus, quæ instituimus, quum essemus una, uerba tantum et præter uerba nihil fuere? **2** Quomodo possum adduci, ut credam te tam penitus oblitum esse nedum familiaritatis et illius breuis quidem, sed, ut mihi uisum est, iucundissimæ consuetudinis nostræ, uerum etiam spei tuæ et destinationis ad studia, quam ipse tibi iam fingebas et cuius etiam iam tum futura fruebaris uoluptate? **3** Quoniam ego quoque statueram, si id quod cupiebam euenisset mihi, ut ad uos me recipe-rem, omni cura atque diligentia te instruere et uelut in peculiarem quandam gloriam meam in studiis educare et eo te perducere, quo soleo nunquam

putare me peruenire potuisse, si quis mihi, cum essem ea ætate, qua tu nunc es, dux formatorque studiorum fuisset.

4 Fieri certe non potest, ut putem ista tam cito excidisse tibi. Itaque meipsum præbeo iudicem tibi, nescio an iustum, certe mitem et clementem, fingoque excusationes pro te et contra meipsum causam tuam defendo. 5 Cogito te non habere quenquam, cui possis literas ad me perferendas dare. Rarissimum enim est, ut quisquam istinc ad nos proficiscatur, et nostri adhuc propter nostram <rem> illam, quam ego prosequabar, non audent istuc uenire. 6 Præterea uenit in mentem mihi nihil potuisse te de re nostra conficere, quam curandam suscepas, propter bella, quæ nunc geruntur, et idcirco in alios usus pecuniæ necessariæ, et quod publica tractant plerique indocti et ultro contemnentes literas uel aduersantes etiam, et quod ego aberam, qui ut præsens aliquorum commonere studia potuissem, ita absens facilius memoriæ eorum elapsus sum et desiderium segnus effeci.

7 Hæc omnia persuadeo mihi obstitisse cœptis tuis, quo minus id quod conabar assequi posses, et conatus tuos irritos permansisse; atque quum id, quod maxime cuperes scribere, ereptum esset, tibi factum esse etiam, ut nihil scriberes, credo. 8 Hæc ego, ut dico, mihi pro te fingo et ingenium meum in excusationem tui adduco, quod an iuste et uero faciam, tu quidem potes scire, qui hæc, quomodocunque se habent, rectius quam ego nosti. 9 Facio certe humaniter et modeste et ut dignum est animo atque beneuolentia in te mea. Malo enim omnia suspicari et credere potius quam putem aut de uoluntate tua quicquam mutatum aut de beneuolentia detractum. 10 Est enim simplicis et erecti animi non temere quicquam sinisterius opinari et quam quisque plurimum fidei præstare paratus est, tam facillime de aliena sibi fide persuadet.

11 Sane inceptum illud non pro uoluntate nostra cessisse nobis eo æquiore animo fero, quod initio, ut crebro tibi dicebam, parum spei capiebam quicquam futurum esse. Tu quidem ad sperandum paratior fuisti, sed ego, quod exitus docuit, certior augur. Sed de hac re satis superque.

12 Quam uellem scire, quid agas, hoc est, quid aueas, quæ bella, quam pacem habeas, quomodo tibi cum lætissimo et lepidissimo corpusculo illo, quod Veneres omnes Cupidinesque finxerunt, conueniat. Quorsum reliqui conatus tui, recentes illos dico, quum ego discederem, quorsum, inquam, concesserunt? 13 Meæ Musæ non tacent solum, sed prorsus obmutescunt. Ideo neque uel unum uersum, posteaquam Antuerpia decessi, feci neque uel cano uel psallo aut ullam partem illius studii attingo, ut uidear aliquando mihi meipsum perdidisse. 14 Oro, ut hoc ipso nuncio, quomodo ualeas et quid actum de re ea, quam cœperamus, et quid tibi impedimento fuerit, perscribas.

Spero fore, ut hac æstate crebriores ad te dem literas, si modo tutus comea-

tus fiat mercatoribus nostris in Brabantiam. **15** Et ipse si forte hinc diuellere ad tempus aliquod me potero, ad te ueniam. Tanto enim desiderio loci illius teneor, ut facile omnia mihi ex illius comparatione sordescant et uilia fiant. **16** Eam humanitatem hominum, eum cultum gratiamque rerum omnium, eam ante omnia sanitatem et beneuolentiam, ut, quum nulla re minus frui mihi concedatur, nihil est quod æque tamen non audeo dicere sperem, sed uel cupiam uel optem.

17 Vale. Salutem dicito honestissimo uiro, meo nomine, Hieronymo de Tiel, magistro Ia. Engel. et, ne per ambages te morer, omnes notos, ubi uidebis et ubi commodum erit. Etiam atque etiam uale.

Datae Groningæ biduo post Annunciationis Mariæ.

De tekst is gebaseerd op A

S 173v-174r M e4r-f1r C f2v-f3v A II 213-4

sal suo ante Iacobo MS S.D.Pl. S: S.P.D. M **1** Ergo] e'go S: ego MC prius uerba scripsi: om. codd.: post tantum lacunam indicat A **3** prius te om. S **4** prius certe om. S excedisse A **5** istinc] illinc S: illic C profiscatur S rem scripsi: om. codd. istuc] eo SMC **6** prius quod] quæ SMC ultro] ultra SM etiam et quod] quod etiam et SMC ut praesens] praesens ut SMC lapsus S effici SM **7** quum om. S

8 adduco] aduoco M an te iuste S et uero] ex uero SM **9** de beneuolentia] beneuolentiæ in abbrev. S **11** ut] et SMC **12** Quam uelle te scire S aueas scripsi: aues SMC: ualeas A quæ] quare SMC conueniant S Venere pagina deficiente S concesses pagina deficiente S **13** solum] modo solum S

14 tuerit C **17** Salutem usque ad etiam uale om. S natos MC Datum SM Groningen S

Ep. 25: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.P.

1 Ioannes Vuiardi, frater dominæ priorissæ, uenit ad me dicens audisse se magnificum dominum Ennium dominum tuum quæsisse habere sibi tonso-rem proprium inter ministeria sua. Nunc uti res Ioannis sunt, uellet, si quomodo possit, hoc ministerii munus aput eum consequi. **2** Orauit me, ut se tibi commendarem, quo curares pro eo apud dominum Ennium, ut hoc nomine eum in familiam suam acciperet. Commendo tibi eum et suo nomine; nosti enim modestiam eius et sororis, cui omnem commendationem debeo et nulla satis est. **3** Iuua eum, si quid potes, aut, si aliud nequis, tamen honesta eum excusatione dimitte, ut sentiat nihil ei minus quam commendationem meam defuisse.

4 Sororem nostram pater tandem post festa Pentecostes misit ad oppidum, quum fere omnis occasio discendi aliquid in hac breuitate temporis prærepta esset. Scis enim, quicquid pelliceorum operum sit, ad festorum aduentum solere parari. **5** Nunc tamen diligenter discit quantum potest et præterea texturam puluinariam, quam ipsam egregie scit Bela, uxor Ioannis ministri mei, cuius auus domi diuertitur.

6 Accepi literas Henrici fratris nostri ad me et ad te datas, quas tibi mitto; de quo, ut semel dicam, ego prorsus eum quicquam bene facturum despero. Vale.

Datum Groningæ anno LXXXII.

A II 217

1 aput eum *scripsi*: apud te eum A

Ep. 26: Rhodolphus Occoni phisico S.D.

1 Reddite tandem mihi sunt litterę tuę, expectatę quidem ille et propemodum iam desperatę. Tam diu enim de te non modo non accepi litteras, sed ne nuncium quidem aliquem, ut, quid ageres, quomodo ualeres, ulla ex parte certior fierem, ut nescio dicam oblitum te nostri crederem, quod certe dicere neque amor noster neque fides patitur, an putarem aegrius quippiam euenisse tibi, quod eloqui et abhominor et non tam uno uerbo complecti possum, quum soleat omnis timoris causas amor sibi ipsi fingere et ea quoque metuerę, quae fieri uix posse credat. **2** Hanc ergo uel expectationem uel sollicitudinem meam aut, ut uerissime dicam, hoc tormentum litterę tuę discussserunt, quibus ipsis et, quod tuę erant, magno sum gaudio affectus et, quod sanum te esse resque omnes ex uoto sententiaque fluere tibi intellexi. Quantam perceperim uoluptatem, ut ipse taceam, tu id ex animo tuo facillime colliges, qui aliene beneuolentie modum nulla re facilius quam tua conscientia metiris. **3** Sane quas litteras scribis te antehac crebro diligenterque dedisse, nulle mihi sunt reddite et has postremas Confluentibus accepi. Id quomodo acciderit, dicam; eo pacto et ubi sim et quid me huc pellexerit et quid mihi uidear factururus, cognosces.

4 Profectus eram domo, id est Gaaronica nostra, Campos, quum animi leuandi causa tum negocioli cuiusdam ratione euocatus. Illic simul redduntur mihi litterę et ab Oliuero ex Italia et a Plinio nostro ex Confluentibus. **5** Oliuerus post multa, que scribebat, pollicebatur, si ad se in Italiam uenire uellem, cibarium et uestiarium et, quibus reliquis opus esset, mihi daturum acturumque mecum ea fide et beneuolentia, que olim nobis esset probata rerum usu et longa uite consuetudine firmata. **6** Plinius nomine electi Bertomagensis scribebat obnixissime et hortabatur et orabat, ut Heidelbergam quam primum possem uenire; hoc dominum electum Bertomagensem, hoc se maximopere poscere et desiderare. Hic electus, ne quis sit ignores, uocatur Iohannes Dalburgius familia opulenta atque imprimis clara genitus patre Ulpio Dalburgio uiro equestris ordinis, multos annos summa auctoritate, summa fide in amicis Palatini agente. **7** Iohannes notus mihi ex studiis Papie, eque fere arcta et aperta familiaritate quam tu, quam Plinii mihi sunt iuncti. Rector fuit Papie. Dixi, quum eum magistratum iniret, post quem ille in

patriam, ego Ferrariam abii. Rursum ille Patauium rediit; inde fere eodem tempore, quo nos, in Germaniam reuersus intra biennium fere scriba uel, ut uulgo loquimur, cancellarius Palatini factus est, post intra proximos hos menses postulatus in episcopum Bertomagensem. Plinius noster contubernalis eius est et summa illi beneuolentia coniunctus.

8 Has ergo litteras Plinii quum legissem atque deliberassem, quid optimum factu foret, uisum est, quia iam domo aberam et auspiciū feceram itineris, pergere qua coepi et, si non aliud, uidere utrumque et alterius dignitati, alterius incrementis, utriusque uero fortune gratulari. Ergo Heidelbergam proficiscens congressus sum in itinere cum domino Adam, quiquum olim Papie contubernium fuisse mihi sepe ex me audiisti. **9** Is benignissime me excepit pollicitusque, si domi suę agere uellem, quęcunque usus rerum mearum posceret, exhibere: uiuerem modo secum atque omni libertate uite meę uterem. Non accepi conditionem, non recusauī; dixi diligentius me cogitaturum, ubi domum rediero. **10** Post hęc quum Confluentes uenissem, dimissis Colonię nonnullis litteris, quas Spire redditurus eram, necesse habui illic manere, dum nuncium Coloniā mitterem, qui eas mihi afferret. Misit eas mihi Rhodolphus contreraneus noster cum tuis, quę, posteaquam abieram Colonia, date illi erant. Dialectica quę nuncio dederas, ea nondum tradiderat. Credo, quum Coloniā rediero, illic ea me inuenturum. **11** Quam uellem more ueterum annotasses marginibus libri, si qua tibi uel in philosophia uel in dicendi ratione uisum esset mutatum iri oportere. Recognoscā tamen quantum potero et, si uidebitur, ędam imprimendumque dabo.

12 Sed ut ad ordinem epistolę redeam, summo gaudio desiderioque Dalburgii et Plinii exceptus, uterque obnixē agit et urget, ut patria relicta huc me conferam. Promittunt id, quod plurimi semper fecisse me et facere nunc quoque nosti, libertatem, et, sine quo libertas constare non potest, hoc quod sit uisibus meis suffecturum. **13** Video contubernium hominum deditorum litteris quosque ratio uite perpetuo studiis illigauit, hominum et suapte natura humane modesteque frontis et mihi longo usu probatorum. Locus ipse preterea et studiorum frequentia et quod illic princeps maximam temporis partem statua habet illustris et qui studia mea et excitare posset et alere. **14** Ad hęc patria nostra, ut et alie plerumque, sine usu, sine honore eruditionis, genus hominum subrusticum et malignum, ab omni consuetudine animorum ingenuorum abhorrens, laudans sine iudicio, sine causa utcumque uisum est, infestum et aduersum, loquax, liuidum et ἀψικρότατον; **15** quod quidem si recte de omni populo Plato dixit, noster tamen hoc nomine expressissime posse significari uidetur, inter quę omnia tempus mihi sine usu rerum, summo cum detrimento studiorum elabitur.

16 Contra tamen tenet me consuetudo patrie et occultum nescio quod uinculum iniectum animo, quod magis quale sit sentio quam possim dicere. **17**

Preterea ingrauescens ætas et animi iam non modo quietem circumspicientes, sed quibus etiam migrare subinde alio atque alio neque iustum satis posthac sit neque decorum, ut uideatur mihi animus deinceps non proferendus esse aut spes in longinquum porrigenda, sed conandum mihi litteris, quecumque parata sunt uel certe quam maxime parabilia, contentum esse. **18** Nam quod ad autorem pertinet, quum sit, qui dicat *Patrie quis exul se quoque fugit?* et contra alius *Patria est, ubi uiuere delectat*, non sane tam facile est mihi in hanc aut illam partem, quid facturum sim, uidere. **19** Vellem mihi copia tui esset, ut possem ex sententia consilii tui statuere, quamquam uidear mihi satis conicere, quam in partem iudicium tuum propendeat, et sentire te sicut uitę meę, sic et studiorum, quibus omnis usus uite mee destinatus est, primam habendam esse rationem, et id maxime sequendum esse, quo expeditissimus ad illa possim esse, quod istorum contubernio facillime uideor consequi posse. **20** Nequeo equidem explorare affirmare, uideor tamen et ipse mihi hanc in partem inclinaturus. Redeo itaque domum, ut componam res et huc, cum primum se laxauerit hyems et sit aptum profectionis tempus, huc me recipiam.

21 Posteaquam a uobis Aquisgranii discessi, comitatus deinde perpetuo sum aulam Maximiliani ad natalem Christi usque; perductus sum in noticiam cancellarii Burgundie, deinde in familiaritatem et quidem summam; nam amiciciam dicere in tanta fortuna ut inexploratum, ita superbum. **22** Annixus est omni opera inserere me aule et erudiendis filiis principis adhibere. Interea uero, dum nondum possunt per ætatem erudiri, optimum putauit me nomine secretarii ab epistolis Latinis ministrare; stipendium erat ducenti Renenses. **23** Ipse pro se omne studium, omnem curam usibus incrementisque meis pollicebatur, μόνον οὐχὶ χρυσὸν ἐκ τοῦ τῆς Ἀμαλθίας κέρατος, promittens beneficia, si religioni me dedere uellem, procuraciones et administrationes publicas, sin mallet uxorem ducere. **24** Reliqui consiliarii itidem hortari me, incitare et prope conuiciis propellere, ne amitterem occasionem neue deessem mihi. Perduxit me cancellarius, ut coram Maximiliano alloquerer. **25** Dixi paulo accuratius omnia que solent; dedere me tantis laudibus uirtutibus nobilitati sue operam et obsequium meum. Respondit omnia, que cantzellaris egisset mecum queque pepigisset promississet, ratum habere se; paratum mihi ministerium locum stipendium, si quando uenirem, fore. Egi gratias principi, ut solet fieri; cancellario malui me in summa excusare.

26 Antuerpie deinde nonnulli ex canonicis et ex iuuentute honestiore plerique proferebant mihi centum coronatos annuos, si illic profiteri studia uoluissim; ego si id ex publico potuissim accipere, dedissem manus. Et agebatur cum senatu; accepiissem, nisi bellis et turba rerum omnia turbatiora fuissent.

27 Habes itidem annalem rerum mearum, ut tuarum tu ad me perscripsisti.

Basilius noster Gaaroniæ habitat domi sororum, quas religiosas uulgi uocat. Ab usu medendi desciiuit; perpetuo solus est in cubiculo et totos dies studiis sacris impendit. Sæpe conuiuia eius sum familiarissimeque utor consuetudine eius. Abas Aduertensis uiuit adhuc et recte ualet. Crebra fuit illi mecum memoria tui.

28 Wilhelmum Arlebergensem occidisse episcopum Leodiensem certum habeo iam pridem audiuisse te. Hasselt oppugnabant Brabantini cumque occisus esset a propugnatoribus Iohannes Raust marchio Andwerpiensis, acrius annixi expugnauerunt opidum omnesque puberes occiderunt. Postea pugnatum audio non longe a Leodio inter Brabantinos et factionem Wilhelmi et ultro citroque prope decem hominum milia cecidisse, uictoriam tamen Wilhelmo stetisse.

29 Essent alia, quæ scriberem, sed urget me nuncius, ut sit necesse mihi abrumpere et finem epistole facere. Oro te, suauissime Adolphe, ut, si quando potes (poteris autem sæpe per mercatores, qui crebro Coloniam eunt), scribas et de rebus tuis omnibus facias me certiore. Ego itidem dabo operam, ut, ubicumque sim quicquam facturum, quamcumque uiuendi rationem instituturus uidear, omnia scias; de omnibus ad te referam, quando tu uel maxime is mihi uideris, qui et prudentissime consulere mihi possis et fidissime uelis cuique res meas tam probatas quam mihi utiles esse uelim.

30 Vale. Obsequium honestissimis uerbis, queso, reuerendo domino meo Augustensi commenda. Domino Cristiano item meo nomine plurimam salutem dicito. Iterum atque iterum foelicissime uale.

Datum Heydelberge, postridie Gerionis et Victoris.

S 215v-219r

1 ipsi] ipse *Hagen* **13** statua *scripsi*: statuiam *S* **14** utcumque *Hagen*: utrumque *S* **23** ἐκ *non legitur in S* Ἀμλθίας *S* **24** incitare *scripsi*: incitari *S*

Ep. 27: Rhodolphus Agricola suo Iohanni Plinio salutem P.D.

1 Ornatissimus uir Theodericus Plinius, frater tuus et mihi non minus ac fratri tibi iucundus ac carus, litteras ad me duos ferme hinc menses dedit, quibus certiore me fecit agere se in aula Palatini et contubernalem esse domini Iohannis Dalburgii postulati Bertomagensis. **2** Quas litteras ut accepi, tantum sum utriusque eorum nomine gauisus, ut neque desiderio meo neque illorum de expectatione huius felicitatis sue opinioni uiderer posse satisfacere, nisi presens presentes eos intuerer et coram fortunis eorum gratularer.

3 Veni Heidelbergam. Exceptus sum humanissime et ea benignitate ab utroque, quam et nature sue et uetuste consuetudini nostre prestare debebant. Tertia an quarta die, qua ueneram, frater tuus orator a Palatino ad episcopum

Argentinensem missus est. **4** Orauit me magnopere, ut litteras ad te darem, quoniam id certum haberet, quod et ipse mihi haud cunctanter persuadeo, me tibi ea re gratum in primis facturum. **5** Feci quod iussit et hoc, quicquid est litterarum, festinata (ut aiunt) manu corrasi, permotus primum iure amicitie nostre tam longo usu firmate, deinde illius impulsus hortatu, cui et precanti et pro te precanti id solum, quod non possum, est, quod possim negare.

6 Ego, mi Iohannes, si dicam gaudere me tuo nomine, quantum quis maxime potest, et gratulari successibus rerum tuarum, ineptus mihi uidear. Quorsum enim? **7** Ut amorem erga te meum uel hiis uel quibuslibet aliis uerbis tibi iactem et uelut in os ingeram? Qui iam pridem tanto usu paratus est, eis documentis, ea fide probatus, ut nunc aliquid de eo dicere me uelle possit prorsus uel serum uel superuacuum uideri. **8** Animum enim meum probare me tibi uelle tam multis credenti non est tentandum, sic ut probari posse post tam multa non credenti non esset sperandum; alterum nihil est necesse, alterum uero inutile prorsus. Id faciam, quod et amicitie nostre accomodatius est et rebus tuis aptius.

9 Audio te esse in urbe et aliquid actum tibi esse et plus spei restare. Hortabor ego te moneboque, ne eripi tibi occasiones rei gerende ex sententia sinas. Perge, qua cepisti, et urge successus tuos. **10** Circumspice omnia. Omnem opportunitatem capta neue unquam tempori desis. Scis in urbe te esse, id est in colluie omnis generis artium et hominum, in qua quam quisque improbissimus est, tam facillime erumpit et incremento se aliquo profert. Non opus est cunctatione, ubi a diripientibus omnia aguntur. **11** Nihil potest ad modestos peruenire. Tu ergo sequere institutum tuum efficeque, quod et opibus cumulatus et honoribus insignis ad nos reuertare, ut nos in te nedum beneuolentie tue constantiam amemus, sed et foelicitatis tue uicem gaudeamus. **12** Cupio autem summopere et perinde spero futurum, ut quandoque te insignibus aliquibus ornatum titulis uideam deturque facultas illa nobis, ut ex uetere instituto nostro uitam aut una aut quam minimum disiuncti degamus.

13 Ego nunc redeo domum. Arbitror me rediturum ad estatem et cum Dalburgio mansurum; cuius rei mihi cum nonnullis sunt alie cause, tum et benignitas et beneuolentia erga me illius, tum inprimis Plinius noster, tuus frater.

14 Tu si quid in urbe uetustum inuenies, quod in manus non uenerit, fac, ut conquiras et tecum ad nos perferas. **15** Audio illic inueniri librum partitionum Senece (id enim illi nomen indidit, qui id mihi narrabat), unde ait deprompta esse fragmenta illa declamationum, que in libro orationum Ciceronis Rome impresso prescripta sunt. **16** Preterea et alias quasdam declamationes Quintiliani, quarum fragmenta in Germania inueni; L. item Columellam cum reliquis autoribus rei rustice nemo nostrum hic habet, quem sciam, preter unum

dominum Augustensem. **17** Id ante omnia et plus quam omnia oratum te uelim: quicquid possis Aristotelis operum Grece inuenire, id, si ulla ratione potes, emas et tecum afferas.

18 Narrat mihi frater tuus plurimum te diligentie et fructum parem in studiis fecisse, postea quam a te discessi, et familiarissime Baptiste Guarini consuetudine usum. Gaudeo equidem quum studiorum tum tuo nomine esse aliquem et te potissimum eum esse, qui uera estimatione studia ista politiora expendat. **19** Oro te et id acriter et accurate tibi iniungo, ut quam primum potes aliquid mihi scribas et de hiis ipsis, que requiro, et preterea de omni ratione uite rerumque tuarum certiore me facias. Poteris autem litteras uel Coloniam mittere, cuius rei tibi creberrima dabitur occasio, uel ad fratrem, qui item facile curabit, ut mihi reddantur, Coloniam mittere paratissimum. **20** Iubebis eas dare cuidam magistro Rhodolpho Kamerling, Groningensi canonico graduum Marie, cui quotidie est ad manum mittere eas ad me. **21** Nec est, quod breues scribas. Diei operam a te expecto nec decet a te uel pro amore nostro uel ab urbe pro itineris magnitudine breues uel duobus aut tribus uersibus absolutas epistolas mitti. **22** Gaudeant sane Lacones breuitate sua, dum sciant tamen id cum inuisis et inimicis rectissime fieri. Amor enim nihil omnium habet, in quo suauius quam in libero letoque sermone acquiescat. Vale.

Date Gämerszheim XI Kalendas Nouembris anno LXXXII°.

S 211v-213r

3 uetuste consuetudini *coni. Hartfelder: ~ti ~ne S 7 te meum coni. LeSe: me tuum S 12 prius aut coni. Hartfelder: ut S 13 frater add. alt. manus in S 15 inueniri coni. Hartfelder: ~re S 17 quam scripsi: om. S 18 gaudeo coni. Hartfelder: gaudio S 21 a te uel] uel a te coni. LeSe 22 nihil coni. Hartfelder: nihil S*

Ep. 28: Rhodolphus Agricola Plinio suo S.P.D.

1 Quarta die, quam a Dalburgo nostro discessi, Confluentes ueni. Occurrit mihi nuntius in itinere, qui me Bacharici casu inuenit. Is a magistro Rhodolpho Kemerling, conterraneo meo, perpropere missus fuit, ut omnibus locis exquireret daretque operam, ne cessaret, donec me, ubicumque essem, inuenisset. **2** Reddidit ergo litteras, quarum ne cogar sententiam uerbosius explicare, eas istis allegaui. Quam uellem adesses mihi, ut ex consilio tuo possem non dico statuere (nam si id sequi uellem hac in re, iam scio mihi statutum esse), sed ut auditis rationibus tuis et meis subinde collatis possem uel ex malo tuo consilio uel ex meo nihilo meliore absoluere hanc ambiguitatem animi mei et hunc laqueum, qui in diuersam me partem abducit, abrumpere.

3 Nequeo negare moueri me multum commoditate rerum, que illic mihi proponitur: oppidum splendidissimum magno hominum conuentu quotannis insigne, cultus hominum et genus uitę liberum ac iucundum, promissa multorum tam ampla, tam multa, que (ne alium quemquam nominem) me quoque, qui, scis, non facile promissis ducor, impellere possent. **4** Quod enim ad lucrum pertinet, quanquam soleat omnibus, qui cupiunt, largius os quam manus esse, tamen, ut ipse rem perspexi, facile confido quantum scribit consequi me posse, si illo proficiscar.

5 Contra si ad uos ueniam, est summa humanitas Dalburgii nostri, es tu, de quo nihil habeo necesse dicere amplius. Est etiam id, quod sine dubio inter primos calculos sententie huius numero: princeps, cuius tantum mihi humanitas, modestia, probitas frontis et omnis uite morumque gratia placuit, ut, quia mihi etiam fere ex aula eius pendendum est, eum quoque possim inter precipua consilii mei momenta censere. **6** Quidni cupiam sequi eius aulam et ex opibus eius uiuere uelim, quum etiam cum priuato homine et qui mee conditionis esset, si hanc gratiam, hos in eo mores perspicerem, quos in principe perspexisse uideor, quicquid facultatum esset mihi, pro equo diuidere possem? Preterea scio esse studium apud uos et doctorum hominum copiam et consuetudinem. **7** Hec omnia tamen magis ad uoluptatem sunt animi accommodata quam ad usum rerum aut (ut sordidiore uerbo utar) ad questum spectantia, cuius curam habendam esse animus certe meus auersa-

tur, sed anni et obrepens paulatim senectus mouet aut potius urget.

8 Ego, in summa, quid factururus sim aut quam in partem deflexurus, non facile constituero. Quum Coloniam uenero, certior de omnibus fiam et te deinde certiozem fatiam. Illic quidem est splendidus inprimis adolescens, cui negotium ad me istud mandatum est. Is omnia mihi latissime explicabit. **9** Preterea habeo illic magistrum Rhodolphum, cuius et prudentie et fidei tutissime in hoc consilio expediendo credere possum. Ubi illum audiero, paratius erit mihi eligere. **10** Ego tamen, quanquam affirmare non possim, magis arbitror in ea sententia me mansurum, ut ad uos ueniam, et quemadmodum Grece littere mihi conditionem eam, que Louanii oblata fuit, abstulerunt, sic nunc Hebraice hanc fortunam intercipient, et littere, que locupletare solent alios, eę perpetuo pauperem me et fatiant et seruent. **11** Cogito tamen subinde: quorsum littere, quis usus studiorum, si hic est exitus eorum, ut mendicem et semper de alieno pendeam? *Quid enim uelocis gloria plante prestat et esuriens Pisaeę ramus oliue?*

12 Vides turbidam et uacillantem epistolam. Crede mihi, nihil sum certior animo aut confirmator quam est hec ipsa epistola. Ergo si tu mihi esses ad manum, paratissimum mihi esset de tua sententia consilium capere, et cuperem fortasse uinci a te certe, qui etiam posses persona tua iniquiori cause apud me pondus addere et efficere, ut, quod minus utile putarem, id tamen magis uellem.

13 Vale et humanissimo Dalburgio nostro honestissimam salutem meis uerbis dicito. Pallanti item, suauissimo et doctissimo homini, me diligentissime commenda. Familiam uestram omnem in commune meo nomine saluere iube.

Datum properantissime Confluentibus VIII° Kalendas Nouembris anno 1482.

S 201r-202r

2 istis *coni.* Hartfelder: istius S adesses *coni.* Hartfelder: adesse S prius possem *coni.* Hartfelder: possim S **3** splendidissimum *iure per errorem, ut uidetur,* Hartfelder: splendissimum S **5** ad princeps *in margine scriptum est* Philippus dux Bauarie archiprinceps elector uite *coni.* Hartfelder: rite S **6** possem *coni.* Hagen: possim S **11** usus *coni.* Hartfelder: usum S

Ep. 29: Rodolphus Agricola suo Iacobo Barbiriano salutem plurimam.

1 Reddite sunt mihi, suauissime Iacobe, in itinere simul quaterne littere tue, quarum aliis quid a me fieri cupias, aliis quod neque ipse ueniam neque litteris quid factururus sim certiozem te faciam, acerbius conquereris. **2** Eis omnibus quo apertius respondeam et tu simul quid faciendum mihi sit facilius cognoscas, paulo altius necesse est rationem itineris mei repetam, quod facientem me tue littere deprehenderunt.

3 Est oppidum uicinum nobis, quod Campos uocant. Eo pridie decollationis

Baptiste negotii cuiusdam tum animi quoque leuandi causa domo profectus eram. Illic redduntur mihi littere ex Theodrico Plinio, ornato homine et mei amantissimo, qui iuris ciuilis doctor imprimis eruditus in consilio est comitis Palatini. **4** Credo uidisse te illum superiore anno in comitatu domini Augustensis, quia perpetuo magistrum Adolphum nostrum assectabatur. Iuuenis decora facie et flauis crispantibusque capillis insignis. **5** Is itaque scribebat cancellarium comitis Palatini, cui Ioanni Dalburgio nomen est, hominem nobilem apprime atque egregie eruditum et mihi longa uite consuetudine, summa beniuolentia, summo studiorum consensu carum atque perinde deuinctum, ad Vormacensis ecclesie episcopatum postulatum esse. **6** Orare illum et summopere hoc a me summoque studio contendere, ut ad se uenirem quamprimum id facere possem. Acturum se mecum ea fide, ea beniuolentia, quam iam pridem in eo cognouissem et experimento compertam haberem. Munificentia uero tanto propensiore futurum, quanto paratior eius nunc sibi facultas esset quam antea fuisset. **7** Curaturum se et omni enixurum opera, ut intelligerem non sibi magis ipsum honore rebusque auctum esse quam mihi, diuisurumque cuncta mecum et (que lex amicitie apud ueteres sanxita est) omnia nos communia habituros.

8 Addebat ad hec Theodricus preces suas: monere rogare exposcere, ut uenirem. Iuncturos nos rursus uetus contubernium (nam et ipse domi domini cancellarii degit), repetituros pristina studia, omnem intermissam consuetudinem alacritatemque letioris uite reuocatuos. **9** Abrumperem modo quicquid morari me posset et uenirem daremque hoc uel amicitie nostre, si minus utilitate rerum, uel utilitati, si minus amicitia permouerer. Aut certe potius his utrisque concederem, quorum utrumuis crederet, ut peruinceret, sufficere posse.

10 Has litteras cum perlegissem, cepi dubitare mecum, ecquid statim ad eum proficiscerer. Deterrebat me itineris longitudo: decem enim iam milas domo aberam et fere septuaginta restabant. **11** Quia tamen iter auspicatus eram et pedem e limine protuleram, quod uulgato prouerbio maxima profectio pars est, statui persistere in incepto et, si non aliud, adire eum et salutare hominem amicissimum et illius fortune dignitatieque gratulari.

12 Profectus ergo sum; ueni Heidelbergam; id oppidum est studiis omnium illustrium artium ut apud Germanos non ignobile, illicque fere semper Palatinus statua habet. Ibi tum cancellarium inueni. Exceptus sum ab eo humanissime et summo ut pre se ferebat gaudio, summa etiam multorum doctorum hominum expectatione, quibus illius predicatione nomen meum erat notum. **13** Ipse etiam princeps, uir equitate iustitia moderatione clementia religione, omni uite morumque suauitate et, ut semel dicam, omni principis priuatique hominis laude consummatissimus meo iudicio, is quoque ea benignitate se mihi, ea humanitate prebuit, ut neque ille plus facere debuerit

nec ego tantum potuerim sperare. **14** Hortabantur multi cancellarium, curaret prorsus ut manerem neue quouis me pacto ab se dimitteret: futurum me magno usui studiis multorum, multos et diligentes auditores habiturum et honesta me laborum premia manere, siue auditorum profectum siue lucrum siue principis gratiam spectare uellem siue simul omnia: quecunque modesti hominis uoto sufficerent, nequaquam mihi defutura. **15** Cancellarius itidem omnia que Theodricus illius nomine antea ad me scripserat, coram pollicebatur. Noscere se animum meum dicebat, ut cupidus essem libertatis nec facile alieno me imperio addicerem. Victurum itaque me domi sue meo more, meo arbitrio, eque ac si in mea essem. **16** Nihil oneris se mihi iniuncturum, nisi quo studia eius si qua possem iuuarem, cui rei certum haberet me haud grauate operam prebiturum. In reliquis ut mihi aptissimum uideretur facerem irem redirem, cuncta ex animo meo uersarem. Quam ego maxime pro mea uoluntate uiuerem, tam id illi gratissimum futurum.

17 Quid multa? Puduit tandem tam multis liberalibusque pollicitis tamque multorum desideriiis claudere me aures et ultro proferenti se fortune subducere sinum. Ita quamquam nec ad id ueneram nec eam spem attuleram mecum, cessi tamen et exorabilem ea in re me prebui, quam ipse sane (ut uerum fatear) summo studio orare debueram. Dixi rediturum me in patriam et compositurum res meas, deinde Aprili uel Maio mense, cum aptius iam faciendo itineri tempus esset, eos me repetiturum, nisi que necessitas uel quod equam necessitati habeat excusationem interuenerit.

18 Hac condicione discedens quum in itinere essem uenissemque naui ad id oppidum quod uulgius Baccarachum uocat (ego, quia prime nobilitatis uinum Renense illic prouenit, ob hoc uelut Bacco sacrum Bacci aras ueteres id uocasse puto), illic ingressuro nauem mihi nuncius occurrit, quem deditissimus tibi Ioannes Rinck tuus precipiti festinatione in id miserat, redditque mihi, ut predixi, quaternas litteras tuas, nuncias certe animi amorisque erga me tui, noti quidem mihi atque proinde iucundi et maximopere desiderati. **19** Quibus litteris quantum sim permotus, hinc coniicias licebit, quod perlectis eis omnium eorum, que hactenus tibi tam uerbosa molestaque narratione recensui, fuerim oblitus. Et oblitus prope eius quod parum deest quin facturum me spoponderim, id est rediturum me unde discessi. **20** Quum eodem uespere ad Confluentes uenissem, correpta subito charta epistolam exarau i ad Plinium meum, qua plane dubium eum incertumque animi mei reliqui, ut qui ipse non possem tam propere constituere quid facturus essem. Addidi tamen, quum Coloniam uenissem, ibi ex amici cuiusdam sententia, quem illic haberem, prudentem admodum hominem et amantem mei, consilium me sumpturum. **21** Simulque binas litteras tuas intra illius epistolam complicui, quo planius omnia perspicere posset. Post hec ut ueni Coloniam, contuli cum uno aut duobus familiaribus consilia et quantum potui

omnia expendi elegique (an optimum nescio, fortuna uiderit), certe non quod mallet, sed quod illis maxime probabatur. Qua de re has ad te litteras dedi octauo die quam tuas acceperam.

22 Quod ergo pertinet ad id quod ab senatu Anduerpiensi mihi offertur et tu ut accipiam enixissime oras, uellem, suauissime Iacobe, si quid aliud in omni uita, amoris certe beniuolentieque tue morem gerere et quacunque possem in re animo tuo obsequi. Cuius animi mei quum possem indicia multa colligere et proferre genus uite nostre animosque earundem artium studio concordem, officia, beniuolentiam obseruantiamque item erga me tuam, meum etiam in te amorem, meum studium, debitum quidem cum his ipsis meritis in me tuis tum certe tibi ipsi, id est uirtutibus tuis et ingenio pulcherrimarum artium ornamentis expolito ... **23** Verum ut hec missa faciam, unum hoc satis magnum testimonium mihi esse arbitror huius mee uoluntatis, quod superiore anno tantopere concupiui operam meam rei publice uestre locare et id fere preter morem meum propensius et maiore ambitu expetebam, si modo id quod usus rerum mearum poscere uidebatur, hoc est centum coronatos, uoluissent de publico dare, quum tantis monitis, suasibus, impulsu et (quod superbum est dicere, sed tu uerum dicere me nosti) propemodum blandimentis et promissis uir amplissimus et honestissimus cancellarius Burgundie, ut aule me Maximiliani insererem, pellicere nequirit. **24** Quid tu? Oppidine uestri pulcherrimum quidem illius sed tamen qualemcunque aspectum tanti fuisse mihi putas, an iocundiores hominum consuetudinem, que prope nulla mihi adhuc parata erat, an lucrum, quod maius etiam uberiusque neglexeram quam hic uel peterem uel sperarem? Quid ergo? **25** Libera studiis quies et tu, inquam, tu studiorum sotius, quem ego in laudem meam educare et, ut illustres artifices solent, ueluti prestantius quoddam diligentie mee monumentum relinquere cupiebam. Hec erant cur tantopere habitare Anduerpie desiderauerim.

Quare igitur, inquis, nunc quod datur non accipis? **26** Primum non est id iam liberum mihi, quum alteri promiserim. Quamquam autem fidem meam nondum eo nodo astrinxerim, quem nequeam expedire si res poscat, ille tamen uelut promiserim hanc sibi non aliter ac certam induit persuasionem. Quam frustrari me non minus mihi esset durum quam fidem fallere inhonestum. **27** Deinde etiam non datur quod petebam. Datur schola, res acerba difficilis morosa, aspectu ipso accessuque tristis et dura, ut que flagris lacrimis eiulatu perpetuam carceris faciem pre se ferat. Quod si cui alii rei, huic uel maxime nomen a contraria uerbi interpretatione potest inditum uideri. **28** Greci enim scholam, id est ocium, dicunt, Latini ludum litterarium uocant eam, quum nihil sit aut ociosum minus aut seuerum et ab omni ludo magis abhorrens. Rectius sane Grecus comicus Aristophanes, qui phrontisterium, id est curarum locum, appellat. Scholam ergo ego? **29** Ubi tempus

impartiendum studiis, ubi ocium, ubi quies ad aliquid inueniendum uel excudendum necessaria? Unde una aut due hore, ut scribis, explicando auctori alicui inpendenda, cum precipuam temporis partem cura puerorum ad se uocet et usque adeo omnem tollerantiam magistri conturbet, ut quicquid temporis reliquum est non tam studiis tribuere possis quam ut respices atque mentem resumas? **30** At possum remissiore illam sollicitudine curare. Possum quidem, sed si ego negligens fuero, quis tandem ministrorum diligens erit? Quasi uero, quum ego, cuius negotium geretur, curam atque operam laxaue-ro, alius, cui licet etiam meo periculo segni esse, sit uigilantius partes suas executurus. **31** Ego ita puto: primam prudentie partem esse etiam atque etiam uidere quid suscipias, proximam quod suscepisti gnauiter administrare. Id uero quod tu in precipua lucri parte numeras: honestorum ciuium munificentiam, qui explicando alicui auctori unam aut duas horas sibi in diem posce-rent, haud sane satis paratum illi rei futurum esset ocium, quoniam precipua diei pars cum pueris terenda esset. **32** Quod si huic etiam spei satis fuissem ausus incumbere, maluissem eam conditionem superiore anno accipere, et nunc quoque eam solam quam schole coniunctam mallet. Sed res est fluxa labilis incerta. **33** Primo enim feruore, id quod sepe in aliis expertus sum, multi se proferunt. Deinde ubi usu res parumper refrixit et ille primi ardoris impetus elanguit, quosdam alie occupationes auocant, quosdam sacietas capit, que ardentissimis plerumque desideriis proxima est. Nonnulli numerum sequuntur et quod facientes alios uident recte fieri putant. **34** Alium labor, alium merces grauatur. Sic fit, ut ex magno sepe numero uix quartus quisque quintusue remaneat. Tandemque opera luditur, ut *non unquam grauis ere domum mihi dextra rediret*.

35 Possum ego tibi iamdudum communis hominum sensus ignarus et experts omnis humanitatis uideri, ut qui deberem pro munere ultro oblato mihi gratissimum ostendere me et id honestioribus uerbis prosequi et laudibus adornare, nunc insecter illud et propemodum contemniam. **36** Faterer profecto et hanc culpam agnoscerem, nisi propositum esset mihi malle tibi fidem beniuolentie mee probari quam laudari orationem, utque intelligeres tantum apud me ualere amorem desideriumque tuum, ut, quum uideres in re ipsa parum momenti esse propter quod expetere eam tanti putarem, tu tamen unus pro omnibus facile mihi satisfaceres, et quod causis negaturus essem, id tamen haud cunctanter beniuolentie tue tribuere uellem, nisi prior ille me occupasset, qui sibi tantum iuris in pectore nostro uendicat, quantum tibi concedo. **37** Nunc quoque, nisi itinera ubique armatis insessa essent et omnia bellum occuparet, uenissem ad te coramque pro te satisfecissem his, quibus uenturum me promisisti, ostendissemque facile te et hoc et quoduis aliud apud me potuisse conficere, nisi eo tempore mihi littere tue reddite essent, quo non possem ipse iam quod uellem de me amplius polliceri.

38 Quod possum autem, suauiissime Iacobe, maximas tibi uberrimasque et habeo et ago gratias pro hac tam diligenti enixa cura rerum mearum, quod intelligo te omni opera, omni studio conari, ut quacunque posses aliquid semper uelles incrementis meis astruere. Deinde nihil eque cupio quam dari aliquando tempus mihi atque facultatem, quo possim honestissimis illis uiris, qui tuo de me iudicio amorique crediderunt et hoc munere auctum ornatumque me uoluerunt, gratus et tanti memor beneficii uideri.

39 Quod scribis tuo more iocans esse eas, que maiore expectatione aduentus mei teneantur quam si dux Karolus domum aliquando esset rediturus, id tale est ut magis audire me delectet quam credere libeat. Sed de Karolo, quando in eius mentionem uenisti, quia omnibus locis multus est uariusque de illo sermo et quidam est qui magna uulgi persuasione Karolus esse creditur, qui Bruxelle, quod Sueuie oppidulum est, genus uite supra humanum morem horridum atque asperum peragit, scito fuisse me plus octo diebus loco, qui una tantum mila ab eo distat oppido, et iuissem eo allocutusque hominem fuissem, nisi grauiore uiri et quibus res exactius poterat esse cognita affirmassent mihi Carolum eum non esse. **40** Deinde rediens in naui casu in colloquium familiaritatemque cuiusdam insinuaui me, qui triginta amplius annis domus Burgundie minister fuerat. Is se dicebat apud Nancium postrema illa clade que accepta est ordines duxisse et captum fuisse cum multis et Caroli corpus sine ulla dubitatione certissimisque signis illic agnitum sepultumque esse. **41** Preterea se cum hoc uiro longum habuisse colloquium, sed et illum constantissime negare Carolum se esse et neque staturam neque loquendi non dico sonum, qui mutatur multis casibus, sed habitum et formam illam uerborum conuenire. Deinde barbam huic modicam esse, que Carolo latissima erat. **42** Hunc rudes et crassas prorsusque rusticas habere manus, quum Carolo teretes atque subtiles essent. Preterea neque cicatrices neque reliqua quecunque essent signa conuenire. Itaque si qui illa spe teneantur, deceptum eos iri et uanam esse exitu inuenturos. Vulgus tamen (qui mos illius est libentissime incredibilia quasi comperta et loqui et credere) constantissime hunc Carolum esse asseuerat.

43 Sed ut finem aliquando faciam epistole, quia res publica uestra pueris suis et tenere illorum primeque etati preceptorem querit, suntque eis uelut fundamenta tocius relique uite iacienda et instituendi molles eorum et anni et animi, qui facile dirigentis manum in omnes flexus sequuntur (utque ab inicio bene secusue formati fuerint, ita deinde omnium studiorum fere omnis future etatis spem de se prebebunt), admonebis ciues et quantum poteris hortabere, ut non splendidos titulos nec grandia nomina nihilque huic cure profectura sectentur, hoc est, ut theologum aliquem uel phisicum, quem uulgo artistam uocant, huic rei preficiant. **44** Qui quum uideatur multa sibi de omnibus rebus posse dicere, dicere ipsum nescit, ut qui litterarum et loquendi ratio-

nem et leges ignoret. Quid enim theologus uel phisicus in litterario puerorum ludo? Profecto (ut Greco deuerbio utar) id ipsum quod canis in balneo. **45** Querant ergo ubicunque possunt aliquem, qui ut apud Homerum Phenix Achillis ille magister docere possit dicere et facere, eumque si inueniant, omni sibi parent mercede. Nec enim consilium est eis de re uili atque contempta, sed de filiis suis, quorum utilitati futureque uite omnis illorum labor inuigilat. **46** In quos ut bona sunt hereditate transmissuri, ita uitam, si possint, transfundere uelint. Quorsum autem hec omnia eis, si sic instituantur, ut fere sint his ipsis indigni? Adde quod, ut filiorum illis, sic prime in filiis etatis exactissima est illis habenda cura. **47** Que quemadmodum omnium que traduntur capacissima est, ita omnium que cepit, siue profutura siue noxia sint, tenacissima. Non est autem de re ulla diligentius statuendum quam que post se facillimum penitentiae locum et difficillimum ad meliora regressum relinquit. Sed finis sit.

48 Habes magnam et molestam epistolam, cuius longitudini, antequam totam perlegas, quater irasceris, scio. Volui autem primum paria tecum facere, quumque tu multas ad me litteras dedisses nequiremque itidem multas ad te dare, statui multarum numerum unius huius magnitudine equare. **49** Deinde uisum est mihi quam plenissime reddere tibi rationem rerum mearum, quo ferres equiore animo, si quod tu cupis et ego, quia cupis, ob id ipsum maxime uellem, cogerer tibi negare. Postremo iuuit me fabulari tecum et omnia, non dico que in animo habebam (illis enim non liber, nedum he littere sufficerent), sed que una epistola complecti possem, ea profundere apud te et in amici pectore collocare.

50 Vale. Iudocum Besselium humanissimum et ornatissimum hominem et ornamentum Musarum omnisque eruditionis, si quando poteris, meo nomine accuratissime saluta. Nicolao Hage plurimam item salutem ex me dicito. Festium etiam corpusculum illud et faceciarum leporumque omnium arculam, amores tuos, scis quomodo, meo nomine salutabis. **51** Sed heus tu, pene hoc oblitus eram: non possis credere quantum mihi placuerit simplex illa puritas et integritas litterarum tuarum. Studes, uideo, recte facis laudoque te et ut insistas moneo prorsus hortorque, et preceptorem, quem tibi occasio rerum negat, tuo studio, tua tibi diligentia te ipsum prebe. Iubeo bene te sperare. Noui enim ingenium tuum: nihil erit quod id diligenti cura non efficiat quodque non intento studio peruincat. Iterum atque iterum uale.

Datum Colonie Kalendis Nouembris anno LXXXII.

De tekst is geconstitueerd door Akkerman na collatie van de bronnen, en gebaseerd op W die de beste tekst bleek te bieden

Ep. 30: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.

1 Fui in aula Palatini apud Dalburgium nostrum et Theodericum Plinium, qui Dalburgii contubernalis est, uiginti circiter dies, acceptus non modo ab his, sed a plerisque aliis humanissime, qui horum prædicatione nomen meum norant. Multum mihi placuit aula illa quum summa principis ipsius mansuetudine et ingenii suauitate tum amicorum omnium modestia concordiaque uitæ.

2 Itaque quum Dalburgius obnixè mecum ageret, ut ad se uenirem atque domi suæ agerem illa mea, quam semper soleo expetere, libertate pollicereturque se curaturum, ne quicquam mihi deesset ad commode uiuendum, neque id mihi ex meo parandum esse, gessi morem illi et prima æstate, quum aptum faciendo itineri tempus erit, uenturum me promisi. **3** Mouit me et occasio perpetua studiorum et qualiumcunque literarum mearum non inhonesta exercitatio. Palatinus enim semper fere Heidelbergæ degit paratumque erit mihi semper habere aliquos qui uel doceant aliquid uel discant. **4** Fuit oblata mihi conditio Antuerpiæ, opulenta certe (poteram enim lucrari circiter trecentos Renenses annuos), sed ministerium parum liberale erat. Præfuturus enim scholis literariis eram, quæ res quum ipsa per se sordidior sit tum studiis meis plurimum impedimenti fuisset allatura.

5 De sorore nostra nescio quid statueris aut uelis statuere. Commouisti rem quam perficere non uideris mihi posse. Parum belle fecisti. Sed hæc alias et plura; nuncius enim festinabat, ne uacaret mihi in præsentia plura scribere. Cupis, ut ad te ueniam. Nescio quid sit illic negotii mihi futurum aut quid faciam ibi. Hyems est et pigrior sum. De discessu meo nemini dixeris; nolo id ab omnibus sciri. Vale.

Pridie diui Thomæ anno LXXXII.

Illustrissimæ dominæ tuæ obsequium meum commenda.

A II 214-5

2 polliceretur *scripsi*: pollicentur A **3** qualiumcunque *scripsi*: qualiacunque A

Ep. 31: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.

1 Venit ad me nudiustertius pater tuus turbatus et gemens et prope cum lachrymis questus est mihi Henricum fratrem nostrum pridie eius diei clam sibi abstulisse centum florenos nostræ monetæ ex pecunia sacra, cuius, ut scis, curam ille gerit. Orauit, ut quam primum ad te literas darem, ut, si quo casu ueniret ad te Henricus, teneres eum pecuniamque rursus ab eo extorqueres. **2** Sic enim uidetur hactenus significasse uerbis, cupere se, si qua posset, in Saxoniam studiorum causa proficisci. Itaque credidit eum peruenturum ad te esse oraturumque aliquid in subsidium uiatici. Tu, si ad te ueniat, censeo, si modo occulte potes et honeste, ita ut facile arbitror futurum ut possis,

acerbissime tractato illum et uel in carcerem coniici facito.

3 Destinaueram apud me iam Louanium mittere illum et quomodocunque potuissem comparcere et corradere, quæ sumptui eius suppeditassem. Veneram in spem ætate iam et liberaliori hominum studiorumque consuetudine iam debere ad meliora respicere et mentem aliquando honestiorem induere. **4** Sed quem neque tot tamque acerba conuicia et castigationes emendant, neque emendant nostra exempla neque beneficiorum meorum uel priorum memoria uel spes futurorum. Nescio quid dicam: desperare in fratre durum, sperare in tam perditio propemodum stultum. Vellem duplum illius damni accepisse me, ut id ille non fecisset. **5** Consolatus sum patrem quam lenissime potui dixique, cogitaret se illi hæreditatem maternam (id quod iure cogere potuisset) tradidisse. Nos illi in tempore uel auxilium uel consilium inuenturos, quo pecuniam illam alicunde reperiret. Haberet modo rem occulte, si posset, neque damnum infamia cumaret.

6 De Traiectensibus ingentia mendacia fuere hic et acceptarum et illatarum cladium. Nunc post omnia fuit hic tabellarius ducis Cliuensis, qui dixit in eo tumultu, de quo scio te audiuisset, quum tot occisi dicerentur, non plus ducentos quinquaginta captos uel cæsos. Reliqua omnia ficta esse. Arnheim dux Cliuensis, item et Hattem occupauit; de oppido Gelriæ itidem sunt qui dicant.

Vale et illustribus dominis tuis obsequium meum commenda.

Datum Groningen Agnetis.

A II 218-9

Ep. 32: Rhodolphus Agricola Theoderico Plinio suo S.P.

1 Reddite sunt mihi, suauissime Plini, littere tue quas Spiræ die Elizabeth dederas, quibus facile intellexi alias litteras, quas ad te Colonie dederam, eas te non accepisse; has postea necne acceperis, nequeo scire. Dederam eas Hennekino, ut perferendas ad te curaret. Perscripsi eis uenturum me ad uos, quam primum possem commode per rationem temporis iter facere. **2** Anduerpienses miserunt ad me postea et alterum nuntium, qui me in itinere apud Adam Montensem, ueterem hospitem meum, deprehendit, tantum non aureos montes pollicens, si uenire Anduerpiam uellem. Respondi id quod erat, certe et explicate me uobis per litteras promisisse istuc uenturum: non esse itaque integrum mihi ultra quicquam de ea re non mutare modo, sed ne deliberare quidem.

3 Ciues nostri, qui nunc etiam ex aliorum iudicio incipiunt me in hominum numero habere, pulchriora promittunt, si hic permaneam. Quanquam nondum me dicam abire uelle, subolet tamen eis alio me spectare. **4** Uti scis

morem esse ministrorum qui mutare dominos querunt, ut insolentius seruiant, ita arbitror eos ex contumacia mea intelligere dissidium me querere. Venirem ad uos uel intra proximos dies, nisi transportandorum librorum mihi molestia esset. Quod nisi hec me difficultas retinuisset, iam pridem in Italiam redissem. Annitar tamen, ut post festum Pasche hinc me quam primum diuellam.

5 De Italia ualde uellem audire, quid ageretur. Dicitur hic res ducis nostri Ferrariensis non satis foelices esse. Quod, si quid aliud, certe mihi dolet quum et hominis probitate tum quod eius beneficiis sum usus. Sed nihil explorati habemus; sumus hic extra solis coelique uias, ut, quum desinant narrari res, tum primum ad nos perferantur. **6** De pace que inter regem Gallię et Maximilianum conuenit, certus sum perlatum ad uos esse. Fama est hic apud uos adhuc omnia graui pestilentia laborare; hic omnia recte habent hactenus, sed ad futuram ęstatem plerique non satis foelitia ominantur.

7 Vale. Lampertus noster salutem tibi dici iubet. Tu, queso, Dalburgio nostro honestissimis uerbis salutem ex me dicas, magistro Pallanti item et reliquis. Non modico mihi stetit, quod ad uos fui; quia enim diutius aberam (nam quattuor menses, antequam domum redirem, preteriere), amisi amores meos, qui nupserunt. **8** Vides ueterem rationem fati mei, uerum tuli equo animo; tandem enim didici infidus esse. Sed hec alias et de aliis et coram propediem, ut spero. Iterum uale.

Datum Groningi VI^a Februarii anno 1483.

S 202r-203r

2 istuc *coni.* Hagen: istic S **4** molestia *coni.* Hartfelder: molestius S **5** ageretur] ageret Hartfelder; Le-Se **8** alt. et om. Hartfelder; Le-Se

Ep. 33: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.P.

1 Redditæ sunt mihi literæ tuæ, quibus idem de sorore nostra scripsisti quod in mandatis dederas Agneti, quæ superioribus apud uos fuit. Sunt, puto, quindecim aut amplius dies, ex quo pater ad me fuit. Narraui illi rem iussique mittere ad me eam. Dixit intra triduum aut quatrimum missurum se; postea nec misit hactenus nec mandauit quicquam. **2** Suspisor nolle eam ad nos redire. Itaque nihil habeo, quod possum explorare de ea re scribere; quod siue faciat siue non faciat, non est quod ei uelim magnopere molestus esse. Utcunque enim res ei bene aut secus cesserit, suum erit commodum, sua querela. Valeto.

Datum Groningæ.

A II 216-7

Ep. 34: Rodolphus Agricola Ioanni fratri salutem.

1 Curatores hospitalis sanctæ Gertrudis oppidi nostri diligenter me orarunt, ut accurate causam eorum commendarem tibi. Cupiunt, ut mos eorum est, publice apud uos a populo rogare stipem uel, ut nos loquimur, eleemosynam in sumptus pauperum; quos, ut nosti, numero plures quam pro facultatibus suis alunt. **2** Quumque non liceat uestris locis iniussu dominæ cuiquam publicam stipem petere, poposcerunt a me, ut meis literis illorum ad te preces perferrem, quo adiutor illis et intercessor ad dominam fieres, ut ea permittat eis populi sui beneficentia uti. **3** Itaque si quid potes hac in re apud dominam uel suadendo uel monendo uel orando, uides facile quicquid est huius beneficii uel meriti, eius impensas apud alios, apud te uero laudem futuram.

4 Henrici fratris nostri literas accepi; qui ubi sit et quid agat, facile ex literis ipsis intelligere est. Ad patrem suum itidem literas misit, quibus ordinem rerum uerbosissime scripsit, quo ordine ad Dalburgum nostrum peruenerit. **5** Sed quantum conicere possum, magnam partem eumentitus est. Orauit enim patrem, ut diligentissime rogaret me, ignoscerem sibi, quod dixisset Dalburgo nostro se illuc a me missum esse; quum tamen totum ordinem alium narrauerit. **6** Possem omnibus uiciis eius ignoscere, sed uanitas illa et mentiendi ad omnem occasionem facilitas et par impudentia, ea sunt quæ non solum animum meum ab eius auertunt amore, sed etiam de eius salute fere cogunt desperare; et timeo ne, antea quam illuc ueniam, aliquid dedecoris moliatur. **7** Neque iam ex nonnullis quæ dixit, quantum ex literis illius conicio, satis integram institutionem rerum mearum illic reliquit; et adeo nonnunquam eo me adducit, ut ambigam mecum, an propter eum illuc proficiscar. **8** Satius tamen puto proficisci, si ulla uia ad sanitatem possit reduci. Timidus enim est

natura et illic parata facultas et libera est quocunque uelim modo eum castigandi et emendandi aut, si frustra id erit, extra fines Palatini eiiciendi.

9 Credo ferme post mensem hinc me abiturum, nisi quid aliud eueniat. Abeo sane inuitus, sed perdere rationem omnem uitæ hoc loco sine ullo fructu aut uel re uel spe bona, uides cuius dementiæ sit. **10** Quod si ad certam aliquam diem scirem Emedæ te futurum, darem operam, ut eo uenirem; ut Auricam ueniam, nullam rationem inuenio; malo me fastui hominum uestrorum æstimandum quam iudicandum relinquere.

11 Soror Remmaka neptis nostra diem extremum obiit; cura, ut oretur pro ea. De episcopo Daud ut captus sit, pridem audiistis, scio. Conuentus publicus est Amersfordiæ omnium oppidorum diocæsis. **12** Miserunt nostri hodie mane duos illuc, Assuerum Eater et Garmodum Allema, quia a reliquis oppidis diocæsis enixissime, ut id facerent, rogabantur. Credo Daud episcopatu cessurum. **13** Dux Cliuensis et Maximilianus itidem legatos suos ad componendas res suas Buscumducis misere; aut cito pax erit, quantum uideo, aut in atrocius quam unquam bellum res erumpet.

Vale. Illustri dominæ tuæ obsequium meum commenda.

Datum properantissime sabbato post corporis Christi anno LXXXIII.

A II 219-21

8 si id frustra id erit A

Ep. 35: Salue.

1 Hodie proficiscor in Holandiam nomine reipublicæ nostræ cum Euerhardo Hubbeldingo, ut componamus causam tam diu tamque multipliciter semper frustra tractatam cum Dederico Hockelem. Quorsum res casura sit, difficile est uaticinari. Quod tamen spem aliquam pollicetur, ultro literis reipublicæ Dordracensis scriptis nomine Dederici uocati sumus ad rem transigendam. **2** Mihi hoc iter incommode accidit; nam aut debebat metus me pestilentiae a profectione deterrire aut, si hunc timorem contemnere auderem, satius esset me eo proficisci, quo ipse mea causa decreui pergere. **3** Sed tamen nolui negare orantibus, quia tanto arctius nunc eos mihi obligaturus eram hoc merito meo (si tamen ii sunt qui ullo merito obligari possunt), quanto nunc mihi liberius erat et iustius negare. Quum primum rediero, si duret hæc cœli serenitas, ipse ad meum iter parabo.

4 Biduum est, ut acerbissimus mihi nuncius allatus est Adelheidem hospitam nostram Nouimagii, Agnetem filiam et huius maritum fato functos esse. Dominus Rodolphus Runt item diem suum obiit. **5** Elisabeth, filia in cygno, grauiter et supra spem uitæ ægrotat. Tu quid de omnibus rebus tuis constitueris aut constituturus uideris, facito, quum primum rediero, certiolem.

Vale. Illustribus dominis tuis obsequium meum commenda. Magistrum item Hiccium, si apud uos est, honestissimis uerbis meo nomine saluta. Etiam atque etiam uale.

A II 217-8

Ep. 36: Rodolphus Agricola Alexandro Hegio suo S.

1 Redeunti mihi domum redditæ sunt literæ tuæ. Abfueram enim quindecim dies negotii cuiusdam obeundi causa, a senatu nostro in Hollandiam nomine reipublicæ nostræ ablegatus. Quod acceperis autem Antuerpiæ uisum me fuisse, id secus atque res habet tibi narratum scito. **2** Quod aperire ludum literarium Dauentriæ auspicatus es, ut felix id faustumque tibi eueniat, opto, quanquam non ignorem hanc primam huius negotii frontem parum blande tibi respondere: et locus ipse pestilentia uastatus et proinde horridus et uelut abominandus tibi uidetur. **3** Quodque hinc sequitur: necesse est auditorium tibi infrequens et pene desertum, nedum non celebre et expectatione tua dignum contingere. Quanquam id damnum facile et breui quidem, ut spero, tibi resarciet et felicior temporum ubertas et redditum salubrius cœlum.

4 Ego intra oppidum hactenus me continui, quanquam nonnunquam reprehendar et sint, qui in temeritatis parte hanc uel firmitatem uel uerius forte contumaciam animi mei numerent. **5** Soleo uidere hocque tantum respondere: si finis hic me manet, ut pestilentia defungar, non esse subeundum mihi periculum, ut sint perforandæ mihi nares penna quemadmodum pullis pituita laborantibus. Quid? quæris. **6** Ego puto omnia futura esse, non quidem necessario (neque enim in ea sententia sum), sed tantum futura esse. Moriar ego pestilentia aut non moriar, utrum horum uerum est, id eueniet; quicquid autem faciam, uerum id est; quicquid igitur faciam, itidem et eueniet. **7** Scio quid respondeas: si uerum quod futurum dicitur, atque proinde futurum est, futura etiam sunt, quæ uiam aditumque præ-bent ad id, quod uere futurum dicitur. Vides parum dialectice hoc responderi, cum propositorum nihil possis negare neque culpæ argumentandi formulam. **8** Deinde licebit eandem controuersiam facere de mediis illis per quæ ad finem peruenitur, quæ de fine facta est: an et per se uerum sit futura ea esse, et an per ea ad finem futurum uerum sit peruentum iri. **9** Postremo ut scrupulosam hanc cauillationem missam faciam et apertius loquar, quod futurum dicitur extra scientiam meam iacet, iacet et extra arbitrium meum. **10** Ut sit mei autem arbitrii ea eligere, per quæ credam futurum illud prehendi uel uitari posse, quis mihi uates uel quis deus potius perducentium eo, quo uolumus, aut contra auferentium ab eo, hoc est utilium inutiliumque, certam et exploratam ostendet notam? quum uideamus ab una uia multos prouenire

exitus et contra multas uias eodem persæpe tendere. **11** Itaque cum omnia fecimus, omnia curauimus quæ credimus in rem fore, tum id demum assecuti uidemur, ut rectius speremus et maiore fiducia faciamus uota. Hinc scilicet uulgo dicitur fortunam in omni re dominari. Hinc Iuuenalis ait: *Ille crucem precium sceleris tulit, hic diadema*. **12** Tragicus quoque exclamat: *Multi ad fatum uenere suum, dum fata timent*. Quod si uere igitur futurum aliquid dicitur, futurum id certe est. Sequar quidem, futurum utique est; fugiam licet, futurum tamen est. Sed potest, inquis, non fieri. Possit sane. **13** Quid ad rem, possit necne fieri, si idem utriusque sit exitus? Aut quid mea interesse credis interea me cum possim uiuere quam cum non possum, nisi iuxta hanc potestatem perpetuo tormento spes metusque pectus meum diuellant et alternis sibi uendicent sollicitiorque perueniam eo, quo et uolenti et nolenti est utique perueniendum? **14** His rationibus cum inanem repuli metum, facio tamen quæ profutura puto et, quantum mediocri cura diligentiaque consequi possum, conor, ut fortasse, quanquam nihilo tutius quam qui periculosissime, securus tamen sic in hac luce quomodocunque degam. Sed unde aut quorsum nobis hæc intempestiua philosophia?

15 Fuit ad me Henricus frater missus a domino Bartomagensi. Dedi illi libros meos portandos Heidelbergam. Per quem scire uelim, fueritne allocutus te ex itinere (id enim facturum se dixit) et, si fuit, quid de eo tibi sit uisum. **16** De pestilentia quam primum potes facito me certiolem, quomodo apud uos aut cesset aut sæuiat. Cupio enim, ut primum commode potero, iter suscipere et te Dauentriæ, si tutum putabis, conuenire. Vale.

Datum Groningæ.

A II 181-3

11 maiore *scripsi*: maiora A **14** qui *scripsi*: qu A

Ep. 37: Rodolphus Agricola suo Antonio Libero S.P.D.

1 Annam matrem imprimendam dedi, quo plures testes stultitiæ meæ domestico præconio (ut Ciceronis uerbis utar) colligerem. Quid facerem enim? Nolui deesse mihi ipse et uel concessam omnibus uel correptam iam uindicatamque libertatem quiduis audendi non placuit amittere. **2** Recte necne, illi uiderint, quorum periculo ista facio, quum nemo meæ turbæ non scribat aliquid et nomen cupiant proferre omnes. Si laudandum est, amplector communem conditionem; sin uitio dandum, erit mihi iustior uenia uel hinc, quod sequor exemplum, non probo. **3** Hanc itaque culpam præstabunt hi qui cœperunt; ego ut neque honorem cupio, si bene cesserit, sic neque fraudi mihi erit, si aliter uisum fuerit eis, quibus huius rei permissa est censura. Oro autem, ut ad hanc formulam id, quod apud te reliqui, emendes diligenter.

4 Fuit apud me quidam magister Gerardus Gaudensis, qui tecum locutum se esse aiebat de commentario quodam Vergilii, quod nuper e Gallia attulisset quidam sodalis suus. Vix sperare ausim politius quippiam futurum, quia tam exacte minima quæque in eo explicari Gerardus prædicabat. 5 Quicunque doctiores enim sunt, circa ea fere quæ reconditiora sunt laborant; et quæ uulgus latent, ea proferunt in lucem, et summa magis (ut Vergilii ipsius uerbis dicam) sequuntur fastigia rerum. Quicquid tamen erit, si ad me miserit, ut affirmabat se facturum, non fraudabo eum sententia mea.

6 Coloniae imprimuntur quædam rhetorica nouiter condita. Magnum sane et loquax uolumen, ut deprehendere ex annotatione capitum totius operis potui. Sed quod male de summa rei sentire cogit, est quod is, quisquis demum ista scripsit, uidetur mihi forte copiosius de arte potuisse dicere quam ex arte. 7 Erant enim ea quæ uidi horrida et (quid aliud dicam?) barbara et scholarum nostratum sordes redolentia. Continget tamen illi fortasse quod fere stultis solet, ut et suam turbam inueniat et aliis errorem suum allinat. 8 Habent enim uel præcipuum hoc malum deteriora, quod non intra autores suos subsistunt; nec fere quicquam tam peruerse fit, cui non modo patronus, sed etiam sectator non sit paratus.

9 Vale. Ornatissimis et amantissimis uerbis meo nomine salutem dices magistro Ioanni Bernhardi et magistro Iacobo Silio. Magister Alexander Hegius, qui hic ludo literario præest, saluere te iubet. Iterum uale.

Datum Dauentriæ VII Idus Aprilis anno LXXXIII.

A II 176-7

4 suus *scripsi*: susn A

Ep. 38: Rhodolphus Agricola Iacobo Barbiriano suo S.P.D.

1 Dedi Colonia discedens literas Ioanni Rinko communi amico nostro, quas tibi redderet; quibus literis epistolæ tuæ paucis, ut tum tempus ferebat et festinatio mea patiebatur, respondi. Respondi uero eis, quæ et negotii minus habebant et te quoque certum habeo minoris fecisse. 2 Nam quibus ego maluissem quæque te magis expectasse scio prorsus, tibi ut responderem, id temporis non uacabat. Scribis, suauissime Iacobe, idque optas dari tibi facultatem degendæ mecum uitæ, quo posses, id quod maxime cupis, uelut ductu auspiciisque meis studia tua instituere atque formare. 3 Vellem equidem tantæ mihi eruditionis, tam magni in literis doctrinisque usus conscius essem, ut istud tam iure meritoque deberes cupere quam te scio uere id atque ex animo optare. 4 Hortarer te, ut rebus omnibus relictis, quæcunque uel utilitatis specie te deuinciunt uel uoluptatum illecebris blandiuntur, eruditionem studiaque me duce sequerere et incisis omnibus uel abruptis etiam

uinculis, quibus alligatus teneris, prona præcipitique ad optima tenderes uia. **5** Facerem id non modo tua causa, cuius maxime et deberem et uellem, sed et mea quoque, quum sperarem tantum nominis opinionisque apud multos consequi posse tantumque fuisse me plerisque persuasum iri, quantum te monitis præceptioneque mea factum uiderent quantumque fieri te posse exploratum habeo et de te ingenii uis, amor studiorum naturæque tuæ felicitas mihi promittunt. **6** Nunc quum ad nullam tantam spem mei uocare te possim, quæ ullo incommodo rerum tuarum tibi sit redimenda, rebus ipsis pareamus oportet; utque optabile nobis esset, si unum aliquem in locum nos felicior casus contulisset, sic hoc desyderium nostrum est nobis hac commoda rerum tuarum conditione leniendum et iucundissima putanda quæ optima sunt. **7** Ut tamen interea præceptoris apud te munere fungar et per literas, qua datur, ostendam, qua ratione tibi putem studia tractanda, paucis et quantum epistolæ capit angustia, quid optimum censeam, explicabo.

In studiis formandis duo præcipue spectanda crediderim: prius quod studiorum maxime genus cuique sectandum sit; deinde qua ratione quis in eo, quod elegerit, plurimum efficiat. De utroque ordine dicam.

8 Studiorum genus alteri necessitas uel rerum uel naturæ suæ assignat, alter uoluntate sua ad id, quod optimum censet, sese adiungit. Ut enim cui angustior res familiaris contingit, eas fere sequitur artes unde promptissimum putat posse necessitatibus suis præsidium se parare; ut etiam cui segnior natura, obtusior mentis acies est, si modo perdere nolit operam, ea sequi debet, non quæ maxime cupit, sed quæ rectissime potest, sic is cui facultatum uberior copia et felicior ingenii uis tributa est, nimirum errabit, si non totis uiribus ad optima feretur quandoque ad summa pertingere possit, malit inter secunda potius tertiaue subsistere. **9** Ergo ciuile ius alius, alius pontificum sanctiones, alius medicinæ artem discendam sumit. Plerique etiam loquaces has et inani strepitu crepitantes, quas uulgo artes iam uocamus, sibi uendicant et perplexis disputationum ambagibus uel etiam, ut uerius dicam, ænigmatibus diem terunt, quæ tot iam seculis nullum inuenerunt Oedipodem, qui ea solueret, nec inuentura sunt unquam. **10** His miseras adolescentium onerant aures, hæc subinde ingerunt inculcantque et in plerisque meliorem ingenii spem atque frugem in tenerioribus adhuc annis uelut in herba enecant. Laudo eas omneis tamen, plus certe laudaturus, si recte ordineque tractarentur. Nec enim tantum desipio, ut solus damnem quas tam multi laudant. **11** Quid ni laudem uero? quibus uideam multos summas opes, amplissimos honores, auctoritatem famam dignitatem consecutos, et quas certe uendibiliores, ut Ciceronis uerbo utar, sciam et plane fatear aliis nonnullis, quas steriles et ieiunas uocant, ut quæ magis possint animum explere quam arcam. **12** Si lucri rationem itaque ducis, habes ex illustrioribus illis aliquam quam sequaris, ut diues fias, dum tamen scias hanc laudem, ut contingat, tibi

cum fœneratore fore communem. **13** Sin rectius credis, quæ honesta sunt, propter se expetere et quas habes facultates suffecturas putas modestiæ tuæ, quandoquidem immodestiæ et quantumuis paruæ nimiae sunt et quantumuis magnæ non sufficiunt, censeo, ut ad philosophiam te conferas, hoc est enitaris, ut recte de rebus omnibus sentias et, quæ sentis, commode ut possis eloqui. **14** Sentire autem recte duplex est, proinde ut duplex conditio rerum, quas inquirimus.

Aliæ nanque res ad actiones moresque nostros pertinent, quibus omnis ratio uitæ recte riteque degendæ continetur, quam philosophiæ pars ea, quæ moralis uocatur, tradit. Huius prima nobis et præcipua habenda est ratio. **15** Hæc autem est petenda tibi non modo a philosophis qui literis eam tradidere, ut sunt Aristoteles, Cicero, Seneca et si qui sunt alii uel Latini uel Latine ita redditi, ut digni sint qui legantur, sed ab historicis etiam et poetis et oratoribus; quoniam ii et benefacta laudando et quæ contra facta sint uituperando non docent quidem, sed, quod efficacissimum est, exemplis propositis quæ recte secusue fiant uelut in speculo ostendunt. **16** Per hæc gradus ad sacras literas faciendus est et ad illarum præscriptum dirigendus uitæ nobis ordo saluberrimisque illis ducibus de nostra salute credendum. Reliqua omnia aliorum tradita plus minusue erroris tamen habent admixtum aliquid; neque enim contingere potuit eis, ut rectum et nulla aberrantem parte cursum uitæ instituerent, qui, quis esset uitæ propositus finis, aut nescirent aut ueluti per nubem spectantes suspicarentur dicerentque constantius quam crederent. **17** At sacrae literæ tam longe ab omni errore remotæ quam qui eas tradidit, Deus. Hæ sunt quæ solæ nos certa, solida rectaque ducant uia quæque omni discussa caligine sequentem se non falli, non excidere, non usquam aberrare patiantur.

18 Sunt et aliæ res, quarum cognitio magis ad ornamentum animi nostri honestamque uoluptatem quam ad necessarium utique usum pertineat; cuiusmodi est omnis disputatio de natura rerum, multiplex certe uariumque negotium et multipliciter quoque a multis summo ingenio facundiaque uiris tractatum. **19** Quæ ut non necessaria sit ad boni uiri mentem formandam effingendamque, non parum tamen contulerit uel eo, quod, ubi hæc cura perquisitioque rerum bona fide sibi cuiusquam uendicauerit animum, nullum sordidis uilibusque curis locum relinquit. **20** Deinde quod docet contemnere atque pro nihilo putare ea, ad quorum conspectum uulgi stupet, per quorum possessionem etiam eis, qui felices putantur, misereatur, quando ostendat, quam uanis omnia futilibusque constent causis, dicatque nullam rerum naturæ posse perniciem contingere maiorem quam si omnes eius uel sordidissimæ partes tales fiant, quales nunc sunt aurum gemmæque, quibus publica humani generis insania summum esse precium uoluit. **21** Postremo quia, quando intelligimus hac monstrante fragilis huius caducique corporis

nostri habitum omnibus casibus obnoxium, discimus omnem curam nobis ad animam esse transferendam hancque excolendam, in qua nulla nobis opera frustra aut peritura collocatur, quippe in quam quicquid collatum sit immortale, sicut ipsa est, æternumque sit mansurum.

22 Transeo multa neque enim epistolæ esset, sed uoluminis opus omnia complecti quæ in hanc possent sententiam dici. Hoc satis est ostendisse, quod tute minime ignoras, dignam hanc partem esse studiorum, in qua uiri boni mens elaboret. Nec ego aditum tantum primaque initia harum artium percipere te uelim, quod nunc uulgo in scholis fieri uidemus quodque tu pridem cum magna laude pulchre prolixèque præstitisti, sed res ipsas attingendas censuerim. **23** Iam terrarum marium montium fluuiorum situs et naturas gentiumque in his mores terminos conditionem imperia uel accepta uel prolata, iam arborum herbarumque uires, quas Theophrastus, iam animantium historiam generationem partes, quas Aristoteles literis mandauit, perquirendum. **24** Quid dicam quæ de re rustica tractata sunt? Quid quæ de medicina? Alius rem militarem, alius architecturam, alius pingendi fingendique rationem conscripsit. Quas artes tametsi non sum nescius non intra partem eam disciplinarum claudi, quæ rerum naturam scrutatur, tamen quia cognatæ sunt illi et ab eisdem fere prodeunt fontibus, non est quod nunc in eo magnopere sim sollicitus, quando ad eundem ordinem redigendas putem. **25** Hæc ergo omnia quæ dixi et ad mores nostros et ad rerum naturam pertinere ex eis discenda tibi sunt autoribus, qui rebus cognitu dignis clarissimum eloquentiæ lumen addiderunt, ut una opera et rerum notitia tibi et, quod post eam proximum feci, commode eloquendi ratio contingat. **26** Qua quidem de re scis multa a summis uiris tradita esse præcepta.

Quod tamen ad corruptam institutionem loquendi emendandam pertinet, quam pueri in scholis accipimus, huius mihi admonendus uideris: fac suspectum tibi sit quicquid hactenus didicisti, damnes omnia atque abiicienda putes, nisi meliorum autorum testimonio et uelut decreto rursus in eorum mittaris possessionem. **27** Præterea quicquid apud emendatos autores leges, utilissimum fuerit id ipsum quam maxime propriis et idem significantibus uerbis reddere uernaculo sermone. **28** Hac enim exercitatione assequeris, ut, quoties dicendum tibi aliquid scribendumue fuerit, quando concipiendis uerbis apud animum tuum sese, quo natura fert, uernaculus sermo protulerit, statim quoque Latina uerba iam pridem illi hoc usu accommodata sequantur. Ad hæc quoque siquid scribere uoles, optimum erit id ipsum quam plenissime rectissimeque patrio sermone intra animum tuum formare, deinde Latinis pure proprieque id significantibus explicare. **29** Sic fiet, ut omnia aperte et quam maxime plene dicantur. Omnes enim, siquid in dicendo est uitii, facillime in eo perspicimus sermone, ad quem sumus nati; et si quid uel dilucide parum uel breuius quam conueniat uel contorte nimium nec satis

cum re proposita cohærens dictum fuerit, in eo sermone expeditius annotabit quisque, quem notissimum habebit.

30 Postremo ut hunc locum concludam, quicquid eris scripturus, des operam, ut quam purissime id, recte tantum Latineque inter initia eloquaris. Ornate dicendi posterior erit cura, quod contingere certe, nisi sana et integra sit oratio, non potest. Euenit enim eloquentiæ quod corpori, in quo si non omnia membra sint suo quodque loco disposita, si sint a recto habitu detorta, si magnitudinis suæ modum egressa, frustra illi circundederis ornatum. **31** Pugnabit enim cum ornamentis suis corpus et illustriorem deformitatem eius decor externus faciet illi comparatus. Sed de hac parte, quæ tibi studia potissimum sectanda putem, hactenus.

Reliquum est ut dicam, quo pacto plurimum in studiis fructus consequuturum te credam. **32** Alius aliter fortasse, ego ita sentio: quisquis in percipiendis doctrinis cupiet dignum aliquem laborum fructum adipisci, illi tria esse præcipue præstanda, ut plane recteque percipiat quod discit, ut fideliter quod percepit contineat, ut et ex eo aliquid ipse deinde parere proferreque ualeat. Primum diligentis lectionis est opus, secundum fidæ memoriæ, tertium assiduæ exercitationis.

33 In lectione id conandum in primis est, ut id quod legimus quam maxime fieri poterit intelligamus et penitus habeamus perspectum, nec rem tantum quæ traditur, sed et uerborum in disertis autoribus uim, proprietatem, structuram ornatumque perspiciamus, quis decor, quod pondus sententiarum, quæ uis explicandi et res reconditas proferendi uerbis et uelut in lucem conspectumque protrahendi. **34** Nec tamen istud eo pertinet, ut, si uel per se obscurior uel nobis ignotus occurrerit locus, statim resistendum illic nec progrediendum ultra putemus aut, quod nonnulli, statim proiciamus librum damnemusque studia et ingenium nostrum deploremus. Diligentia enim, non indignatione ad profectum est opus. **35** Transeundum ergo si quid erit, cuius intellectus non possit erui, et in aliud reseruandum tempus, donec uel homo uel liber nobis contingat, qui id aperiat, uel alia lectio, quod crebrum est, doceat; dies enim (quod dicere soleo) diem docet. Quod si Quintilianus inter uirtutes grammatici numerandum putauit aliqua nescire, quanto magis nobis, ut non dicam necessarium, saltem cum uenia erit nonnulla ignorare? **36** Nolim tamen uideri cuiusquam desidiæ patrocinium me his commemorandis parare; nam contra uideor mihi nulla re alia cuiusquam studium posse uehementius accendere quam si ostendam ipsam sibi lectionem aperire uiam et omnem legendi laborem legendo superari.

37 Proximum est, ut memoria firmiter quod accepit asseruet. Constat autem memoria in primis natura; ea tamen adiuuatur arte, quam alii quidem aliter tradidere, sed sic tamen, ut summa rerum eodem fere redeat. Eam artem duobus maxime usibus accommodam arbitror. **38** Aut enim subito dicendum

est et maior aliquis rerum numerus commemorandus, in quo periculum adeundum est, ne uel ordine uel numero destituamur; ut quum legati apud principem aut senatum aliquem uel proponimus petita nostra uel partis aduersæ cogimur respondere postulatis, tunc certe ab hac arte commodissime præsidium petetur. **39** Aut quando exercere memoriam uolumus, id hac uia facile et quam minima molestia facere licebit; quod sane ad memoriam firmandam utilissimum esse et Quintilianus autor est et rei usus, si quis experiri uolet, expedite docebit; si quod aliud enim, memoria uel maxime est, quam creber usus auget quamque incuria negligentiaque destituit. **40** In iis uero quæ perpetuo animo nostro cupimus hære, optimum contenderim esse quam intentissima cura primum complecti ea; deinde quam creberrime ab animo nostro reposcere et subinde admonendo eum ad fidem præstandam cogere; postremo ut animo uacuo et, quantum datur, ab aliarum curarum turba ocioso id agamus. **41** Quod quidem in actionibus omnibus et negociis, quicquid id est quod ulla parte nostri fieri debet, exploratum est, ut nemo pluribus æque sufficere possit; ingenium certe id est quod, ubi intenderis, ut inquit Salustius, ualet, quod ei in multas diducto curas contingere minime potest.

42 Tertium est et quod proposueram postremum, quo pacto ex iis, quæ discendo percepimus, ipsi excudere aliquid proferreque ualeamus, neue studia nostra apud animum segnia et, ut ita dicam, sterilia reponantur, sed, quod semina solent in terra condita, fructum aliquem uberiores cum fœnore profundant. **43** Amplius copiosusque est hic locus et dignus, qui pluribus diceretur quemque ego aliquando exactiori cura mihi puto dicendum, quando hic præcipuus esse uidetur longi laboris sollicitudinisque in studia collatæ fructus. Quod si nihil ipsi ad posteros mandare poterimus, nihil extra ea quæ didicimus ad præsentis proferre, quid tandem inter librum et nos intererit? nisi quia liber quidem ea, quæ semel in illum congesta sunt, bona fide semper seruat redditque, nobis, ut quæ accepimus continere possimus, iteranda sunt toties et subinde in animum inculcanda.

44 Complectitur sane locus hic duo, quorum utrumque per se, quando sit magnum, coniuncta certe plurimum in studiis laudis merentur. Horum alterum est, ut quæ didicimus in usum prompta habeamus et, ubicunque res postulat, parata. Plerosque enim uideas, qui, quando multa didicerint, multorum habeant memoriam; ubi proferendum tamen sit aliquid eorum, tum nihil succurrat eis, nihil queant meminisse. Adeo sciunt quidem, sed id ipsum scire se nesciunt. **45** Alterum est, ut ex eis quæ accepimus ipsi præter hæc inuenire aliqua possimus et conficere, quæ nobis asseramus nostraque esse queamus affirmare. Duo sunt autem, quæ præcipue huic parti profutura crediderim.

Horum unum est, ut certa quædam rerum capita habeamus, cuiusmodi sunt

uirtus, uitium, uita, mors, doctrina, ineruditio, beneuolentia, odium et reliqua id genus, quorum usus fere communis ad omnia et tanquam publicus sit. **46** Hæc crebro iteremus et omnia quæ didicimus, quantum fieri potest, certe quæcunque discimus ad ea redigamus, ut repetendis capitibus illis ea quoque, quæ ad ea redegimus, repetantur. Sic fiet tandem, ut omnia quæ discimus certa nobis præsentiaque et prope sub conspectu maneant.

47 Poterit autem persæpe uel exemplum unum uel una sententia in multa capita conferri, ut quod de ui illata Lucretiæ apud Liuium est: primum de pudicitia, quanti scilicet ea facienda sit, cuius damnum Lucretia morte putauit pensandum; post de pulchritudine, quantorum malorum ea sæpe sit causa, quantum etiam pudicitiae ab ea periculi sit; iam de morte, ut ea mala non sit habenda, quam Lucretia impudicæ uitæ prætulerit; hinc de libidine, quas clades, quæ bella ea mouerit; utque etiam ingentia mala magnorum sæpe bonorum præbeant causam, quando ex eo scelere populo Romano sit libertas quæsita. **48** Sententia itidem diuidetur, ut *Est uirtus placitis abstinuisse bonis*; ad uirtutis caput ducetur, dicit enim: uirtus est placitis bonis abstinuisse; ducetur ad caput boni: non omnia bona expetenda esse, quoniam placitis bonis abstinuisse est uirtus; ducetur ad caput abstinentiæ, quia abstinuisse placitis bonis est uirtus.

49 Secundum quod huic parti adiumento erit id est, ut in iis quæ discimus diligenter pensimque uerba omnia conferamus inter se et latiori quodam tractu explicemus. **50** Sumamus exempli gratia quod apud Vergilium est: *Optima quæque dies miseris mortalibus æui prima fugit*. Primum ‘optima’ inquit qualia sunt putanda bona humana, quando optima prima sint eaque nedum abeant, sed fugiant et semper peiorum expectatione torqueant, quæ etiam duriora uideantur necesse est ex meliorum, quæ præcesserunt, comparatione. **51** Sequitur ‘dies æui’, id est uita nostra, ea quam parui est facienda, si fugax est et optima protinus initio uelut in flore consumitur. Quæ potest autem esse felicitas in uita, quando qui fruuntur ea mortales nedum, sed et miseri sint? Hinc iam ‘miseris mortalibus’; quid ni miseri, quorum talia bona sunt, talis est uita quique morti obnoxii sunt? **52** Postremum est ‘prima fugit’; ‘prima’ ergo nondum usu cognita, non ulla perfunctione possessa, ut semper quæ sequitur, quantumuis forte per se bona, tamen melioris collatione dura uideatur. Fugit etiam, non dimittitur, non abire iubetur; quam fallax ergo, quam incerta, quam nequaquam nostri iuris aut arbitrii est! **53** Quod si quis latius ista et per omnes locos dialecticos fuderit, quatenus cuiusque natura capax eorum est, ingens utique copia et ad dicendum et ad inueniendum se præbebit. Quod quomodo faciendum sit, maius est quam ut epistola id capiat et copiose est a me ea de re in libris eis, quos de inuentione dialectica scripsi, disputatum.

54 Quisquis ergo prius id recte et cum cura tractauerit, præsertim si ratio-

nem dialecticæ inuentionis illi adiunxerit, ingens illi paratissimaque de omni fere proposita re disserendi facultas continget, modo ea ulla ex parte ad eas pertineat, quas didicit, artes. **55** Hocque pacto ueteres illos professores artium, quos Græci sophistas, id est doctores, uocabant, exercuisse se deprehendo, quantum ex Aristotele et Platone coniciere licet, atque ad eam eruditionem promptitudinemque dicendi peruenerunt, ut, de qua re audire quis uellet, proponi iuberent dicerentque, quandiu quantumque uideretur de eo quod esset propositum. **56** Sic Gorgias Leontinus, primus tam audacis cœpti autor, sic Prodicus Chius, sic Protagoras Abderites atque Hippias Eleus et instituti sunt et alios docuere. At id quod secundum feci multum iudicii parabit in iis, quæ discuntur, et nouas argumentationes nouasque sententias aut ueteres, sed quibus noua facies sit, inueniet estque eiusmodi, ut, si stilus ei addatur, statim exercere eloquentiam possit et ad bene dicendum aditum parare.

57 Sed hæc hactenus ut pro rerum conditione pauca, ut pro modo epistolæ multa. Ut enim Demetrio Phalereo uisum est in libro quem περὶ ἑρμηνείας, id est de explicatione, scripsit, epistola quæ grandior facta est non tam epistola dici debet quam liber, cuius initio sit salus adscripta. Verum id utcunque æstimari poterit, haud ponam equidem in magno discrimine. **58** Mihi statutum est aliquo modo, quocunque possum, studia tua iuuare; quod ipsum si non potero, ostendere tamen, ut me uoluisset intelligas. Quod uoluisset ut in multis quæ effectum exigunt parum est, ita in amicitia, cui pro effectum est animus, tale est, ut nihil plus exigere, nihil maius præstari possit.

59 Veni Heidelbergam, ut de meis etiam rebus certiores te faciam, postridie Calendas Maii. Excepit me episcopus dominus meus benigniter et omnibus humanitatis beneuolentiæque officiis cumulatissime prosequitur. Vide ineptiam meam, quaeso, uel, ut uerius dicam, stulticiam: constitui discere Hebraice, tanquam non satis temporis et operæ in pauculis iis Græcis, quas scio, mihi perierit. **60** Consequutus sum præceptorem quendam intra paucos annos ad fidem nostram conuersum, cui Hebræi etiam in omni laude eruditionis disciplinarumque suarum primas deferebant et quem præcipue solebant doctoribus nostris opponere, si quando ad disputationem de fide uocarentur. Hunc episcopus mea causa domi suæ alendum suscepit. Experiar quantum potero; spero fore, ut aliquid efficiam, et forte uel ob id ipsum efficiam aliquid, quia spero.

61 Ioannes Rincus narrauit mihi acerbiores casum tuum, quem pertulisti ea parte, qua minime uoluisses scire. Dolui nescire an uicem tuam an illius improbitatem; dolui tamen et elegis, aptissimo talibus querelis carmine, dolorem tuum prosequutus essem, si modo tam quietus animo compositusque fuisset, ut potuisset ad scribendum aliquid coegisse manus aut mentem.

62 Oro te, mitte ad me aliquid ex iis quæ ad canendum composuisti, sed

quod accuratum sit et cum laude ostendi uelis. Habemus et hic cantores, apud quos crebram mentionem tui facio. Eorum magister nouem et duodecim etiam uocibus canendos modulos componit, sed nihil suorum audiui quod tribus aut quatuor uocibus caneretur, quod magnopere placeret mihi. Nec ego tamen animum meum iudicii loco pono; potest enim fieri, ut meliora sint quam ego possim intelligere.

63 Vale et me tui amantissimum tibi persuade. Saluere iubeas meo nomine ornatissimum doctissimumque uirum magistrum Ambrosium Dinter, Nicolaum item Hagam nostrum, humanissimum uirum magistrum Iacobum Crabbe uicinum tuum. In primis uero toto animo deditissimum tibi Ioannem Rincum suauissimum adolescentem meis uerbis saluta. **64** Versiculos quos ad te misi, postea recognoui deprehendique in *Anna matre* tres aut quatuor mendas, quod uitio impressorum permutatae sunt literae; eas castigauit dedique ea gratia hunc ad te codicem, ut et quod huius apud te est emendes. **65** Hunc autem cum literis da operam, ut reddantur Adam Iordano canonico regulari ad sanctum Martinum Louanii. Iterum optatissime uale.

Datae Heidelbergae septimo Idus Iunii anno 84.

Diligenter me et loquacissime fac de omnibus rebus tuis certiore per hunc ipsum, qui has tibi reddet.

De tekst is gebaseerd op A; het apparaat biedt de belangrijkste varianten

S 174v-181v B [A II]v-[A4]r M c7r-e2v A II 192-201

7 quod optimum censeam B: quod optimum censeo MA 11 possunt MA 12 ratione - ducaris A contingant A: contingit M 13 expetenda A 14 perinde ut B: proinde et MA 16 praepositus BMA

19 sordidis A 21 collocatur] colatur MA 22 epistola MA 26 accepimus A 32 percepit] percipit S: precepit M 35 si quod erit cuius intellectus S: si quid erit ubi int- A: si quid erit int- M 41 Salustius BMA: Quintilianus S 42 percipimus S 53 in tribus libris A: in sex libris BM 54 ea ulla ex parte] ea res illa ex parte BMA 55 Hocque] hoc quoque S se om A. sed in argumento addit (II 204) 56 sunt om. BMA 57 nimis multa BMA 58 possum om. S 60 quia spero] quia spero fore S 61 elegiis A

62 ostendere S 64 huius quod apud te est BM: huius quod apud te est exemplar A 65 Hunc autem] Haec A Idus] Kalendas S reddet] reddat A

Ep. 39: Rodolphus Agricola Ioanni fratri S.P.D.

1 Misi fratrem nostrum Henricum in patriam. Cupiit enim ipse eo proficisci, postquam nunciatum nobis est de morte sororis nostrae. Doleo grauius et aegre fero casum illum, ut par est quia soror erat, tum quod multum ingenium moresque eius, si uiuere potuisset, placebant. Nunc quia Deo aliter uisum est, querelae omnes molestae sunt et superuacuae; et cum necessitate deliberandum est et ferendum, quod res cogit.

2 Quod ad res meas pertinet, ueni Heidelbergam expectatus omnibus et

expetitus humanissimeque exceptus sum a domino Vormatiensi, qui me summa benignitate et mansuetudine prosequitur. Facio quicquid mihi libet; eo uenio ago quiesco, prorsus ex meo arbitrio. **3** Sed nescio quo pacto hic tam inuitus et prorsus contra animum meum sum, ut non uidear mihi tota uita ullo loco fuisse, cum quo minus mihi conueniret aut in quo ægrius degerem, quam hic sum. **4** Difficile est mihi seruitutem discere iam increscente ætate; et quamuis seruitus nulla a me exigatur, tamen nescio an eo grauius onus incumbat mihi, quod necesse habeo quam alius mihi remittat, eam mihi ipsi imperare; et ipsa me libertas in grauiorem seruitutem adducit. Deinde semper quasi Horatii illud per os mihi reddit: *Patriæ quis exul se quoque fugit?* **5** Assueram iam regioni nostræ et illa etiam mihi uidebarque iam mihi quietem aliquo loco circumspicere et uitam aliquam in partem collocaturus esse. Nunc reuulsus iterum et eo perductus, ubi omnia fere noua aut ignota mihi, et rursus uelut de integro uita est ordianda et ea uita, in qua non mihi uideor permansurus. **6** Ita huic etiam me assuefaciet, adhuc tamen non potuit, et magis me inquietum reddidit mora quam composuit. Forte mollientur ista tempore, et dies sicut omnibus omnes.

Ita quicquid huius rei perferendum est mihi, fratris causa perferam oportet, cuius rebus possum hac uia maxime consulere. **7** Est in domo ampla satis et familia numerosa, in qua nihil non ignoscitur ei; et ut ita ne fiat ab omnibus, petiui; et tamen in gratiam meam plus illi sæpe quam uellem permittitur. Satis studiosus est et ingenio satis prompto et expedito. **8** Si modo probum et modestum esset et tam honorem bonamque existimationem hominum cuperet, quam inanem et stultam ostentationem cupit. Potest tamen fieri, ut hæc usu et ætate leniantur; nam ut tollantur, uix audeo sperare.

9 Tu quomodo ualeas et qua ratione res tuæ agantur, cupio scire. Fac uigiles, oro, si quo modo posses aliquid inuenire, unde tibi uitæ præsidium esset. Nam fauorem principum ut mereri, sic multo magis tueri laboriosum et multæ operæ est, ut scis. Deinde etiam res per se anceps et lubrica et quam persæpe fortunæ magis quam meritis imputare possis.

10 Coloniae quum essem, ad cœnam semel uocatus sum a Vastardo hospite domini Uconis. Video adhuc non satis eum posse rusticum illum pudorem, quem apud uos didicit, exuere. Et de ea re querelam etiam domesticorum inter se, quum abesset ille, audiui, quanquam ambagibus loquerentur et crederent non intelligere me, quam rem agerent. Fac me de rebus tuis certiore.

11 Vale. Illustribus dominis obsequium meum commenda. Magistrum Hiccium meo nomine et benignissime saluta et suauiissimam fœminam hospitam tuam G. Etiam atque etiam uale.

Datae Heidelbergæ x Calendas Augusti anno LXXXIII.

12 Plinius noster plurimam salutem tibi dici iussit. Sumus adhuc contuber-

nales. Palatinus alit ei duos equos, et habet salarium centum aureorum quotannis. Est industrius et gratus principi et omnibus aulicis; et qui, ut nunc usum prompti et prudentis iuuenis præstat, ita spem magni uiri promittit.

A II 215-6

Ep. 40: Rhodolphus Agricola suo Adolpho Rusco S.P.D.

1 Cupiebam ad te uenire, quemadmodum constitueram, ut et desiderio tuo satisfacerem simulque eadem opera explerem animum meum et Græcam bibliothecam, quam audio Basileę esse, uiderem. Sed in uetere prouerbio est: inter offam et os multa interueniunt; quo minus mirandum erit accidisse mihi, quod ab hoc instituto mentem meam mutaret. **2** Primum dominus meus ab hac profectione auersiores præbet aures, quod arbitratur, si illo ueniam, non facile fore, ut rursus inde diuellar. Deinde uia longior et hyems pro foribus, tempora turbidiora, breuiore dies et iter in dies impeditius; que quum per se grauia sunt, tum certe duplo triploque etiam grauiora mihi, id est homini quieto et umbris assueto. **3** Postremo spero futurum, ut intra non ualde longum tempus huius itineris aliqua mihi commodior ratio contingat, quo equiore animo patiar nunc hanc me spem frustrari atque meum hoc infringi desiderium, quum mihi persuadeam fore (inaniter fortasse, sed persuadeo tamen), ut hoc damnum animi mei post uberiori uel fructu pensem uel saltem uoluptate. **4** Ergo ferendum est et, quod ueteri precepto iubemur, tempori parendum et e rerum conditione sumendum consilium.

Mitto ad te uersiculos quos superiori hyeme per otium feci, non bonos hercule nec Musarum dignos nomine. Qui possem enim? **5** Aut unde tantus laboris amor Musis, ut immenso propemodum itinere e Parnaso in Phrysiam, hoc est ad ultimos rerum nature terminos et extra solis, ut ita dicam, coelique uias, se conferrent? Qualescunque tamen erunt, tu uidebis. Ego, quod instituto meo sufficit, uersiculos exhibeo.

6 Edillia duo sunt, quorum prius, ut quam modestissime inscriberem, Annam matrem uocaui. Habet enim laudes diuę Annę, cui iustissime ex omnibus, quibus Annę nomen contigit, materni cognominis uenerationem tribuere uidemur. **7** Alterum edillium epicedion, id est funebre carmen, continet Mauritii comitis Spiegelbergi. Is e collegio sacerdotum summę ecclesie Coloniensis erat, uir in extrema eaque longa senecta ad ultimum usque spiritum litterarum studiis deditissimus. Versus faciebat, qui, qualescunque erant, ipse certe uirtutibus suis et studiorum amore dignus erat, ut optimi et essent et uiderentur. **8** Me quoque pro nescio qua opinione, quam pro litterulis meis acceperat, benignius impensiusque quam pro suis aut meis fortunis prosequabatur. Reddidi ergo meritis eius hoc quod maximum potui,

inditium scilicet memoris gratique animi et nomen eius ad posteros proferre cupientis. **9** Quod quidem potuisse ut ingentis felicitatis implet uotum, ita uoluisse fortasse poterit beneuolentię offitiis satisfacere uideri.

Oratiunculam quam Wormatię in conuentu sacerdotum dixi superioribus diebus, eam doctissimo uiro domino Thomę Wolfo misissem, uerum nondum uacauit mihi, ut eam recognoscerem et excriberem. **10** Dabo operam, ut quam primum repurgatam eam perferendam ad illum curem, addamque Mycillum Luciani, quem hac ęstate e Gręco conuerti, ut ei damnum istud temporis huius uelut fenoris accessione resartiam. Oro, ut humanissimo homini me diligenter commendes dicasque ornatissimis uerbis meo nomine salutem.

11 Tu, queso, si quid uetustorum librorum et uulgo ignotorum in uestris regionibus inuenis, facito me certiozem. Quod si ad te possem uenire, circuiremus omnia et omnem bibliothecarum puluerem excuteremus. **12** Nunc si quid ad me perferetur, quod tamen non arbitror (unde enim aut quomodo huc?), sed si quid perferetur, effitiam, ut scias, prestaboque, ut neque hac in re neque alia quauis, cuius intra me facultas erit, aut desideres offitium aut beneuolentiam requiras. Vale.

Datę propere Heidelbergę Kalendis Octobris anno LXXXIII°.

S 208v-210r

1 est *Hartfelder*: esse *S* **2** longior *Hartfelder*: longiorem *S* **3** patiar *scripsi*: patior *S* persuadeo *scripsi*: persuadere *S* **10** ęstate *Hartfelder*: estatę *S*

Ep. 41: Rhodolphus Agricola Ioanni Reuchlin S.D.

1 Ἐγραψάς μοι, ὡς τῇ δευτέρᾳ ταῖν σου ἐπιστολαῖν κατὰ τὸ τοῖς ῥήτορσι εἰθισμένον πρότερον ἀποκρίνωμαι, ἀκούειν μὲν σε ἐπαγγέλλεσθαί με τὴν ἀρετὴν, τὸ δὲ πρῶγμά σοι οὐχ ὁρᾶσθαι. **2** Πιστεύω γε ταῦτα λέγοντί σοι, ἀλλὰ, εἶπερ οὕτως ἔχει τὸ ἀληθές, λόγων μὰ Δία καὶ κενῶν δὴ ἀκήκοας ῥημάτων. Οὐτε γὰρ ἐπαγγέλλομαι τὴν ἀρετὴν οὐτε δυναίμην ἄν' πῶς γὰρ ἦ πόθεν; **3** Καίτοι ἡγοῦμαί σε τούτων ἢ τοιούτων τινῶν ἀκούσασθαι λόγων, ἀλλὰ ὑπὸ τῶν ταῦτα μὲν ἀντὶ ἐμοῦ τε καὶ ὑπὲρ ἐμοῦ λεξάντων, πρὸς τοῦτο δὲ ἦτοι διὰ τῆς εὐνοίας τῆς πρὸς ἐμὲ ὁτιοῦν εὖ λέγειν με προηρημένων ἦτοι διὰ τῆς τῶν πραγμάτων ἀγνοίας ἐσφαλμένων. **4** Ἐγὼγε περὶ ἐμαυτοῦ οὐδὲν οὐτε γενναιότερον οὐτε λαμπρότερον ἄν ἐπαγγέλλεσθαι τολμῶμι οὐδέ, ὦ Θεός, βουλοίμην. Ἀλλὰ πρὸς ταῦτα γε εἴ τι βέλτερον ἐδυνήθην ἄν, νυνὶ κατὰ τὴν τραγωδοῦ γνώμην "βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν βαρβάροις". **5** Χρὴ γὰρ οἶμαι τάληθῃ λέγειν, ἄλλως τε καὶ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν ἀλήθειαν περὶ αὐτῶν ἐνδειξάντων. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἄλῃς, καὶ ἄγαν ἔτι, κατὰ τὸ δυνατόν μοι Ἑλληνιστὶ ὡς πρὸς τὰ σὰ Ἑλληνικά τὰ δὲ λοιπὰ τῇ ἡμετέρᾳ τε καὶ γνωρι-μωτέρᾳ φωνῇ ἐμοί γε ἄμεινον γράφειν.

6 Postulas a me, uir doctissime, uti litteras ad te dem, idque prope conuicio a me efflagitas; ego contra ad dandum cunctantior sum. Sapimus uterque, tu quod quicquid est hoc studiorum meorum, mauis tuo iudicio quam aliene credere predicationi; ego quod haud temere mihi uideor committere debere, ut iudicium tuum subeam hominis tam multiplicibus disciplinarum litterarumque ornamentis expoliti. **7** Quarum rerum abunde locupletes testes tuae mihi litterae fuerunt. Gaudeo (ita me Deus amet) uicem tuam et quum animi naturaeque tuae felicitati tum uero inprimis fortunis Germaniae nostrae gratulor, quam, si unquam, nunc aliquando expergefieri oportebit et ab hac barbarie, qua tot iam seculis uelut stupido sopore uel potius ληθάργῳ τινί oppressa tenetur, excitari.

8 Quod autem eruditissime simul prudentissimeque sententiam tuam de litteris Hebraicis ad me perscribis, facis tu quidem humanissime. Credo etiam uera te dicere. Quid faciam tamen, si aliud mihi uidetur? Scis enim *quot homines tot sententiae*, ut in rebus humanis persepe in mentem mihi ueniat dubitare, sitne uerum id quod priscis nonnullis uisum est, esse id optimum in eis quod sit animo cuiusque gratissimum. **9** Itaque mirum in modum sententia ea Greci poetae mihi probatur hac in parte: οὐνεχ' ὕπερθεν ἐσθλά τε καὶ τὰ χέρεια θεῶν ἐν γούνασι κεῖται, Μοίρης εἰς ἐν πάντα μεμιγμένα. Καὶ τὰ μὲν οὐ τις δέρκεται ἀθανάτων, ἀλλ' ἀπροτίοπτα τέτυκται ἀχλύι θεσπεσίῃ κεκαλυμμένα, τοῖς ἐπὶ χεῖρας οἷη Μοῖρα τίθησι, καὶ οὐχ ὁρόωσ' ἀπ' Ὀλύμπου ἐς γαῖαν προίησι· τὰ δ' ἄλλυδις ἄλλα φέρονται, πνοιῇ ὥς ἀνέμοιο. **10** Itaque adducor, ut putem satis iustam causam mihi esse, quare debeant hec litterae mihi placere, hoc ipsum quod placent. Ut tamen scias quanquam non recte, non tamen sine ratione me errare, puto uos magnos uiros, qui clarum uobis splendidumque ex illustrioribus studiis parastis nomen, etiam sine his litteris facile rationem uitae uestrae posse reddere. **11** Quae quidem si desint uobis, non magnopere desiderentur, sin assint uero, magne laudi dentur; accessionem tamen quandam et uelut appendicem clariorum studiorum minores has artes et esse uultis et estimari. **12** At ego qui mihi sterilem hanc, ut ita dicam, arenam excolendam sumpsi, nisi aliquid amplius quam uulgus solet coner, quid erit quo a segnitie nomine hec mea studia defendam? Itaque si minus in uno quouis eorum praestare possum, numero me tuear oportebit.

13 Et hec causa mihi communis forte cum multis est; id quod dicam proprie meum est: reliquas litteras aliis didici. Cupiui enim pro uirili mea, si qua possem, litterariae reipublicae patriae nostrae prodesse. **14** Quod nisi spectassem, erat mihi eadem que omnibus uia et ad res parandas uberior et ad nominis claritatem illustrior et ad hominum commendationem gratior. Has autem mihi discam. Statui enim senectutis requiem (si modo ea me manet) in sacrarum litterarum perquisitione collocare. **15** Quum itaque necesse habeam tunc libros eos legis intente pensiculateque lectitare, uideor mihi eadem opera

et litteras Hebraicas discendo eos legere et legendis eis Hebraice discere posse, simulque τὴν ιδιότητα ἐκείνου τοῦ λόγου μυστηρίοις πολλοῖς γέμουσαν pernoscere.

Basilius quoque noster, quem deterruisse te scribis, acriter me incitavit, secutus tamen fortasse impetum meum et calcaria, ut dicitur, currenti subdens. **16** Quin tu quoque, qui contraria sentis, nescio an acerrimis me facibus extimules; turpe namque fuerit mihi uel nolle id uel non posse percipere in hoc studiorum otio, quod tu tantis tamque diuersis districtus studiis discere potuisti.

Basilius, de quo scribis, in patria est. Fuit mihi arctissima cum eo familiaritas. Nuntius interpellat. Vale.

Datae Heidelberge v Idus Nouembris.

S 207r-208v A II 179-81 Le-Se 228-30

3 τούτων A: τοῦτων S LeSe εὖ λέγειν scripsi: εὐλέγειν LeSe **9** πάντα SA: ὅπαντα LeSe κεκαλυμμένα SA: κεκαλυμμένα LeSe τοῖς ἐπὶ SA: τοῖς <δ'> ἐπὶ LeSe πνοίη (= πνοίη) SA: πνοίης LeSe

Ep. 43: Rodolphus Agricola Alexandro Hegio suo salutem dicit.

1 Non facile dixerim, quantum mihi uoluptatis littere tuę attulerunt, quum quod tuę, id est charissimi mihi hominis, erant, tum quod intelligo quotidie politioem te limatioemque fieri; et summam in spem adducor aut tuo ductu, tuis monitis et institutione aut nullius preterea uiribus cultiores litteras in Germaniam peruenturas et arcem aliquando occupaturas. **2** Ostendi eas domino Vormaciensi, qui itidem ut ego Germanie nostre spei gratulatus est atque *Macte uirtute*, inquit, *sic itur ad astra*.

3 Quod petis, ut Luciani Mycillum, quem Latinum feci, tibi mittam decemque tuo illum nomini, utrumque, si non petisses, etiam facturus eram, sed uereor, ne tam celeriter illum tibi mittere queam. Nondum recognoui aut e prima sceda illum repurgavi, adeo ne respexi quidem, postea quam traduxi. **4** Occupant me studia domini, quanquam parum, quia parum uacat ei propter multitudinem negotiorum, quibus quotidie distinetur; deinde nonnihil temporis absumit mihi, quod prelego publice, tametsi id ipsum satis suspensa peragam manu. **5** Est auditorium mihi, ut hoc loco, satis frequens, sed tamen sunt eiusmodi fere, qui propensius cupiant hęc studia quam commodius possint. Maxima pars magistri sunt aut scholastici, ut nos dicimus, artium, quibus necesse est omne tempus illis suis cauillationibus impendere. **6** Angustissimum et uelut subsiciuum diei fragmentum quoddam in hęc studia patet illis; quo fit, ut ipsi minus possint et ego segnius coner. Ergo hęc quę dico quamquam leuiter quidem, occupant me tamen.

7 Accedunt preter Latina et Gręca, quę mihi quocunque possum modo

tuenda sunt, quanquam et non nihil damni in eis me facere intelligo—sed accedunt ad hęc, ut dico, studia Hebraicarum litterarum, quę mihi nouum et plenum molestie negotium exhibent, ut mihi uidear cum Anteo luctari et multo plus laboris in his, id quod minime arbitrabar futurum, quam in Gręcis exhaurire, nisi forte tamen aequiore animo preteritorum meminimus laborum quam pręsentes subimus. **8** Verum utcunque sit, decretum est persistere; primum quia coepi, ut constantia tuear errorem; deinde quia in Gręcis, in quibus quantumuis parum effecerim, possimus tamen affirmare neque opere me neque impensę poenitere. **9** Quia in his ergo uoluptas maxima, quam capiebam et adhuc capio, deflorescit nonnihil et eo ipso fortassis ad fructum tendit, putauit mihi rursus animum nouis quibusdam studiorum illecebris excitandum. **10** Ad hęc puto mihi illustriori aliquo peruincendum esse, ut, quod sterilia hęc litterarum studia tota uita consector, iudicio uidear id, non segnicia facere.

Sed ut, quod uerissimum et perinde rectissimum esse puto, dicam, destinaui senectutem meam, si modo me manet senectus, studio sacrarum litterarum uideorque mihi una opera nunc ueteris etc. **11** Nosti enim stomachum meum, ut nequeam sectari barbariem impuritatem horrorem eorum, qui nunc omnia occuparunt. Nosti contra quoque stomachum illorum, ut clament, ut insaniant et contumelię ducant loco, si quis audeat scita illorum conuellere et conari docere pueros se superuacua, deprauata quęque senibus sibi rursus dediscenda sint didicisse. **12** Possunt tamen hęc facere, ut deberem; ut desistam, non poterunt etc.

Vale. Honestissimis uerbis salutato meo nomine hospitem tuum magistrum Richardum et modestissimam foeminam coniugem eius.

13 Datę praepropere Vormacię tertia septimanę. Sic uisum est mihi uocare, quod nos uel barbare ‘feria secunda’ ‘feria tertia’ uel ἑθνικωτερω̃ς ‘Lunę’ ‘Iouis’ ‘Martis’ ‘Mercurii’ dicimus et cetera.

De tekst is gebaseerd op F; het apparaat biedt de belangrijkste varianten

S [220G]r-v *F* A4v-A5v *B* C3v-C4r (*ab* 5 Est auditorium *usque ad* 7 occupant me tamen; *ab* 10 Sed ut quod *usque ad* 12 non poterunt etc.) *M* e2v-e3v *C* f1v-f2v *A* II 185-6
7 uidear *SMCA*: uideatur *F* futurum] *om.* *MC* 10 et] *om.* *SMC* 11 barbariem] barbarorum *SMCA*

Ep. 44: Rhodolphus Agricola Ioanni Reuchlin Phorcensi S.

1 Quum Plinius meus uel noster potius (quid enim debeo non commune utrique nostrum putare, preter inscitiam meam, et eum pręsertim, quem quantum mihi longus usus familiaritasque uite conciliauit, tantum tibi studia preclara uirtutesque deuinxerunt tuę)— **2** is ergo cum ad te proficisceretur,

non potui sine meis ad te litteris eum dimittere, non quo certa aliqua aut digna causa esset scribendi, sed ut memorem me tui perspiceres, hoc est ut tantum scriberem, quanquam hoc ipsum scribere, tali presertim homini cuiusmodi te censeo, αὐταίτιον ἑαυτῷ ἐστὶν καὶ αὐτάρκη ἔχει τὴν πρόφασιν αἰ.

3 Audio duxisse te uxorem; quod ut felix faustumque tibi sit eueniatque, uotis omnibus precor, laudoque sententiam tuam et uehementer (ita me Deus amet) probo. Ipse quoque in priori etate id facturum me destinaueram, sed posteaquam iam incepti diligentius me ipse introspicere, auersus sum ab eo consilio; **4** non incommodis rei uxorię, quę multi κακότεχνοι multis uerbis persecuti sunt, sed deterruit me potius genus uite meę et animus leuissimis etiam curis impar καὶ φιλήσυχόν τι τῆς φύσεώς μου ἢ γε μάλλον ἀπραγμοσύνη καὶ ὡς ἀληθέστατον εἰπεῖν βαθεῖα τις ῥαθυμία παντὸς τοῦ βίου. **5** Quid enim necesse est mihi uitia mea speciosis circumdare nominibus? Itaque fortem te felicemque hoc ipso instituto tuo iudico. Tum ut pro hac ipsa fortitudine tua in reliquum par tibi respondeat foelicitas, id quantum quicquam mihi, tantum tibi, doctissime, humanissime, opto atque semper optabo.

Implerem chartam, sed nuntius interpellat. Vale.

Datum pridie Nonas Februarias Heidelbergę.

S 206v-207r A II 181 Le-Se 233-4

2 πρόφασιν S 3 tibi om. S 4 βαθεῖα om. A

Ep. 46: Rhodolphus Agricola suo Adolfo S.D.P.

1 Respondi litteris tuis, itidem litteris doctissimi hominis Petri Scotti, quas litteras arbitror tibi redditas esse. Cras cum domino meo proficiscar Wormati-am; tertia aut quarta post Pasca reuertemur. Proinde si ex itinere conuenire me uoles, despicias, qua proficiscaris.

2 Hos libros si in mercatu Francouordię apud bibliopolas inuenies, eme mihi, queso (curabo tibi, ut commodum erit, referri pecuniam): L. Columellam de re rustica cum aliis illi adiunctis, Cornelium Celsum de medicina, Saturnalia Macrobiani, opera Statii cum commentario et Silium Italicum; aut omnes hos aut quos inuenis. **3** Quod si emes, dabis eos ministris domini mei perferendos, qui diuertuntur domi telonearii, eo loco quo ego, quum Francouordię essem, diuertebam.

Ego, carissime Adolphe, libere et prope licenter opera tua utor. Recte id necne fatiam, in tua humanitate positum id erit. **4** Proinde enim, ut tu id accipies, ita ego me bene aut secus fecisse iudicabo. Spero futurum, ut intra tertium aut quartum mensem domi tuę te uideam; qua uero aut quomodo, commodius coram tibi, si adesses, dixero quam possem litteris committere.

Vale.

Date prepropere Heidelberge anno 1485 Palmarum die.

S 211r-v

Ep. 47: Rhodolfus Agricola suo Adolfo Rusco salutem plurimam dicit.

1 Libros quos emisti mihi, eos accepi; pulchri sunt et exacti. Itaque gratias tibi quam possum maximas pro illis ago, quia tu nihil aliud uoluisti quam ut gratias pro eis agerem. Ego tamen neque ea conditione neque expectatione tibi, ut emeris, iniunxi. **2** Itaque posthac uel partius uel forte liberius utar beneficentia tua, proinde ut uidero mihi, quod hoc me beneficio tuo oneraui, cecissey. Idque dico non tuo nomine, sed meo; de tua enim benignitate, quin rectissime mihi cedat, dubitare nec debeo nec possum. **3** Adeoque me ipsum uel ingratissimum animi condemnem, si, cuius beneficentiam non recusem, de eius animo aliter atque de optimo atque beneficentissimo mihi persuadeam, quumque factis gratias agendas putem, de facientis animo, ex quo tota facti existimatio pendeat necesse est, aut ambigam aut non honestissime credam. **4** Sed ego, quemadmodum uidero euenire materiam aliquam mihi, qua gratiam tibi, et si non referre, habere tamen me possis intelligere, sic audentior posthac ero, ut liberalitatem tuam euocem, aut cunctantior, ut mecum onerem pudorem. **5** Quod autem presens rerum conditio mihi permittit, gratias ago tibi, utque ex animo agere me, hoc est non agere modo, sed multo uberiores habere perspitias, quibuscumque rebus potero, nitar atque contendam.

6 Vir prestantissimus hic Guillelmus Raimundus, qui has tibi litteras meas reddet, is est de quo, nisi memoria me fallit, Wormatię tecum locutus sum, quem dixi audiuisset me Louanii professum esse, post uenisse Coloniam illicque docere. **7** Quumque illinc decederet, ut adeat Italiam, reddidit mihi litteras cuiusdam Coloniensis ciuis, ornatissimi hominis et summa mihi familiaritate deuincti, qui amplissimis eum et honestissimis uerbis mihi commendauit, quamquam id frustra fuerit. **8** Quorsum enim commendare mihi quenquam, qui totus aliena commendatione nitar necesse est? Cupiit, ut cum domino meo Wormatiensi posset in comitatu eius adire urbem; quod ipsum dominus propter conditionem rerum suarum necesse habuit illi negare. **9** Itaque cum statueret secundum uiam fluminis Rheni iter facere Argentinamque uenturus esset, nolui deesse neque tibi offitium meum, quin ad te litteras darem, neque illi, quin qua possem illum tibi cura commendarem.

10 Homo est, ut audio, doctissimus, omnium linguarum (Latine, Gręce, Hebraice, Caldaice, Arabice et nescio an omnia numerauerim) peritissimus; preterea theologus philosophus poeta et, ut in summa dicam, unus in omnibus et omnia in uno, quem ego profecto gauisus sum contigisse mihi, ut

uiderem. **11** Nam ut consuetudine eius liberius uterer, angustia mihi temporis ereptum est. Hunc, quia Italiam petit (quod non difficile tibi erit), iuues oro, ut comites aliquos itineris inueniat, quo tutius id commodiusque perficere possit; sicque tractes eum, ut ille se humanissimo homini et ego amantissimo commendatum illum intelligere possimus. **12** Quod a tua munificentia nequaquam crederem petendum, nisi tantum fauerem laudibus et eruditioni doctissimi hominis, ut illi etiam quę certa parataque apud te erunt, tanquam dubia et differenda precibus meis impetranda putarem.

Doctissimo uiro Petro Scotto, item Thome Vulfio honestissimis et amantissimis uerbis meis saluta. Vale.

Datę Heydelberge Idibus Aprilis anno 1485.

S 210r-211r

Ep. 48: Rodolphus Agricola Ioanni fratri suo salutem.

1 Reddidit mihi literas tuas, cui eas dederas, Aennius dominus tuus Vormacię. Coactus enim fuerat manere illic et quiescere quindecim aut amplius dies, quod unum illi et, si recte memini, sinistrum genu intumuerat. **2** Itaque quum ad sacrum Paschę diem cum domino meo illuc uenissem, allocutus sum eum sæpius et curaui, ut dominus dissimulanter inuitaret eum, quamquam tamen antea, quis esset, occulte domino dixissem. **3** Postea quum dominus noster orator comitis Palatini ad urbem proficisceretur cum sedecim equis et ego essem una, allocutus sum eum in urbe sanum et bene habentem.

4 Fuimus in itinere Ferrarię, sed parum mansimus. Venimus enim decima nona hora et reliquum exegimus ibi. Mirum est, quomodo omnis ager Ferrariensis qui circa Rodigium erat Venetias uersus uastatus sit. **5** Villę omnes dirutę et exustę, arcum in quo ferę principis erant totum uastum, ferę omnes consumptę, arbores desectę, murus eius subuersus, monasterium Angelorum et Cartusia magna ex parte desolata, arbores omnes in uia Angelorum excisę, plateę Ferrarię confractę adhuc et plenę multis locis luto et fimo. **6** Mortua sunt Ferrarię partim fame, partim pestilentia, partim casibus bellorum plus quam quindecim hominum milia.

N. noster allocutus est me cum summa cupiditate et gaudio et iussit tibi plurimam salutem dici. Adhuc est illi uetus consuetudo quę fuit cum Diamanta tua. **7** Ea uidua est facta; ipse docet filios. Dominus Theophili, Diotesaluus, Aloisius Tita omnes mortui sunt. Romę Ioannes Plinius noster est in contubernio cardinalis ad Vincula; assecutus est plus quam quadringentos aureos annuos ex beneficiis. **8** Pater eius hac æstate est mortuus, nouerca triennio ante.

Spero circa nundinas nostras Groningenses uenturum me in patriam. Quod si non potero, ad festum Paschæ sequens haud dubie ueniam; quod et mallet et mihi commodius esset.

9 Honestissimæ fœminæ Gertrudi tuæ meo nomine ornatissimam salutem dices et sorori eius nobili; et præstantissimæ fœminæ dominæ tuæ obsequium meum com-menda. Vale.

Properanter scriptum Romæ secunda septimanæ ante diem Corporis Christi anno LXXXV.

A II 219

5 arcum] Barcum *Agricolam scripsisse puto* 6 fame *Waterbolk: famæ A* 9 septimanæ *Allen: septimana A LXXXV Allen: LXXX A*

Ep. 49

1 Reuerendissime presul, primum in commune gratias agimus Deo de incolumitate, qua accepta uisi sumus et nos ipsi ex parte melius habere; sollicitos nos fecit, quod uisus es nobis nescio quid querens discessisse. 2 Deinde quam uberrimas possumus gratias agimus humanitati, quod tanta nedum diligentia, sed sollicitudine quacunque potes consulis saluti rebusque nostris. Nuntius reddidit quinquaginta aureos, quos illi dedisti domino decano. 3 Sunt nobis, si uiriles quisque conferre uelimus, non minus CL aurei, quos abunde suffecturos nobis speramus.

Quando erit, ut te sequamur, difficile dictu est. Dominus comes optime ut nunc ex nobis habet, proxime, ut mihi uideor, ego, tertio loco decanus est. 4 Omnes tamen intra linteos iactamur; hæc iacens in latere tibi scripsi tantumque abest, ut de itinere quicquam tibi promittere queamus, ut sit non satis uirium cuiquam nostrum, quo ingredi constanter per cubicula possimus. 5 Medicus omnia secunda pollicetur. Dominus decanus commendat bullas et scripta et sarcinulas.

Videbone te iterum, uir carissime? 6 Cupio adhuc uiuere, non ut uiuam (ita me Deus amet), sed ut meliore morte defungar; deinde ut conspectum tuum liceat mihi adhuc intueri. Quod si mihi contingat, nihil ultra cum Deo paciscar pro uita.

7 Perpetuum salue et uale, lux et columen uite mee, et Deum, quantum potes, pro me ora.

III Augusti Tridenti ex lectulo, ut potui.

(*primum*) S 203v-204r; (*alt.*) S 204v-205r; *orthographia primum S ostendit*

1 Reuerende *alt. S* 3 optime *om. alt. S* 6 ut uiuam *scripsi: tam S: ut diutius uiuam post amet coni. Hagen*

Ep. 50

1 Salue, reuerendissime pater. Dominus Iohannes Richenstain ab urbe aut proxime Senis ueniens, quia se affirmabat intra proximos dies Spire futurum et celerius quam nos possimus aut per rationem ualetudinis nostre sperare

audeamus, has ad te litteras dedi, ut quam primum de rebus nostris, quo loco essent, fieres certior. **2** Quum hec scriberem, decanus et ego paulo firmiore ualetudine eramus, hoc est caput e puluino sustulimus et deambulare per domum coepimus, sed dubii tamen et ancipiti robore, ut quibus quotidie tantum timendum sit, quantum sperandum et exacta cura atque arcissima temperantia quotidie sit cum egritudine depugnandum.

3 Dominus comes de Eberstein peius adhuc habet et lecto adhuc affixus est. Locuti sumus cum eo, uidereturne, ut maneremus et expectaremus, quousque rectius et ipse ualeret, et una abiremus, an, quia uideremus coelum hoc loco pestilens esse nec speraremus fore, ut hic manentes confirmari possimus, melius crederet, ut nos, qui aliquo pacto possemus, quamprimum hinc nos diuelleremus, ipse, ubi commodum esset, nos sequeretur. **4** Ne enim ulla re prodesse nos illi posse et esse sufficientia ministeria ei tantaque mora nostra impensas fieri maiores; dominum decanum impensas in medicum et pharmacopolam et hospitem ad diem abitus nostri persoluturum; **5** deinde, si quid pecunie reliqui sit quod illi supra rationem impensarum itineris nostri relinqui possit, id illi relictum iri, sin minus, esse dominum Georgium Nothaft, cuius necesse esse illum uti benignitate, uti nos omnes oporteret, si paulo diutius hic maneremus. **6** Visum est itaque hortatusque est, ut, quam primum res nostrę ferrent, abiremus; id autem intra diem aut duos, nisi quid aliud (ut multa solent) eueniat, facturos nos spero. Sed necesse est lento itinere aut pigro potius nos proficisci, ut iter cum ratione ualetudinis nostrę decidamus.

7 Dominus T. Arndes et Eustachius Senis sunt. Cardinalis Fuscarus diem suum obiit. Causa Ursinorum et Columnensium poscente pontifice pactione interposita indutiis trahitur et iuditio de ea consentientibus in id partibus cognoscetur. **8** Dominus Georgius Nothaft summa qua potest comitate et beneuolentia non solum prosequitur, sed cumulat nos. Reliqua spero coram me narraturum; quam spem ea nocte, posteaquam litteras postremas ad te dedi, et sequenti itidem prorsus abieceram. Foeliciter etiam atque etiam uale.

Date Tridenti Kalendis Septembris anno 1485 propere, ut uides.

S 203r-v

1 Salue] *in margine* Presuli Wangiensi S.D. Rhodolphus enim in itinere egrotus ab eo relictus hanc epistolam scribit *add. S* **8** Septembris *S*

Ep. 51: Fragmentum epistolae Rodolphi Agricolae ad Adolphum Occonem Phrisium medicum.

1 Caeterum in hoc opere, praeterquam quod stilum exercui, plane uideor mihi operam perdidisse. Nam nisi quis meliores literas attigerit, non uideo,

magnopere quid possit prodesse ei, propter multitudinem exemplorum, quae ab eruditioribus scriptoribus erant eruenda; et idcirco negligetur ab eis, ut qui balbi praeter balba nihil intelligant. **2** Contra eorum, qui eruditi sunt uel uideri uolunt, quotusquisque ulla artis praecepta attingit? Aut si attingat, nonne tibi uideris ad primum protinus conspectum audire: "Unde nobis ex ultima barbarie nouus Anacharsis iste, qui post Aristoteles Cicerones Quintilianos aliquid inuenturum se credat?" **3** Quemadmodum apud poetam tamen scriptum est: *Victurus genium debet habere liber*, ita multos libros hoc solo credo uiuere, quia genium habeant. Qui si nobis sit, uiuemus etiam; sin minus, feram aequo animo interitum eius, quem tot tamque praeclara subierunt ingenia; quibus, ut laborem eruditionis diligentiaeque suae impartirent, mortalium ignauia fuit indigna. Vale.

Mundt 1992: 4

Ep. 53

1 Biennium totum est, ex quo nullę mihi litterę redditę sunt ex te. Ne ipse quidem ullas, inquis, misisti. Possem uti uulgatis artibus et culpam meam conuicio nunciorum tueri et dicere aut fefellisse me discedentes illos aut non reddidisse tibi, quas dederim. **2** Puto magis ingenuum esse fateri quod uerum est, cum presertim excusatius potuerim id praetermittere, quod in Phrisia nostra, id est ultimo orbis terrarum angulo, non facile inueniebam, cui perferendas litteras committerem. **3** Deinde quotidie profectionem parabam, ut putarem rectius ex hoc loco aduentus mei quam illinc destinationis mee te facere certiore. Tibi uero tam celebri et certo loco quid obstabat, quominus scriberes?

4 Si tamen recte noui tuam illam non modo διάνοιαν, ἀλλὰ ταχύνοιαν ἢ τε καὶ μᾶλλον ἢ οὕτως ἐξὸν εἰπεῖν τὴν σοῖο περόνοιαν, non deerit quod dicas, antequam defuturam, quamquam neutrum quidem posset, pecuniam tamen quam uerba credam, quin etiam, quod dici solet, te mea ipsius ueste mihi nares emuncturum responsurumque hoc ipsum quod obiicio. **5** Nec enim esse apud uos, qui Frisiam nostram petant aequae atque nulli a nobis ad uos proficiscuntur. Deinde te quoque expectasse, ut litteras potius dares ad me profectum huc quam profecturientem. **6** Ἄρα τοῦτο τὸ ρημάτιον ῥόγχου ἄξιον σοι δοκεῖ; Quod si scias quantum hic regimen in grammaticis exerceam, mirabere potius quidquam me tibi scribere, quale et tu et ego ipse quondam et reliquum uulgus doctorum solet, quodque non potius noue luminositatis irradiantibus adoriis profamina mea exsculpam.

7 Sed ut ad rem redeam, rectissimum puto, ut uterque nostrum in hac mutua lite alteri suam culpam ignoscat. Oportet enim feram eam conditionem

tibi quam paratus sum quamque necesse me est accipere. Tu tamen memineris facito me primum esse qui coeperim rursus scribere.

8 Cupio scire, suauissime Adolphe, quid agas, quis status sit rerum tuarum, quid pares, quid expectes, quem destines grauioribus annis nidum. Audio quidem de te omnia recte et, quemadmodum maxime desidero, auctoritatem plenam, famam secundam, nomen in dies illustrius, in summa id quod scio, eruditione parem foelicitatem. **9** Quibus rebus quum omnibus gaudeo tum hoc precipue, quod accipio diuitem te fieri uel esse potius. Credo enim persuadeoque mihi hanc fortunarum tuarum partem pro uetere lege amicitie communem mihi tecum futuram, nisi recusas forte iam coire mecum hanc societatem, quod nequeo tantundem ad aleam nostram conferre. **10** Inuenies enim plerosque, qui uel putent uel probent non scribendum fuisse τὰ φίλων κοινά, sed uerius τὰ κοινῶν φίλα; crebrius enim esse, ut fiant ex communibus opibus animi communes quam ex animis opes. **11** Sed ego de te nihil tale metuo aut expecto, ut eueniat unquam quod non possum etiam neque de tua μεγαλοψυχία neque de nostra μεγαλοφιλία, ut frontem non conteram, cogitare. Vale.

S 219r-v

4 ὑταχνοίαν S εἰπὼν S σοῖο non certe legitur **6** ἄξιον scripsi: ἄξδον uel ἄγδον S **11** μεγαλοψυχία scripsi: κωσαλοχιχία S

nobis prouidendum ut, cum simile aliquid sit, multa sint dissimilia et id ipsum simile lateat, ne deprehendi possit nisi tacita mentis indagine, ut intelligi simile queat potius quam dici — PETRAR. fam. 23,19,13

AGR. ep. 1

1 **Photionem ... explicaret:** PLU. Phoc. 5,3; door Agr. gelezen in Latijnse vertaling, omdat hij in 1469 nog geen Grieks kende (IJsewijn 1988: 33). Talloze Latijnse versies van Plutarchus (met name van de *Vitae*) verschenen in de 15de eeuw; een gedrukte editie van alle *Levens* kwam in 1470 in Rome van de pers, van de hand van diverse vertalers (meestal vrije vertt. met veel omissies) (Russell 1973: 147 vv.; z. ook Holzberg 1981: 201-2; Berschin 1983: 40). Al in de laat-Byzantijnse tijd was de ster van deze auteur hoog gerezen (Berschin 1980: 308).

omnis - memorie: deze notie van 'beste (etc.) aller tijden' bij CIC. red. sen. 5 (van Pompeius); Deiot. 15 (van Caesar); LIV. 30,30,1 (van Hannibal en Scipio); V.MAX. 5,5,4 (van *clarissimi imperatores*); CURT. 3,5,5 (van Alexander). Vgl. VELL. 2,66,5 *uiuēt [...] per omnem saeculorum memoriam* (van Cicero).

quum - sederet querentibusque amicis: inconcinnitas. Voor de ongewone combinatie van een bijzin ingeleid door *cum* met een abl. abs., z. LHS II 817; hier wordt een vb. uit Ammianus gegeven (20,4,6). Hagendahl (1921: 128) geeft een tweede vb. uit deze auteur (24,8,2). In beide gevallen betreft het een causale bijzin, wat hier niet het geval is.

cogitabundus: ant. zeldzaam: HYG. fab. 220 (130,2); GELL. 2,1,2, waar verteld wordt dat Socrates zijn standvastigheid trainde door 24 uur (van zonsopgang tot zonsopgang) onbeweeglijk stil te staan in meditatie! Vormen op *-bundus* zijn op zich niet zeldzaam of gebonden aan een bepaalde auteur dan wel periode (Langlois 1961: 120; vgl. 128-34) en evenmin ongewoon bij humanisten (vgl. Pianezzola 1965: 5).

quidnam secum: wellicht *quidnam <faceret, respondisse tradunt> secum*. Er moet iets zijn weggefallen; vgl. wel ep. 13,5 *ea tamen que Plinii precipue secum*; z. daar.

obnixe: eenmaal bij Plautus, Terentius, Symmachus en in de *Ciris*; tweemaal bij de Panegyrici, in de Vulgaat; *saepius apud posteriores* (59× in CETEDOC); niet in combinatie met *adniti*. In Agr.'s brieven komt het bijwoord nog driemaal voor (26,6; 12; 30,2; vgl. 29,22 *enixissime oras*; 34,12 *enixissime [...] rogabantur*).

adniti: in deze zin en constr. (intr. c. *ut/ne*) ant. met name bij Livius en bij laat-ant. (vooral chr.) auteurs. Bij Agr. nog viermaal (ep. 1,10; 3,6; 4,6; 32,4).

2 **Homo ... orationem:** aldus Agr., niet Plutarchus, die zegt dat Phocions kracht in de korthed van zijn woorden lag: Phoc. 5,2 ὁ Φωκίωνος λόγος πλείστον ἐν ἐλα-χίστη λέξει νοῦν εἶχε; 5,3 λόγου δεινότης ἐδόκει πολλὰ

σημαίνειν ἀπ' ὀλίγων. Hier-om was hij beroemd; Demosthenes noemde hem ἡ τῶν ἐμῶν λόγων κοπίς (5,3-4).

uirtutis artibus: vgl. CIC. sen. 9 *artes exercitationesque uirtutum*. Powell ad loc. merkt op dat hier *artes* in de zin van 'eigenschappen' lijkt te worden gecombineerd met Plato's beeld van ἀρεταί als τέχναι (vgl. Brink ad HOR. ep. 2,1,13; z. Irwin 1977: 71 vv.). TER. An. 32-3 noemt *fides* en *taciturnitas* als *artes*, CIC. Man. 36 *innocentia, temperantia, fides, facilitas, ingenium, humanitas* als *artes eximiae huius administratae comitesque uirtutis* (sc. *bellandi*). Vgl. verder de door Brink genoemde plaatsen, maar bovenal QUINT. inst. 12,11,11 *eas [...], quae uirtutem docent, artes*; die staan tegenover de (*artes*) *quae a uirtute sunt remotae* (2,20,7). Deze laatste bespreekt Quintilianus in voornoemde passage in het tweede boek, na de *uirtutes (!)*, *ad quas nobis, etiam ante quam doceremur, initia quaedam ac semina sunt concessa natura, ut ad iustitiam (!)*. Dezelfde gedachte biedt RHET. Her. 4,60 *uirtutis et artium, quae uirtutis magistrae sunt*.

omnis egenti probitatis: aanvankelijk regeert *egens* de gen., vanaf Cicero ook de abl. Cicero en Plinius construeren het altijd met de abl., Quintilianus met beide naamvallen. Voor *egens c. gen. rei incorporalis*, vgl. bijv. *egens uirtutis* (ENN. ann. 599; RHET. Her. 4,20; VERG. A. 11,27; V.FL. 4,151; e.a.).

orationem - probatum iri: CIC. Brut. 262, waar het gaat om Brutus' redes, die *nudi* en *omni ornatu orationis tamquam ueste detracta* zijn (evenals die van Phocion!). Evenzo CIC. Tusc. 2,3; 4,8; in 2,3 wordt expliciet als doel van de welsprekendheid geformuleerd dat een rede *multitudinis iudicio probari*. Ook nog PLIN. ep. 4,5,3.

parum probatum: vgl. QUINT. inst. 4,pr,1 *si parum nostra institutio probaretur*.

Homo ... probatum: vgl. CIC. Sest. 114 *uir et bonus et innocens et bonis uiris semper probatus, quod parum uidelicet intellexit in tribunatu quid uero populo probaretur*.

instituit - orationem: CIC. inv. 1,51; 1,95; fin. 5,86; fam. 3,12,2; CAES. civ. 3,17,6; SERV. A. 12,15; RUT. LUP. 2,1; gewoon in CETEDOC.

- 3 **exiguas - litteras:** niet in TLL, maar vgl. CIC. Att. 11,16,1 *exigue scripta est* (sc. *epistula*); V.MAX. 2,10,1 *exigua cera* (sc. *tabulae*) *et paucis litteris*.

prorumpentia - coherceam uerba: QUINT. inst. 9,2,76 *hic uero tegere nos iudex quod sciamus et uerba ui quadam ueritatis erumpentia credat coercere*; vgl. OV. Pont. 4,8,73 *uerba coherces*; APUL. fl. 15 *linguam omnem coercere uerbaque [...] premere*. *Prorumpere* wordt ant. niet voor *uerba* gebruikt, maar vgl. SIL. 3,699 *uox prorumpit in auras*. Voor *prorumpere* als 'losbarsten' (in een tirade e.d.), z. bijv. TAC. ann. 11,2.

nihil habenti, quod scribam: topos (Cugusi 1983: 75); bijv. CIC. fam. 8,2,2; 8,12,4; 9,3,1; 12,9,1; 14,2,1; 14,16,1; Att. 3,5,1; 5,5,1; 7,6,1; 7,19,1; 12,30,1; 12,53,1. PLIN. ep. 1,11 is volledig aan deze topos gewijd. Legitimatie: CIC. Att. 1,12,4 *si rem nullam habebis, quod in buccam uenerit scribito*; evenzo Att. 7,10,1; 12,1,2; 14,7,2. Hiertegen keert zich Seneca (ep. 118,2), want *numquam potest deesse*

quod scribam. Dezelfde topos ook bij POGGIO ep. Nic. 2,2-3 (vgl. 52-4).

ut ita dicam: veel bij Cicero en Seneca. Bij Seneca verwijst de uitdrukking nagenoeg steeds vooruit; bij Cicero is dit ook meestal het geval, maar hij plaatst haar ook nogal eens (zoals Agr. hier) temidden van de woordgroep waarop zij betrekking heeft.

omnes - sinus - pandendi: als metafoor QUINT. inst. 6,1,52 (over de peroratie) *e confragosis atque asperis euecti tota pandere possumus uela*, zodat de epiloog het klapstuk van de rede vormt. Bij Quintilianus vinden we nog twee keer deze nautische metafoor voor de redenaar die spreekt: inst. 10,7,23 *aptabimus uela [...] et impleri sinus optabimus*; 12,10,37, waar *uelum* en *sinus* ook in één passage als 'synoniemen' worden gebruikt. Dezelfde metafoor ook bij Plinius (ep. 8,4,5); daar wil Caninius de Dacische oorlogen gaan beschrijven, hetgeen Plinius moeilijk, maar niet onmogelijk acht: *pande uela ac [...] toto ingenio uehere!* Ook elders is deze metafoor gangbaar; vgl. CIC. Tusc. 4,9; OV. ars 3,500; IUV. 1,149-150 *utere uelis, totos pande sinus*; FRO. Ant. 2 p.38 (97N). Iuvenalis verbindt als enige direct *pandere sinus* (als metafoor; in letterlijke zin ook PLIN. nat. 9,94 *pandique buccarum sinus aurae*).

latissime se funderet oratio: vaak bij Quintilianus: inst. 11,3,84 *se cum gestu fundit oratio*; 2,13,5 *latius fusa narratio*; 3,6,83 *latius [...] fusa ratio*; 11,2,14 *Cicero hanc famam latius fudit*; 12,2,23 *neque se tanta umquam in eo (sc. Cicero) fudisset ubertas*. Vgl. CIC. orat. 125 *se latius fundet orator*; 210 *funditur numerose [...] oratio*. Zeer gewoon in CETEDOC. Z. ook AGR. ep. 38,53 voor de uitdrukking *late fundere*.

- 4 **uerbosum**: een woord dat bij vele ant. auteurs in het geheel niet of enkel sporadisch voorkomt; daarentegen wel zevenmaal bij Cicero en even vaak bij Quintilianus, maar niet van personen. Dit laatste vinden we bij CATUL. 98,2 *uerbosis [...] et fatuis*, de enige plaats waar *uerbosus* expliciet gecombineerd wordt met de notie 'dwaas'; verder van personen bij SEN. ep. 88,37 (een tirade tegen kwantiteit in plaats van kwaliteit in boeken en kennis); SUET. Cal. 34,2 (Caligula's oordeel over Livius); VOPISC. Aurelian. 12,4,1; quatt. tyr. 1,2,3; en liefst vijf keer in de Vulgaat (Iob 11:2; 16:21; prov. 16:28; Sirach 7:15; I Tim. 5:13). In de brieven van Cicero en bij Iuvenalis (10,71) en Nepos (Att. 20,3) wordt het adj. op een brief toegepast (evenzo POGGIO ep. Nic. 4,140; AURISP. ep. 94 (117,26)). Bij chr. auteurs is het een zeer normaal woord; bij hen treft men zelfs een ww. als *uerbosare* aan (vgl. Norberg 1968: 99). Evenzo AGR. ep. 28,2; 29,19; 34,4; POGGIO ep. Nic. 2,7; 10,78; 26,27; 35,113; 73,44; 79,12; 80,104; vgl. 1,45; 3,7; 8,219.

magna ... confingentem: vgl. PL. Meno 77a 7 *πολλὰ ποιῶν ἐκ τοῦ ἐνός* (wat Meno moet nalaten bij het geven van een definitie van ἀρετή). Erasmus (adag. 2,1,49 *ex uno multa facere*) vermeldt het als spreekwoordelijk voor hen *qui rem quampiam minutim secabant [...], qui idem aliis atque aliis modis uariant*. Als Latijnse parallel geeft hij een anecdote (LIV. 35,49,6-8) die wel inhoudelijk

ke, maar geen woordelijke overeenkomsten biedt. Verwanter is het adagium *Elephantum ex musca facis* (1,9,69), dat Erasmus interpreteert als *res exiguas uerbis attollis atque amplificas*. Hij citeert LUCIAN. musc. 12 πολλὰ δ' ἔτι ἔχων εἰπεῖν καταπαύσω τὸν λόγον, μὴ καὶ δόξω κατὰ τὴν παροιμίαν ἐλέφαντα ἐκ μυίας ποιεῖν.

Een interessante parallel, maar zo goed als zeker Agr. onbekend, is POLYB. 7,7,6, waar schrijvers van historische monografieën bekritiseerd worden, omdat ze vaak doen aan bladvulling: ἀλλὰ μοι δοκοῦσιν οἱ τὰς ἐπὶ μέρους γράφοντες πράξεις, ἐπειδὴν ὑποθέσεις εὐπεριλήπτους ὑποστήσωνται καὶ στενὰς, πτωχεύοντες πραγμάτων ἀναγκάζεσθαι τὰ μικρὰ μεγάλα ποιεῖν καὶ περὶ τῶν μηδὲ μνήμης ἀξίων πολλοὺς τινὰς διατίθεσθαι λόγους; evenzo 29,12,2; vgl. 12,25g,3. Polybius was in de 15de eeuw in Italië bekend door Bruni, die hem als bron gebruikte voor zijn *Commentaria de Primo Bello Punico*, en door de Latijnse vertaling die Perotti in de vijftiger jaren maakte en die enkele decennia lang populair zou blijven. Bruni's kennis en Perotti's vertaling beslaan echter slechts de eerste vijf boeken van Polybius' werk. Over wat men destijds wist van de overige boeken, die alleen gedeeltelijk zijn overgeleverd, is weinig bekend (voor al deze gegevens, z. Momigliano 1977: 79-88). In zijn *Oratio de uita Agricola* meldt Melanchthon dat Agr. het werk van Polybius gebruikte voor het schrijven van zijn beknopte wereldgeschiedenis (vgl. Momigliano 1977: 88). Dat werk kwam echter pas in Heidelberg tot stand. In 1469, toen hij deze brief schreef, kende Agr. nog geen Grieks.

de nihilo: 'uit (het) niets', naast *e nihilo*; komt zelden voor, doch liefst elf keer bij Lucretius (boeken 1 en 2). Verder CIC. fat. 18; PROP. 2,1,16; PERS. 3,83-4; PETR. 38,8. Ant. betekent *de nihilo* meestal 'voor niets, zonder reden' (PL. Cur. 478; TER. hec. 727; PROP. 2,16,52; LIV. 34,61,13; e.a.). Bij chr. auteurs is dit idioom zeer gewoon in de bet. 'uit (het) niets', wanneer aan de orde komt dat (zoals het geformuleerd wordt) *Deus cuncta de nihilo creauit*. In het latere Latijn wordt *de* überhaupt steeds vaker daar gebruikt, waar kl. *e(x)* zou staan (LHS II 263; Löfstedt 1936: 103-6). Vgl. AGR. inv. 2,7,16-7 *nil ex nihilo gigni*.

- 5 **sumes indicium:** ant. is *indiciu* met een gen. obi. (ook in de vorm van een participium) zeer gangbaar. *Indiciu sumere* is niet ant., maar het ww. lijkt hier goed mogelijk gezien OLD s.v. *sumo* 6c: 'to derive, procure (abstract things from an activity, process, etc.)'. Voor de lezing *indiciu* pleit in de eerste plaats haar betekenis in deze context; vgl. voorts AGR. ep. 29,22 *Cuius animi mei quum possem indicia multa colligere*; 40,8 *Reddidi [...] inditium [...] memoris gratique animi et nomen eius ad posteros proferre cupientis*. De lezing van *S (iudiciu)* wordt niet gesteund door vele ant. parallellen; integendeel, ook *iudiciu sumere* is buitengewoon zeldzaam: CAES. civ. 3,12,2 (met *iudiciu* als 'besluit'); DIG. 10,2,25,3.

- 6 **humanitatis atque modestiæ:** CIC. Att. 7,5,2 (over Tiro) *propter humanitatem et modestiam malo saluum quam propter usum meum*; AMM. 14,10,15; 29,1,8. Vgl.

AGR. ep. 28,5.

ut ... documentum: sc. *uidear perspexisse* of gewoon *sit*. Chiastisch met de volgende vraag, waar wel een ww. staat (*credam*).

animi - tui documentum: vgl. COL. 6,29,1 (over dartzel gedrag van een pasgeboren veulen) *honesti animi documenta*.

unde hæc mihi spes: voor *unde* in een vraag zonder verbum finitum, vgl. AGR. ep. 36,14; 40,5; 12.

fiducia - ut: QUINT. inst. 5,12,1 *neque mihi fiducia est, ut ea sola esse contendam*. Dit is het enige vb. dat TLL geeft. De constr. is ook te vinden bij Augustinus, Hilarius van Poitiers, Hugo van Poitiers, Paschasius Radbertus en andere chr. auteurs. Met een expliciet *tanta (fiducia, ut)* gebruikt door Agr. in ep. 14,2; ook door Hieronymus (ep. 54,13), Beda, Gregorius e.a.

stomachum - mouere: twee keer bij Cicero, nl. Mur. 28 (geciteerd door VALLA eleg. 3,pr) en Att. 6,3,7. In deze laatste passage gaat het ook om brieven, en wel van Brutus aan Cicero: *omnino [...] nullas umquam ad me litteras misit Brutus [...], in quibus non inesset adrogans et ἀκοινονόητον aliquid. [...] in quo tamen ille mihi ri-sum magis quam stomachum mouere solet; sed plane parum cogitat quid scribat aut ad quem*. Hieronymus gebruikt dit idioom twee keer: c. Ioh. 3 (PL 23: 373); 10 (379).

- 7 **quod amantes ... uicia:** HOR. s. 1,3,38-40 *illuc praeuertamur, amatorem quod amicae/ turpia decipiunt caecum, uitia aut etiam ipsa haec/ delectant*; OV. am. 3,11,44 *Me miserum! uitiis plus ualet illa suis*; THEOC. 6,18-19 ἡ γὰρ ἔρωτι/ πολλάκις, ὦ Πολύφαμε, τὰ μὴ καλὰ καλὰ πέφανται.

ipsa delectant uicia: QUINT. inst. 11,3,178 *In quibusdam <oratoribus> uirtutes non habent gratiam, in quibusdam uitia ipsa delectant*. Evenzo SEN. suas. 2,23.

ex - iudicare: het enige vb. hiervan is TER. hau. 880 *illos (sc. deos) ex tuo ingenio iudicas*. Vgl. ook QUINT. inst. 5,2,1 *rebus, quae aliquando ex paribus causis sunt iudicatae*.

dixero: in plaats van *dixerim* (coni. potentialis).

- 8 **tenuitatis:** niet een zeer frequent woord, maar wel diverse malen te vinden bij Cicero. Vgl. QUINT. inst. 10,3,19 *conscium infirmitatis nostrae*; AGR. ep. 3,9 *con-scientiam tenuioris ingenii*; inv. 3,16,7-8 *ingenii nobis perquam tenuis utique uena est*.

concepisti opinionem: LIV. 28,44,18; COL. 9,14,12; SUET. Aug. 6; CLAUD. MAM. anim. 23,16. Vgl. QUINT. inst. 12,pr,1 *opinione prima concipere* (van het twaalfde boek). Het ww. komt vaak voor met *mente* (ook bij Quintilianus, van bijv. *affectus, sensus, imaginem*) of met *animo*.

opinionem tueri: vgl. QUINT. inst. 8,pr,4 *diuersis opinionibus pertinaciter tuendis*; ook drie keer door Augustinus gebruikt: grat. Christ. 2,I,1; c. Iul. 3,141; 4,123.

opinionem - explere: de combinatie is niet ant., maar het ww. in deze bet. is dat wel (TLL s.v. 1720,3-39; OLD s.v. 5b).

- 9 **si quid mihi credis:** OV. Pont. 1,5,9 (vgl. 1,1,59); IUV. 10,68; CURT. 4,14,18

(*creditis*); FRO. amic. 1 p.288 (176N); APUL. apol. 22 (zonder *mihi*); AGR. ep. 21,1. Een colloquialisme, maar voornamer en terughoudender dan *mihi crede* (Hofmann 1978: 126).

alterum ... effici solet: *specie* betekent in ep. 38,4 'onder de schijn van': *rebus omnibus relictis, quaecunque uel utilitatis specie te deuinciunt*; vgl. bijv. CIC. Cael. 14 *multos fortis uiros specie quadam uirtutis adsimulatae tenebat* (waar *adsimulatae* pleonastisch is: z. Pease ad CIC. n.d. 1,3). Deze bet. zou hier echter zeer cynisch zijn. Hier betekent het subst. 'soort', waarbij *uirtus* als *genus* gedacht wordt. Z. QUINT. inst. 3,7,15 en 4,5,27, waar de auteur o.a. *fortitudo*, *iustitia* en *continentia* als *species uirtutum* noemt. Vgl. POGGIO ep. Nic. 35,107 *eos honore prosequor, si quam uirtutis speciem pre se ferant*.

Voor de gehele gedachte, z. CIC. amic. 18 *nisi in bonis amicitiam esse non posse* (evenzo 65); 20 *ipsa uirtus amicitiam et gignit et continet, nec sine uirtute amicitia esse ullo pacto potest* (100) en vervolgens worden als *uiri boni* (!) o.a. de Cato's en Scipio's genoemd; 37 *cum conciliatrix amicitiae uirtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a uirtute defeceris* (84; 100). De gedachte dat alleen goede mensen vrienden kunnen zijn, werd al door Socrates te berde gebracht; z. PL. Ly. 214c-d; XEN. mem. 2,6,16-20; ARIST. EE 1234b-35a; D.L. 7,124; en bij de Romeinen, SEN. ep. 81,12. Voor het thema vriendschap, z. vooral AGR. ep. 7.

10 **siue:** gebruikt in de bet. van *si*, hetgeen Agr. ook in ep. 2,7 doet; vgl. CIC. fam. 12,2,3 *qui siue ad me referent <siue non referent>, mea tamen ...* (de aanvulling stamt pas uit de 19de eeuw). In Agr.'s latere brieven vinden we *siue* in de gebruikelijke bet.; z. ep. 11,3; 21,30; 29,14; 47; 33,2.

quocumque ... dabunt: VERG. A. 4,627 *nunc, olim, quocumque dabunt se tempore uires*. Woorden van Dido, wanneer ze ziet dat Aeneas en zijn mannen zijn weggevaaren. Ze wenst dat ooit, wanneer dan ook, een van haar afstammelingen haar zal wreken.

nulla ... indignum: vgl. CATUL. 64,322 *carminum, perfidiae quod post nulla arguet aetas* (van het voorspellende lied der Parcen); VERG. A. 9,281-282 (waar Euryalus zegt:) *me nulla dies tam fortibus ausis/ dissimilem arguerit*; LUC. 10,176 *arguit aetas* (waar het naamwoord '(hoge) leeftijd' betekent).

iudicio: 'achting, respect'; bijv. QUINT. inst. 8,3,2 *iudicium doctorum*.

11 **ut - nascuntur:** causaal *ut* (OLD s.v. B 21).

sub ipsis manibus nascuntur uerba: SEN. ep. 71,1 *<consilium> sub manu, quod aiunt, nascatur*. De uitdrukking *sub manu(m)* betekent 'in een handomdraai' (evenals het Griekse ὑπὸ χεῖρῶ); Otto 1055; SUET. Aug. 49,3; B. AFR. 36,1 (beiden *sub manum*). Erasmus kent de uitdrukking ook; hij vermeldt haar, verwijzend naar de passage in Seneca, in adagium 1,1,92 (*uti foro*): *sub manu nasci dixit, pro ex tempore*.

a te - contendo, ut: typisch voor de brieven van Cicero: fam. 5,14,3; 13,6,3; 13,7,3; 13,7,5 (met *etiam atque etiam*); 13,10,1; 13,19,2; 13,57,1; 15,13,2; Att.

5,21,9; 6,1,3; 9,17,1 (met conl. zonder *ut*). Niet in die van Plinius of Seneca. Evenzo AGR. ep. 29,6.

AGR. ep. 2

- 1 **hiemem - exigere**: een vrij zeldzame combinatie (voor het gangbare ~ *agere*): CAES. Gal. 6,1,4; LUC. 9,949; FRON. str. 4,1,24; AMM. 16,11,1; 18,5,8; 29,1,1; HIER. vir. ill. 19. Agr. gebruikt het ww. vaker in de hier bedoelde bet.: ep. 3,10 *aliquot dies*; 22,14 *diem*; 48,4 *reliquum <tempus>*. Vgl. AURISP. ep. 131 (153,14-5) *ago iam tertium et octuagesimum annum, ex quibus non paucos exegi in curia Romana*.

Hoc ... equis: TIB. 1,3,93-4. Dit is het laatste distichon van deze elegie, waarin het motief van de reis evenals in deze brief een belangrijke rol speelt. De dichter hoopt snel bij Delia terug te keren van zijn reis (met Messalla), die hem slecht bevallen is.

Marcantonio Flaminio (1498-1550) liet zich later door dit distichon van Tibullus inspireren bij het dichten van de eerste strofe van zijn hymne op Aurora (*Carmina* 1,5):

*Ecce ab extremo ueniens Eo
roscidas Aurora refert quadrigas
et sinu lucem roseo nitentem
candida portat.*

- 2 **Rumpe - moras**: voor het eerst bij Vergilius (g. 3,43; A. 4,569; 9,13). Hem volgen vele dichters na (bijv. Ovidius en Lucanus). Plinius introduceert dit idioom in het proza (ep. 5,10,2). Voor verdere navolging, z. Pease ad VERG. A. 4,569; Bömer ad OV. met. 15,583.

De context in het vierde boek van de *Aeneis* bevat evenals het hier voorafgaande distichon van Tibullus elementen als dageraad en haast: Mercurius waarschuwt Aeneas in diens slaap om vóór de dageraad uit Carthago te vertrekken; Dido zal rampspoed over hem uitstorten, *si te his attigerit terris Aurora morantem* (A. 4,568). Wellicht hebben Tibullus' verzen (al dan niet bewust) Vergilius' idioom bij Agr. in herinnering gebracht.

destinere: = *detinere*. Volgens Hartfelder (1886: 12) niet ongewoon bij humanisten.

Rumpe ... incide: SIDON. ep. 2,1,4 *Proinde moras tuas citus explica et quicquid illud est quod te retentat, incide*. Ook in deze passage speelt het motief van de reis een rol: Sidonius spoort zijn vriend Ecdicius aan om snel naar diens eigen volk, de Arverni, terug te keren en hen in hun vrijheidsstrijd te helpen. Sidonius op zijn beurt imiteert SEN. ep. 17,1 *si quid est quo teneris, aut expedi aut incide*. De beeldspraak is die van een knoop die losgemaakt (*explicare*) of

anders doorgesneden (*incidere*) moet worden; vgl. DIG. 9,2,29,3 *si nullo alio modo nisi praecisis funibus explicare se potuit*.

desideratissimumque ... tui: vgl. V.MAX. 1,6,13 *exoptatum ciuium oculis conspectum tui offerres*; CIC. fam. 16,21,7 *mihi nunc ante oculos tuum iucundissimum conspectum propono*. Cicero schrijft dit aan Tiro, die heeft laten weten niet te kunnen komen vanwege tijdgebrek en drukke werkzaamheden! Voor de vreugde die een weerzien zal verschaffen, vgl. CIC. Att. 4,1,2 *in maxima laetitia [...] unum ad cumulandum gaudium conspectum aut potius complexum mihi tuum defuisse*. Vgl. ook AGR. ep. 49,6 *conspectum tuum [...] intueri*.

- 3 **ut quid:** = *cur, qua re*: LHS II 460 (verandering van bijzin in retorische vraag). Dit idioom is ant., maar vooral frequent bij chr. auteurs (onder invloed van de Vulgaat).

Cumulabis: sc. *gaudio animum meum*. Een normale constr., zij het ant. nooit met *animum* (wel met *cor, mentem, aliquem*).

presentis - presens: polyptoton, niet ongebruikelijk met dit adj. TLL s.v. 842,32-9 geeft vbb. uit Plautus, Terentius, Cicero, Hieronymus' brieven e.a. Vgl. AGR. ep. 27,2 *presens presentes eos intuerer*.

dexteram - complectar: ant. vaak met de connotatie 'als smekeling'; bijv. CURT. 6,7,8; STAT. Ach. 1,48; SIL. 16,154; CLAUD. 24,7.

amiciciam - excolam: niet ant., maar *colere amicitiam* wel.

- 4 **in tuo labore:** vgl. CIC. fam. 15,8 *in labore meo*, waar Cicero bedoelt 'toen ik het zwaar had'; VULG. eccles. 9:9 *haec (sc. perfrui uita cum uxore) est enim pars in uita et in labore tuo*. Agr. bedoelt hier te zeggen: 'op een tijd dat u zich zoveel moeite geeft' (vgl. *quicquid ... sumpseris*). Vredewolt komt voor een belangrijke zaak (zijn doctoraat) naar Pavia. Overigens zou Agr. ook 'door uw inspanning' kunnen bedoelen; in later Latijn wordt *in c. abl.* vaak gebruikt ter vervanging van een *abl. instr.* (LHS II 126; Norberg 1968: 17). Evenzo AGR. ep. 10,6.

satisfacere meo desiderio: SEN. ep. 108,39; 121,4; V.MAX. 6,4,pr. Door Hieronymus viermaal gebruikt, waarvan eenmaal in zijn brieven (117,12); ook niet ongewoon bij chr. auteurs (als Cassiodorus, Beda en Gregorius de Grote). Z. ook AGR. ep. 27,2; 40,1.

quicquid - opere sumpseris: de uitdrukking *operam sumere* wordt al door Plautus (Curc. 468; Men. 244; merc. 935) en Terentius (Hec. 25; hau. 73-74 met gen. part.; 693) gebruikt. Cicero geeft de voorkeur aan *operam consumere* (ook met gen. part.); bijv. S.Rosc. 43; 51.

quicquid ... redemisse: Agr. draait de gebruikelijke constr. om. Gewoonlijk geeft de *abl.* aan *waarmee* men iets koopt, niet wat men er voor terugkrijgt (dit laatste staat in de *acc.*): SEN. ep. 58,34 *stultus est qui non exigua temporis mercede magnae rei aleam redimit*. Vgl. echter CIC. fam. 2,16,4 *quam <acerbitatem> quidem ego a re publica meis priuatis et domesticis incommodis libentissime [...]*

redemissem; SEN. dial. 12,19,5 *maior est amor qui pari periculo minus redimit*. In ep. 38,6 volgt Agr. wel de normale constr.: *quum ad nullam tantam spem mei uocare te possim, quæ ullo incommodo rerum tuarum tibi sit redimenda*.

uberrima - mercede: APUL. fl. 18; DIG. 19,2,8. Ook gebruikt door Augustinus (ep. 130,14), Ambrosius (in Luc. 8,38; 8,82; 8,85) en Radbertus (in Matth. 3, r. 2279 (CM 56)). Vgl. GREG.M. ep. 11,48 *mercedis uestrae [...] fructus uberior*; 11,50 (een vrijwel identieke formulering).

- 5 **Italiam**: vgl. PLIN. nat. 37,201 *Italia rectrix parensque mundi altera*. Voor loftuigen op Italië, z. Geffcken, 'Saturnia tellus' in *Hermes*, 27 (1892), 381-88. Enkele plaatsen bij Romeinse auteurs zijn: VAR. r. 1,2,3-7; VERG. g. 2,136-76; PROP. 3,22,17-42. Ook bij humanistische auteurs is dit natuurlijk een geliefd onderwerp; z. bijv. PETRAR. metr. 3,24,9 *muntoque dedere magistram (Italiam)*; VALLA eleg. 1,pr; ERASM. ep. 3032,493-6 *Ne id quidem decoris inuideo Italiae, quod illi nationum omnium domitrici non solum uniuersus orbis debeat plurimum, uerumetiam quod illi [...] ipsum quoque coelum debet*.

domitricem: een zeldzaam, maar ant. woord: VERG. g. 3,44; OV. ep. 9,117; GRAT. 19; SEN. Tro. 819; PLIN. nat. 23,57; 36,127; [QUINT.] decl. 13,16; SERV. A. 9,175 (verwijst naar het vers uit de *Georgica*). Tevens tweemaal bij Augustinus (c. Iul. 4 (PL 45: 1373)).

principemque gentium: vgl. CIC. Phil. 3,35; 13,30; red. sen. 5 (over resp. de Romeinen, Cato en Pompeius).

uirtutis - uiri: als enige ant. parallel zou kunnen gelden CAES. Gal. 3,5,2 *uir et consilii magni et uirtutis* (maar natuurlijk sc. *magnae*). Voorts enkel in de Vulgaat (I Macc. 5:50; 6:37; 14:32), steeds als 'manschappen', 'weerbare mannen', en bij chr. auteurs; vbb. zijn HIER. ep. 140,13 (waar de auteur met dit idioom zijn weergave geeft van VULG. eccles. 12:3 *uiri fortissimi*); AMBR. in Luc. 3,32; verder bij Gregorius de Grote, Hildegard von Bingen, Rupert von Deutz e.a. Voor een gen. qual. zonder attriboot i.p.v. een adj., z. LHS II 70 ('namentlich bei *vir*, *homo* [...] und *res*') en Löfstedt 1956: I 281 nt 3 ('spät und vereinzelt'). Bartelink (1977: 7) noemt de gen. met de waarde van adj. als vb. van een syntactisch hebraïsme dat het chr. Latijn kenmerkt. Vgl. nog VALLA eleg. 3,17 (over de gen. en abl. qual.) *raro sine adiectiuo duntaxat in genitiuo*.

- 6 **propter ... uideris**: vgl. PETRAR. fam. 11,1,6 *Romam miraculo rerum duntaxat et uidendi desiderio primum ueni*.

moribus hominum: gezien de context waarschijnlijk *in bonam partem* op te vatten, dat wil zeggen als 'beschaving, cultuur'. Vgl. QUINT. inst. 2,2,14 *uir talis qualem esse oportet studiis moribusque praepositum*; VERG. A. 8,315-316 *gensque uirum [...] quis neque mos neque cultus erat*; VERG. A. 1,264; LIV. 40,47,5; e.a. Vergelijkbaar is ook AGR. ep. 28,6 *hos in eo mores perspicerem*.

id genus: in deze bet. bij andere naamvallen dan nom. en acc. slechts door Varro gebruikt. Pas vanaf Suetonius wordt dit idioom gebruikelijker. De humanisten blazen deze wending nieuw leven in; in zijn *Elegantiole* (28v)

prefereert Agostino Dati haar boven het meer voor de hand liggende *eius generis*. Langius (ep. 5,18) beroemt zich op het feit dat hij deze uitdrukking kent en gebruikt. In zijn brieven gebruikt Agr. de uitdrukking nog tweemaal bij acc. of nom. (ep. 15,7; 38,45); vgl. inv. 3,7,39 (bij abl.).

7 **Siue - siue**: z. ep. 1,10.

stimulo - subigaris: niet-ant. combinatie van subst. en verbum finitum, hoewel het beeld gebruikelijk is: PLIN. ep. 3,5,20 *quae te [...] ad legendos eos [...] possunt aemulationis stimulis excitare*. Vergilius en Livius hebben *agere stimulis aliquem/ aliquid*, Vergilius kent de wending *agitare stimulis aliquem* en bij Ovidius en Seneca vinden we *stimulis (ex-)agitari*.

8 **ne hec ... perscribam**: vgl. daarentegen ep. 4,9 *Quicquid multis diebus, multis quinetiam annis egimus, modica complectimur carta*.

opera impensa: een traditioneel paar; z. TLL s.v. *impensa* 551,10-2. Vgl. AGR. ep. 20,8; 43,8.

Ridere ... loquor: PLIN. ep. 1,11,2 *Ludere me putas? Serio peto*.

9 **animo tuo - obsequere**: deze uitdrukking wordt veel door Plautus gebezigd (Am. 290; 995; Bac. 416; mil. 677; poen. 176; Ps. 1272), maar steeds in de bet. 'doen waar je zin in hebt' in een context van liederlijkheid, dat is van eten, drinken en sex. Andere vbb. zijn CURT. 10,4,1; APUL. apol. 71. Vgl. AGR. ep. 29,22.

si quid nobis tribuis: OLD s.v. *tribuo* 5 '(w. neut. adj. or pron.) To place (so much) value (on); pay (so much) regard (to persons or things)'; vgl. AGR. ep. 1,9 *si quid mihi credis*. De hier gebezigde uitdrukking met *tribuere* en pregnant *quid* is typisch (en exclusief, lijkt het) ciceroniaans; bijv. fin. 5,72; Tusc. 1,49; 1,119; off. 1,106; Att. 14,19,5; ad Brut. 21,1. Vgl. voor Agr. nog ep. 6,4 *si omnia tibi tribuamus*; 13,9.

Tu uero ... iucundissimum: geformuleerd naar PLIN. ep. 9,24 *me certe iuuat, [...] quod tantum mihi tribuis, ut uel auctoritati meae pareas uel precibus indulgeas*.

10 **famulo**: vgl. LANGIUS ep. 4,12 *qui me cubatum conducent, expectant famuli*.

ad summum: 'ten hoogste' i.p.v. het gebruikelijke *summum*. Adverbiale verbindingen van *ad* met adj. komen vooral vaak voor in de laat-ant. tijd (LHS II 219-20); vgl. LARG. 122; LAMPR. Alex. 64,1. Agr. gebruikt deze uitdrukking steeds (en nimmer *summum*); z. ep. 18,8; 19,2.

ducatos: middeleeuws Latijn.

consilii sumes: deze combinatie is ongebruikelijk, maar wel te vinden bij prominente auteurs: HOR. ep. 1,18,33; PLIN. ep. 9,37,1; SEN. ben. 4,34,4; TAC. ann. 2,26; [QUINT.] decl. 1,15. Vgl. PL. mil. 234, waar *sumere* echter 'terugnemen, terugkrijgen' betekent. Bij chr. auteurs komt *consilium sumere* ook slechts een enkele keer voor. Des te opvallender is dat de uitdrukking liefst vijf keer gebruikt wordt in het eerste boek van de *Historia Compostellana* (4; 33; 34; 59; 60). Evenzo POGGIO ep. Nic. 15,24; 55,30. Agr. heeft nog twee keer *consilium*

- sumere* (ep. 29,20; 40,4) naast eenmaal *capere* (28,12) en eenmaal *inuenire* (31,5).
- 11 **canonicus**: in deze bet. chr. Latijn. Evenzo ep. 26,26; 27,20; 38,65.
- ornatissimis - uerbis**: voor Agr. een ciceronianisme: RHET. Her. 4,11; CIC. de orat. 1,51 (geciteerd door GEL. 1,15,7); 1,154; 3,5. In totaal vijfmaal in Agr.'s brieven.
- salutem - optatissimam**: dezelfde combinatie in de *salutatio* van ep. 13. Het enige ant. vb. is *Ciris* 276. In Agr.'s brieven vinden we ook driemaal de wens *uale, optatissime*: ep. 8,13; 13,11; 38,65.
- properanter**: brieftopos; bijv. CIC. Att. 2,19,5; 9,6A,1; fam. 16,27,1; Ov. ep. 21,25; PAUL. NOL. Aug. ep. 121,1; en passim in Agr.'s brieven (6,7; 7,15; 8,13; 9,8; 10,9; 11,7; 13,11; 19,3; 20,10; etc.). Evenzo in Valla's brieven (Tunberg 1991: 181). Poggio besluit zijn brieven aan Niccoli vaak met *manu festina* of *manu ueloci*.

AGR. ep. 3

- 1 **consentiente ... voce**: vgl. CIC. Pis. 34 *me [...] senatus [...] consentiente atque una uoce reuocauit*; dezelfde combinatie ook bij LIV. 1,6,2 en SUET. Gal. 13.
- publica omnium**: een zeldzame, pleonastische combinatie: PLIN. nat. 10,97; 16,88; 16,198; SEN. dial. 11,14,1; [QUINT.] decl. 9,15. Vgl. PORPH. Hor.c. 2,8,7-8 (ad *iuuenumque prodis / publica cura*) *ergo iuuenum publica pro omnium iuuenum dictum est*.
- doctrine - eruditionis**: hier ogenschijnlijk als synoniemen gebruikt (vgl. AGR. laus phil. 164), wat ook ant. is; vgl. CIC. Tusc. 2,27 *hanc* (nl. kennis der poëzie) *eruditionem liberalem et doctrinam putamus*. In ep. 38,3 gebruikt Agr. de woorden in van elkaar verschillende bett., maar daar vinden we dan ook *doctrina* in het mv., als '(studie)vakken': *Vellem equidem tantæ mihi eruditionis, tam magni in literis doctrinisque usus conscius essem*. Erasmus (adag. 2,1,1) lijkt de termen ook met een verschil in bet. te gebruiken: *fastidita barbara ista pinguique doctrina ad ueram atque antiquam aspirant eruditionem*; het eerste duidt op schoolse kennis, het tweede op een algemene ontwikkeling, 'Bildung'. In Agr.'s brieven vinden we 22 keer de term *eruditio*; zevenmaal gebruikt Agr. *doctrina*.
- 2 **tui plena**: het enige precedent is HOR. c. 3,25,1-2 *Quo me, Bacche, rapis tui plenum?* De bet. is hier echter volledig anders. Vgl. echter OV. tr. 2,1,61-2 *quid referam libros, illos quoque, crimina nostra, / mille locis plenos nominis esse tui?*
- omnes te narrant**: colloquiaal gebruik van *narrare* in de bet. 'het over iem. hebben'; vbb. zijn te vinden in Plautus, Terentius, de brieven van Cicero e.a.
- litteratis**: pas na de kl. periode gebruikt als subst.: SUET. gram. 4; PETR. 83,7; e.a.
- neque ... sermo**: vgl. CIC. Att. 5,10,1 *non mehercule alius ullus sermo nisi de te*

(‘ik spreek alleen maar over u’). Dezelfde bet. in AGR. ep. 29,39 *multus est uariusque de illo sermo* (Karel de Stoute).

- 3 **claritate**: dit woord is bij Cicero voor het eerst overgeleverd (als synoniem voor *claritudo*). Het wordt vaak gebruikt door Valerius Maximus, Seneca, Plinius maior, in de Vulgaat en bij chr. auteurs. Evenals Quintilianus gebruikt Agr. alleen *claritas* (ook in ep. 41,14).

claritate nominis: SEN. ben. 3,29,7; vgl. SEN. ep. 91,16. Evenzo AGR. ep. 41,14.

excitare - asserere: ‘opnieuw tot leven wekken - verdedigen’. Vgl. AGR. ep. 26,13 (over Heidelberg) *Locus [...] qui studia mea et excitare posset et alere*; en vooral ep. 41,7 *Germaniae nostrae gratulor, quam, si unquam, nunc aliquando expergefieri oportebit et ab hac barbarie, qua tot iam seculis uelut stupido sopore uel potius ληθάργω τινί oppressa tenetur, excitari*.

in hac ... barbarie: humanistische gemeenplaats; vgl. ep. 20,3; 21,15; 37,7; 41,7; 43,11; 51,2; LANGIUS ep. 3,8; 11-3; 5,3 vv.; 6,10 vv.; LIBER ep. 7,9.

- 4 **animi institutionem**: ‘geestesgesteldheid’. De verbinding is niet ant., maar vgl. voor deze bet. van *institutio* bijv. CIC. fin. 4,41 *ipsa hominis institutio*. Vgl. ook SALUT. ep. 5,10 (II 55) *institutos animos philosophie preceptis*.

prosequar uerbis: CIC. Catil. 2,1; Ver. 2,73; Tusc. 2,61; QUINT. inst. 2,4,28; TAC. dial. 35,5; AGR. ep. 29,35; 44,4; laus phil. 169. Het ww. is (ook in Agr.’s brieven) gebruikelijk in de wending *prosequi alqm alqa re* (ook met bijv. *uoce, dictis*).

- 5 **Unum ... Latium**: vgl. CELTIS ep. 58 (Stäber tot Celtis) *Memini me crebro ex te audiuisse supra quam dici possit te dolere adeo in sermone et scribendo barbariem Alemanis insitam esse et te duce, quoad factum sit possibile, Romanam linguam Alpes conscendere et Germanos Italiam aequare oportere*; AGR. ep. 41,7; LIBER ep. 7,6.

de te - fidutiam: TLL geeft slechts één vb., te weten PLIN. ep. 4,17,10. Agr. zinspeelt hier niet op die passage.

concipio fidutiam: een niet-ant. combinatie; *fiduciam capere* vinden we voor het eerst bij Quintilianus (decl.) en vervolgens bij o.a. Suetonius, Apuleius en Cassiodorus. Vgl. echter GREG.M. moral. 9,66,106 *supernae spei fiduciam concipit*; RADBERT. in Matth. 7,14,29 *tantam in Dei uerbo fiduciam conceperat*.

summam in spem adducor: CIC. Att. 2,22,3; Mil. 78; Q.CIC. pet. 40; SAL. Cat. 40,4; Iug. 29,3; PLIN. ep. 4,19,5; e.a. Dezelfde verwachting vinden we in dezelfde bewoordingen uitgedrukt door Agr. in ep. 43,1 *summam in spem adducor aut tuo ductu, tuis monitis et institutione aut nullius preterea uiribus cultiores litteras in Germaniam peruenturas et arcem aliquando occupaturas*; vgl. ep. 8,8 *ad spem [...] te adducam*.

bene dicendi gloriam: voor de kritiek, vgl. QUINT. inst. 12,10,17 *Asiana gens tumidior alioqui atque iactantior uaniore etiam dicendi gloria inflata est*.

extorqueamus: in de hier bedoelde bet. ‘terecht iem. iets ontnemen, dat hij onrechtmatig bezit’ viermaal gebruikt door Quintilianus (als tegendeel van

impetrare, waarbij het object vrijwillig wordt afgestaan) en ook door Plinius in zijn brieven. Evenzo AGR. ep. 31,1.

qua ... iactitant: 'die topische barbaries-Anschuldigung italienischer Humanisten' (Krapf 1979: 66).

Latinius: een uiterst zeldzame comparatief: AUR. Fro. 1 p. 128 (28N); HIER. ep. 58,9; en nog vier andere plaatsen bij chr. auteurs. Niet ongewoon in humanistisch Latijn gezien het ideaal van *Latinissime loqui*, dat een glijdende schaal veronderstelt; vgl. Kluge 1935: 27-9.

- 6 **omnibusque - neruis:** CIC. Ver. 3,130; Q.CIC. pet. 56; QUINT. inst. 11,3,63; V.MAX. 2,7,2. Erasmus wijdt er twee adagia aan (1,4,16; 3,9,68). Ook ant. is de uitdrukking *omnes neruos contendere ut/ in:* TER. eun. 312 (*intendas*); VAR. L. 8,63; CIC. Ver. 35; fat. 21; fam. 15,14,5.

Aude sapere: HOR. ep. 1,2,40-1 *dimidium facti qui coepit habet: sapere aude,/ incipe*. Evenzo AUG. quant. anim. 23,41; POLYTHECON 9,24; RATHER. prael. 6,16.

aude contemnere: VERG. A. 8,364-65 *aude, hospes, contemnere opes et te quoque dignum/ finge deo* (ISID. orig. 2,21,20).

- 7 **Nihil te multitudo mouerit:** vgl. LIBER ep. 7,9 *Nec te moueat blacterantium multitudo: ipsi se non sane intelligunt murmurantes*.

sibi obstat: geen frequente uitdrukking. In één van zijn brieven (94,28) vult Seneca een onvolledig vers uit Vergilius' *Aeneis* (10,284 *audentis fortuna iuuat*) aan met *piger ipse sibi obstat*. Andere vbb. zijn LUCR. 4,1150; SEN. dial. 5,13,3; 9,2,2; QUINT. inst. 11,2,43; FLOR. epit. 1,1; DIG. 28,5,44; AUG. ord. 2,4,13.

rarum ... ueritate: in deze formulering niet terug te vinden bij Seneca, maar wel overeenkomstig zijn mening, getuige de volgende plaatsen: dial. 7,2,1 *argumentum pessimi turba est; 2 uulgo, ueritatis pessimo interpreti;* ep. 7,1 *Quid tibi uitandum praecipue existimes quaeris? Turbam;* 115,11 *totus populus in alia discors in hoc conuenit* (de mening dat rijkdom het hoogste goed is). Agr.'s gedachte vinden we ook bij een andere aanhanger van de Stoa, Marcus Aurelius: ieder mens is een deel van de Λόγος, de *Ratio*, als delen van een lichaam. Samenwerking is dus vereist en tegenwerking is tegen de natuur, dus tegen de *ratio*: med. 7,13 τὰ λογικά, πρὸς μίαν τινὰ συνεργίαν κατεσκευασμένα; 2,1 γεγόναμεν γὰρ πρὸς συνεργίαν [...] τὸ οὖν ἀντιπράσσειν ἀλλήλοις παρὰ φύσιν.

Later vinden we deze opvatting bij Spinoza. In zijn *Ethica* (IV prop. 35) lezen we: *Quatenus homines ex ductu rationis uiuunt, eatenus tantum naturâ semper necessariò conueniunt*. Evenzo in een van zijn brieven (19: ed. Gebhardt IV 87,9-10): *nulla res praeter ueritatem diuersos sensus et animos penitus unire ualet* = 'overmits geen ding, behalve de waarhyt, kan verscheide sinnen en gemoederen teenemal vereenigen.'

- 8 **Prouocandi ... coarguendi:** voor deze militaire metafoor en het verlangen naar openheid jegens en van de tegenstanders van het humanisme, vgl. LANGIUS ep. 5,10-2.

in faciem: in deze bet. 'openlijk' pas bij chr. auteurs; voor 't eerst bij Tertullianus, dan ook bij o.a. Lactantius en in de Vulgaat. In combinatie met *arguere* driemaal bij Hieronymus, als hij, steeds in min of meer dezelfde bewoordingen, verhaalt hoe Paulus ervan werd beschuldigd Petrus in het openbaar te hebben berispt; één van de passages is ep. 112,6 *qui Pauli arguit procacitatem, quod principem apostolorum Petrum ausus sit reprehendere et arguere in faciem*.

in uiam redeant: 'terugkeren op het goede pad': TER. An. 190; CIC. Phil. 12,7 *Quod si erratum est, patres conscripti, spe falsa atque fallaci, redeamus in uiam*. Bij Plautus (Cas. 369) is de notie 'goed' expliciet uitgedrukt: *redii uix ueram in uiam*.

9 **quamquam - sum - audeam:** oorspronkelijk gaat het voegwoord gepaard met de indic. De constr. met coni. wordt vanaf Tacitus en Plinius minor zeer gangbaar, en in later Latijn worden beide modi willekeurig naast elkaar gebruikt (LHS II 602-3). Zo ook hier, lijkt me, omdat Agr. in beide gevallen een feitelijk gegeven, namelijk een eigen karaktertrek, te berde brengt. In het algemeen prefereert hij de coni. na *quamquam* (27×; 8× met indic.).

molliore - fronte: 'verlegen': DON. Ter. eun. 806 *mollis frontis dicuntur qui sunt reuerentes*; het tegendeel is *os durum* (z. Terentius ad loc. en de eerste hier te noemen plaats in Quintilianus). De uitdrukking die Donatus geeft vinden we echter alleen bij Plinius en Quintilianus. Agr. baseert zich vooral op QUINT. inst. 6,4,10-1; de auteur verguist daar luidruchtige redenaars (!): *contra turbantis audendum et impudentiae fortiter resistendum. Sunt enim quidam praeduri in hoc oris, ut obstrepant ingenti clamore et medios sermones intercipient et omnia tumultu confundant, quos ut non imitari, sic acriter propulsare oportebit, et ipsorum improbitatem retundendo [...]. Non est res animi iacentis et mollis supra modum frontis*. De andere plaatsen zijn QUINT. decl. 260 (67,12) *si paulo mollior frons*; PLIN. ep. 6,29,6 (over Isocrates) *mollitia frontis, ne in publico diceret, impediatur*. In ep. 26,13 schrijft Agr. gewoon *modeste frontis*.

conscientiam tenuioris ingenii: vgl. QUINT. inst. 1,2,10 *ex conscientia suae infirmitatis*; 10,3,19 *conscium infirmitatis nostrae*. Vgl. AGR. ep. 1,8.

tenuioris ingenii: QUINT. inst. 10,2,19 *Tum in suscipiendo onere consulat suas uires [...] ne cui tenue ingenium erit sola uelit fortia et abrupta*. Ongetwijfeld is Agr. door deze plaats geïnspireerd. De context is soortgelijk en TLL geeft slechts twee andere plaatsen met *tenue ingenium*: QUINT. inst. 12,8,1; FRO. 1 p.48 (216N). Z. ook AGR. ep. 1,8.

bilem - effundo: vgl. SEN. dial. 4,26,3 *quid est dementius quam bilem in homines collectam in res effundere?* Dezelfde combinatie in IUV. 5,159; en SEN. ep. 53,3 (in letterlijke zin).

feruentis stomachi: vgl. CIC. Brut. 246 *efferuescens in dicendo stomacho saepe iracundiaque uehementius*; HIER. ep. 82,5 *studio et expectatione pacis feruenti*

stomacho uerba non commodo; AGR. ep. 43,11 *Nosti enim stomachum meum, ut nequeam sectari barbariem impuritatem horrorem eorum, qui nunc omnia occuparunt*.

10 temporisque ratio: 'het tijdschema': PLIN. ep. 9,1,4 *cunctationem nec res ipsa desiderat, et temporis ratio praecidit*; vgl. 3,18,1 *quod ego in senatu cum ad rationem et loci et temporis ex more fecissem*. Met dezelfde bet. ook (met *temporum*) CIC. fam. 13,7,1; PLIN. nat. 37,10; niet vergelijkbaar is QUINT. inst. 5,10,43.

In de brieven van Plinius vinden we een aantal malen *ratio c. gen.* in een voorwaardelijke bijzin: 3,1,11 *ut primum ratio aetatis receptui canere permiserit*; 3,6,6 *si tamen officii ratio permiserit*; 4,1,2 *quantum itineris ratio permiserit*. Evenzo AGR. ep. 18,2; 32,1; vgl. 19,1.

exigam dies: z. ep. 2,1.

11 dignior tuis litteris: vgl. CIC. fam. 5,19,2 *si nos ii sumus qui esse debemus, id est studio digni ac litteris nostris*. Het subst. betekent hier 'geleerdheid'. De combinatie van waardigheid en geleerdheid vinden we ook nog bij QUINT. inst. 12,11,29 *indignum esset ab opere pulcherrimo, cuius tractatus atque ipsa possessio plenissimam studiis gratiam refert, hanc minorem exigere mercedem*.

faciam possimque: coni. zonder *ut*, afhankelijk van *malo*; zeer gewoon bij ww. van willen: LHS II 530. Ook in Agr.'s brieven gaan *uelle, nolle, malle* doorgaans vergezeld van een coni. zonder *ut*: 3,5; 18,8; 20,6; 21,50; 52; 26,11; 19; 38,3. In twee gevallen vinden we een coni. met *ut*: 22,29 *uelim - ut curares*; 47,1 *uoluisti - ut agerem*. Ook Valla gebruikt in zijn brieven bij deze ww. de coni. zonder *ut* (Tunberg 1991: 175).

animo colere: voor deze voor de hand liggende combinatie bestaat slechts één ant. parallel: SEN. ben. 4,19,3 *hunc uis uideri colere non aliter quam parentem grato, ut opinor, animo*.

studia sectari: niet ant. en slechts eenmaal in CETEDOC: RADBERT. fid. car. 1 (CM 97, r.44). Daarentegen nog driemaal in Agr.'s brieven: 38,7; 31; 43,10. Vgl. evenwel een ant. parallel als SUET. Cl. 42 *Nec minore cura Graeca studia secutus est*; ook dit idioom is echter zeldzaam.

AGR. ep. 4

1-3 Quid ... ultro: klachten over de zwijgzaamheid van de correspondent zijn een brieftopos (Cugusi 1983: 76). Vbb. zijn CIC. Att. 1,9 (geen bode); Att. 4,2 (niet te lui, niet te druk, maar geen bode); PLIN. ep. 1,11 (geen onderwerp); 2,2 (te drukke bezigheden zijn geen excuus); 3,17 (te druk? geen gelegenheid om te schrijven?). Evenzo AGR. ep. 9,1 waar Agr. Dietrich von Pleningen verwijt zijn (Agr.'s) broer niet als bode te hebben benut; verder komt deze topos aan de orde in epp. 7, 8, 24 (sterke gelijkenis met deze brief) en 53. Vgl. POGGIO ep. Nic. 13.

- 1 **fugisse - labore**: inversie van een motief. Gebruikelijk is dat men zich afvraagt of de correspondent het misschien te druk heeft om te schrijven (z. hiervoor en hierna, ad 3).
- 2 **tantille**: bij pagane ant. auteurs nog zeldzaam (eenmaal bij Terentius, Catullus en Lucretius), hoewel niet bij Plautus (9×) en Apuleius (13×). Bij chr. auteurs daarentegen zeer frequent (87× in CETEDOC).
- 3 **scribendi occasio**: vgl. PLIN. ep. 3,17,1 *occasio scribendi uel rara uel nulla*? Deze combinatie vinden we viermaal in CETEDOC (NOVATIAN. spect. 1,1; AUG. ep. 96,1; 224,1; GREG.M. ep. 9,64). De brief van Gregorius is slechts kort, maar de inhoud deels overeenkomstig die van Agr.'s brief: *Valde miramur, quod nos diuersis de Sicilia uenientibus gloria uestra incolumitatis suae nuntio releuare postponit, et utrum obliuioni caritatis hoc seu occupationi debeat reputari nescimus. Et ideo salutantes paternae caritatis affectu petimus, ut, quotiens scribendi se occasio dederit, de uestra nos salute et qualiter circa uos agatur refouete*. Dezelfde combinatie ook in AGR. ep. 7,1; 9,1; vgl. 8,11.
sese ingereret ultro: deze combinatie is ant. zeldzaam (IUV. 6,609; vgl. VERG. A. 2,59-61 *se ignotum uenientibus ultro [...] obtulerat*). Bij chr. auteurs is zij gebruikelijker, vooral bij Caesarius van Arles: serm. 41,4; 65,3; 177,3; monach. 12; verder nog zesmaal in CETEDOC.
- 4 **suspicator**: '(in gedachten) voorstellen, afleiden, vermoeden (in negatieve context), wantrouwen'. Agr. gebruikt het woord nog viermaal in zijn brieven, waarvan twee keer in een situatie als deze (24,9; 38,16). De toevoeging *Quid igitur speculabor nouum?* in *L* is hier niet op haar plaats; het ww. betekent 'in het oog houden, uitzoeken, uitkijken naar' en komt verder niet in Agr.'s brieven voor.
coniectura assequi: een ciceronianisme: Ver. 2,165; 184; 3,200; 5,64; Caec. 16; Agr. 2,12; div. 2,12; Att. 7,13,4; 12,19,3.
- 5-6 **Scribendum ... roboremus**: Salutati ervoer eenzelfde gevoel van verbondenheid en vriendschap uit liefde voor dezelfde *studia*: ep. 2,9 (I 77) *cum aliquem audio ad huiusmodi studia (sc. eloquentie et uirtutis) animum applicuisse, fama delector et illum uirum, etiam alias incognitum, admiror et diligo* (geciteerd door Witt 1983: 70, die opmerkt dat 'such a common interest in studies and virtue was the only basis for true friendship').
- 5 **exime hunc mihi scrupulum**: PLIN. ep. 3,17,2, waar ook de context gelijk is (z. boven, ad 1 en 3): Plinius maakt zich zorgen om Iulius Servianus, die op reis is en nog niet geschreven heeft. Exact dezelfde uitdrukking vinden we nog een keer bij Plinius (ep. 6,8,7), maar daar verschilt de context en wijst *hunc* vooruit.
 Hoewel *scrupulus* bij een groot aantal ant. auteurs niet voorkomt, wordt het de gehele ant. periode door gebruikt en relatief vaak door Cicero en Apuleius. Bij chr. auteurs is het zeer gewoon (169× in CETEDOC). Vgl. POGGIO ep.

Nic. 52,5.

hac - sollicitudine exoluas: de enige ant. parallel is PLIN. ep. 1,22,11 *ut [...] deus [...] me hac sollicitudine exsoluat.*

hec nostra ... firmetur: voor de gedachte, vgl. bijv. CIC. Planc. 5 *neque est ullum amicitiae certius uinculum quam consensus et societas consiliorum et uoluntatum.*

- 6 **Quod si ... durare:** vgl. QUINT. inst. 1,2,20; als voordeel van een opleiding op een openbare school (en niet thuis met een privéleraar) beschouwt Quintilianus het feit dat de redenaar in spe zo alvast went aan drukte om zich heen; bovendien zal de concurrentie van medeleerlingen hem stimuleren; een derde voordeel is eigenlijk van ondergeschikt belang: *mitto amicitias quae ad senectutem usque firmissime durant religiosa quadam necessitudine inbutae: neque enim est sanctius sacris isdem quam studiis initiari.*

studiis erudiri: een gebruikelijke constr., maar bij ant. auteurs nooit met *studiis* (wel met *artibus*, *disciplinis*, *litteris* e.a.). Daarentegen opvallend vaak (achtmaal) met dit subst. bij Hieronymus, waarvan vier keer in zijn brieven (49,12; 79,5; 84,6; 125,8); in totaal 15 keer in CETEDOC.

contractas - amicicias: vgl. CIC. amic. 48. Evenzo POGGIO ep. Nic. 4,21; CELT. ep. 185,8.

commisit: = *coniunxit*. Tamelijk ongewoon in deze bet. met een persoon als object en in overdrachtelijke zin.

eam incrementis: TLL geeft van *incrementum fidei* alleen vbb. in chr. zin.

- 7-9 **Hoc enim ... communicamus:** vgl. AMBR. ep. 37,4 *epistulis, quarum eiusmodi usus est, ut disiuncti locorum interuallis affectu adhaereamus, in quibus inter absentes imago refulget praesentiae et collocutio scripta separatos copulat, in quibus etiam cum amico miscemus animum et mentem ei nostram infundimus.* Zowel Agr. als Ambrosius lijken op grond van de woordelijke echo's geïnspireerd door CIC. fam. 1,7,1 *Legi litteras tuas, quibus ad me scribis gratum tibi esse quod crebro certior per me fias de omnibus rebus et meam erga te beneuolentiam facile perspicias; [...] alterum facio libenter, ut, quoniam interuallo locorum et temporum diiuncti sumus, per litteras tecum quam saepissime colloquar.*

- 7 **Hoc enim ... permittit:** een nuanceren van het bij iedere briefschrijver in het Latijn bekende CIC. fam. 2,4,1 *cuius causa inuenta res ipsa (de brief) est, ut certiores faceremus absentis.*

- 8 **magnorum damna temporum:** TLL geeft vijf vbb. van *damnum* m.b.t. tijd (MAN. 3,287; 473; 640; LUC. 8,469; MART. 10,58,12), maar niet van de combinatie *damnum temporis/-um*. Zij komt wel een enkele keer voor bij chr. auteurs: CYPR. laps. 12; fort. 13; HIER. tract. in psalm. II 89:9; ep. 60,19; IULIAN. in Ioel 2:26-27 (SL 88); IOH. SARISB. met. 1,4; HERM. RUNA serm. fest. 43,1. Evenzo AGR. ep. 40,10 *damnum istud temporis.*

interualla coniungit: = *loca interuallo diiuncta coniungit*. Evenzo PLIN. nat. 33,74; SEN. nat. 1,3,9; BOETH. mus. 4,2 (305,23).

9 **Quicquid ... carta:** vgl. PLIN. ep. 3,9,27 *epistulam longam, quae tot dies, tot cogni-tiones, tot denique reos causasque complexa sit*. Vgl. voor het tegendeel AGR. ep. 2,8.

modica complectimur carta: typisch Agr., want in deze bewoordingen niet ant., maar de constr. *complecti oratione/ libro/ litteris* (CIC. fam. 6,6,1) e.d. in combinatie met een object of enuntiatum wel. Vgl. AGR. ep. 21,49 *breuibus - paucis complectar*; 22,8 *uerbis ... complectar*; 26,1 *uno uerbo complecti*; 29,49 *una epistola complecti*. Ook is *charta* in de bet. 'brief' volledig ant.

longissime disiunctis: vgl. AMM. 20,8,21 *longe disiunctus*. Verder (behalve ABAEL. Rom. 3,7,13) uitsluitend bij Augustinus (4×) en Gregorius Magnus (5×).

10-1 **Mihi ... considerare:** vgl. de inhoud van deze zin met PLIN. ep. 6,7: boeken vervangen daar de afwezige (Plinius); brieven worden (ter herinnering) steeds herlezen en opnieuw ter hand genomen, en doen verlangen naar de schrijfster; hun inhoud is zeer aangenaam. Naast inhoudelijke zijn er ook woordelijke overeenkomsten; vgl. 1 *libellos meos teneas*; 2 *epistulas tuas lectito atque identidem in manus quasi nouas sumo; sed eo magis ad desiderium tui accendor*.

10 **rationem:** 'soort' (OLD s.v. 15).

11 **pensare:** ook te vinden bij auteurs uit de kl. periode (zelden bij Sallustius en Horatius; iets vaker bij Ovidius en Livius), maar vooral in de post-kl. tijd geliefd; het meest bij Lucanus, Seneca, Tacitus en Statius, maar ook Martialis, Petronius, Suetonius en Quintilianus gebruiken het. Agr. gebruikt het woord ook in epp. 22,25; 38,47; 40,3.

Voor het wegen van woorden, vgl. CIC. orat. 51 *in philosophia [...] res spectatur, non uerba penduntur*; AGR. ep. 38,49 *adiumento erit [...], ut in iis quae discimus diligenter pensimque uerba omnia conferamus inter se et latiori quodam tractu explicemus*; POGGIO ep. Nic. 38,75-7 *te rogo [...] ut non [...] ita ad libram pensites uerba singula*; 66,56-7 (wat zou onze vriendschap zijn) *si tanquam inter ignotos uerba nostra pensarentur inter nos?* 85,2-5.

uerba - sensus: volgens LS is *sensus* in de bet. 'betekenis' poëtisch en post-kl. De eerste kwalificatie lijkt onjuist: Quintilianus gebruikt het zeer vaak, ook in oppositie met *uerba* (inst. 1,8,17; 2,4,28; 4,2,117; 6,3,48; 107; 8,pr,31-32; 2,16; 20; 3,36; 6,44; 9,1,15-18; 3,36; 72-73; 4,13; 29; 11,3,89). Vgl. HIER. ep. 29,1 *licet de scripturis sanctis disputanti non tam necessaria sint uerba quam sensus*.

rerum uim: 'strekking van de inhoud'. Een literair-retorisch begrip (Lausberg 369), met name bij Quintilianus; bijv. QUINT. inst. 5,10,15; 53; 75 *Nec sum de nominibus anxius; uocet enim ut uoluerit quisque, dum uis rerum ipsa manifesta sit appareatque hoc temporis, illud esse naturae*; 9,1,7 *nec mutatur uocabulis uis rerum*; 11,2,44; GEL. 11,13,10 *Haec [...] admonui, [...] uti caueretis, ne uos facile praestringeret modulatus aliqui currentis facundiae sonitus atque ut uim ipsam rerum*

uirtutemque uerborum prius pensitaretis. Ook in niet-literaire zin komt *uis rerum* als ‘betekenis, aard, wezen der dingen’ geregeld voor; bijv. CIC. fin. 5,60; de orat. 1,212; 2,160; Scaur. 15; AGR. inv. 3,3,116.

ingenii - eruditionis: vgl. PLIN. ep. 4,15,7 *tantum in illo industriae, probitatis, eruditionis, ingenii, studii, memoriae denique esse*; TAC. dial. 16,1 *tu, ad cuius summam eruditionem et praestantissimum ingenium*; 24,1 *non solum ingenio ac spiritu, sed etiam eruditione et arte*. De bekende tegenstelling tussen *ars* en *ingenium* (τέχνη - φύσις); z. HOR. ars 295 (en Brink 1971 ad loc.); vgl. verder PLIN. ep. 3,5,8; QUINT. inst. 1,8,8 (en 12,1,9).

pressissime considerare: niet ant. en enigszins vreemd. *Presse* betekent hier ‘nauwkeurig’ (OLD s.v. 2). De ant. noch chr. auteurs gebruiken *pressissime*. Het adv. *presse* komt zeven keer voor in CETEDOC (waarvan 5× bij Augustinus), maar niet in deze bet.

12 **animi intentione**: ant. niet zeer frequent: CIC. Tusc. 2,65; SEN. con. 2,5,20; CELS. 2,10,4; QUINT. inst. 1,1,34; en 2 plaatsen uit de laat-ant. periode. Bij chr. auteurs daarentegen is deze combinatie zeer gebruikelijk: CETEDOC geeft 56 plaatsen, waarvan maar liefst 21 bij Augustinus (en geen enkele bij Hieronymus); elfmaal is ook *tota* toegevoegd. Vgl. AGR. ep. 38,41 *ingenium [...] intendere* (citaat uit Sallustius).

tractare: ‘to examine, consider’ (OLD s.v. 8).

amicitiam uinculo necterem: vgl. PLIN. ep. 4,15,1-2 *Si quid omnino, hoc certe iudicio facio, quod Asinium Rufum singulariter amo. Est homo eximius et bonorum amantissimus. Cur enim non me quoque inter bonos numerem? Idem Cornelium Tacitum (scis, quem uirum) arta familiaritate complexus est. Proinde, si utrumque nostrum probas, de Rufo quoque necesse est idem sentias, cum sit ad conectendas amicitias uel tenacissimum uinculum morum similitudo*. Er zijn veel woordelijke echo’s en verderop prijst Plinius Rufus’ zoon o.a. om diens *eruditio, ingenium, studium* (z. hiervoor, 11).

13 **Postremo ... scribas**: brieftopos (Cugusi 1983: 75), met name bij Cicero. Reden is echter steeds de zucht om iets van de correspondent te vernemen. Agr. vernieuwt de argumentatie.

stilum optimum dicendi artificem: een stokpaardje van Cicero: de orat. 1,150 (Crassus spreekt) *caput autem est* (om een goede redenaar te worden) [...] *quam plurimum scribere. Stilus optimus et praestantissimus dicendi effector ac magister*; 257 *quem (sc. stilum) tu uere dixisti perfectorem dicendi esse ac magistrum*; 3,190; orat. 150; Brut. 92; 96 *artifex (!), ut ita dicam, stilus*; fam. 7,25,2 *is «stilus» enim est dicendi opifex*. Quintilianus huldigt dezelfde opvatting en besteedt er veel aandacht aan in zijn tiende boek. Hij zegt te weten dat men zich afvraagt of de redenaar in opleiding meer baat heeft bij schrijven, lezen of spreken; alle drie acht hij onlosmakelijk verbonden (inst. 10,1,2 *neque solida atque robusta fuerit umquam eloquentia nisi multo stilo uires acceperit*). Vervolgens wijdt hij cap. drie van het tiende boek geheel aan dit thema en begint hij met

een verwijzing naar Cicero: 1-2 *utilitatis etiam longe plurimum affert stilus. Nec inmerito M. Tullius hunc 'optimum effectorem ac magistrum dicendi' uocat [...]. Scribendum ergo quam diligentissime et quam plurimum.* Evenzo 1,1,28; 2,2,11; 10,7,7. Agr. kende zonder twijfel zowel de passages uit Cicero als uit Quintilianus. Met *uetustas* bedoelt hij met name deze beide auteurs; vgl. ep. 38,56.

Vgl. Antonio Beccadelli's woorden in een brief aan Arrighetto d'Asti (geciteerd door Gaspari 1886: 475): *si qua ratione exerceri ad eloquentiam cupimus, quod necessum puto, si eloquentes et egregii ciues uolumus esse, quomodo id delectabilius aut commodius aut denique fortunatius agere atque adsequi possumus quam frequenter epistolando?* Evenzo ERASM. rat. stud. 118,6-8 *uerum illud interim memineris optimum dicendi magistrum esse stilum. Erit hic igitur in carmine, in oratione libera, in omni argumenti genere diligenter exercendus; ciceron.* 612,10-2.

copiam et facultatem: een veel door Cicero gebezigde combinatie (Q.Rosc. 2; Quinct. 8; Ver. 10; 2,135; dom. 146; de orat. 1,70; part. 140; fam. 5,12,3; off. 2,1; 9; 3,22; 63; amic. 55), maar ook te vinden bij Plinius (ep. 2,3,1) en Quintilianus (inst. 10,1,69 *copia et eloquendi facultas*; 5,10,51). In combinatie met de bron-metafoor, vgl. QUINT. inst. 12,70,78 *circumfluentibus undique eloquentiae copii*; 2,6 *Hinc etiam illud est quod Cicero pluribus et libris et epistulis testatur, dicendi facultatem ex intimis sapientiae fontibus fluere.*

14 **eruditorum genus:** ant. formulering, geen ant. parallellen.

his - initiis profectum: er zijn geen ant. parallellen voor deze uitdrukking met een abl. sep. zonder voorz.; wel met *a(b)* (CIC. fin. 1,72; 3,22; 62; 4,17; fam. 13,29,1; CAES. civ. 3,20,5; LIV. pr.4) en met *e(x)* (CIC. ac. 2,118; Luc. 118). Agr. gebruikt de constr. zonder voorz. nog tweemaal in zijn brieven (26,4; 29,3); voorts voegt hij eenmaal *ex* toe (22,1) en eenmaal *a* (53,5).

est - profectum: een enkelvoudig predicaat bij meer dan één onderwerp is ant. goed mogelijk, hoewel niet de regel (LHS II 433). Het betreft hier echter een ciceronianisme; bij meer dan één onderwerp van verschillend geslacht staat het predicaatsnomen doorgaans in het neutrum mv., maar bij Cicero, evenals hier bij Agr., richt het zich op het laatstgenoemde onderwerp (LHS II 435). Agostino Dati presenteert dit in zijn *Elegantiae* als een algemene regel (met vbb. uit Vergilius, Terentius en Xenophon): (8v) *Quociens nomina, quod ipse quoque testatur grammaticus Seruius, pluralis et singularis numeri connectuntur, respondemus uiciniori.* Evenzo Agr. hierna, 15 *est [...]* *redacta.*

15 **hac nostra ... redacta:** voor eenzelfde bewustzijn van de overheersing van het geschreven woord, z. SALUT. ep. 4,20 (I 341).

profectus: zeldzaam in de kl. periode (slechts VAR. r. 1,2,23; OV. met. 9,50; pont. 3,5,58; 9,40). Frequenter in post-kl. proza; met name Seneca gebruikt het woord veelvuldig (4× in de dialogen, 15× in de brieven). Vgl. SEN. dial. 10,20,5 *uita est sine fructu, sine uoluptate, sine ullo profectu animi.* Ook vaak

gebruikt door Quintilianus in zijn *Institutio* (16×). Agr. gebruikt het drie keer in zijn brieven.

angustias: 'beperking, beperktheid'; vgl. CIC. Caec. 84 *me ex hoc [...] campo aequitatis ad istas uerborum angustias [...] reuocas*; SEN. ep. 102,20 *philosophiam in has angustias ex sua maiestate detrahare* (nl. het debatteren over subtiële details; woorden die van een humanist zouden kunnen zijn, gericht tegen de scholastieke filosofie).

ad - angustias - redacta: in de ant. lit. vinden we slechts *adigere ad* (AMM. 29,1,28) en *redigere in* ([QUINT.] decl. 7,9).

16 Eschini ... uocis: al in zijn eigen tijd. Demosthenes noemt hem in zijn Kransrede bijv. εὐφρων (285) en λαμπροφρονότατος (313; geciteerd door PLIN. ep. 2,3,10 *et erat Aeschines, si Demostheni credimus, λαμπροφρονότατος*). Bij de Romeinen getuigt voorts alleen Cicero hiervan: de orat. 3,28 *sonitum Aeschines [...] habuit*; 3,213 *suauissima et maxima uoce*; orat. 57 *quem (sc. Aeschinem) saepe dicat (sc. Demosthenes) uoce dulci et clara fuisse*; 110 *leuitate Aeschini et [...] splendore uerborum*.

Iipse ... resonantem: Aeschines noemt Demosthenes al een beest in zijn rede tegen Ctesiphon (167 ταῦτα δὲ τί ἐστίν, ὦ κίναδος; 182 τοῦ θηρίου τούτου); hierop doelt CIC. orat. 26 *cum quidem eum beluam appellat*. Een aantal Romeinse auteurs vertelt de anekdote dat Aeschines Demosthenes' rede voordroeg op Rhodos en vervolgens zei, toen hij de bewondering van de toehoorders zag: *quanto [...] magis miraremini, si audissetis ipsum!* (CIC. de orat. 3,213); *quid si ipsum audissetis?* (QUINT. inst. 11,3,7; V.MAX. 8,10,ext,1); *magis fuisse miraturos dixit, si ipsum orantem audiissent* (PLIN. nat. 7,110). Van de ant. auteurs is Plinius minor echter de enige die de anekdote vertelt en Aeschines het woord 'beest' in de mond legt: τί δέ, εἰ αὐτοῦ τοῦ θηρίου ἠκούσατε; (2,3,10). Agr. beheerste evenwel het Grieks nog niet toen hij deze brief (d.d. 5-2-1471) aan Liber schreef. Vandaar dat hij naar de versie van Hieronymus greep. Evenals Agr. voert ook deze kerkvader het verhaal aan om de kracht van het levende woord te illustreren: *Aeschines, cum Rhodi exularet et legeretur illa Demosthenis oratio, quam aduersus eum habuerat, mirantibus cunctis atque laudantibus suspirans ait: 'quid, si ipsam audissetis bestiam sua uerba resonantem'* (ep. 53,2). Dat Plinius Hieronymus' bron is, adstrueert Kunst 1917. Natuurlijk kende Agr. ook de plaats uit Plinius, en wellicht zinspeelde hij met *splendide uocis* op Plinius' λαμπροφρονότατος.

17 Interrogatusque ... respondit: dit wordt zowel door Cicero als door Quintilianus verteld; CIC. de orat. 3,213 *Huic <actioni> primas dedisse Demosthenes dicitur, cum rogaretur, quid in dicendo esset primum; huic secundas, huic tertias*. Er zijn enige woordelijke echo's, maar ook verscheidene variaties (*actio, dicendo, quid - esset*). Wel vinden we hier bij Cicero ook de anekdote over Aeschines op Rhodos. Er zijn nog twee andere plaatsen waar Cicero het verhaal van Demosthenes en de voordracht vertelt (orat. 56; Brut. 142), maar daar zijn de

parallelten met Agr. geringer. De passage bij Quintilianus (inst. 11,3,6) luidt: *Demosthenes, quid esset in toto dicen-di opere primum interrogatus, pronuntiationi palma dedit, eidemque secundum ac tertium locum*. Ongetwijfeld kende Agr. beide passages. Zijn woorden staan iets dichtter bij Quintilianus, die (i.t.t. Cicero) ook alle andere door Agr. hier gememoreerde anekdotes vertelt, hoewel twee niet op deze plek (11,3,6). Overigens vinden we deze anekdote ook bij Valerius Maximus (8,10,ext,1), maar in andere bewoordingen.

De Demosthenes-anekdote is ook bij andere humanisten te vinden; bijv. BRUNI stud. litt. p. 11 *actio illa artificiosa, quam Graeci hypocrisis, nostri pronuntiationem dixere, cui Demosthenes primas et secundas et tertias tribuit*.

18 Cicero ... dictus: QUINT. inst. 10,1,112. Na de loftrumpet op vele kwaliteiten van Cicero, niet alleen die van zijn welsprekendheid, gestoken te hebben (hij doceert het publiek, bespeelt het als de beste, is beminnelijk, lijkt alles zonder moeite te doen), zegt Quintilianus: *et illa qua nihil pulchrius auditum est oratio prae se fert tamen felicissimam facilitatem. Quare non inmerito ab hominibus aetatis suae regnare in iudiciis dictus est*.

Hortensius ... auditus: hoewel ook Quintilianus zich in deze zin uitlaat (inst. 11,3,8 *Hac <actione> [...] ualuisse plurimum uero Q. Hortensium*), sluit Agr. hier nau-wer aan bij CIC. orat. 132 *dicebat melius quam scripsit Hortensius*. Deze redenaar stond bekend om zijn extravagante 'opvoeringen'; zo portretteren Gellius (1,5,2), Valerius Maximus (8,10,2) en Macrobius (3,13,4) hem als een acteur in de rechtbank.

Periclen ... tonare: sinds Aristophanes (Ach. 530-1) een gebruikelijke metafoor. Qua formulering volgt Agr. het dichtst QUINT. inst. 2,16,19 *ut non loqui et orare, sed, quod Pericli contigit, fulgere ac tonare uidearis*; vgl. 12,10,24; 65. Cicero (orat. 29) en Plinius (ep. 1,20,19) verwijzen beiden naar Aristophanes. Cicero heeft *fulgere* en *tonare*, maar Plinius *tonat*, *fulgurat*. Vgl. AGR. inv. 2,24,131-2 *fulgura illa tonitruaque orationis, qualia fuisse in Pericle memorant autores*.

19 Quid - quid inquam: bij de ant. auteurs wordt *inquam* voor het herhaalde woord geplaatst, om dit woord te beklemtonen (LHS II 810). Zo gebruikt Agr. het in ep. 29,25 *tu, inquam, tu*; in 22,8 dient *inquam* ook ter nadruk, maar staat het in postpositie. In de andere gevallen plaatst Agr. *inquam* na het herhaalde woord en dient het, zoals ook hier, een meer syntaktische functie, namelijk het weer opnemen van dit woord: ep. 8,9; 24,12.

bene dicendi - presidia atque adiumenta: vgl. CIC. de orat. 1,43 *oratorum [...] adiumenta atque ornamenta dicendi*; amic. 46 *praesidii adiumentique causa*; AMBR. in Luc. 7,92 *adiumentum et praesidia diabolicae potestatis*.

20 temporum iniuria: ant. zeldzaam: CIC. fam. 6,10b,1 (over ballingschap); SEN. con. 1,pr,1 (haast humanistisch); vgl. SEN. ep. 90,17; COD. Iust. 7,32,4. Zoals ook uit de context blijkt, doelt Agr. met deze term op de vergetelheid; vgl. in

Sen. decl. 97 *iniuriam temporum, id est obliuionem, nam diuturnitate temporum omnibus rebus euenit obliuio*. Dit beeld van de schrijver die door zijn oeuvre de tijd, de vergetelheid overwint, is natuurlijk zeer ant.; men denke slechts aan Horatius' befaamde *exegi monumentum aere perennius* (en z. Fraenkel 1957: 302-7). Ook Salutati gebruikt *iniuria temporis* als *obliuio*: ep. 5,10 (II 56).

Eventueel zou dit idioom ook kunnen duiden op de humanistische topos van het onrecht dat hen aangedaan wordt die in slechte tijden leven, in dit geval de humanisten die leven in een middeleeuwse, 'barbaarse' tijd.

ingenuas - humanitatis artes: een van oorsprong ciceroniaans begrip; vgl. de orat. 3,21 *omnem doctrinam harum ingenuarum et humanarum artium*. Verder rep. 1,28 *politi propriis humanitatis artibus*; Arch. 2 *omnes artes quae ad humanitatem pertinent*. Na hem heeft het een grote vlucht genomen. De humanisten danken hun naam aan het feit, dat zij hun studies vanaf het begin als *humaniora* omschreven (Kristeller 1979: 98; CHRP 113). Het vroegste vb. van de exacte benaming *studia humanitatis* levert ep. 2,18 (I 106) van Salutati, geschreven op 30 september 1369 (Witt 1983: 68, nt 54; Petersen 1988: 61; Reeve 1996: 22 en nt 7); dit werd vervolgens de standaardterm voor de humanistische studies, en zijn inhoud (*grammatica, rhetorica, poesis, historia, philosophia moralis*) was rond het midden van de 15de eeuw vastomlijnd (CHRP 113). Ook bij de eerste Duitse humanisten komt hij voor; z. König 1917; en Joachimsen 1970: 222 (in een brief van Luder, geschreven vóór 1460); 225 (in een brief van Von Wyle uit 1461); Joachimsen 1893: 100 (in een brief van Hermann Schedel uit 1463); vgl. LANGIUS ep. 1,1. Ook in Viruli's *Epistolares formule* komt de term voor (g6v; p4v; voor de editie, z. blz. 60, nt 4).

toto nisu: de combinatie is niet ant.; vgl. SEN. ep. 102,26 *magno nisu*; STAT. silv. 4,7,33 *omni nisu* (een belangrijke parallel, omdat het kenmerkend voor laat Latijn is dat *totus* in de zin van *omnis* gebruikt wordt: LHS II 203); PETR. 9,7 *maiore nisu*. Überhaupt komt in de kl. tijd het subst. niet vaak voor (15×); daarentegen is het bij de post-kl. auteurs veel geliefder (68×), vooral bij Silius Italicus (23×) en Apuleius (12×). Ook in de laat-ant. tijd (22×) en bij chr. auteurs (73× in CETEDOC) is het woord zeer gangbaar; bij laatstgenoemden is ook de door Agr. alleen hier in zijn brieven gebezigde combinatie in zwang (19× in CETEDOC, waarvan viermaal bij Beda en Petrus Venerabilis).

senescentis: m.b.t. een periode betekent dit ww. gewoonlijk 'zijn einde naderen.' Hier lijkt het eerder 'in verval zijn' te betekenen, wat ook ant. is. Vgl. een passage (8,12,1) uit een brief van Plinius waar de context overeenkomt met de situatie in het noorden van Europa in Agr.'s tijd: weinigen koesteren de letteren, maar Titinius Capito bij uitstek. Plinius noemt hem dan *ipsarum denique litterarum iam senescentium reductor ac reformator*. Het ww. komt weliswaar bij chr. auteurs ook vijftienmaal voor, maar nooit in overdrachtelijke zin zoals hier. Vgl. PETRAR. fam. 24,12,35 *ignosce seculo senescenti* (omdat de *honestia studia* verdord zijn).

21 **ut redeam ... sum**: retorisch cliché; zeer vaak bij Cicero, maar meestal met *reueri* in plaats van *redire*: div. 1,109; Brut. 32; 300; n.d. 3,60; de orat. 2,157; Tusc. 5,66; 80; off. 2,77; Ver. 4,35; 5,59; QUINT. inst. 2,4,15 *ut eo reuertar unde sum digressus*. Voor parallellen uit de historiografie, z. Emmett 1981: 21 vv.; vgl. Pease ad CIC. n.d. 3,60; Fraenkel 1957: 97-9 (vanwege HOR. s. 1,1,108). Ook zes keer in CETEDOC, waaronder HIER. vita Pauli 7 *ut ad id redeam unde digressus sum*. Evenzo AGR. ep. 26,12; 53,7; POGGIO ep. Nic. 39,14; AURISP. ep. 125 (148,12).

tuas ... dato: deze constr. met *ad c. acc.* betekent altijd 'iem. een brief schrijven'; *litteras dare alci* kan ook 'aan iem. een brief (mee)geven' betekenen; TLL s.v. 1. *do* 1665,56 vv.; OLD s.v. *do*¹ 10a. Evenzo VALLA eleg. 3,36 *Do tibi literas, tanquam tabellario; do ad te literas, scilicet ad te perferendas*. Zo ook bij Agr.; voor *litteras dare ad alqm*, z. ook ep. 11,1; 13,1; 20,11; 22,31; 23,1; 24,14; 25,6; 27,1; 4; 29,48 *bis*; 31,1; 32,1; 41,6; 47,9; 50,1; 8; 53,5; vgl. ep. 26,3; 32,1; 53,1; voor *litteras dare alci*, z. ep. 6,6; 24,5; 26,10; 27,20; 32,1; 38,1; 48,1; vgl. 50,1.

utiliora - gratiora: traditionele tegenstelling op allerlei gebied (bijv. onderwijs en retorica); vgl. HOR. ars 343 *omne tulit punctum qui miscuit utile dulci*. Evenzo AGR. ep. 18,16; 28,7; 38,4.

AGR. ep. 5

1 **Iniunxisti - ut**: het ww. komt in deze bet. van 'opdragen' zowel bij Livius en Plinius jr als vooral in de rechtslit. en in de kanselarijstijl vaak voor (TLL s.v. 1666,34-6). De constr. met *ut/ne* komt tot de laat-ant. periode uitsluitend in de brieven van Plinius voor (viermaal). Evenzo AGR. ep. 27,19; 47,1; AURISP. ep. 88 (109,21); en Valla in een van zijn brieven (Tunberg 1991: 156).

ducis: in deze bet. 'hertog' een vb. van het onder (4) bedoelde.

2 **non tamen ... commutauit**: de traditionele tegenstelling tussen 'vrij' en 'letterlijk' vertalen. Copeland (1991) laat zien hoe sinds de Oudheid de telkens verschillende historische situatie de betekenis en waarde van deze topische polarisatie steeds verandert (vgl. bijv. 45 vv. voor Hieronymus' verhouding tot Cicero). Niettemin blijft de terminologie waarin zij door Cicero, Horatius en Quintilianus is vervat door de eeuwen heen ongewijzigd. Voor deze auteurs behoort het vertalen tot het domein van de retorica, niet van de grammatica. De vertaler moet niet schools te werk gaan, maar dezelfde eisen aan zijn vertaling stellen als aan de brontekst. Cicero zegt (opt. gen. 14): *Conueriti enim ex Atticis duorum eloquentissimorum nobilissimas orationes inter seque contrarias, Aeschinis et Demosthenis; nec conueriti ut interpretes, sed ut orator, sentiatis isdem et earum formis tamquam figuris, uerbis ad nostram consuetudinem aptis. In quibus non uerbum pro uerbo necesse habui reddere, sed genus omne*

uerborum uimque seruaui. Van Horatius is het door de hele traditie overbekende *nec uerbo uerbum curabis reddere fidus/ interpres* (ars 133-4). Met dit vers wordt te allen tijde geschermd ter verdediging van het streven naar vrije vertalingen (Norton 1984: 38). Later schrijft Hieronymus dezelfde opvatting te zijn toegedaan: (ep. 57,5) *Ego enim non solum fateor, sed libera uoce profiteor me in interpretatione Graecorum absque scripturis sanctis, ubi et uerborum ordo mysterium est, non uerbum e uerbo, sed sensum exprimere de sensu*. Hij maakt daarbij een uitzondering voor de Heilige Schrift, maar in de praktijk blijkt hij hier niet zo strikt de hand aan te hebben gehouden (Bartelink 1980: 4; 44-5; Copeland 1991: 50; 239, nt 47). Vertalers uit de late Oudheid en de Middeleeuwen, die zich vooral op bijbelse teksten richtten, legden meer de nadruk op letterlijkheid; hun ging het om het zo getrouw mogelijk weergeven van de inhoud, waarbij retorische overwegingen van ondergeschikt belang waren (Bartelink 1980: 55, waar op de invloed van Boethius gewezen wordt; Copeland 1991: 43; en 51 voor enige nuancering). Ook humanisten onderkennen de waarde van een letterlijke vertaling, als vanwege de aard van de brontekst de betrouwbaarheid van een vertaling zo groot mogelijk moet zijn (trouwens ook als het vertalen een pedagogische oefening is, wat ook al antiek is; Norton 1984: 34). En vertalingen van humanistische hand variëren dan ook van zeer letterlijke tot zeer vrije (Gualdo Rosa 1985: 186). Maar doorgaans zijn retorische overwegingen van groter belang; *fideliter* vertalen is belangrijk, maar nog meer *eleganter* vertalen (o.c.: 179; 181; 184 vv.). Naar de mening van Salutati miskent een woord-voor-woordvertaling de onderlinge relatie tussen alle woorden in een zin (Norton 1984: 34; vgl. ep. 7,23 (II 357)). Evenzo pleiten bijv. Bruni, Valla en (na enig aarzelen) Erasmus voor een ‘vrije’ vertaling (Rummel 1985: 27-8). Zoals De Petris (1975: 19) het uitdrukt: ‘il "transferre ad sententiam" [...] implica fedeltà al pensiero ed alle parole del modello, ma nel rispetto dei cambiamenti richiesti dalle due lingue’ (nl. Grieks en Latijn). Deze opvatting spreekt bijv. uit Leonardo Bruni’s *De interpretatione recta*, maar hij heeft het niet expliciet over *ad uerbum*- tegenover *ad sententiam*-vertalen: *Haec est enim optima interpretandi ratio, si figura primae orationis quam optime conseruetur, ut neque sensibus uerba neque uerbis ipsis nitor ornatusque deficiat* (Baron 1928: 87). Bruni voert Cicero en Hieronymus als medestanders aan (o.c.: 96), wat zijn liberale standpunt onderstreept. Vgl. ook POGGIO ep. Nic. 3,19-22 (over de vertaler van een homilie van Chrysostomus) *si interpres fuisset eloquens, nil doctius, nil grauius, nil magnificentius legisses. Sed is fuit Pisanus quidam, qui se fatetur in prologo de uerbo ad uerbum transferre*.

In ep. 15 heeft Agr. het weliswaar niet over letterlijk of vrij vertalen, maar geeft hij wel te kennen bij zijn vertaling van ps.-Isocrates’ *Paraenesis ad Demonicum* ernaar te hebben gestreefd ritmen enz. te behouden, wat duidt op een retorisch-literaire, niet grammaticaal-letterlijke vertaling; zij moet zowel *fida* als *elegans* zijn. In ep. 18,9 zegt Agr. expliciet voor het vrij vertalen

gekozen te hebben. Hij schrijft aan Occo over Lucianus' *De calumnia: traduxi eum libere* καὶ κατὰ τὸν Πλανούδην. Gebleken is, dat Agr.'s vertalingen uit het Grieks de brontekst getrouw, maar niet slaafs, volgen (IJsewijn 1988: 36-7). Zo heeft Agr. bijv. in het geval van pseudo-Plato's *Axiochus* de partikels nauwgezet vertaald en de woordvolgorde gehandhaafd; ook heeft hij gepoogd het ritme en de diverse stijlfiguren (vgl. ep. 15,6) over te brengen (Tournoy 1988: 217).

uerbum e uerbo: gebruikelijk, evenals *uerbum de uerbo*. Cicero gebruikt meestal het voorz. *e* (ac. 2,17; 2,31; fin. 3,15; 3,52; Luc. 17; 31; Tusc. 3,7; top. 35). Voor de combinatie met *exprimere*, dat dan 'vertalen' betekent, vgl. TER. ad. 11; CIC. fin. 3,15; Luc. 31; SERV. A. 3,693; 4,356; G. 3,474. Ook in CETEDOC zijn beide uitdrukkingen nagenoeg even gangbaar: 27 maal *e*, ook met *exprimere* (9×); vooral vaak bij Augustinus (10×; 3×) en Hieronymus (11×; 5×); 22 maal *de*, ook met *exprimere* (13×); vooral vaak bij Hieronymus (16×; 12×). Poggio heeft *de uerbo ad uerbum* (z. boven).

contractusue: met betrekking tot een rede e.d. ciceroniaans: Brut. 120; 162; 309; orat. 78; 114. Ook eenmaal bij Quintilianus (inst. 11,1,32). De enige twee ant. vbb. van oppositie met *latus* zijn CIC. Brut. 120; orat. 114 (een derde is PLIN. ep. 3,6,2; daar echter in letterlijke zin).

- 3 **excusationem - pretextam:** CLAUD. DON. Aen. 2,195 (175,14); vgl. GREG.M. ep. 8,4. Veel gebruikelijker is hier het ww. *praetendere* (vbb. bij Lactantius, Claudius Donatus, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Caesarius van Arles, Beda, Gregorius de Grote e.a.).

ignorantie mee pretextam: TLL (s.v. *praetexo* 1046,5) merkt op dat het ww. in deze bet. zeer vaak van een datief vergezeld gaat, hoewel uit de lit. slechts vijf vbb. van een datief *rei celandae, excusandae* worden gegeven, waarvan één (AMM. 26,10,5) dubieus is: PLIN. nat. 13,125; QUINT. inst. 1,12,16; SYMM. ep. 5,54,5; SERV. auct. Aen. 4,500. CETEDOC geeft twee vbb. van de constr. *praetendere excusationem alci rei*: AMBR. Abr. 2,10,74; WILL. TYR. chron. 19,2.

quarum ... nominibus: CIC. orat. 211 *neque enim esse possunt rebus ignotis nota nomina [...] cum id appellandum sit, quod propter rerum ignoracionem ipsarum nullum habuerit ante nomen, necessitas cogat aut nouum facere uerbum aut a simili mutuari*. Vgl. ook RHET. Her. 4,10. Een thema dat herhaaldelijk bij Cicero terugkeert bij zijn pogingen het Griekse filosofische vocabulaire te vertalen. Vgl. ook vooral fin. 3,15; ter sprake komt daar tevens het verschil tussen letterlijk (woord voor woord) en vrij vertalen (z. ad 2). Verder CIC. ac. 1,25; 41; fin. 3,3-5; n.d. 1,44; de orat. 1,155; 3,149; LUCR. 1,138-9; SEN. ep. 58,1-7; z. ook Pease ad CIC. n.d. 1,8 (*dici posse*). Agr. kende ook Horatius' mening hieromtrent (ars 48-59). Hij citeert de verzen 48-9 in ep. 21,39 en onderstreept zeer terughoudend te zijn in het scheppen van nieuwe woorden, tenzij uit noodzaak (*quod nostro euo reperte sunt (sc. res) !*); vgl. AGR. inv. 2,9,80-7. Hij

zegt echter minder conservatief te zijn dan Valla: enige vrijheid mag men zich wel veroorloven, *quamuis repugnet Vallensis noster* (ep. 21,40). De Romein legde nl. ook nog linguïstische criteria aan (Wesseling 1988: 229-31). Toch deelde Valla de mening dat nieuwe dingen om nieuwe woorden vragen: *Quare quis non uidet rebus nouis esse accommodanda noua nomina, ut ueteres, a quibus precepta habemus et exempla sumimus, factitarunt?* (gest. Ferd. 1,14,7; in een later door hemzelf geschrapte uitweiding (ed. Besomi 1973, app. III) noemt hij enkele vbb., waaronder *horologium*).

- 4 **fieri potuit ut**: TLL (s.v. *facio* VI 1,105,1-47) noch LHS (II 644; 531) geven ant. vbb. van deze onpersoonlijke uitdrukking gevolgd door een coni. zonder *ut*. Ook elders in de brieven gebruikt Agr. uitsluitend de constr. *fieri (posse), ut* (11; 12; 15; 24,4; 29; 38 (3×); 39; 43). De lezing van A is daarom onjuist.

- 5 **Malui ... prudenter**: CIC. orat. 238 *tu autem uelim, si tibi ea, quae disputata sunt, minus probabuntur, [...] dum tibi roganti uoluerim obsequi, uerecundia negandi scribendi me imprudentiam suscepisse*. Cicero refereert aan zijn openingswoorden (1-2), waar hij zegt het enerzijds moeilijk te vinden zo'n dierbare vriend iets te weigeren (*negare*), anderzijds het op zich nemen (*suscipere*) van zo'n zware taak zeer onverstandig te achten. Toch zal hij het doen: *malo enim, cum studio tuo sim obsecutus, desiderari a te prudentiam meam quam, si id non fecerim, beneuolentiam* (2).

tibi - offendere: ant. zeer zeldzaam (in plaats van *te*). TLL geeft van het ww. in deze bet. in combinatie met een datief (van mensen) slechts twee vbb. (CLEM. ad Cor. 21,5; AUG. in psalm. 53,7). Valla (eleg. 5,2) noemt bij *offendere* alleen de mogelijkheid van een aanvulling in de acc. Ook in Agr.'s brieven treffen we het ww. alleen met de acc. aan (1,4; 21,58). Het betreft hier een zeugma; vgl. PETRAR. fam. 4,15,16 *Plaudunt tibi discipuli et omniscium uocant*.

AGR. ep. 6

- 1 **Alias plura**: zonder ww. alleen PLIN. nat. 16,115; 19,129; 21,51; 24,5; BAS. poet. fr. 6. Ook viermaal in Cicero's brieven, maar steeds met *scribere*. Vgl. AGR. ep. 30,5 *sed hæc alias et plura*; 32,8 *sed hec alias*.

Difficile est, ut: deze constr. (i.p.v. een inf. of AcI) is pas vanaf SEN. dial. 12,8,3 geattesteerd. Verder bij pseudo-Quintilianus, Fronto, Ulpianus, Tertullianus, Augustinus, Symmachus, Spartianus en in de Vulgaat. Bovendien tweemaal in Plinius' brieven; Agr. lijkt op één van deze twee plaatsen (4,15,7) te zinspelen. Plinius prijst daar Asinius Bassus om diens eruditie, die onge-looflijk lijkt: *difficile est, ut mihi [...] credas (quamquam credere soles omnia)*. Vgl. AGR. ep. 21,3 *difficile est, ut explicem*.

desiderio - tenear: komt vooral voor bij post-kl. en latere auteurs (hoewel ook

CIC. sen. 33). Deze passage is een duidelijke echo van Plinius' brief aan zijn vrouw Calpurnia (7,5), waarin hij schrijft haar zeer te missen. Die brief begint als volgt: *Incredibile est, quanto desiderio tui teneor. In causa ...* gevolgd door de redenen van zijn verlangen. Er zijn verder geen woordelijke parallellen. Vijfmaal in CETEDOC (Augustinus, Beda, Abaelardus e.a.). Evenzo AGR. ep. 24,15 *Tanto enim desiderio loci illius teneor* (Antwerpen); AURISP. ep. 7 (14,29) *incredibili [...] desiderio teneor legendi et uidentis illud opus finitum et emendatum* (nl. Cicero's *De oratore*).

- 2 **letum - cēlum**: de enige ant. parallel is FRO. amic. 1 p. 280 (176N), waar het adj. de connotatie 'heilzaam' heeft: *quod pectoris ualetudine correptus laetissimo caelo posse redire ab Ciria patria serio uideatur*. Doorgaans heeft *laetus* in combinatie met een woord als *caelum* de bet. 'helder, stralend'. Vgl. AMM. 17,7,2 *nubium globi [...] laetam paulo ante caeli speciem confuderunt*; PRUD. cath. 11,9 *caelum nitescat laetius*. Deze tweede bet. heeft het woord ook hier.

benignę aure: niet ant. Gezien het feit dat Agr., nog relatief onbekend in Ferrara, heimwee heeft naar zijn vrienden in Pavia, wellicht een pun op het gangbare *benignae aures*. Vgl. echter PLIN. nat. 37,201 *benigno uentorum adflatu*.

quas spiro: ant. onjuist; in combinatie met een acc. betekent het ww. 'uitademmen', niet 'inademen'.

perdidi - me ipsum: een uitdrukking die tamelijk vaak in de komedie gebezigd wordt (PL. Bac. 132; 624; Truc. 58; mil. 429; TER. An. 642), maar daar 'ik heb mezelf te gronde gericht' betekent. Hier lijkt het meer filosofisch 'ik heb mezelf verloren' te beduiden, wat ook bijbels is: z. II Ioh. 8, maar vooral Luc. 9:25 *quid enim proficit homo, si lucretur uniuersum mundum, se autem ipsum perdat et detrimentum sui faciat?* Vgl. AGR. ep. 24,13 *neque uel cano uel psallo aut ullam partem illius studii attingo, ut uidear aliquando mihi me ipsum perdidisse*.

nedum: als synoniem voor *non solum*, z. ad LANGIUS ep. 4,2.

- 3 **In causa est**: weliswaar ook in de kl. tijd gebruikt (CIC. fam. 1,1,1; LIV. 40,26,5), maar vooral frequent vanaf de post-kl. periode, bij Seneca, de Plinii, Quintilianus, Martialis, Tertullianus, Rufinus. Vgl. AGR. ep. 14,3 *tuo in me amore, quem ego in causa putabo*.

uite consuetudo: veel bij Cicero (de orat. 1,221; 224; 2,68; agr. 2,95; Marc. 2; orat. 128; amic. 21; rep. 4,11 (geciteerd door AUG. civ. 2,9); fam. 6,7,6; 7,23,4; 13,67,1). Zo zijn voor hem redenen om Gaius Rabirius te verdedigen o.a. *amicitiae uetustas, [...] dignitas hominis, [...] ratio humanitatis, [...] meae uitae perpetua consuetudo* (Rab. perd. 2). Verder bij TER. hau. 283; NEP. Att. 14,2; CAES. civ. 3,110,2; SEN. ben. 5,21,1; QUINT. decl. 269 (99,27); SCAEV. dig. 34,4,30. In CETEDOC 25 maal, waarvan tienmaal bij Augustinus (excl. zijn Cicero-citaat). De uitdrukking betekent overigens vaker 'manier van leven (die men gewoon is)' dan, zoals hier, 'dagelijkse omgang'. Agr. gebruikt haar nog zeven keer in zijn brieven.

coniecturam accipies: niet ant. (want QUINT. inst. 3,6,43 is geen parallel). Het meest gebruikelijk zijn ~ *facere* (AGR. ep. 20,10) en ~ *capere*.

accipies: fut. potentiale, om een vermoeden te uiten (LHS II 311).

- 4 **ne ... placeas:** vgl. PLIN. ep. 1,21,1 *Ut animi tui iudicio sic oculorum plurimum tribuo, non quia multum, ne tibi placeas, sed quia tantum quantum ego sapis*; FRO. Ant. 2 p. 62 (143-4N). Overigens een niet ongebruikelijke uitdrukking. Evenzo AGR. ep. 9,4; die brief is eveneens aan Dietrich gericht.

fons: m.b.t. personen niet ongewoon. Het enige ant. vb. met '(on)deugden' is PL. Truc. 612 *improbe tu [...] fons uiti et peiuri*. Er zijn geen ant. vbb. van een combinatie met *exemplum*. Vgl. BEDA in Luc. 1,2,46 *Quasi fons sapientiae doctorum medius sedet sed quasi exemplar humilitatis audire prius et interrogare doctores quam instruere quaerit indoctos*. Dezelfde auteur noemt Christus ook *fons spiritualium fructuum* (homil. euang. 1,6); vgl. HERM. RUNA serm. fest. 18,1 *cunctarum [...] fons et origo uirtutum* (eveneens van Christus). Vgl. ook SALUT. ep. 5,10 (II 53) *fons eloquentie Tullius*.

- 5 **stultitiam meam:** Agr. rept nog tweemaal van zijn eigen domheid (ep. 37,1; 38,59; vgl. 10,8). In ep. 38 slaat zij op het feit dat hij heeft besloten Hebreeuws te gaan leren: *Vide ineptiam meam, quaeso, uel, ut uerius dicam, stulticiam: constitui discere Hebraice*. Het is niet geheel duidelijk of Agr. hier doelt op zijn studie van het Grieks, maar dit lijkt me aannemelijk; *in hac parte* zou dan opgevat kunnen worden als 'op het gebied van de Griekse taal.'

asinaria mola: ant. alleen bij Cato (als *plurale tantum*: agr. 10,4; 11,4) als deel van een opsomming. Deze term komt echter tweemaal in de Bijbel voor (Matth. 18:6; Marc. 9:41) en dientengevolge 62 maal in CETEDOC, meestal onder verwijzing naar de bijbelpassages. Aan haar kleven de connotaties 'ondergang' (AUG. quaest. euang. 1,24), 'domheid' (AMBR. in Luc. 8,63; MAX. TAUR. serm. 48,4; CAES. AREL. serm. 120,3; RADBERT. in Matth. 8,18,6) en 'profaan zwoegen' (GREG.M. moral. 6,37,57; past. 1,2; BEDA in Marc. 3,9,42). Deze zijn alle drie hier ongetwijfeld door Agr. bedoeld.

- 6 **dices - addes:** fut. pro imperativo; voornl. in de omgangstaal en relatief vaak bij latere auteurs onder invloed van vertt. uit het Hebreeuws (LHS II 310-1).

quod scripserit - insinuauerit: (post-)kl. gaat het voegwoord *quod* in de regel alleen vergezeld van een con., als er een veronderstelde, niet-feitelijke reden gegeven wordt; evenzo bijv. ep. 7,3; 29,1. Nadien verwatert dit strikte onderscheid (LHS II 575); vgl. bijv. ep. 20,4 (waar evenwel sprake lijkt te zijn van *modus attractie*). In Agr.'s brieven gaat het voegwoord bijna altijd vergezeld van een indic. (vgl. vooral 18,1; 11). Op deze plaats wordt de con. verklaard door het feit, dat het hier bijzinnen in de indirecte rede betreft.

notitię: OLD geeft weinig (slechts zeven) vbb. van dit woord in deze bet., maar wel uit de gehele ant. periode. In Agr.'s brieven komt het nog drie keer voor; tweemaal in de bet. 'bekendheid met, kennis van' (19,2 *notitiam antiquit-*

atis nonnullam; 38,25 *rerum notitia*). Uit ep. 26,21 blijkt dat het bij Agr. in een context als hier het eerste stadium van kennismaking aangeeft: *perductus sum in noticiam cancellarii Burgundie, deinde in familiaritatem et quidem summam* (het hoogste stadium is vervolgens *amicitia*).

notitię - insinuauerit: het ww. is in deze constr. in deze bet. (c. *dat.*, *de familiaritate petenda*) zeer ant., maar nooit samen met dit subst. Wel gebruiken Augustinus (conf. 12,19; c. Petil. 2,30,69) en Gregorius Magnus (moral. 5,36,65) deze uitdrukking. Vgl. AGR. ep. 29,40 *in colloquium familiaritatemque cuiusdam insinuaui me*.

litterarum peritissimi: inderdaad niet frequent, want de enige door TLL gegeven plaatsen zijn: CIC. Brut. 81; GEL. 6,7,1; 19,9,2; SERV. G. 2,41; FIRM. Math. 3,7,1; 3,7,4; 3,12,6. Vgl. ook QUINT. inst. 7,1,46 *quis tam imperitus, quis tam procul a litteris*. Vijfmaal in CETEDOC, naast eenmaal *peritia litterarum* (vgl. AGR. ep. 4,12 *artium peritiam*).

peritissimi ... significem: conform de door OLD gegeven bet. 'Having knowledge of a thing gained from experience.' Vgl. CIC. Brut. 237 *P. Murena mediocri ingenio, sed magno studio rerum ueterum, litterarum et studiosus et non imperitus (!) multae industriae et magni laboris fuit*.

- 7 **filio**: als term van affectie (OLD s.v. 3). Ant. niet frequent; vbb. zijn FRO. amic. 2 p. 176 (192N); APUL. met. 2,20; 9,27; vgl. CIC. fam. 10,5,3; 16,21,3; APUL. met. 4,26. Bij chr. auteurs komt dit gebruik vaker voor (bijv. VULG. Ios. 7:19; I reg. 3:6; IV reg. 8:9; 16:7; Marc. 2:5). Evenzo AGR. ep. 12,1; ERASM. conscr. ep. 289,19 *iuenem nobis charum filium <appellamus>*; het woord 'zoon' noemt hij hier een *adoptionis uocabulum* en *adoptium/ honoris cognomen* (289,19; 293,13).

Saluta - omnibus - fratri tuo: ant. regeert het ww. uitsluitend de acc. In Agr.'s brieven is dit doorgaans ook het geval (13 keer), behalve hier en ep. 47,12.

Properantissime: bij ant. auteurs niet te vinden. In Agr.'s brieven viermaal, steeds in de datering (10,9; 28,13; 34,13). Het ijlings schrijven is een brieftopos; z. ad ep. 2,11.

AGR. ep. 7

- 1 **epistola - uolumen**: een traditionele tegenstelling: CIC. fam. 3,7,2; 8,1,1; 12,30,1; Att. 10,4,1. Niet in de brieven van Plinius of Seneca; een later vb. is HIER. ep. 133,2. Veelal hangt zij samen met de brieftopos *breuitas* (Cugusi 1983: 74-5). Evenzo AGR. ep. 21,17-8; 38,22.
- 2 **frigido - inani - uerbo**: *inane uerbum* is een vaak gebruikte iunctuur sinds

CIC. orat. 170; 230. Voor *frigidum uerbum* is slechts één ant. parallel te geven: CIC. de orat. 2,256; het adj. wordt wel vaker in deze context gebruikt; het betekent dan 'krachteloos' of 'dwaas' (bijv. GEL. 11,13,10; 13,25,7). TLL geeft vier ant. plaatsen van de combinatie *frigidus-inanis*: QUINT. inst. 9,3,74 (*adfectatio*); 10,2,17 (*quidlibet illud*); PLIN. ep. 4,17,4 (*omnia*); 9,6,3 (*res*).

- 3 **cum quo ... uelim**: als een kenmerk van vriendschap: ARIST. EN 1157b 19 οὐδὲν γὰρ οὕτως ἐστὶ φίλων ὥς τὸ συζῆν; vgl. 1158a 9 τὸ [...] συνημερεῦειν; AQUIN. sum. theol. II/II q. 23 art. 1,1 *Nihil enim est ita proprium amicitiae sicut conuiuere amico*; q. 27 art. 2,3. Geïmpliceerd door Cic. amic. 2 *quocum coniunctissime et amantissime uixerat*.

coniunctissime uiuere: ook ant. in een context van vriendschap: CIC. amic. 2 (z. boven); de orat. 3,11; fam. 6,9,1; 13,27,4; NEP. Att. 5,3; 10,3 (*coniuncte*).

cui ... auderem: als een kenmerk van vriendschap: ARIST. EE 1240b 3 μίαν ψυχὴν εἶναι τοὺς ἀληθῶς φίλους; vgl. MM 1211a 32-3; 1213a 23-4; CIC. amic. 61 *cum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, uoluntatum sine ulla exceptione communitas*; 97; SEN. ep. 3 (hoofdthema).

animi penetralia: *penetral(e)* is een dichterlijk woord; volgens TLL in *prosa oratione singulis uel paucis locis [...], aliquanto saepius apud posteriores nonnullos* (zoals Tacitus en Augustinus). De uitdrukking *animi* ~ is ant. sporadisch: STAT. silv. 3,5,56-7 *fixamque* (sc. uw dochter) *animi penetralibus imis/ nocte dieque tenes* (gesproken door een man tot zijn echtgenote, in een gedicht over echtelijke liefde); SYMM. ep. 2,34,2 (ook over vriendschap). Bij chr. auteurs komt *penetral(e)* in de bet. van de hier door Agr. gebruikte woordgroep enkele malen voor; men vindt de groepen ~ *animi* (AMBR. in Luc. 1,12 (v.l.); PROSP. in psalm. 139,3), ~ *mentis* (AMBR. in Luc. 5,105; PAUL. NOL. c. 6,237; PAUL. PELL. 20; IUVENC. 1,505; 4,43), ~ *cordis* (PRUD. ham. 542; ZENO 1,36,21; 2,3,11; IUVENC. 4,7) en ~ *animae* (CASSIAN. conl. 7,15,2). Agr. gebruikt *penetral(e)* in zijn brieven nog eenmaal in overdrachtelijke zin: ep. 20,3 *in mediis penetralibus [...] omnis politioris eruditionis, Italia*. Vgl. SALUT. ep. 8,8 (II 396) *sacris amicicie penetralibus*; CELT. ep. 173,15 *penetralia* (sc. *artium*).

conscium ... meorum: vgl. CIC. Phil. 14,16; fam. 5,5,1; HIER. ep. 22,7 *ipsam quoque cellulam meam quasi cogitationum consciam pertimescebam*.

a me ... putem: vgl. Otto 111 *unus quasi animus fiat ex pluribus* (bij vrienden; = CIC. amic. 92), met zeer vele parallellen (voeg toe: ARIST. EE 1245a 29 vv.). Vgl. CIC. fam. 2,15,4; PLIN. ep. 2,9,1; Walther 843a; 844; 960a; ERASM. adag. 1,1,2.

- 4 **uulgata hominum ineptia**: vgl. PRUD. c. Symm. 1,146 *indocilis fatui [...] ineptia uulgi*.

ineptia uel improbitas: alternatieven, geen synoniemen; vgl. CIC. fam. 13,1,4 *si peccat, magis ineptiis quam improbitate peccat*.

quoscunque pendentes uidere nolint: MART. 4,77,5 *pendentem uolo Zoilum uidere*. Er zijn geen andere ant. parallellen. Wel komt *pendere* in deze context

geregeld voor bij met name Plautus. In diens komedies zijn ook ettelijke vbb. aan te wijzen van de gedachte dat men zijn vijand wil zien hangen (hoewel dus niet in deze bewoordingen); bijv. Poen. 1309; rud. 722. Deze toch niet verbazingwekkende opvatting draait hij ook een keer om; in de *Poenulus* gaat Lycus bij zijn vrienden te rade, hoe hij zich het beste verhangen kan (794-5), en zijn vrienden blijken het met hem eens te zijn geweest dat dit een goede oplossing is (1340-1).

- 5 **ad - morem**: vooral post-kl. In alle perioden gangbaar is *more (alicuius)*. Ook in Agr.'s brieven vinden we geen andere vbb. van *ad morem*; wel *meo more*, *tuo more* etc. en eenmaal *more ueterum* (ep. 26,11). Vgl. POGGIO ep. Nic. 57,11 *ad morem nostrum*.

nedum - sed: z. ad ep. 6,2.

ardeo: 'ik brand van verlangen (naar jou)'; met een lijdend voorwerp tamelijk zeldzaam: VERG. E. 2,1 (5,86); HOR. c. 4,9,13; MART. 8,63,1; GEL. 6,8,3; AUG. soliloq. 1,13,22. Priscianus noemt deze constr. ook: '*ardeo uxorem*', *quando pro 'amo' accipitur* (III 267; 277; als vb. geeft hij VERG. E. 2,1). Coleman (ad VERG. E. 2,1) merkt op dat ook andere verba die een emotionele of lichamelijke staat aanduiden (zoals '*deperire, dolere, horrere*') deze constr. kennen.

deperreo: 'ik ben kapot (van jou)'; met een lijdend voorwerp alleen zeer vaak in Plautus (23×), dus met recht *ad uulgi morem*. Bij andere auteurs slechts sporadisch.

- 6 **Lente**: (vooral in de liefdeselegie) gebruikt van *amor*, betekent het 'aarzelend', maar ook 'koud; die niet beantwoordt': HOR. c. 3,19,28; vgl. 4,13,5-6; TIB. 1,4,81; vgl. 1,10,57-8; OV. met. 7,82 (v.l.); vgl. verder HOR. c. 1,13,8; TIB. 2,6,36; OV. am. 1,6,15; ars 3,573; PROP. 1,6,12.

otiose: 'vrijblijvend'. Met *ut ita dicam* geeft Agr. zelf al aan dat het hier een ongewone uitdrukking betreft. Er zijn slechts twee parallellen: SEN. ben. 7,15,3, waar het adj. op *uoluntas* betrekking heeft, dat daar echter synoniem is aan *beneuolentia*; het adj. betekent daar 'die geen moeite kost; waarvoor de 'gever' zich niet hoeft in te spannen.' De tweede parallelplaats is des te interessanter, omdat daar juist het ontbreken van een *causa otiosus* genoemd wordt: TERT. spect. 16 (18,12) *ita et amor apud illos otiosus et odium iniustum. An forsitan sine causa amare liceat quam sine causa odisse?* TLL geeft slechts vier andere plaatsen van dit adj. *de facultate uel affectu animi*: SEN. dial. 9,4,7 (*uirtus*); AMBROSIAS. in Phil. 2,7/8 (*uirtus*); GENNAD. dogm. 31 (*intuitus*); VAL. CEM. hom. 5,1 (*cupiditas*).

Lente ... potest: vgl. daarentegen Laelius' woorden *ego admiratione quadam uirtutis eius* (sc. Scipio), *ille uicissim opinione fortasse nonnulla quam de meis moribus habebat, me dilexit* (CIC. amic. 30).

- 7 **Constans ... cedens**: al in de Oudheid een belangrijk kenmerk van echte genegenheid: Otto 92 *amicus certus in re incerta cernitur* (geciteerd uit Ennius

door CIC. amic. 64; Walther 960; ERASM. adag. 4,5,5), met parallellen uit Euripides, Plautus, Publilius, Petronius; vgl. voorts ARIST. EE 1238a 1-2 οὐ γάρ ἐστιν ἄνευ πείρας οὐδὲ μιᾶς ἡμέρας ὁ φίλος, ἀλλὰ χρόνου δεῖ; EN 1158b 8-9 τῷ δὲ τὴν μὲν (sc. φιλίαν κατ' ἄρετήν) ἀδιάβλητον καὶ μόνιμον εἶναι; CIC. amic. 22 *Nam et secundas res splendidiores facit amicitia et aduersas partiens communicansque leuiore;* ad Brut. 1,15,13 *ego nulla in re malo quam in te amando constans et esse et uideri;* V.MAX. 4,7,pr *sincerae uero fidei amici praecipue in aduersis rebus cognoscuntur, in quibus quidquid praestatur totum a constanti beniuolentia proficiscitur;* 2; 4; 5,3,ext,2; OV. ep. 16,199; TAC. ann. 15,62; PLIN. ep. 9,37,1; PANEG. 11,26; AQUIN. sum. theol. II/II q. 27 art. 2,3; Walther 949; 953a; 954; 958a. Vgl. AGR. ep. 27,11 *beneuolentie tue constantiam*.

nulli fortune cedens: ant. altijd *fortunae (suae) cedere*, waar het subst. dus 'het/zijn Lot' i.p.v. 'een (specifieke) tegenslag' betekent: CIC. Tusc. 3,36; CAES. Gall. 7,89,2; SAL. Cat. 34,2; LIV. 10,33,3; 25,15,16; 33,47,10; 34,30,2; V.MAX. 5,1,ext,1; SEN. dial. 4,30,1; 9,11,1; [SEN.] Oct. 253; TAC. hist. 3,31; SIL. 4,448.

quique ... soluitur: voor deze gedachte, vgl. ARIST. EN 1157b 10-1 οἱ γὰρ τόποι οὐ διαλύουσι τὴν φιλίαν ἀπλῶς, ἀλλὰ τὴν ἐνέργειαν; 1167a 3-7 (Iem. heeft lief,) ὅταν καὶ ἀπόντα ποθῇ καὶ τῆς παρουσίας ἐπιθυμῇ.

distantia: een woord dat relatief vaak bij Tertullianus, Augustinus en Boethius voorkomt. De verbinding *distantia locorum* komt niet voor bij ant. auteurs, wel twaalfmaal in CETEDOC (en bij POGGIO ep. Nic. 48,5-6; AURISP. ep. 58 (74,8)); ~ *temporum* is minder gangbaar (viermaal in CETEDOC).

amor - conciliatur: het ww. is gebruikelijk in deze context van liefde/ vriendschap; als object vinden we naast *amor* (CIC. de orat. 2,206; 207; Arch. 17; OV. ars 2,278; V.MAX. 8,7,6; COL. 8,8,7; GALLICAN. Avid. 8,7; CAPITOL. Max. Balb. 7,2 (v.l.); SPART. Carac. 1,3; HIER. ep. 75,3; AUG. in psalm. 103,3,13) ook *amicitia* (CIC. amic. 100; LIV. 22,22,8; SEN. dial. 1,1,5) en *amicus* (FRO. amic. 1 p.282/4 (172N); SEN. ben. 4,20,2; AUSON. 419,78). In Agr.'s brieven vinden we het ww. nog tweemaal: 4,5 *familiaritas [...] conciliata*; 44,1 *quem [...] mihi [...] familiaritas [...] conciliauit*.

amor ... conciliatur: CIC. amic. 100 *Virtus, uirtus, inquam, [...] et conciliat amicitias et conseruat;* evenzo 20; 28; 30 (z. ad 6); 74; off. 2,32 (z. hierna); vgl. part. 88 *est etiam quaedam quasi materies subiecta honestati, quae maxime spectatur in amicitii;* nog eens verwoord door GEL. 17,5,1 *Cicero [...] docere uolens amicitiam non spe expectationeque utilitatis neque pretii mercedisque causa colendam, sed, quod ipsa per se plena uirtutis honestatisque sit, expetendam diligendamque esse;* vgl. ook NEP. Att. 5,3; SEN. dial. 1,1,5; APUL. apol. 12. De gedachte dat vriendschap op *uirtus* en *honestas* gebaseerd is, vindt men al bij Aristoteles (EN 1156b 7-12; vgl. 1159b 2-4) en is in alle tijden gangbaar; vgl. bijv. HIER. ep. 53,11; AQUIN. sum. theol. II/II q. 114 art. 1,1 (vgl. q. 23 art. 1,3) en ERASM. adag. 2,3,76. Voor het (blijkens de genoemde passages ant.) gebruik van *honestas* als filosofische term voor 'het goede', vgl. AGR. ep. 3,4; 38,13.

honestate morum: een laat-ant. combinatie: AMM. 29,2,16; VEG. Mil. 2,12; RUFIN. Orig. in num. 13,2 (110,7); COD. THEOD. 2,17,1,pr; liefst 32 keer in CETEDOC.

sapientie auctoribus: post-kl. verbinding: PLIN. nat. 7,80; 18,23; SEN. ben. 2,9,1; ep. 104,16; [QUINT.] decl. 15,10; vgl. PLIN. nat. 9,183. Voorts alleen gebruikt door TERT. apol. 19; BEDA in Ezr. Neem. 1, r. 169.

nate profectęque: ant. vinden we deze combinatie tweemaal: CIC. inv. 1,2; Quinct. 85. In beide gevallen betreft het echter een participium van *proficisci*. Gezien de constr. (met *paulisper*) moet Agr. hier het participium van *proficere* bedoelen (in de bet. 'vooruitgang boeken, voortgaan'). Deze bet. is weliswaar ant. (OLD s.v. 1 en 3), maar OLD geeft aan dat men in zulke gevallen een actieve of onpersoonlijk-passieve constr. aantreft. Ant. zou hier derhalve *profecerunt* gewenst zijn.

facilitate - uiteę: niet-ant. iunctuur; in CETEDOC alleen AUG. serm. 47,25. Met deze term varieert Agr. *honestate morum*. Inderdaad heeft ook *facilitas* betrekking op iemands karakter en wordt het als element van vriendschap genoemd: CIC. off. 2,32 *amor multitudinis commouetur ipsa fama et opinione [...] earum uirtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet animosque omnium natura et specie sua commouet maximeque quasi perlucet ex iis, quas commemoravi, uirtutibus, idcirco illos, in quibus eas uirtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur*; vgl. amic. 66; Q.CIC. pet. 16 (praktische informatie om steun voor iemands eigen kandidatuur te winnen) *amicorum studia beneficiis et officiis et uetustate et facilitate ac iucunditate naturae parta esse oportet*. Celtis (ep. 17,8; 179,16) heeft *facilitas morum*.

allicique beneuolentiam: volkomen ant. (ook met abl. causae): CIC. Ver. 5,182; Mur. 74; V.MAX. 7,4,2; vgl. CIC. off. 2,48. Voor iuxtapositie van *oriri* zijn geen ant. parallellen.

- 8 **ablatusque animus:** vgl. OLD s.v. *aufero* 4b '(mil.) to capture'; er zijn echter geen ant. vbb. van een combinatie met *uictus*. In de hier door Agr. bedoelde bet. 'weggevaagd, gewonnen' niet ongebruikelijk (LIV. 9,6,12 *ablatusque cum armis animos*; MART. 12,53,9), ook van iemands verstand door toedoen van een passie (hoewel niet de liefde): OV. met. 14,177-8 (*timor animum*); SEN. Herc.O. 823 (*furor mentem*); SIL. 16,323 (*mentem ardor*); QUINT. decl. 290 (159,6-8) (*dolor mentem*).

- 9 **Alitur ... ipsis:** voor deze gedachte, vgl. ARIST. EN 1167a 3-4 *ἔοικε δὲ ἀρχὴ φιλίας εἶναι* (sc. ἡ εὐνοία), ὥσπερ τοῦ ἐρᾶν ἢ διὰ τῆς ὀψεως ἡδονῆ.
Alitur: vgl. OV. ars 2,152 *dulcibus est uerbis mollis alendus amor*; rem. 746 *diuitiis alitur luxuriosus amor*. Beide verzen zijn ook terug te vinden in het *Polythecon* (resp. 4,108; 8,394). De enige andere parallel is IOH. FORDA in cant. serm. 114,4.

Tegit tamen omnia: vgl. SEPT. I Cor. 13:7 (ἡ ἀγάπη) πάντα στέγει. De Vulgaat heeft hier (*caritas*) *omnia suffert*, maar de meest waarschijnlijke bet. van στέγειν ter plaatse is niet ‘(ver)dragen’, maar ‘bedekken’ (z. TWNT VII 585-7). Als Agr. hier zin-speelt op deze befaamde bijbelpassage, dan kende en vertaalde hij de Griekse tekst.

in ... conuertit: niet ‘richten op’ (vgl. CIC. rep. 6,12 *in te unum atque in tuum nomen se tota conuertet ciuitas*), maar ‘veranderen in’: vgl. bijv. CIC. n.d. 3,31; V.MAX. 5,3,3 *accusatorem [...] in supplicis nomen conuersum*; SEN. nat. 3,13,1 *ignem [...] qui [...] in se cuncta conuertat* (wat als een mooie metafoor voor het hier door Agr. bedoelde proces zou kunnen worden beschouwd). Het ww. wordt ook als technische term voor ‘vertalen’ (=veranderen) gebruikt (AGR. ep. 5,1; 15,6; 40,10; z. ad 5,2).

10 amantissimus: kl. uitsluitend in actieve zin. Passief voor het eerst bij Tertullianus; voorts (naast inscripties) bij de late pagane schrijvers Capitolinus, Spartianus, Ammianus en de chr. auteurs Lactantius, Lucifer en Hieronymus (ook in de Vulgaat). Ook in het middeleeuws Latijn heeft het deze bet. (Norberg 1943: 189-90). ‘Puriteinen’ zouden een strikt onderscheid behoren te maken tussen *amantissimus* en *amatissimus*; vgl. bijv. NAVAG. lus. 30,1-2

*Canale optime, tuque Bembe, nostri
amantissimi utrique, amati utrique.*

Agr. is geen puritein; hier blijkt duidelijk dat hij het adj. in beide bett. gebruikt. Dit wordt door het gebruik in andere brieven gestaafd; hoewel het woord meestal in actieve zin gebruikt wordt (ep. 11,2; 22,19; 29,3; 37,9; 38,63; 47,11; 12), komt ook het tegendeel voor (ep. 22,36). Celtis (ep. 20,4) gebruikt het woord ook in passieve zin.

11 Nemo ... paratus: klinkt proverbial, maar is bij de ant. auteurs noch in CETEDOC geattesteerd. De beste parallel is SEN. ep. 3,3; daar wordt ook over echte vriendschap gesproken en schrijft Seneca: *quidam fallere docuerunt dum timent falli*. Ook is er een behoorlijk aantal spreekwoorden over geveinsde liefde en vriendschap. Voor *fallere amantem*, vgl. VERG. A. 4,296 (waar juist gesuggereerd wordt dat dit onmogelijk is!); MART. 8,51,25; DRAC. Romul. 10,344. In OV. met. 4,128 betekent het ww. niet ‘bedriegen’, maar ‘teleurstellen’.

12 Trauestiris: geen Latijn, maar Italiaans (*trauestirsi* betekent ‘andere kleren dan gewoonlijk aantrekken’ of ‘gevoelens, ideeën e.d. veinzen’). DuCange heeft een lemma *trauestitum* en merkt op: *ab Italico trauestire, uestum mentiri uel mutare*; als enige vb. geeft hij *in trauestito*. In de Vita van Von Pleningen lezen we dat Agr. het Italiaans uitstekend beheerste: *Italorum itidem uernaculas tenebat, [...] ut et uersu et oratione soluta in singulis concinne apteque diceret* (Straube 1994: 34). In de Franse taal heeft hetzelfde ww. de bet. ‘zich verkleeden (voor een feest)’. Agr. lijkt hier iets te bedoelen als ‘je viert carnaval’.

χορτίζεις: vergrieksing van *chorizare* (co-, -rei-, -s-, -zz-), dat in middeleeuws

Latijn 'dansen' betekent; zo Agr. in Sen. decl. 100 '*saltare*' *Latine dicitur quod hodie bar-bare 'corizare' dicimus, unde et 'exultare' uenit, hoc est, uehementer saltare, quod uul-gus pro 'gaudere' ponit; quod si fiat per transsumptionem dicendum est, quoniam sole-ant homines nonnunquam prae gaudio saltare* (geciteerd door IJsewijn 1988: 36).

triumphas: OLD s.v. 4 'to [...] exult'.

13 **Indulgeas** - **animo:** zeldzame iunctuur, voor het eerst bij Ovidius (met. 7,566; tr. 1,3,56; *niet* met. 12,597). In deze bet. 'het er van nemen' verder bij Seneca (dial. 9,17,8 *indulgendum est animo dandumque subinde otium, quod alimenti ac uirium loco sit*) en Gellius (pr,1). Een andere bet. biedt SAL. rep. 1,7,5.

uicem sustinere: gebruikt in de *Digesta* (2,14,9,pr *difficile est, ut unus homo duorum uicem sustineat*; 23,2,43,1; 26,4,3,10; 27,7,4,3; 50,1,25) en door Donatus (in G.L. 4,400). Voor *uices* ~ zijn twee ant. parallellen: QUINT. decl. 373 (412,14); APUL. mun. 23.

Voor de gedachte, vgl. PLIN. ep. 6,6,6 *fratre, cuius nuper amissi ego suscipere partes, ego uicem debeo implere*.

14 **latro:** zonder twijfel een ww. Schmidtke (1968: I 318) vermeldt dat in Duitse middeleeuwse lit. het blaffen van de hond diende als een symbool van gebrek, van een gemis aan. Dit zou passen bij Agr.'s situatie in het voor hem nog onbekende Ferrara (vgl. volgende lemma).

ursi ... sugo: een beeld dat in de ant. lit. zeer zeldzaam is. De enige Latijnse auteur die het expliciet vermeldt is Plinius maior: nat. 8,127 *priorum pedum suctu uiuunt*. Verder wordt het beeld van een beer die rustig zijn poten likt gebruikt door Martialis (6,64,27-31):

*...rabido nec perditus ore
fumantem nasum uiui temptaueris ursi.
sit placidus licet et lambat digitosque manusque,
si dolor et bilis, si iusta coegerit ira,
ursus erit: ...*

Tenslotte zijn er nog drie Griekse auteurs uit de tweede en derde eeuw A.D. die deze gewoonte vermelden (ARTEM. 5,49 (263H); AEL. NA 6,3; OPP. c. 3,174). De auteur die naast Plinius het uitvoerigst ingaat op de beer en zijn gedrag, Aristoteles (HA 8,17; vgl. 6,30; 8,6), noemt het zuigen op de klauwen niet. Ondanks deze schaarste is het verschijnsel ook bij middeleeuwse auteurs bekend. Vincent van Beauvais vermeldt het tweemaal (spec. nat. 19,116; 118); naast Plinius gebruikt hij Alexander Neckams *De naturis rerum* (2,130) als bron. Verder vermeldt Bartholomaeus Anglicus (prop. rer. 18,110) het fenomeen ook tweemaal, verwijzend naar Aristoteles (ten onrechte) en Plinius. Vgl. ook Vincents opmerking (117) dat de beer door zijn poten te likken (kleine) verwondingen geneest; zijn bron hiervoor is THOM. CANTIMPR. nat.

rer. 4,105.

Alle passages beschrijven hoe de berin zich, na aan het begin van de winter jongen te hebben geworpen, in een hol terugtrekt om te overwinteren en haar jongen te verzorgen. Tijdens deze periode beweegt ze nauwelijks, en ook eet ze zeer weinig; ter compensatie van dit laatste zuigt ze op haar poten. Is dit de vergelijking die Agr. maakt? Hij heeft zich uit de kring van vrienden in Pavia naar het 'eenzame' Ferrara teruggetrokken als om te overwinteren (uit ep. 8,10 blijkt zijn heimwee naar Pavia), en koestert er zijn pasgeborene, de studie der Griekse letteren (deze brief is in januari geschreven!); hieraan wijdt hij al zijn tijd, er is geen tijd voor 'Wein, Weib und Gesang'. Terwijl Dietrich in Pavia plezier maakt (voor twee), leeft Agr. ascetisch en zuigt ter compensatie op zijn klauwen. Omdat hij zelf ervoor gekozen heeft naar Ferrara te vertrekken, kan hij zijn leed alleen zichzelf verwijten; in Duitstalige lit. van de Middeleeuwen is zo'n morele interpretatie verbonden aan het beeld van de zuigende beer (Schmidtke 1968: 1 248 = Wackernagel 1964: 597): de mens moet beseffen dat hij zijn lijden aan zichzelf te wijten heeft; deze nederigheid zal hem zijn lijden verlichten (totdat God hem ervan verlost). Hierbij sluit aan, dat de beer ook werd gezien als een symbool van zorgeloosheid, van het niet aan de toekomst denken (Rowland 1975: 34). (Aan dr L.A.J.R. Houwen dank ik de gegevens over interpretaties van dit beeld.)

Wellicht maakt Agr. tegelijk een toespeling op zijn gewoonte om op zijn nagels te bijten, waarnaar Johann von Pleningen in zijn *Vita* verwijst: *manus pulcherrimas, quarum quidem ungues, cum quid accuratius limatius cogitaret diceret ageretue, dentibus rodere solebat* (Straube 1994: 30). Dit laatste is een ant. beeld (z. Kißel ad PERS. 1,106), waarvoor echter nooit het ww. *sugere* gebruikt wordt. Ook door naar de beren te verwijzen maakt Agr. duidelijk niet in de eerste plaats op deze gewoonte te doelen.

AGR. ep. 8

- 1 **Habes ... querimur:** vgl. de bewoordingen van QUINT. inst. 10,3,25-7 (z. ook hierna): 's nachts doorwerken is prettig, omdat je niet gestoord wordt, maar het moet niet ten koste van de slaap gaan. Ook Quintilianus wisselt *quies* en *somnum* af als synoniemen en gebruikt de woorden *lucubratio*, *nox* en *refectio*. Vgl. (ad) AGR. ep. 21,57.

Habes: 'ziehier' (OLD s.v. 2). Andere vbb. uit Agr.'s brieven zijn ep. 21,54; 26,27; 29,48. Evenzo PETRAR. fam. 22,2,23; POGGIO ep. Nic. 4,140; 35,113; 44,78; al.; AURISP. ep. 116 (137,7).

noctis unius lucubrationem: strikt genomen betekent *lucubratio* 'het 's nachts opblijven'; vgl. QUINT. inst. 10,3,26 *tempora ab ipsa rerum natura ad quietem refectionemque nobis data in acerrimum laborem conuertimus* (als bet. van *lucubra-*

re); AGR. in Sen. decl. 102 (abusievelijk afgedrukt als 106) *lucubrare dicitur ad lumen studere* (als vb. citeert Agr. QUINT. inst. 11,3,23). Vgl. HIER. c. Vigil. 17 *haec [...] unius noctis lucubratione dictaui*. In de bet. 'produkt van ~' ant. uitsluitend PLIN. nat. pr,24 (als titel van een boek, vermoedelijk zo genoemd naar het tijdstip waarop het geschreven was: de auteur heette Bibaculus!). Vgl. AGR. ep. 27,21 *nec est quod breues (sc. litteras) scribas. Diei operam a te expecto.*

refectorem: dit nomen komt slechts bij één ant. auteur voor (SUET. Ves. 18), maar *reficere* in deze bet. is zeer gewoon.

- 2 **nostro incommodo**: TLL geeft alleen vbb. uit Cicero van de constr. *incommodo suo uel alieno aliquid facere* met pron. poss. Vgl. AGR. ep. 38,6.

amori ... amare: de gedachte wordt niet zo expliciet door Cicero verwoord in zijn *Laelius de amicitia*, maar is wel overal tussen de regels door te vinden: vriendschap wenst geen andere beloning dan de vriendschap zelve.

- 3 **ut - uenit**: *ut c. ind.* kan temporele bet. hebben, maar betekent in combinatie met een perfectum doorgaans 'zodra' (OLD s.v. B26). In de hier door Agr. bedoelde bet. gaat *ut* vergezeld van een imperfectum (OLD s.v. B25). LHS (II 635-6) geven geen structureel betekenisverschil. Temporeel *ut c. ind.* in combinatie met een nomen van tijd in de hoofdzin betekent ant. altijd 'sinds' (OLD s.v. B27). Agr. gebruikt *ut* hier als *cum inuersum*.

ammonuerat - si: elliptisch voor *ammonuerat me is, qui has litteras perfert, ut festinarem, si*. Deze laatste, volledige constr. in ep. 13,6; in 29,43 *admonere ut* zonder voorwaardelijke bijzin.

- 4 **Cogitauit uelle**: TLL s.v. *cogito* 1469,31 vv. '*fere i.q. consilium inire, singulas res certas uelle; seq. infinitiv.*'

annotare: ongetwijfeld een echo uit Plinius' brieven, waar het emenderen van elkaars geschriften vaak ter sprake komt: 1,8,2-3; 3,5,10; 13,5; 5,12,2 *quaedam emendanda adnotauit*; 7,12,3; 17,7; 20,1 *adnotauit, quae commutanda, quae eximenda arbitraret*; 9,26,5 en 13 (deze hele brief gaat over kritiek en emendatie). De verbale context is vaak soortgelijk (met woorden als *emendare, commutare, eximere, corrigere, lima*). Het ww. *adnotare* komt pas voor het eerst bij Seneca rhetor voor; Horatius gebruikt bijv. *notare* (ars 449). Agr. gebruikt uitsluitend *adnotare* in deze bet.: ep. 21,7 (de gehele brief is een demonstratie van *adnotatio*); 26,11 *Quam uellem more ueterum annotasses marginibus libri, si qua tibi uel in philosophia uel in dicendi ratione uisum esset mutatum iri oportere*; 38,29. Voor het corrigeren van elkaars Latijn, vgl. ook LANGIUS ep. 4,2-4 (waar een anekdote wordt verteld over iem. die Piccolomini's Latijn moest corrigeren); 5,15-20.

pro meo captu: bescheidenheidsfrase. Niet frequent bij ant. auteurs: VELL. 2,104,3; SEN. cl. 1,19,3; APUL. apol. 7; fl. 9; 17; MAUR. 1286; SERV. A. 6,273; 12,74; ecl. 7,35. Daarentegen liefst 72 maal in CETEDOC; vaker dan vijfmaal alleen bij Augustinus (27×) en Beda (13×). Evenzo AGR. ep. 18,1.

- 5 **concerpsi**: 'bijeënplukken'. Het ww. betekent ant. enkel 'verscheuren' (ook

van brieven en boeken) en eventueel ‘afplukken’ (PLIN. nat. 29,35 (van wol); PLIN. ep. 7,27,10 (van bladen)), hoewel op deze plaatsen ook de eerste bet. goed mogelijk is (zo TLL *pace* OLD).

exacte: dit tamelijk zeldzame adv. komt voor bij Mela (2×), Gellius, Sidonius (4×) en Gaius (inst. 1,93; alleen hier iuxtapositie met *diligenter*). Agr. gebruikt het nog tweemaal in zijn brieven: 29,39 *exactius* - *cognita*; 37,4 *exacte* - *explicari*. Celtis (ep. 176,11) heeft *exactissime*.

indulgentia corrumpit: vgl. QUINT. inst. 1,2,6 *mollis illa educatio, quam indulgentiam uocamus, neruos omnis mentis et corporis frangit*. Dezelfde combinatie bij APUL. apol. 98; V.MAX. 2,7,2.

- 6 **Nemo ... placeant:** dit *suum cuique pulchrum* is spreekwoordelijk (Otto 1726), ook in de Middeleeuwen (Walther 30942b); Erasmus wijdt er een adagium aan (1,2,15). De gedachte vindt men al bij ARIST. EN 1120b 13 πάντες ἀγαπῶσι μᾶλλον τὰ αὐτῶν ἔργα; EN 1167b 34 πᾶς γὰρ τὸ οἰκεῖον ἔργον ἀγαπᾷ; rhet. 1371b 21-3 ἐπεὶ δὲ φίλαυτοὶ πάντες, καὶ τὰ αὐτῶν ἀνάγκη ἡδέα εἶναι πᾶσιν, οἷον ἔργα καὶ λόγους. Voorts CIC. Tusc. 5,63 *suum cuique pulchrum est [...]. te tua, me delectant mea*; vgl. fin. 5,5; off. 1,4; PETR. 15,1; PLIN. nat. 14,71 *suum cuique placet*. Quintilianus levert hierop kritiek: inst. 10,3,12 *nec promptum est dicere, utros peccare ualidius putem, quibus omnia sua placent an quibus nihil*.

accipimus personam: niet vaak bij ant. auteurs: SEN. con. 2,4,9; PLIN. nat. 7,185; SUET. fr. 176 (286Re); DIG. 18,1,64; 50,16,100. Vaker in de Vulgaat (10× met *personam*; 3× met *personas*) en in CETEDOC. In ep. 21,23, waar Agr. de term *persona* uitlegt, gebruikt hij het ww. *sustinere*.

male tornatum ... reddendum: HOR. ars 441 (*delere iubebat*) *et male tornatos incudi reddere uersus*. Ook daar in een context van werk dat door een censor wordt beoordeeld en bekritiseerd (vgl. ars 449 *mutanda notabit*; z. ad 4).

- 7 **preclare actum esse cum - si:** ciceronianisme. De wending (*bene, male* e.d.) *agi cum aliquo (si)* is weliswaar bij vele auteurs gewoon, maar in combinatie met *praeclare* nagenoeg uitsluitend bij Cicero te vinden (Ver. 40; 1,9; 3,70; Agr. 3,8; Phil. 14,33; ac. 2,128; amic. 11; fam. 9,24,4; vgl. ook Sest. 51; off. 1,46; fam. 4,14,1). Naast Cicero gebruiken alleen Valerius Maximus (4,3,8) en pseudo-Varro (sent. 28; 144) dit adv. in deze wending.

hominibus infime classis: zoals zo vaak bij Agr. is de inhoud ant., maar niet in exact deze bewoordingen. *Infima classis* is niet ant., maar het adj. in deze bet. wel en *classis* als bevolkingsgroep ook; vgl. TER. eun. 489 *infimos [...]* *homines*; GEL. 6,13,1 *primae [...]* *classis homines* (naast o.a. *infra classem <homine-s>*). De beste parallel voor Agr.’s figuurlijke gebruik van deze uitdrukking is CIC. ac. 2,73 *qui mihi cum illo (sc. Democrito) collati quintae classis uidentur*.

limam: een ant. beeld: HOR. ars 291; QUINT. inst. 10,4,4 (in een paragraaf over *emendatio*); OV. tr. 1,7,27-30 *nec tamen illa legi poterunt patienter ab ullo,/ nesciet his summam siquis abesse manum./ Ablatum mediis opus est incudibus illud,/ defuit et scriptis ultima lima meis*; e.a.

sculptoris - manum: dit is daarentegen een zeldzaam beeld: QUINT. inst. 12,9,16 *Dicet scripta quam res patietur plurima et, ut Demosthenes ait, si continget, et sculpta*. Fronto zet in een brief aan zijn leerling Marcus Aurelius het belang van zorgvuldige woordkeuze (en -volgorde) uiteen; niet iedereen, zo schrijft hij, gaat met even grote zorgvuldigheid te werk: *uerba prorsus alii uecte et malleo, ut silices, moliuntur; alii autem caelo et marcuro, ut gemmulas, exculpunt* (Aur. 1 p.10 (65N)). Plinius vergelijkt zichzelf met een beeldhouwer (of graveur) in een brief, waarin hij de ouders van een gestorvene vraagt om verbeteringen voor te stellen in het boekje, dat hij over hun zoon geschreven heeft: ep. 3,10,6 *ut sculptorem* (v.l. *sculp-*), *ut pictorem, qui filii uestri imaginem faceret, admoneretis, quid exprimere, quid emendare deberet, ita me quoque formate, regite, qui [...] effigiem conor efficere*. Vgl. ook nog SYMM. ep. 8,21,1 *scripta [...] stilo exsculpta*; en AMBR. ep. 68,1 *etsi iam superiore epistula hanc [...] quaestiunculam absoluerim, tamen aliquid plenius requirenti tibi [...] exsculperem non supersederim*. Quintilianus is echter de enige die *sculperem* gebruikt in de zin van ‘perfectioneren’ (als een tweede fase, wanneer een eerste versie van de tekst gereed ligt). Agr. gebruikt dit beeld nog driemaal in zijn brieven. Sprekend over de stijl van Isocrates’ *ad Demonicum* schrijft hij: *Ea enim suauitas est dicendi, is ornatus et, ut ita dicam, sculptura orationis* (15,5); aan Occo schrijft hij te kunnen merken dat diens stijl verandert door het lezen van Plinius, *cuius te lectio ut non meliorem sculptorem, certe et ἀκρηβέστερον et hoc ipso meliorem etiam reddit* (22,6); en in ep. 53,6 merkt hij op hoe verbazingwekkend het is dat hij überhaupt nog iets op papier weet te krijgen, en dan nog van deze aard, *quodque non potius noue lumi-nositatis irradiantibus adoriis profamina mea exsculpa-*. Baxandall (1973: 412-3) relateert evenwel de uitzonderlijkheid van dit type beeldspraak: ‘It was characteristic of Italian rhetorical humanism to illustrate points of literary technique by analogy with the visual arts, as Cicero had done, and Agricola acquired this habit too.’ Hij geeft vbb. uit Agr.’s biografie van Petrarca en uit *De inuentione dialectica*, maar noemt de brieven niet. Vgl. ook CELTIS ep. 179,31 *modica uerborum sculptura*.

8 ad spem - te adducam: z. ad ep. 3,5.

auribus tuis blandiantur: voor deze uitdrukking zijn vier parallellen: ASCON. corn. p.70; PLIN. ep. 1,2,6; SERV. g. 2,41; HIER. ep. 92,1. Ook bij Plinius is sprake van emendatie; hij vraagt Arrianus om zijn boek te bekritisieren en hem niet te ontzien: *nam, quo magis intendam limam tuam, confitebor et ipsum me et contubernales ab editione non abhorreere, si modo tu fortasse errori nostro album calculus adieceris*. Hij wil het graag uitgeven, te meer daar de al uitgegeven boeken een succes blijken; althans, zo wordt hem verteld: *nisi tamen auribus nostris bibliopolae blandiuntur*. Plinius wordt door dit geveel juist tot grotere ijver aangezet! Overigens zijn voor het beeld van oren die geveeld worden meer vbb.: CIC. amic. 96; SEN. nat. 4A,pr,12; cl. 2,2,2; ep. 88,7; PLIN. ep. 2,19,8.

Vgl. ook AGR. ep. 14,3 *ingenio meo blandiar*.

exacuant studium: niet ant. (i.t.t. bijv. *exacuere animum, mentem, pectus, aliquem*). Evenzo echter CELTIS ep. 183,8-9.

- 9 **tempus me deficit:** CIC. S.Rosc. 89; CAES. Gal. 4,20,2; V.MAX. 7,2,ext,1. Vaker in chr. lit.: VULG. Hebr. 11:32; HIER. vita Hilar. 15; PALLAD. hist. mon. I 1 (251B); FACUND. defens. 1,3,27; VITA desid. Cad. 2; GREG. moral. 4,1,5; AELR. RIEV. anim. 2,62; HILDEG. ep. 74R; LULL. virt. pecc. 5,5,5; lex bona 1,epil.; 2,epil. Bij kl. auteurs komt de uitdrukking *dies aliquem deficit* vaker voor; vgl. LANGIUS ep. 4,5.

namque dies ... habebo: VERG. A. 5,49-50 *Iamque dies, nisi fallor, adest, quem semper acerbum, / semper honoratum (sic di uoluitis) habebo*. Daar gaat het over de sterfdag van Anchises. De context is dus volledig anders. Bij Agr. gaat het klaarblijkelijk om een dag die hem veel vreugde heeft geschonken, die pas bitter is geworden door zijn verhuizing naar Ferrara.

- 10 **praeteritorum recordatione:** vgl. CIC. Brut. 266 *et praeteritorum recordatio est acerba et acerbior exspectatio reliquorum*; QUINT. decl. 307 (208,19-20); vijfmaal in CETEDOC (AUG. quaest. hept. 4,30; e.a.).

ex - comparatione: ant. vrij zeldzaam: CIC. part. 66; LIV. 22,8,2; CURT. 10,8,9; TAC. dial. 23,2; PLIN. ep. 7,30,4; SUET. Aug. 79; DIG. 43,20,33. Evenzo AGR. ep. 24,15; 38,50.

- 11 **maxime collatura:** TLL geeft slechts vbb. van adv. acc. (bijv. *multum, plurimum, nihil, aliquid*) bij *conferre* in deze bet., niet van advv. Vgl. AGR. ep. 38,19 *non parum [...] contulerit* (*parum* kan hier zowel adv. als acc. adv. zijn).

et queque: pleonastisch: LHS II 523.

- 12 **incrementis - accedere:** pleonastisch voor *rebus tuis accedere*. Evenzo DIG. 22,1,39 *incremento gregis fetus accedunt*; WILL. TYR. chron. 14,16. Vgl. AGR. ep. 29,38 *incrementis meis astruere*.

duplici uoluptate: B. AFR. 34,6 *duplici laetitia ac uoluptate [...] auctus*; SOL. 5,3. Het adj. is niet ongebruikelijk bij woorden die op een emotie betrekking hebben. Vgl. POGGIO ep. Nic. 44,18 *duplici fruor uoluptate*.

uoluptate perfundunt: CIC. Brut. 188; GEL. 11,13,5; steeds van het effect dat een schitterende toespraak op de toehoorders heeft. Vgl. CIC. Tusc. 4,20.

- 13 **optatissime:** de vocatief, evenals CIC. fam. 14,5,2 (-ma); Q.fr. 2,7,2; AUR. Fro. 1 p.162 (17N); PAUL. NOL. ep. 7,1. Op de laatstgenoemde plaats na steeds in de *ualedictio*. Vgl. PL. trin. 1072 *o mi ere exoptatissime*. Dezelfde vocatief als hier in AGR. ep. 13,11; 38,65.

AGR. ep. 9

- 1 **Ergo:** OLD s.v. 4 '(elliptically, with suppression of the preceding statement, introducing an exclamation or rhetorical question, often with a note of emoti-

on) So it seems that...! is it then true that...?' Vbb. zijn CAEL. fam. 8,17,1; PROP. 3,7,1; 3,23,1. Het woord staat aan het begin van een betoog of gedicht 'zur lebhaften Einführung in einen Gedankengang mit Unterdrückung der Praemissen' (LHS II 511). Vgl. AGR. ep. 24,1.

nihil - scribis: brieftopos: z. ad ep. 4,1.

certissimum nuntium: 'een zeer betrouwbare bode'. Te allen tijde een gangbare combinatie; bijv. CAES. civ. 2,18,3; LIV. 37,51,8; 40,57,3; QUINT. decl. 347 (368,9); APUL. met. 3,23; VULG. Ios. 22:11; WILL. TYR. chron. 12,23; 20,21. Er zijn twee ant. plaatsen met de superlatief: LUCIL. 1314; CIC. fam. 15,1,1.

inanem: ant. in deze bet. (*sine onere, donis* etc.), maar het enige vb. in een context van brieven is CIC. fam. 15,17,1 *quid ego me tibi purgo, cum tui ad me inanes ueniant, ad te cum epistulis reuertantur?* De combinatie *inanis reuerti* wordt enkel door Cicero gebezigd (*l.c.*; Ver. 4,65; 95) en eenmaal in de Vulgaat gebruikt (II reg. 1:22); deze bijbelplaats wordt herhaaldelijk door chr. auteurs geciteerd.

non ... occasionem: als excuus: CIC. fam. 12,30,1; PLIN. ep. 3,17,1. Z. ad AGR. ep. 4,1; 3.

- 2 **obseruantior:** komt slechts driemaal voor bij ant. auteurs: GRAT. 104; RUFIN. hist. 2,23,23; CLAUD. 8,297. De stellende en overtreffende trap van het adj. zijn zeer gewoon in deze bet. (o.a. in de brieven van Cicero en Plinius). Vgl. SYMM. ep. 4,74(75),1 *amicitiae obseruantissimus* (ook in een context van het uitblijven van een brief).

carnispriuii: middeleeuws Latijn. Het woord wordt vanaf ca. de 12de eeuw gebruikt voor de vastentijd of de laatste dag van deze periode (MLW s.v.). Agr. gebruikt het in de ruime zin (getuige de woorden *ultimo die*).

choreas: 'dansen'; tot de laat-ant. tijd uitsluitend een poëtisch woord (m.u.v. PETR. fr. 19).

excusate: zeldzaam en post-kl.: PLIN. nat. 37,200; QUINT. inst. 2,1,13; decl. 319 (253,24); [QUINT.] decl. 6,22. De comparatief komt iets vaker voor: SEN. con. 7,1,20; exc. 7,1; SEN. dial. 4,32,1; ep. 95,8; PLIN. ep. 4,5,4; 9,21,3; QUINT. decl. 283 (148,2); [QUINT.] decl. 6,10; 20; 14,6; TAC. ann. 3,68; IUST. 21,1,4; 32,2,1; AUG. c. Faust. 32,5. Agr. gebruikt deze comparatief in brief 53 aan Occo. De context is identiek: hij klaagt over het feit, dat Occo hem geen brieven stuurt en draagt de schaarste aan bodes (door de ligging van Groningen) als excuus aan voor het feit dat hijzelf geen brieven aan Occo heeft geschreven. Deze reden wordt ingeleid met de woorden *cum presertim excusatus potuerim id pretermittere*.

- 3 **plenas querelarum:** vgl. CIC. Q.fr. 3,6,1 *superiori epistulae quod respondeam nihil est, quae plena stomachi et querelarum est*; fam. 3,7,2 (over een zeer lange brief) *uolumen [...] plenum querelae*.

supplitio ... lues: ant. parallellen voor deze constr. zijn CIC. Ver. 1,8; QUINT.

decl. 307 (208,31); CURT. 8,8,6; DIG. 48,19,16,4. Gebruikelijker is de constr. *supplicium (poenam, poenas) alicuius rei luere*, waarbij de gen. datgene aangeeft waarvoor iem. boet.

neque est quod: altijd met conii.: ep. 4,15; 21,58; 27,21; 33,2; 38,24.

4 **ne - placeas**: z. ad ep. 6,4.

5 **ut ad me**: een krasse ellips, maar uitgelokt door en te billijken gezien de voorafgaande, ant. elliptische wending *quid ea ad me?*

pro - gratias agam: de enige ant. parallel is PL. Am. 181; de reden van het danken wordt vaker aangegeven met de voorzz. *ob, propter, de* of met een bijzin. Agr. gebruikt meestal *pro* (ep. 23,8; 29,38; 47,1 *bis*). Alleen in ep. 49 schrijft hij *gratias agimus Deo de incolumitate* (1) en *gratias agimus quod* (2).

6 **quoque magis**: als *et ut eo magis* met name bij Ovidius te vinden (met. 1,757; 3,290; 448; 14,695; tr. 1,7,37; Pont. 1,8,9; 2,5,15; 4,9,25; vgl. met. 2,44 *quoque minus*); z. Bömer ad OV. met. 1,133 (voor de plaatsing van *-que* in de bijzin, hoewel het in de hoofdzin thuishoort) en 1,757. De enige niet-ovidiaanse parallel is LUC. 4,332.

benefitium perdidisse: uitsluitend bij Seneca en Quintilianus (m.u.v. CIC. Ver. 2,9; daar echter temidden van andere verliezen). Evenzo AUG. serm. 239,5; SCR. GRANDIM. expl. sent. r. 1020.

posthac - negligas scribere: vgl. CIC. Att. 1,6,1 *non committam posthac, ut me accusare de epistularum negligentia possis*.

7 **longiorem - epistolam**: deze brief moet immers voor straf kort zijn (z. 3).

epistolam elitant: vooral door Cicero gebruikt: Att. 7,12,3; 13,4; 9,2; 12,12,2; 14,12,3 (steeds is de situatie zo, dat Cicero zegt niets te hebben om over te schrijven, maar toch schrijft om zo brieven van Atticus uit te lokken). Evenzo NEP. Att. 20,2; SIDON. ep. 1,1,1; CYPR. ep. 36,4,2. Ook andere geschriften kunnen als object voor het ww. dienen; vgl. PLIN. ep. 5,10,2 *libellos [...] tibi [...] elicere*; 9,18,1.

amplius - addam: PL. trin. 855; CIC. Tul. 24; VULG. deut. 5:22; BEDA templ. 2, r. 201 (SL 119A); HILDEG. sciv. 2,6,43; LULL. ars comp. Dei 29,7,1; RUPERT. in euang. Ioh. 13 (ad 18:13-4).

uerbum - addam: bij Plautus en Terentius vooral in de bet. 'als je nog één woord zegt, dan...' (PL. rud. 1007; Truc. 613; trin. 464; TER. An. 860). Ook bij andere auteurs gangbaar: CIC. top. 29; de orat. 2,109; 110; HOR. s. 2,3,42; OV. ars 1,372; met. 3,191; MART. 14,218; SIL. 5,101-2; 13,719; 14,164.

non amplius ... addam: evenzo ter afsluiting bij HOR. s. 1,1,120-1 *iam satis est [...] / uerbum non amplius addam*; vgl. PLIN. ep. 3,9,37 *hic erit epistulae finis, re uera finis; litteram non addam*.

AGR. ep. 10

- 1 **Nunquid ubi ... tuis:** [OV.] ep. Sapph. 1-2. In de oudste middeleeuwse MSS komt deze brief niet voor; het oudste MS is *F* (eind 12de eeuw). In het begin van de 15de eeuw werd deze brief herontdekt en immens populair; er bestaat een vulgaat-traditie van ca 150 MSS, waarvan het oudste uit 1421 dateert. Ook werd er al vroeg (1471) een editie gedrukt, in Bologna. Nog in hetzelfde jaar verscheen er een tweede in Rome. Een aantal verzen van deze 15de brief is ook overgeleverd in middeleeuwse bloemlezingen, maar niet deze beginverzen (voor dit alles, z. Dörrie 1975). Het betreft hier dus een citaat van verzen die in de Middeleeuwen onbekend waren en pas bij de humanisten zeer populair werden.

Nunquid ubi: *F* heeft de lezing *Ecquid ut*. Alle MSS in de vulgaat-traditie lezen *ubi*; 24 MSS (waaronder het oudste) lezen ook *Ecquid*, maar verreweg de meeste (127) en de eerste twee (bovengenoemde) gedrukte edities hebben *Numquid*. Agr. volgt dus de meest verbreide lezing in de vulgaat-traditie, maar hij zou ook uit een incunabel geciteerd kunnen hebben.

- 2 **excidimus tibi:** het gebruik van personen als subject van dit ww. in deze bet. komt pas bij de post-kl. auteurs voor (m.u.v. OV. ep. 2,105); er zijn geen andere vbb. uit Agr.'s brieven. Ant. parallellen van deze korte vraag zijn OV. ep. 2,105; SEN. Her.O. 1332; Med. 561; CLAUD. carm. min. 40,13.

anni - potuerunt auferre: vgl. PUB. sent. S,26 *solet hora, quod multi anni abstulerunt, reddere*; een ook in de Middeleeuwen bekend adagium (Walther 29955).

memoriam auferre: een alleen in chr. lit. gebruikte verbinding (bijv. I Macc. 3:35).

ut non ad primum ... agnoscere: inhoudelijk hetzelfde als de twee verzen die in Sappho's brief volgen op de eerste twee door Agr. geciteerde: *An, nisi legisses auctoris nomina Sapphus,/ hoc breue nescires unde ueniret opus?* Vgl. OV. Pont. 1,7,3-4; en 2,10,1-9, waar ook het motief voorkomt van de tijd die de herinnering aan vroeger wegneemt:

Ecquid ab inpressae cognoscis imagine cerae

haec tibi Nasonem scribere uerba, Macer?

auctorisque sui si non est anulus index,

cognitane est nostra littera facta manu?

An tibi notitiam mora temporis eripit horum

nec repetunt oculi signa uetusta tui?

Sis licet oblitus pariter gemmaeque manusque,

exciderit tantum ne tibi cura mei,

quam tu uel longi debes conuictibus aeui.

ad primum conspectum: er zijn slechts 5 ant. parallellen: LIV. 22,7,13; 24,2-0;11; SEN. ep. 57,6; V.MAX. 9,12,2; FRO. Ver. 2 p. 208 (207N). Evenzo AGR. ep.

51,2.

ut non prescripserim: concessief *ut* ('zelfs als'); OLD s.v. 35; LHS II 647.

3 **consuetudo uite:** z. ad ep. 6,3.

simplex - candidissima familiaritas: deze iunctuur is niet ant., maar de adj. in deze bet. wel. Vgl. ep. 29,51.

familiaritas rerum - uerborumque: TLL merkt op dat deze gen., die aangeeft waarin de *familiaritas* zich uit, alleen bij chr. auteurs voorkomt, m.u.v. SEN. ben. 6,29,2 *conuictus* ~ (vgl. AGR. ep. 44,1 ~ *uite*).

tibi - ante oculos obuersatur: ant. komt hier *uersari* vaker voor (24 keer, waarvan meestal (18) met een aanvulling in de dat.). Het door Agr. gebruikte compositum wordt zeven keer gebruikt, meestal zonder de dat. (*met* indirect obj. slechts CIC. Sest. 7; LIV. 34,36,6). Ook chr. auteurs gebruiken dit idioom, zij het meestal met *uersari* en met een bezittelijk vnw. bij *oculos* ter vervanging van het indirect obj. Vbb. van *obuersari* (met dat.) zijn HIER. ep. 69,2; adv. Pelag. 1,11; LUCIF. Athan. 1,36.

4 **opinionis - sententie:** er zijn geen plaatsen bij ant. noch chr. auteurs waar expliciet een onderscheid in bet. tussen deze twee naamwoorden gemaakt wordt. Doorgaans zijn het synoniemen (bijv. CIC. de orat. 1,172; 2,146; QUINT. inst. 2,17,6; AUG. civ. 5,1; e.a.). In het algemeen kan *opinio* een connotatie van onzekerheid bezitten. In de filosofie duidt de term (en zijn evenknie δόξα) van oudsher de laagste vorm van kennis aan, waarvan de zekerheid niet vaststaat. In hoeverre deze connotatie van onzekerheid ontbreekt bij *sententia* (in algemene en filosofische zin) is onduidelijk. In middeleeuws Latijn kan dit een verschil zijn tussen deze twee woorden. Zo vermeldt Firmin le Ver in zijn *Dictionarius* (begin 15de eeuw) s.v. *opinio*: *id est putamen vel suspicio uel fama et proprie dubia, rumor, nomen, existimatio*; daarentegen is een *sententia*: *iudicium uel litis decisio uel firma et indubitata responsio uel animaduersio uel sensus uel intellectus*. Hetzelfde onderscheid maakt ook IOH. SARISB. met. 2,5 *Opinio enim plerumque labitur, at sententia semper assidet ueritati. Ita quidem si recte sermonibus utimur. Usurpatur tamen alterum pro altero*. Waarschijnlijk zinspeelt Agr. hier op dit onderlinge verschil en is hij hier dus niet zozeer door de ant. als wel door de middeleeuwse traditie gekleurd.

segnijs - in amicitia: vgl. ep. 7,12-3 *Lente - beneuolentie*.

argumentum - capio: ant. zeldzaam (SEN. ep. 18,3; 52,12) naast het gebruikelijkere ~ *ducere* of ~ *sumere*. Bij chr. auteurs iets vaker geattesteerd (9× in CETEDOC).

nihil explorati: CIC. fam. 9,17,4; vgl. amic. 97 *nihil exploratum*; parad. 17; div. 2,60; PL. capt. 643; LIV. 39,51,6.

tempore: 'mettertijd'; OLD s.v. *tempus*¹, 7. Evenzo ep. 15,2; 39,6.

adduci - ut: vgl. ad ep. 3,5.

5 **Altius ... possim:** bij CIC. Ver. 4,105 betekent *altius ordiri* 'beginnen bij een punt dat verder terug ligt in de tijd' (*paulo altius ordiri ac repetere memoriam*

religionis). Bij SIL. 16,602-3 daarentegen heeft het betrekking op het niveau (naar het lijkt in volume) van de uiting: *altius orsus/ hoc grandaeua modo Fabius pater ora resolut*. In CETEDOC komt deze wending driemaal voor; tweemaal heeft *altius* een temporele bet. (zoals bij Cicero; ISAAC DE STELLA serm. 34,4 *paulo altius, ut dicitur, ordiendum est*; RUD. LIEBEGG past. nov. 4,4). De Stella's terloopse opmerking 'zoals men zegt' zou erop kunnen duiden dat dit de gebruikelijke bet. is, maar hiervoor heb ik geen verdere aanwijzingen kunnen vinden. Bovendien gebruikt deze auteur dit idioom ook eenmaal voor het niveau (ditmaal in stijl) van een mededeling: serm. 19,6 *paulo altius a communi et consueto sermone ordiendum est*. Zo ook Agr., die niet in staat is het hoge niveau van het begin van de brief langzaam, stapsgewijs af te bouwen.

ipsam: een kl. auteur zou hier *eam* of *illam* schrijven. De interferentie van *is*, *ipse* en *ille* is kenmerkend voor middeleeuws Latijn (Engels 1977: 252), maar komt al bij laat-ant. auteurs voor (LHS II 190). Evenzo AGR. ep. 11,1; 13,3; 6; 7; 8; 19,3; 23,18; 29,7; 43,6; 48,7. In zijn vertaling van ps.-Plato's *Axiochus* heeft Agr. voor de rond 1480 gedrukte versie vaak vormen van *ipse* door *is* of *ille* vervangen (Vermeire 1981: 73; Tournoy 1988: 215).

pro temporis angustia: niet ant., maar elfmaal in CETEDOC, waarvan driemaal bij Augustinus en vijfmaal bij Hieronymus. Voor de iunctuur *angustia temporis* zijn slechts twee ant. parallellen: APUL. met. 10,26; DIG. 4,6,16; gebruikelijker is *angustiae* ~ (zo bijv. steeds bij Cicero). Daarentegen is bij chr. auteurs in CETEDOC het ev. veel gebruikelijker: 48 maal (waarvan liefst 19× bij Augustinus) tegen 24 maal het mv. Bij zowel ant. als chr. auteurs komt ook *angustia/angustiae temporum* voor, maar relatief sporadisch. Evenzo AGR. ep. 47,11 (vgl. 22,21); VALLA ep. 27,25.

6 **duci**: middeleeuws Latijn in deze bet.

canendi in organis: ant. gaat het ww. vergezeld van een abl. instr. zonder voorz.; vbb. met *organum* zijn LAMPR. Alex. 27,9; PORPH. Hor.c. 3,26,3-4. Evenzo VULG. gen. 4:21; II par. 34:12. *Canere in* komt alleen bij chr. auteurs voor: (met *organum*) VULG. I par. 23:5; CHRON. Adefonsi 1,93; LIBER quare app. II 63; (met andere instrumenten) VULG. I par. 15:21; Zach. 9:14; ITALA iud. 3:27; 6:34; NICET. psalm. 4. Vervanging van de abl. instr. door *in c. abl.* is een algemeen kenmerk van later Latijn (onder invloed van de Bijbel); z. ad ep. 2,4.

7 **steriles**: 'onvruchtbaar'; evenzo ep. 38,11 (*Artes*) *quas steriles et ieiunas uocant, ut quæ magis possint animum explere quam arcam*. Een favoriet beeld bij Agr.: ep. 13,7 *Depugno adhuc ad eundem ad quem assueueram palum, hoc est sterilia hec studia mea, quæ solebam, sequor*; 18,2 *secutus sim litteras has, blandas quidem, sed preterquam blandas nihil aliud*; 2 *studiis meis [...], in quibus preter τὸ κενοχάρης καὶ ἄκαρπὸν τινα ἥδονήν nihil est*; 41,12 *At ego qui mihi sterilem hanc, ut ita dicam, arenam excolendam sumpsi, nisi aliquid amplius quam uulgus solet coner,*

quid erit quo a segnitie nomine hec mea studia defendam? 43,10 *sterilia hec litterarum studia tota uita consector*; vgl. nog 38,42. Door anderen echter niet veel gebruikt: vgl. slechts PLIN. ep. 5,2,2 *epistulas steriles*; MATTH. VINDOCIN. Tobias 901-2 (= POLYTHECON 9,212-3) *Est sterilis sed cultus ager studii labor expers/ingenii: iungas hec duo, messis adest*. Vanwege ep. 38,11 verwijst Alardus (II 201) naar ERASM. adag. 3,6,31 *Quid ad farinas* ('brengt het brood op de plank?'). Erasmus citeert een vers uit Aristophanes (nu. 648) waarmee Strepsiades op Socrates' woorden dat hij hem in ritmen zal onderwijzen antwoordt: τί δέ μ' ὠφέλησους' οἱ ῥυθμοὶ πρὸς τᾷ λήϊτᾳ;

litterule: Cicero gebruikt dit diminutief in zijn brieven driemaal met een connotatie van onbeduidendheid: fam. 5,21,2; 16,10,2; Att. 7,2,8. Verder komt het woord met deze connotatie voor bij Horatius, Martialis, Hieronymus en in de Anthologia Latina. Evenzo AGR. ep. 40,8.

contumaces melioris consilii: er is slechts één ant. parallel voor deze constr.: APUL. Pl. 2,21 *omnium contumax* (sc. *philosophus*). Gebruikelijker dan de gen. zijn de dat. of bijv. *in/ aduersus c. acc.* De gen. bij adj. verbaalia op -ax is echter gebruikelijk (LHS II 80), ook in Agr.'s brieven.

8 **in hoc me stadio decurrere**: vgl. RHET. HER. 4,4 *cum in artis curriculum descenderunt [...] sic uti in stadium rhetoricae prodire non audeant*; CIC. Phil. 14,17; de orat. 1,147 (v.l.). Het gebruikte *decurrere* is de technische term voor het lopen van een wedstrijd. Bij chr. auteurs komt de metafoor van het leven als een race veelvuldig voor; bijv. VULG. I Cor. 9:24-7 (herhaaldelijk geciteerd in CETEDOC); ORIENT. comm. 2,96 *dum celeri uitam currimus in stadio*. Deze beeldspraak wordt ook al door Cicero opgetekend uit de mond van Chrysippus (off. 3,42). Voor *currere*, z. ook ad LANGIUS ep. 5,13.

9 **in mensem**: in de bet. 'per maand' ant. uitsluitend (*in*) *mense*. Misschien door Agr. gevormd naar analogie van *in diem* (ep. 29,31).

quotidie expecto: ciceroniaans briefjargon: fam. 3,6,5; 6,6,1; 11,25,1; 14,22,1; 16,21,1; Att. 1,5,8; 7,20,2; 11,3,1; 14,4,2; 15,28. Ook wel bij chr. auteurs en vooral m.b.t. de dood; bijv. GREG.M. moral. 12,13,17; CAES. AREL. serm. 151,3.

properantissime: z. ad ep. 6,7.

Pasche: chr. Latijn.

AGR. ep. 11

1 **ipsum**: als *eum* of *illum*; z. ad ep. 10,5.

2 **hoc cause est**: dit gebruik van de gen. part. na onzijdige pronomina als *quid, aliquid, ecquid, hoc, id* e.d. is kenmerkend voor de spreektaal (LHS II 52-3). Het komt voor in Cicero's redes en in een brief aan Atticus: Ver. 3,109; 5,106; Caec. 21; Clu. 57; Att. 15,14,1. Zeer zelden bij chr. auteurs (bijv. AUG. c. ep. fund. 6).

apud quem diuersatus sum: het ww. is zeer gewoon in deze bet., maar voor de combinatie met *apud* zijn weinig parallellen: CIC. Ver. 4,37; Tusc. 5,22; Att. 6,1,25; 13,2A,2; LIV. 23,8,1; vgl. AUSON. 463,19. Z. ook ad AGR. ep. 23,18.

cuius contubernio usuros: vgl. FRO. amic. 1 p.280 (175N) *quotienscumque Romam uenit (sc. Montanus), in meo contubernio fuit, meis aedibus usus est, una nobis mensa*. Voor *contubernio uti* is geen ant. en slechts één chr. parallel: HIST. com. Nivern. p.238, r.144 (CM 42). Iets vaker gebruikt is ~ *frui* (waarvan het part. fut. zeer zeldzaam is!): HIER. ep. 117,4; 119,10; BERN. CLAR. ep. 24; GUIB. GEMBLAC. ep. 23. Het gebruik van *uti* in deze zin is echter gewoon; vgl. bijv. *uti patrocínio* (SAL. Cat. 41,4); ~ *perfugio* (CAES. Gal. 4,38,2); ~ *consilio* (CIC. Att. 13,39,2); ~ *amicitia* (CIC. amic. 22).

amantissimi: z. ad ep. 7,10. Gezien de gen. obi. hier in actieve zin gebruikt.

domus - mutanda: deze iunctuur is niet ant., maar haar bet. wel; vgl. ant. parallellen als *mutare locum, sedem, urbem, domicilia* (dit laatste SEN. ep. 88,34) e.a.

- 3 **siue uenissetis siue non:** sc. *uenissetis*. Dit weglaten van het hoofdbegrip uit het eerste colon in het tweede colon komt alleen voor in de Digesta (3,1,1,6 *siue depugnauerit siue non*; 4,3,7,3; 4,6,26,9; 5,3,20,17; 6,2,3,1; etc.). De ant. auteurs herhalen in een dergelijke constructie altijd het hoofdbegrip.

parum momenti: SEN. dial. 3,20,9 (Seneca heeft vaker deze gen. part. *momenti*: ep. 6,3; 30,15; 45,10; 81,16). Evenzo AGR. ep. 29,36.

hinc inde: 'in beide gevallen'. Ant. betekent deze uitdrukking altijd 'van/aan weerskanten', 'van/aan alle kanten.'

- 4 **alio aliquo:** deze iuxtapositie is ant. zeer gewoon (LHS II 801; TLL I 1608,75-80).

alio aliquo loco: abl. loci, want het ww. *pacisci* gaat met de acc. of eventueel de c. abl. Cicero gebruikt dikwijls *alio loco* in de bet. 'elders.'

unum - alia: uitzonderlijk en laat Latijn (naar εἷς μὲν - ἄλλος δέ; LHS II 182).

incommodum - molestia: ook synoniem bij CIC. S.Rosc. 154; fam. 13,50,2; SEN. ep. 30,5; GEL. 1,6,3; AUG. soliloq. 1,7,14; in psalm. 143,11; c. Secundin. 11; ISID. diff. 1,142; vgl. AGR. ep. 8,2.

- 5 **nuntii copia:** z. ad ep. 26,19.

quicquid - explorati: z. ad ep. 10,4.

- 6 **ferendum ... potest:** PUB. sent. F 11 *Feras, non culpes, quod mutari non potest*. Otto (134) geeft parallellen uit andere auteurs, zoals Vergilius, Horatius, Ovidius en Seneca. Gezien de formulering citeert Agr. de versie van Publilius, maar niet noodzakelijkerwijs uit de eerste hand. De uitdrukking wordt (op naam van Publilius) verteld door Gellius (17,14,4) en Macrobius (2,7,11). Eerstgenoemde heeft echter *uitari*, i.t.t. Macrobius die deze passage wel uit Gellius overneemt, maar *mutari* heeft. Ook in de Middeleeuwen (en daarna) een bekende sententie: Walther 9329; ERASM. adag. 1,3,14. Vgl. AGR. ep. 39,1

ferendum quod res cogit; 40,4 tempori parendum et e rerum conditione sumendum consilium.

7 **ornatissimis uerbis:** z. ad ep. 2,11.

AGR. ep. 12

1 **suo:** dit naar ant. maatstaven onjuiste gebruik van het reflexieve pron. poss. komt in ieder geval tot in de 15de eeuw nog geregeld voor bij prominente humanisten; bijv. POGGIO ep. Nic. 4,82; 28,18; 45,24; 50,13; 73,43; AURISP. ep. 24 (40,22; dit is een brief van Beccadelli aan Aurispa); 25 (42,5); 53 (69,12; 28). Valla voegde een extra boek toe aan zijn *Elegantiae* dat geheel gewijd was aan dit onderwerp. Ook Agr. kreeg allengs inzicht in het juiste gebruik van *se* en *suus*. Zo kende zijn vertaling van ps.-Plato's *Axiochus* drie redacties. In de laatste, door Agr. (rond 1480, dus niet lang na het schrijven van deze brief) zelf gecorrigeerde en geautoriseerde versie voor de drukker is systematisch het foutieve gebruik van het pron. reflex. verbeterd (Vermeire 1981: 73; Tournoy 1988: 215-6).

2 **Quod ... habeo:** z. ad ep. 1,3.

excripsi: slechts één passage is ons overgeleverd, nl. ep. 11,6.

cupere ... ueniatis: vgl. CIC. fam. 3,13,2 *uellem ita fortuna tulisset, ut [...] tanti tu meos facere posses*. Waarschijnlijk betekent *ferre* hier eerder 'meebrengen', 'mogelijk maken' dan 'dulden' (zoals Leibenguth-Seidel 1994: 207 vertalen).

desiderii - affectum: OLD s.v. *affectus*¹ 1b 'strong feeling, powerful emotion, passion'; met de gen. QUINT. inst. 8,3,4 *erupisse in hunc uoluptatis adfectum*; HIER. ep. 60,2; vgl. IOH. FORDA in cant. serm. 64,3 *affectu uoluntatis*. Quintilianus gebruikt het subst. *affectus* zeer vaak, terwijl Cicero *affectio* prefereert. In zijn brieven gebruikt Agr. *affectus* driemaal (ook 4,9; 7,6), *affectio* geen enkele keer.

3 **hortabor - suadebo:** vgl. bijv. CIC. fam. 13,4,3; Att. 6,2,7; GREG.M. ep. 9,157.

cumulum meriti uestri: niet-ant. iunctuur, maar vgl. CIC. Marc. 34 *ad tua in me unum innumerabilia merita [...] magnus [...] cumulus accesserit*; PLIN. ep. 3,4,6 *cum recorderer, quanta [...] pericula subissem, conseruandum ueteris officii meritum nouo uidebatur. Est enim ita comparatum, ut antiquiora beneficia subuertas, nisi illa posterioribus cumules*. De combinatie wordt wel gebruikt door chr. auteurs, bijv. PETR. DAM. serm. 2,5; 6,13; 24,4; PETR. VEN. mirac. 1,22; BERN. CLAR. ep. 77,8; BONAVENT. breuiloq. 6,11,3. *Cumulus* in verbinding met een soortgelijk woord als *meritum* in de gen. is bij ant. auteurs niet ongewoon.

cumulum - fatiam: ant. een weinig gangbare combinatie.

cunctaque ... relicturos: vgl. ep. 6,1-2.

cunctaque - Papie meliora, uberiora letioraque: vgl. LIV. 26,41,14 *omnia secunda prospera in dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur*. Het door

Agr. gebruikte tricolon is niet ant.; wel vinden we combinaties van *uber* en *laetus* (CIC. n.d. 2,156; Planc. 92; COL. 5,10,3; arb. 19,1), van *melior* en *laetior* (LIV. 34,4,3; CYPR. ep. 7) en van *melior* en *uberior* (QUINT. inst. 8,3,75).

- 4 **queque ... fidutia**: vgl. PANEG. 3(11),26,1 *quae perpetuae et constantis beniuolentiae prima fiducia est, [...] ueritas*. Dezelfde constr. en dezelfde bet. van *fiducia* ('bewijs') in [QUINT.] decl. 18,3; vgl. 2,1. Evenals elders in zijn brieven en in navolging van bijv. Cicero in diens *De amicitia* gebruikt Agr. *beniuolentia* als synoniem voor *amicitia*. Vgl. ook CIC. amic. 52 (over tyrannen, die in hun leven geen vriendschap kennen en dus geen) *beniuolentiae [...] fiducia*. In dit laatste vb. heeft *fiducia* de gebruikelijkere bet. 'vertrouwen' (evenals in alle andere gevallen waarin het woord voorkomt in Agr.'s brieven: 1,6; 3,5; 14,2; 36,11), terwijl het in deze brief de relatief niet frequente bet. 'bewijs' heeft.

uos mihi, ego uobis omnia: niet echt een Grieks spreekwoord, maar verwijzend naar het Griekse idioom (τὸ) (ἄ-)πάντα εἶναι (τινι): KG I 63. Vbb. zijn HDT. 1,122; 3,157; 7,156; TH. 8,95; D. 18,43; 23,120; vgl. THEOC. 14,47; LUCIANUS 54,21. Latijnse parallellen zijn LIV. 40,11,4 *Demetrius iis unus omnia est*; LUC. 3,108 *omnia Caesar erat*. Niet in Otto, Walther of ERASM. adag. Vgl. AGR. ep. 47,10.

- 5 **omnia humana incerta**: te allen tijde spreekwoordelijk: CIC. fam. 5,17,3; OV. tr. 3,11,67-8 (= POLYTHECON 1,535-6; Walther 16728b); Pont. 4,3,35 (= POLYTHECON 1,636; MATTH. VINDOCIN. ars versif. 1,17,5; Walther 20076); SEN. dial. 6,23,1; 11,11,5; ben. 4,34,5; ep. 66,12; 99,22; V.MAX. 6,9,ext,7; SERV. A. 4,110; 8,334; AUG. ep. nup. prol. 3,4,2; CASSIAN. inst. 8,22; HIER. in eccles. 3:1; in Mal. 2:17; BOETH. cons. 1,4,35; POLYTHECON 1,635-81; vgl. Otto: 255 *omnia uertuntur*.

occasio: doorgaans heeft dit subst. een positieve lading ('gelegenheid', *opportunitas*, εὐκαιρία). In de hier gebruikte neutrale bet. (*casus*, *euentus*, *condicio*) reeds spaarzaam aangewend door post-kl. auteurs, maar vooral gangbaar bij laat-ant. en chr. auteurs en in juridische lit. Evenzo AGR. ep. 29,51 *occasio rerum*.

- 6 **animum constitui**: zeldzame iunctuur: RHET. HER. 1,4; CIC. amic. 47; part. 79; fin. 5,34; vgl. SEN. ep. 16,6; QUINT. inst. 4,2,115 *difficile est mutare habitum animi semel constitutum*.

diffidentius: zeldzaam adv. In de comparatief gebruikt door POMP. TROG. Iust. 38,7,4; IUL. VAL. 1,9; RADBERT. in Matth. 6:29. De stellende trap is iets vaker geattesteerd: CIC. Cluent. 1; LIV. 32,21,8; AMM. 26,7,13; PAUL. NOL. ep. 3,1; SIDON. ep. 3,7,3; e.a. Met een ww. van spreken slechts CASSIOD. in psalm. 105:32-3; ABAEL. Rom. 4:19.

consultiores amatores: dit absolute gebruik van het adj. voor personen komt kl. slechts eenmaal voor: LIV. 25,16,4. Het is vooral bij de laat-ant. en chr. auteurs gangbaar. Evenzo AGR. ep. 16,3 *consultissimorum* (sc. *uirorum*).

De iunctuur is niet ant., maar vgl. OV. ep. 20,30 *consultoque fui iuris Amore*

uafer; ars 1,83 *illo saepe loco capitur consultus Amori*.

spes - in dubio suspendens: een pleonastische uitdrukking; vgl. MAN. 5,84 *spem [...] dubiam suspendere*; STAT. Theb. 1,195-6 *dubio suspensa metu [...] sors*; PAUL. NOL. c. 6,82 *ne dubiam suspende fidem*. Er zijn geen ant. parallellen voor *in dubio suspendere* (wel voor ~ *ponere*).

torquear: de gekwelde minnaar is een gangbaar motief in de Latijnse liefdes-
elegie; bijv. TIB. 1,4,81; 2,6,17; PROP. 3,6,39; 17,11; OV. ars 1,176; HOR. c. 3,19,28.

necessitati ignouisse: zeldzame verbinding; PLIN. nat. 2,55; AUG. ep. 33,3; HIER. vita Hilar. 7,1. Vgl. echter (voor soortgelijke bewoordingen samen met de gedachte, dat de mens soms noodgedwongen iets moet doen dat hem derhalve moet worden vergeven): CIC. Cael. 2; part. 131; off. 2,74; LIV. 9,4,16; SEN. Her.O. 887-8; 983; PLIN. ep. 3,9,15; 6,29,7; Otto: 240-1; Walther 16300a; ERASM. adag. 2,3,41. Evenzo AGR. ep. 13,2; 39,1; vgl. 29,17. Voor een tegengestelde visie, z. SEN. con. 7,2,9 *etiamsi necesse ei fuit facere, non sit tamen ignoscendum. Ad quaedam enim nulla nos debet necessitas compellere*.

- 7 **Futuro anno**: in deze bet. 'volgend jaar' niet ant.; deze combinatie wordt slechts gebruikt in het mv. voor 'de komende jaren, de toekomst': SEN. ep. 77,16; QUINT. decl. 344 (358,19). Ant. termen voor de door Agr. bedoelde bet. zijn *proximus annus* (CIC. Mil. 24; en *passim*), *insequens* ~ (CAES. civ. 3,31,2; en *passim*), *alter* ~ (VAR. rust. 1,8,6; CIC. ad Brut. 1,14,1), *posterus* ~ (VAR. rust. 1,40,6), *consequens* ~ (CIC. sen. 19), *sequens* ~ (LIV. 3,31,2), *ueniens* ~ (VERG. G. 2,405) en *uenturus* ~ (SIL. 13,399). Bij chr. auteurs is de hier bedoelde bet. wel gangbaar: bijv. HIER. in Is. 65:11-2; HRABAN. comp. 32 (r.40); 82 (r.12-3; 34); RUPERT. in Ioh. 6:1-2. Evenzo AGR. ep. 23,9; 32,6; POGGIO ep. Nic. 4,61; 17,13; 18,15; 48,31; AURISP. ep. 34 (53,4); 54 (71,2); 115 (136,2); CELT. ep. 23,16.

legetur: een kl. auteur zou hier *legatur* geschreven hebben. Wellicht is op enig moment een abbreviatuur voor *quod* foutief geïnterpreteerd als *quid*; dan zou *legetur* wel juist kunnen zijn. Maar veel waarschijnlijker is dat Agr. de indic. futuri hier welbewust heeft neergezet. Ook bij ant. auteurs (met name Plautus en Terentius) vinden we de indic. in een afhankelijke vraag (LHS II 537-40; Bennett 1910: I 120-3; Svennung 1935: 467-9). In middeleeuws (Engels 1977: 253) en humanistisch Latijn breidt het zich verder uit; zo noemt Tunberg (1991: 167-8) in dit verband Valla's brieven, zijn *Gesta Ferdinandi* ('extensively') en Erasmus.

ff.: gangbare middeleeuwse abbreviatuur voor de *Digesta* of *Pandecta*.

AGR. ep. 13

- 1 **propior ... spes**: vgl. PLIN. ep. 6,1,1 *quoque propius accesseris ad spem fruendi, hoc impatientius careas*. De situatie is vergelijkbaar: Plinius en Tiro waren ver

van elkaar verwijderd, maar zijn nu veel dichter bij elkaar.

hę litterę - tantum abest ut - ut: deze constr. (met dubbel *ut*; op B. ALEX. 22,1 na steeds onpersoonlijk) komt vooral voor bij Cicero en Livius (LHS II 640). Vbb. waarbij eveneens het onderwerp uit de eerste *ut*-zin naar voren is gehaald, zijn: LIV. 6,15,5 *cui ego rei tantum abest, ut impedimento sim, ut contra te [...] adhorter*; CIC. Phil. 11,36 *ego uero istos [...] inimicos tantum abest, ut ornem, ut ...*; ATT. 15,5,2; fin. 2,54; Tusc. 5,6. Het onderwerp is ant. evenwel nooit meervoudig. Voor dezelfde constr. in de gebruikelijkere volgorde, z. AGR. ep. 49,4.

accursuri: niet bij ant. auteurs te vinden. Evenmin in CETEDOC.

2 **necessitati ... oportet:** z. ad ep. 12,6.

Papie: gezien het tricolon, waarvan de onderdelen aan Dalberg toegedicht worden, eerder gen. loci (sc. *tuam*) dan dat. auctoris (zo Leibenguth-Seidel 1994: 210).

inclementia: in proza voor het eerst bij Tacitus; poëtisch sinds Vergilius.

3 **diui Andree:** chr. Latijn.

ipsis: kl. zou hier *illis* staan; z. ad ep. 10,5; vgl. hierna, 6; 7; 8.

decor: evenals Vitruvius, Quintilianus, Tertullianus en de Vulgaat prefereert Agr. *decor* boven *decus*; z. ook ep. 15,5; 21,4; 38,31; 33.

4 **Est - uidere:** weliswaar van oorsprong waarschijnlijk een graecisme (naar analogie van ἔστιν ἰδεῖν), maar al door bijv. Varro en Lucretius gebruikt; relatief vaak wordt *est c. inf.* aangewend door Plinius maior en laat-ant. auteurs (LHS II 349). Evenzo AGR. inv. 3,4,130 *est apud Platonem uidere*.

Magdalenas: deze naam werd vanaf de 13de eeuw gebruikt om (religieuze gemeenschappen van) tot inkeer gekomen prostituées aan te duiden.

5 **Studiorum ... Papię:** vgl. AGR. laus Pap. 5-7 *quis [...] / laudabit studia et digno donabit honore? / His etenim (liceat uera ædere) uincis Athenas*.

que Plinii: het relativum is niet voluit geschreven, maar aangeduid met een abbreviatuur die volgens Cappelli gangbaar is voor *quae*. Zij verschilt onmiskenbaar van de (op hetzelfde folium) voor *quam* gebruikte afkorting (tegen Leibenguth-Seidel 1994: 210).

secum: Morneweg neemt aan dat hier *sequuntur* moet staan. Het is denkbaar dat een dergelijke fout zou kunnen zijn ontstaan door een foutief begrip van een abbreviatuur. Het zou echter ook een vb. van elliptisch taalgebruik kunnen zijn (een gangbaar kenmerk van de briefstijl: LHS II 423); ant. vbb. met *secum* zijn VERG. A. 1,37 *Iuno [...] haec secum*; OV. met. 4,422 *nec tulit et secum*; IUV. 13,91; in proza CIC. Tusc. 2,51; ATT. 5,17,3. In al deze gevallen moet een verbum dicendi aangevuld worden, m.u.v. de laatste, waar een ww. als *ducere* is weggelaten. Vgl. AGR. ep. 1,1 *querentibusque amicis, quidnam secum*; de combinatie van *secum* met ww. als *cogitare, uolutare, meditari, considerare, quaerere, examinare, uersare* is zeer gebruikelijk (bijv. in de filosofische werken

van Cicero; z. ook OLD s.v. *cum*¹ 15; s.v. *sē*¹ 7b). In Agr.'s eerste brief betreft het echter wel een passage, waar met zekerheid iets is weggevallen (en niet slechts weggelaten).

coelum ... uidetur: vgl. ep. 6,2.

- 6 **aptius ueriusque:** niet-ant. iunctuur. *Apte dicere* is een retorisch ideaal: bijv. CIC. de orat. 3,37; z. Lausberg 460; 1055-62.

in oratione mea: *in laudem philosophiae*; Rupprich 1932: 180,13-4. Hiernaar verwijst Von Pleningen in zijn *Vita* (Straube 1994: 18).

Musarum - domicilium et Veneris: vgl. SIL. 8,593 *Mantua, Musarum domus*. Voor de ongebruikelijke combinatie van de Muzen met de liefdesgodin, vgl. CATUL. 68,10 *muneraque et Musarum hinc petis et Veneris* (gedichten en vriendschap).

si minus: 'umgangssprachlich' (LHS II 454) en vaak gebruikt in brieven (667).

aliene foelicitatis accessionem facias: een ant. constr. (bijv. LIV. 45,26,7; FLOR. epit. 1,36 (3,1,16); MIN. FEL. 24,19). Hoewel *accessio* ook een filosofische term is, zinspeelt Agr. hier op het juridische begrip *accessio* (Dalberg studeerde af in de rechten!). Dit heeft de in deze context toepasselijke bet. 'natrekking', dat is de 'eigendomsverkrijging van een zaak die met een andere een geheel vormt of gaat vormen' (Van Dale). Vgl. AGR. ep. 8,12 *nihil incrementis rerum tuarum accedere potest, quod non eque accessisse mee foelicitati credam*; 40,10 *damnum [...] fenoris accessione resartiam*; 41,11 *accessionem [...] clariorum studiorum minores has artes et esse uultis et estimari*.

- 7 **Depugno - ad - palum:** verwijzing naar de ant. gewoonte dat soldaten of gladia-toren hun slagen oefenden op een houten paal. De uitdrukking is echter altijd *exerceri ad palum* (hoewel *depugnare* bij uitstek voor gladiatoren gebruikt wordt): VEG. mil. 1,11 (met uitleg); 14; 15; 2,23; IUV. 6,247; 267; ook bij enkele grammatici. De enige auteur die evenals Agr. de uitdrukking overdrachtelijk gebruikt is Seneca (ep. 18,8): *exerceamur ad palum*. De context daar verschilt echter van Agr.'s brief: Seneca raadt Lucilius aan zich te oefenen in het ascetisch leven, ook al is dit niet nodig, om zo beter getraind te zijn, mocht het echt zover komen dat hij van weinig moet leven. In CETEDOC wordt naar deze uitdrukking alleen verwezen door BEDA orthog. r.836 (s.v. *pugillares*) *milites ad palos exercentur*; hij haalt Charisius' grammatica aan (g.L. 1,34).

- 8 **Oratio - qualem dixi:** *orationem dicere* is (i.t.t. ~ *habere*) een bij ant. auteurs niet frequente iunctuur: TER. hau. 15; CIC. Planc. 74 *oratio, quae propter rei magnitudinem dicta de scripto est*; LIV. 32,21,2; ASC. Pis. 1 (3×); 13; GEL. 15,28,5; 16,1,3. Evenzo AGR. ep. 40,9 *oratiunculam quam Wormatię [...] dixi*.

sceda: 'klad'. Bij kl. auteurs zeer zeldzaam en niet in deze bet., hoewel QUINT. inst. 1,8,19 *omnis etiam indignas lectione scidas excutit* in deze richting gaat. Vanaf de chr. auteurs wordt deze bet. gebruikelijker. Zo komt het vaak voor in de pole-miek tussen Hieronymus en Rufinus (RUFIN. apol. adv. Hier. 1,19;

2,43; 48; HIER. adv. Rufin. 3,4; 5 (*saepius*); 18; 20; 33); vgl. verder HIER. in Is. 13,pr; in Matth. pr; GREG.M. in Ezech. 1,pr. Deze ontwikkeling culmineert in ISID. orig. 6,14,8 *scheda est quod adhuc emendatur et necdum in libris redactum est*; vgl. HUGO VICT. didasc. 4,16 *dicitur scheda proprie quod adhuc emendatur et necdum in libris redactum est*. Z. ook Rizzo 1973: 305-6. Agr. gebruikt het woord steeds in deze bet.: ep. 18,10 (over zijn *De inuentione*); 43,3 (over zijn vertaling van Lucianus' *Mycillus*).

emendatam: vgl. Plinius' zucht naar emendatie (met name ep. 7,17; ook 1,2; 1,8,3-4; 2,5). QUINT. inst. 10,4 is gewijd aan *emendatio*; vgl. o.a. 10,4,1 *emendatio, pars studiorum longe utilissima*; 2 *nec dubium est optimum esse emendandi genus, si scripta in aliquod tempus reponantur*; een advies dat Agr. in het geval van deze rede al dan niet bewust opvolgt. Een vb. van *emendatio* bij Agr. is te vinden in ep. 8.

attigerim: ant. in deze bet. Mornewegs conjectuur *attigeris* is niet alleen ongevenst, maar zelfs onjuist (vgl. het bovengeciteerde QUINT. inst. 10,4,2).

copiosior: verwijzing naar het ant. retorische streven naar *copia uerborum*; z. QUINT. inst. 10,1,5-15; 8,3,49; Lausberg 540; 1072. Natuurlijk was het ook een humanistisch ideaal; *copia uerborum* werd gezien als een voorwaarde voor de mogelijkheid van een taal om traditionele wijsheid door te geven (Apel 1963: 131-2 en index s.v.; Jardine 1988: 53). Erasmus wijdde er bijv. een heel boek aan en schreef: *non est aliud uel admirabilius uel magnificentius quam oratio diuite quadam sententiarum uerborumque copia aurei fluminis instar exuberans* (ASD I-6 26,3-4). Vgl. AGR. ep. 1,3; 4,13; 21,4; 37,6; 38,53; inv. 3,5 vv.

exhibit e manibus: niet-ant. uitdrukking, maar parallel aan idioom als (*e, de*) *manibus (ef)fluere, elabi* of (actief) *manibus dimittere, emittere, excutere*; vgl. AGR. ep. 17,6 *istos manu mea emissos* (over zijn dialektiek).

- 9 **priuatim - in commune**: de enige parallel is TAC. ann. 13,27; vgl. TAC. ann. 11,17 (*priuatim - in publicum*; en z. Furneaux ad loc.); APUL. Pl. 2,25 *matrimonia quoque non priuatim maritanda esse, sed fieri communia* (dezelfde tegenstelling bij BEDA in Luc. 5 (16:12)); SEN. ep. 73,6 *nihil uiritim se debere pro communibus bonis*; AUG. catech. rud. 15,23,2 (*communiter - priuatim*); trin. 12,10,15 (idem); FACUND. defens. 1,5,24 (idem). De ant. meest gangbare tegenstelling is *priuatim - publice*; zo bijv. steeds (vijfmaal) in Plinius' brieven en *passim* in het werk van Cicero en Livius. Het door Agr. gebezigde *in commune* is in deze bet. zeer gewoon; evenzo ep. 28,13; 49,1.

nationis: een ant. woord, maar hier gebruikt in universitair-technische zin; z. bijv. Sottili 1978.

uulgariter: ant. in deze bet. zeer zeldzaam: PLIN. nat. 8,13; 28,204; SEN. con. 2,6,13; GRAN. LIC. p. 23,5 (Flem.); PORPH. in Hor.s. 1,6,17-9. Volgens Blaise (in zijn Lexicon op chr. auteurs) komt het ook voor bij Aurelius Victor. Bij chr. auteurs is het veel gebruikelijker (44× in CETEDOC). In middeleeuws Latijn

kan het ook 'in de volkstaal' betekenen.

rectura: ant. woord, maar zeer zeldzaam en nooit met deze bet. In de bet. die Agr. eraan geeft alleen bij CASSIOD. var. 5,21,2. (Volgens Blaise in zijn Lexicon op de chr. auteurs ook door Frontinus gebruikt, maar dit is onjuist.) Synoniemen in het middeleeuws Latijn zijn *rektoratus*, *rectoria*, *rektoraticum*. Agr. kiest denk ik bewust voor een ant. woordvorm.

quam ... honorasti: volledig ant., maar niet frequent. Deze constr. (*aliquo alquo gradu* ~) betekent normaliter 'iem. een functie schenken.' Ant. parallellen voor Agr.'s bet. bieden bijv. SAL. Iug. 10,2; CIC. div. 1,88; zij komt echter vaker voor bij chr. auteurs (TLL s.v. *honoro* 2947,29-44).

10 consensus uite consuetudinis: *consensus* is hier enigszins ongewoon i.p.v. bijv. *coniunctio*: CIC. fam. 4,6,3 *coniunctio consuetudinis sermonumque nostrorum*; Cael. 35 *tantae familiaritatis, tantae consuetudinis, tantae coniunctionis*; sen. 45 *coniunctio uitae*; SEN. ep. 99,4 (idem); z. TLL s.v. *coniunctio* 328,51 vv. (*cum hominibus per affinitatem, amicitiam*). Vgl. echter CIC. Phil. 11,2 *quorum summum quondam inter ipsos odium [...] meministis, eosdem postea singulari inter se consensu et amore deinxit [...] turpissimae uitae similitudo*; Planc. 5 (z. ad AGR. ep. 4,5). Evenzo AGR. ep. 29,5 *hominem [...] mihi longa uite consuetudine, [...] summo studiorum consensu carum* (ook over Dalberg). Voor *uite consuetudo*, vgl. boven, 2 en z. ad ep. 6,3.

fidum magis: ook bij ant. auteurs is deze omschrijving van de comparatief gangbaarder dan de zeldzame vormen van *fidior* (slechts LIV. 40,3,4; IUST. 16,5,2; 37,1,3; OP. imperf. in Matth. 50 p.922).

beneuolentior benigneiorque: vgl. GEL. 6,3,20 *ut beniuolos benignosque sibi auditores paret*; 17,5,4.

11 Lune: 'maandag'; zo bijv. al FILASTR. 113,1; AUG. in psalm. 93,3. Vgl. AGR. ep. 43,13.

Natiuitatis: chr. Latijn.

AGR. ep. 14

1 Axiochus: bijzonder populair onder humanisten; z. voor een overzicht van vertalingen Holzberg 1981: 303-4.

dicarem: voor het opdragen van een boek komt *dicare* alleen bij Plinius sr en Quintilianus, en zijn synoniem *dedicare* enkel bij post-kl. en latere auteurs. Ook wordt *dicare* van alle ant. auteurs verreweg het meest gebruikt door deze Plinius (liefst 86x); vgl. hierna, ad 2 *immensum*. In Agr.'s brieven alleen hier *dicare* (ook in 2); verder *dedicare* (ep. 10,7; 43,3).

imponere ut: niet-ant. constr.; vgl. echter wendingen als CIC. agr. 2,49 *uos mihi [...] personam hanc imposuistis, ut [...] tuerer*; Ver. 2,148 *mihi impone istam uim, ut omnino mihi ne liceat polliceri*. KS lijken te suggereren dat de constr. wel ant. is door een vb. van *imponere c. inf.* op te nemen (VERG. A. 8,409), waarbij

de inf. finaal gekleurd is ter vervanging van *ut c. coni.* (KS I 680 vv.; hier 683). Wellicht heeft Agr. de constr. naar analogie van een ww. als *imperare* of *iniungere* (z. ad ep. 5,1) gevormd.

amici sinum: vgl. PLIN. ep. 8,16,5 *in amici sinu* (sc. *deflere*); HIER. in Gal. 1,2,1-2. Een mooie parallel levert ook de dedicatiebrief van Josse Bade bij zijn comm. op Mantovano's *Parthenice Catharinaria: Tu uero, Henrice suauissime, pro humanitate tua amicitiaque nostra boni consules, scio, nostrasque lucubratiunculas tam tenues tamque [...] nihili amico sinu confouebis* (CM 119A, r. 39 vv.).

amici - iudicis: het dilemma van de vriend die over zijn vriend moet oordelen: bijv. CIC. off. 3,43-4. Hij moet hoe dan ook neutraal oordelen: *neque contra rem publicam neque contra ius iurandum ac fidem amici causa uir bonus faciet, ne si iudex quidem erit de ipso amico; ponit enim personam amici, cum induit iudicis* (43). Voor anekdotes op dit thema, z. bijv. GEL. 1,3,7; 14,2,15.

sinum - offerres: uiterst zeldzame iunctuur: TAC. ann. 13,13 *suum [...] cubiculum ac sinum offerre* (van Agrippina aan Nero); PETR. CHRYS. serm. 108,3. SEN. dial. 5,23,6 heeft *sinum praebere*.

- 2 **adeo:** OLD s.v. 6b '(used to re-emphasize, elaborate, or modify a statement, etc.) yes and, and what is more, or rather'; bijv. CIC. fam. 4,3,1 *aliquid atque adeo multa addunt*. Vgl. AGR. ep. 34,7; 43,3; 47,3.

tantum - fiducia ut audeam: B. AFR. 31,5; AUG. ep. 22,5; in psalm. 63,15; SERV. A. 2,75; BERN. CLAR. ep. 392; serm. Cant. 2,6; 9,5; WILL. TYR. chron. 1,12. Vgl. AGR. ep. 1,6; 12,4.

immensum - dicendi flumen: vgl. HOR. c. 4,2,5-8 *uelut amnis/ [...] feruet immensusque ruit profundo/ Pindarus ore* (en QUINT. inst. 10,1,61 *Pindarus [...] uelut quodam eloquentiae flumine*). Bij Horatius vindt men dit beeld van een auteur als een (woorden)stroom nog tweemaal (s. 1,7,26-7 van Persius; 1,10,62-3 van Cassius). Het is een gangbare metafoor; ook zijn er vele vbb. van idioom als *flumen orationis*, ~ *uerborum*, ~ *facundiae*, ~ *eloquentiae*, ~ *linguae* (hoewel niet van ~ *dicendi*); vgl. CIC. Marc. 4 *nullius tantum flumen est ingeni, nulla dicendi aut scribendi tanta uis tantaque copia*; PETR. CHRYS. serm. 98,1 *ille* (sc. *Dominus*) *[...] fons dicendi, flumen qui omnium corda rigat*; in een lange passage in een van zijn brieven (4,20; I 338-40) weidt Salutati uit over zijn constatering dat *flumini merito dictamen metricum comparatur*. Voor het gebruik van *immensus* in dit verband is de Horatius-plaats de enige ant. parallel; de combinatie *immensum flumen* komt ant. überhaupt slechts driemaal voor (PLIN. ep. 5,6,12; pan. 16,5; AMM. 17,13,15; ook ISID. sent. 2,18,4). Het valt overigens op dat het adj. door geen ant. auteur vaker gebruikt is dan door Plinius sr (liefst 85×); vgl. boven, ad 1 *dicarem*.

diuinumque ... flumen: het adj. is gangbaar in loftuitingen, maar ook met betrekking tot Plato: CIC. n.d. 2,32 *Platonem quasi deum philosophorum*; opt. gen. 17; COL. 3,20,4; QUINT. inst. 10,1,81 *Platonem [...] eloquendi facultate diuina*

quadam [...] , ut mihi non hominis ingenio sed quodam Delphico uideatur oraculo instinctus; AUG. civ. 2,14; PETRAR. fam. 4,15,8; 24,5,3 *Platoni et Aristotili—quorum primum diuinum [...] Graii uocant*. Pease ad CIC. n.d. 2,32 staat met vele plaatsen dat Plato tot in de Renaissance aldus werd aangeduid.

Voor *Platonis flumen*, vgl. HIER. ep. 49,13 *Platonem [...] et reliquos, qui de Socratis fontibus manantes diuisis cucurrere fluminibus*; MART. CAP. 4,335 *Platonis aureum flumen*.

populo - proponere: het ww. betekent 'publiceren, bekend maken' (OLD s.v. 2); bijv. CIC. Mur. 25; SUET. Nero 7,2; VULG. Ios. 24:25.

- 3 **gaudeam - pro**: zeldzame constr.; slechts bij één (laat-)ant. auteur en voorts enkel bij chr.: SIDON. c. 22,195-6; VULG. Col. 1:24; AUG. c. Iul. 1,1,1; [DAMAS.] epigr. 63,9; GREG.M. in I reg. 4,175; AELR. RIEV. spir. amic. 3,101; serm. 3,14; 24; BONAVENT. breuiloq. 7,7,8 (ter).

in causa: z. ad ep. 6,3.

ingenio meo blandiar: ant. is *sibi blandiri*.

- 4 **opera mea perierit**: gangbaar idioom (vgl. Otto: 253); bijv. PL. trin. 660; CIC. Att. 2,17,1; PHAED. 2,5,24; SEN. ep. 99,4; MACR. Sat. 2,4,30 (in een bekende anekdote; vgl. ERASM. adag. 1,4,62). Evenzo AGR. ep. 20,8 (z. daar); 38,59; vgl. 38,8; 51,1.

felicissimi laboris: zeldzame verbinding: V.FL. 4,329; SIL. 15,356; MART. 9,44,2; CASSIOD. in psalm. 106,38; var. 3,6,4; CHRIST. CAMPIL. off. 13,213.

auribus - iudicio: hendiadys. Ant. fungeren de oren zeer vaak als rechters; bijv. CIC. orat. 160; 162; 173; 226; Brut. 34; n.d. 2,146; QUINT. inst. 9,4,116; 118; TLL s.v. *auris* 1515,41-1518,30. Vgl. AGR. ep. 21,7; 22,5.

abunde magnum: het adv. gaat ant. niet vaak gepaard met een adj.; het vaakst in QUINT. inst. (4×). De specifieke combinatie *abunde magnus* slechts SAL. Iug. 14,18. Evenzo AGR. ep. 21,19 ~ *iusta*; 41,7 ~ *locupletes*.

quem ... puto: SEN. ep. 7,11 '*haec*' inquit '*ego non multis, sed tibi; satis enim magnum alter alteri theatrum sumus.*' De context is soortgelijk. Seneca citeert deze woorden van Epicurus aan het slot van zijn brief, waarin hij Lucilius maant zich niets aan de massa gelegen te laten liggen. Haar oordeel heeft geen waarde. Ook Petrarca haalt deze woorden aan (fam. 8,7,22), maar in een andere context. Hij noemt ze *preclaram illam Epycuri uocem*, maar meer citaten bij andere schrijvers heb ik niet gevonden. Vgl. nog wel QUINT. inst. 1,2,9 *optimus quisque praeceptor frequentia gaudet ac maiore se theatro dignum putat*.

AGR. ep. 15

- 1 **prima ... ingrederis**: TAC. ann. 14,56 *prima imperii spatia ingredimur* (Nero tot Seneca). De metafoor is gebruikelijk: bijv. PL. St. 81 *decurso aetatis spatio*; LUCR. 4,1196 *spatium decurrere amoris* (OV. tr. 3,4,33 ~ *uitae*). Het ww. *ingredi* is

gangbaar voor het bereiken van een levensfase: bijv. QUINT. inst. 6,pr,10; STAT. silv. 5,2,31-2; TAC. ann. 3,29.

eruditione ornatior: vgl. CIC. off. 1,119 *praeclara eruditione [...] ornatī*; BERN. - CLAR. ep. 104,1 *eruditionis ornatum*; AGR. ep. 29,50 *Iudocum Besselium [...] ornamentum [...] eruditionis*. Voor dezelfde paring, vgl. AGR. ep. 22,10 *tuisque uirtutibus et eruditione digna*. Alardus' lezing mist het element *animum quoque emendat* (8).

2 **usus - intercidat:** vgl. VEG. mil. 3,10; HEGES. 5,21,3; PRUD. perist. 10,990.

tempore - intercidat: vgl. QUINT. inst. 1,5,52; 10,2,13; OV. fast. 2,443 ~ *longis annis*; SIL. 3,440 ~ *aeuo*.

Vgl. ISOC. 1,7 (in Agr's vertaling) *Virtutis autem possessio [...] sola consenescit*.

casibus obnoxius: vgl. TAC. ann. 14,55 *quae a me habes [...] casibus obnoxia sunt* (z. ook ad 1). Dezelfde iunctuur bij AUG. serm. 113,4,4; mus. 1,6,11; vaker geattesteerd is zij met een bijvoeglijke bepaling bij *casibus* (bijv. LIV. 9,18,18; DIG. 4,4,11,5; zes vbb. in CETEDOC; AGR. ep. 38,21 *omnibus casibus obnoxium*).

nos pignore deuinxit: vgl. CAES. civ. 1,39,4 *pignore animos centurionum deuinxit*. De gedachte dat verwant- of vriendschap een band schept is zeer gewoon: bijv. CIC. off. 1,54; evenzo AGR. ep. 1,8; 29,5; 44,1; 47,7.

3 **Disce ... aliis:** VERG. A. 12,435-6 waar Aeneas tot Ascanius spreekt, wanneer hij zich opmaakt voor het beslissende gevecht met Turnus. Blijkens Walther (5880) spreekwoordelijk in de Middeleeuwen. POGGIO ep. Nic. 2,43 haalt vers 435 aan.

ad fortunam - dirigebatur: voor deze uitzonderlijke bet. van het ww. (= *pertinere*: TLL s.v. 1239,40-4), vgl. SEN. dial. 4,27,2 *cum [...] nihil horum, quae nobis nocent prosuntque, ad nos proprie derigatur*; PLIN. nat. 37,109 (vgl. 122); BOETH. in Porph. comm. sec. 1,5 (147,180).

uirtutis - hortamenta: deze constr. met de gen. obi. is zeer zeldzaam: IUST. 3,5,9 (dezelfde woorden); GEL. 9,3,4 *ea epistula, quoniam curae diligentiaeque in liberorum disciplinas hortamentum est, exscribenda uisa est ad commonendos parentum animos*; 13,25,21; APUL. Socr. 19.

Vgl. ISOC. 1,12 (in Agr's vertaling) *Experiar igitur breuiter ea tibi exhibere, quibus obseruandis in uita plurimum mihi uidearis uirtutibus additurus*. Het werk is grotendeels opgebouwd uit aforistisch geformuleerde adviezen; vgl. boven, 5 *ad manum posita uite [...] precepta*.

impendi studiis: vgl. PLIN. ep. 3,5,16 (Plinius over zijn oom) *perire omne tempus arbitrabatur, quod studiis non impenderetur* (aangehaald door BATT. GUAR. ord. doc. 17 (88,29); vgl. PLIN. ep. 3,5,18). Dit ww. met als object een tijdsbegrip komt vooral bij post-kl. auteurs voor. Evenzo AGR. ep. 26,27; 29,29; 43,5.

expetendum - fugiendum: technische termen uit de ant. ethiek. Cicero hanteert deze twee verba zeer vaak als vertaling van de Griekse termen τὸ

αἰρετόν en τὸ φευκτόν, die bijv. door Aristoteles vaak gebruikt worden (EN 1119a 22-3; 1148b 3-5; 1172b 19-20; 1175b 25; top. 113a; 113b 32-4; 118b-119a; 135b 15-6; e.a.). Cicero vertaalt deze combinatie meestal met *expetendum* en *fugiendum* (fin. 1,30-1; 46-8; 2,38; 3,38; 5,47; 73; Tusc. 4,26; 5,68; 95; de orat. 1,221; 2,67 (en z. Leeman-Pinkster-Nelson ad loc.); 3,116; top. 84; 89; ac. 1,6; 18 (en z. Reid ad loc.); off. 1,153; parad. 19; Att. 14,16,1; evenzo SEN. ben. 4,15,1; 18,1). Soms gebruikt hij *appetendum* (fin. 1,42; 5,28; fam. 6,19,2; 11,28,4); deze vorm wordt ook vaker door Seneca gebruikt (ep. 82,6; 92,20; evenzo QUINT. inst. 3,6,56), evenals *petendum* (SEN. ep. 48,5; 66,6; 71,2; 89,12; 94,12; 104,16; evenzo HOR. s. 1,2,75; 3,114; MAN. 4,815). In CETEDOC komt *appetendum* verreweg het vaakst voor als tegenhanger van *fugiendum* (28×, waarvan 13× bij Augustinus); vbb. met *expetendum* zijn AUG. doctr. Christ. 2,36,54; c. Adim. 19; ISID. orig. 2,4,3. Bruni noemt als een van de gebreken in de middeleeuwse vertaling van Aristoteles' *Ethica Nicomachaea* het gebruik van *eligere* i.p.v. *expetere* (Baron 1928: 81). Agr. en Bruni zijn duidelijk beïnvloed door Cicero's idioom; evenzo AGR. ep. 38,13; 48.

uelut in speculo: vooral in de late middeleeuwen wordt een boek met leerrijke inhoud vaak 'spiegel' genoemd; de vorstenspiegel ontleent zijn naam hieraan (vgl. AGR. ep. 16,3!). Een humanistische parallel voor dit gebruik is BATT. GUAR. ord. doc. 11 (72,7-8) *praecepta in eius (sc. Ciceronis) orationibus tamquam in speculo intueri*; vgl. AGR. ep. 38,15 (over geschiedschrijvers, dichters en redenaars) *exemplis propositis quæ recte secusue fiant uelut in speculo ostendunt*; inv. 3,5,41 (over de Aeneis). In het algemeen wordt *speculum* gebruikt in de zin van 'voorbeeld' of 'model', ook van personen; zo noemt Piccolomini koning Alfons van Napels *speculum quoddam uirtutum* (Singer 1981: 22-3). Ook bij ant. auteurs komt 'spiegel' in deze zin al voor; bijv. TER. ad. 415-6 *inspicere tamquam in speculum in uitas omnium/ iubeo atque ex aliis sumere exemplum sibi*; CIC. fin. 5,61 *explicemus haec honesta [...] suapte natura per se esse expetenda. Indicant pueri, in quibus ut in speculis natura cernitur*; rep. 2,69. Vgl. ook POGGIO ep. Nic. 35,111-3 (over het pauselijke hof) *omnium [...] uitia huc confluunt, ut sit tanquam speculum, in quo plurimorum et facta et mores cernuntur*; Curtius 1948: 339.

Velut in speculo heeft echter ook de connotatie 'glashelder': CIC. Pis. 71 *in quibus (sc. uersibus), si qui uelit, possit istius tamquam in speculo uitam intueri* (Nisbet ad loc. merkt op 'i.e. reproduced with clarity and accuracy'); vgl. PL. lg. 905b 5-6 *κῆτα ὡς ἐν κατόπτροις αὐτῶν ταῖς πράξεσιν ἡγήσω καθεωρακέναι τὴν πάντων ἀμέλειαν θεῶν*; ERASM. adag. 2,3,50 (*Tanquam in speculo. Tanquam in tabula*) *De re uehementer euidente perspicuaque*.

- 3-4 **uirtutis ... institutionem:** voor deze hele passage, vgl. ISOC. 1,5 (in Agr's vertaling) *non exhortationes tibi parantes, sed institutionem scribentes pergemus nostri te consilii participem facere, quas res oporteat adolescentes desiderare et quae rursus opera uitare [...] et quomodo suam ipsorum uitam instituere. Quicumque*

enim uitae cursum hoc itinere fecerunt, hi soli ad ipsam uirtutem ingenue adire potuerunt, qua non res honestior, non constantior est ulla.

- 4 **uite** - **institutionem**: ant. een vrij zeldzame iunctuur: CIC. off. 1,7; 2,39; QUINT. inst. 12,11,12. Bij chr. auteurs iets vaker: bijv. AMBR. hex. 3,12,52; AUG. in euang. Ioh. 42,7; HIER. in Is. 15,54,2/3; RURIC. ep. 2,9; GREG.M. dial. 2,22,4; BERN. CLAR. serm. div. 102,2. Evenzo Bruni in een van zijn brieven (geciteerd door Petersen 1988: 67); POGGIO ep. Nic. 4,108; 10,66; 47,43; BATT. GUAR. ord. doc. 10 (64,23). Ant. niet ongevoorn is *instituere uitam* (TER. An. 67; CIC. fin. 4,17; off. 2,30; SAL. Cat. 31,7; al.). Vgl. AGR. ep. 26,29 *uiuendi rationem instituturus*; 38,16 *cursum uitae instituerent*; POGGIO ep. Nic. 4,32 *uite instituta*; CELT. ep. 178,16 *componere [...] uitam et actiones ad praescriptum instituere uirtutis*.

egregia ... uidetur: deze rede van Isocrates is altijd (niet enkel onder humanisten) zeer populair geweest. Naast een laat-middeleeuwse vertaling bestaan er vele van de hand van humanisten (o.a. van Guarini uit 1407); z. Gualdo Rosa 1984; Holzberg 1981: 145-51.

- 5 **suauitas** - **dicendi**: vgl. CIC. de orat. 3,28 *suauitatem Isocrates [...] habuit* (als kenmerkende eigenschap); HIER. adv. Rufin. 1,16 *Lysias et Isocrates dulciter fluunt*. *Suauitas* in een context van stijl, voordracht e.d. is zeer gewoon.

sculptura orationis: z. ad ep. 8,7.

quemadmodum ... uetet: SEN. ben. 7,1,3-4 *Egregie enim hoc dicere Demetrius Cynicus [...] solet plus prodesse, si pauca praecepta sapientiae teneas, sed illa in promptu tibi et in usu sint, quam si multa quidem didiceris, sed illa non habeas ad manum*. 'Quemadmodum' inquit 'magnus luctator est, non qui omnes numeros nexusque perdidicit, quorum usus sub aduersario rarus est, sed qui in uno se aut altero bene ac diligenter exercuit et eorum occasiones intentus expectat (neque enim refert, quam multa sciat, si scit, quantum uictoriae satis est), sic in hoc studio multa delectant, pauca uincunt.' Agr. heeft abusievelijk de worstelaar door een bokser vervangen (nexus is een t.t. in het worstelen). Vgl. ISOC. 1,12 (in Agr's vertaling) *Existimes autem nullum ita pugilem (!) contra aduersarios suos decere meditari sicut te considerare, quo pacto cum patris tui uiuendi ratione decertes* (met pugil vertaalt Agr. ὁθλητής). Quintilianus (inst. 12,2,12) maakt eenzelfde soort vergelijking tussen worstelen en dialectiek: *ut palaestrici doctores illos quos numeros uocant [...] discentibus tradunt [...] ut subsit copia illa, ex qua unum aut alterum cuius se occasio dederit efficiant, ita haec pars dialectica* etc. Vgl. ook AGR. ep. 38,54 voor de gedachte dat kennis steeds ter beschikking moet staan (zonder de hier gebruikte metafoor); daar volgt dan ook een verwijzing naar de sofisten, die dit in de praktijk demonstreerden door onvoorbereid over ieder thema te kunnen spreken.

Het is tekenend voor de bestendigheid van het humanistische gedachtegoed dat we nog in de 17de eeuw dezelfde opvatting aantreffen: *Optimum igitur quod efficere possumus, quamdiu nostrorum affectuum perfectam cognitionem non*

habemus, est rectam uiuendi rationem seu certa uitae dogmata concipere eaque memoriae mandare et rebus particularibus in uita frequenter obuiis continuo applicare, ut sic nostra imaginatio late iisdem afficiatur et nobis in promptu sint semper (Spinoza, *Ethica* 5, prop. 10, schol. = ed. Gebhardt II 287,24-9).

uite - **precepta**: niet zeer gangbaar: HOR. s. 2,4,95; PROP. 3,9,21; QUINT. inst. 2,16,10 *Quin ipsa uitae praecepta [...] plus tamen ad formandas mentes ualent, quotiens pulchritudinem rerum claritas orationis inluminat*. Vgl. echter ook de uitdrukking ~ *uiuendi* (CIC. off. 3,5; fin. 5,11; Flac. 106; QUINT. inst. 12,11,16; al.); SEN. ep. 95,6 *ad beatam uitam praecepta*; 60 *praeceptis uitam satis explicari*; CIC. n.d. 1,7 *si omnia philosophiae praecepta referuntur ad uitam*.

ad filum: de ethiek als draad van Ariadne; vgl. CATUL. 64,113 *errabunda regens tenui uestigia filo*; VERG. A. 6,30 *caeca regens filo uestigia*; HIER. in Zach. 2, pr *Christi caeca regimus filo uestigia*. Voor het idioom, vgl. ook MAN. 1,561-2 *fila [...] per quae derigitur signorum flammeus ordo*.

tenax - **memoria**: geattesteerd vanaf de post-kl. auteurs.

recti - **limitem**: 'het rechte pad' (ant. altijd *rectus limes*, nimmer *recti* ~): SEN. ep. 123,12 *rectum sequi limitem*; QUINT. inst. 2,13,16 (over het leren van de *ars dicendi*) *rectam uiam monstrent: qua declinare [...] nefas. [...] stratum militari labore iter saepe deserimus compendio ducti et, si rectum limitem rupti torrentibus pontes inciderint, circumire cogemur*; CYPR. ep. 65,2 *a recto limite ueri itineris auersi*; OPTAT. app. 10 (216,6) *uitam [...] per rectum limitem (sc. uerae religionis) dirigamus*. Dit idioom is vooral gangbaar bij laat-ant. en chr. auteurs. De gen. *recti* doet vermoeden dat *limes* hier naast 'pad' ook 'grens' zou kunnen betekenen; vgl. CLAUD. 17,95-6 *discat, quo fine beatum/ derigitur, quae norma boni, quis limes honesti*; LACT. inst. 1,3,16 *ut suos quisque deus limites [...] transgredi nequeat*; 6,19,5; ALC. AVIT. hom. 16,2 (124,18). Vgl. AGR. ep. 38,16-7.

limitem egredi: het ww. is ant. in deze bet. en constr. (hoewel niet met *limitem*); vgl. PLIN. ep. 7,33,10 *nec historia debet egredi ueritatem*; AGR. ep. 38,30 *a recto habitu detorta [...] magnitudinis suae modum egressa*.

6 **Eum ... imitarer**: z. ad ep. 5,2.

numeros ... obseruantissimus: Isocrates werd beschouwd als degene die het eerst streefde naar ritmen in proza: CIC. Brut. 32-3; de orat. 3,173. Vgl. echter orat. 174-5, waar Cicero zijn opvatting corrigeert: *neminem in eo genere scientius uersatum Isocrate confitendum est, sed princeps inueniendi fuit Thrasyarchus*; vgl. ook QUINT. inst. 10,1,79 (over Isocrates) *in compositione adeo diligens, ut cura eius reprehendatur*.

scemata - **exornationes**: strikt genomen werd σχῆμα vertaald als *figura* (QUINT. inst. 9,1,1 *figuras, quae schemata Graece uocantur*). Het woord *exornatio* komt als t.t. in deze bet. vooral zeer vaak voor in RHET. Her. Vgl. CIC. Brut. 275 *σχῆματα, quibus tamquam insignibus in ornatu distinguebatur [...] oratio*; orat. 83 *σχῆματα [...] quod idem uerbum ab eis (sc. Graecis) etiam in sententiarum ornamenta transfertur*; 181; Brut. 141.

7 **Per ... uiderentur:** vgl. GEL. 18,8,1 Ὅμοιοτέλευτα et ἰσοκατάληκτα et πᾶρισα et ὁμοιόπτωτα *ceteraque huiusmodi scitamenta, quae isti apirocali, qui se Isocratios uideri uolunt, in conlocandis uerbis immodice faciunt et rancide, quam sint insubida et inertia et puerilia, facetissime hercle significat [...]* Lucilius.

similiter - cadentia: woorden in dezelfde naamval: RHET. Her. 4,5; 18; 28; 32; CIC. de orat. 3,206; QUINT. inst. 9,3,77; 4,18; 42; Lausberg 729 vv.

similiter - desinentia: woorden met dezelfde uitgang: RHET. Her. 4,28; 32; CIC. de orat. 3,206; QUINT. inst. 9,3,85; 4,42; Lausberg 725 vv.

equata: (opponerende) cola met een gelijk aantal woorden, vaak in dezelfde volgorde; Lausberg 722 (ἰσόκωλον = *exaequatum membris*; πᾶρισον = *prope aequatum*). Agr.'s benaming komt niet voor bij RHET. Her., CIC., QUINT. Vgl. wel QUINT. inst. 9,3,80 *quod est quartum* (sc. *genus similiium*), *membris aequalibus, quod ἰσόκωλον dicitur*.

contra posita: QUINT. inst. 9,3,81-6; verder 32; 102; 9,4,18; Lausberg 787 vv. Niet in RHET. Her., die deze figuur *contentio* noemt (4,21).

quorum ... Gorgias: de genoemde figuren (ὁμοιόπτωτον, ὁμοιοτέλευτον, πᾶρισον, ἀντίθετον) behoren alle tot de *figurae Gorgianae*; vgl. CIC. orat. 167 *hoc genere antiqui iam ante Isocratem delectabantur et maxime Gorgias, cuius in oratione plerumque effecit numerum ipsa concinnitas*.

praeceptor ipsius: [PLU.] mor. 836F (over Isocrates) παῖς μὲν ὧν ἐποιδεῦετο οὐδενὸς ἦττον Ἀθηναίων, ἀκροώμενος [...] Γοργίου τοῦ Λεοντίνου; 838D τοὺς διδασκάλους αὐτοῦ (sc. Isocrates), ἐν οἷς καὶ Γοργίαν; CIC. sen. 13 *cuius* (sc. *Isocratis*) *magister Leontinus Gorgias*; orat. 176 *Isocrates, cum tamen audiuisset in Thessalia adulescens senem iam Gorgiam*; QUINT. inst. 3,1,13 *clarissimus Gorgiae auditor Isocrates (quamquam de praeceptore eius inter auctores non conuenit; nos tamen Aristoteli credimus)*.

sequuta ... affectata: QUINT. inst. 8,pr,18 *decoris, qui est in dicendo [...] pulcherri-mus, sed cum sequitur, non cum adfectatur*. Gezien zijn formulering lijkt Agr. deze passage in zijn achterhoofd te hebben; vgl. echter ook CIC. orat. 164-5 *nec solum componentur uerba ratione, sed etiam finientur. [...] quae siue casus habent in exitu similis siue paribus paria redduntur siue opponuntur contraria, suapte natura numerosa sunt, etiamsi nihil est factum de industria. In huius concinnitatis consecratione Gorgiam fuisse principem accepimus. [...] talia sunt, ut, quia referuntur ad ea, ad quae debent referri, intellegamus non quaesitum esse numerum, sed secutum*; 219 *compositione potest intellegi, cum ita structa uerba sunt, ut numerus non quaesitus, sed ipse secutus esse uideatur*. Voor de constr. vgl. ook QUINT. inst. 10,2,27 (*laus*) *quae tum est pulcherrima cum sequitur, non cum arcessitur*.

8 **ad uerbum - ediscendum:** vgl. CIC. Luc. 135 *ad uerbum ediscendus libellus* (sc. *Crantoris Academici de luctu*). Verder wordt dit idioom gebezigd bij de bespreking van *memoria* als een *officium oratoris* door CIC. de orat. 1,157; QUINT. inst. 11,2,44; IUL. VICT. rhet. 23 (440). Vgl. verder QUINT. inst. 10,1,105 *Demosthenen*

in primis legendum uel ediscendum potius putem; PLIN. ep. 6,21,7; 4,19,2; AUG. catech. rud. 3,5,2.

regulam: als vormden de lezers een kloosterorde; vgl. BERN. CLAR. praec. - dispens. 33 *pars siquidem Regulae est [...] non solum bonae uitae instructio, sed etiam emendatio pravae* (vgl. Agr.'s volgende zin).

uite - pręscriptum: de iunctuur is niet ant., maar haar bet. wel; vgl. CIC. ac. 2,140 *hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae*. Z. ook ad 5.

os - animum: voor deze oppositie, vgl. TAC. ann. 15,45 *hic Graeca doctrina ore tenus exercitus animum bonis artibus non induerat*; vgl. 16,32; [EUSEB. GALLIC.] hom. 60,5 *ut os indigna non proferat, animus iusta praecipiat*; CASSIOD. var. 8,18,2 *uenustas oris et castitas animi*.

emendet: volgens TLL relatief vaak door Quintilianus en Plinius sr gebruikt.

- 9 **Quemadmodum ... intelligas**: QUINT. inst. 1,8,2 *unum est igitur quod in hac parte (sc. lectione) praecipiam, ut omnia ista facere possit: intellegat*. Evenzo AGR. ep. 38,33 *in lectione id conandum in primis est, ut id quod legimus [...] intelligamus*.

AGR. ep. 16

- 1 **presul**: in deze bet. laat-ant. en vooral frequent bij chr. auteurs (bijv. Ambrosius, Leo Magnus, Cassiodorus). Agr. spreekt ook Von Dalberg met dit woord aan (ep. 49,1).

in equo: i.p.v. praedicatief *aequus* slechts tweemaal bij Livius (39,37,14-5) en voorts uitsluitend bij post-kl. auteurs, met name Seneca; vbb. zijn SEN. dial. 5,28,4; 7,2,4; 11,13,3; ep. 66,29; 85,22; 98,6; 99,31; al.; V.MAX. 6,9,ext,5; 7,2,3; TAC. ann. 2,44.

- 2 **hominem ... positum**: dat laster vooral aan het hof veel voorkomt, zegt ook Lucianus (cal. 10); vgl. cal. 3, waar Ptolemaeus, omdat hij *in adulatione qua principēs solent educatus* (Agr.'s vertaling) is, onmiddellijk de laster over Apelles gelooft.

inuictum te - prestare animum: vgl. bijv. CIC. off. 1,68 *eum [...] qui inuictum se a labore praestiterit*; OV. tr. 4,10,103-4; SEN. ep. 30,8 (*animi firmitas non*) *potest nisi a sapiente praestari*.

inuictum - animum: niet alleen courant als filosofisch jargon: SAL. Iug. 43,5; CIC. off. 1,15; LIV. 2,58,8; 22,15,1; 26,7; 33,11,7; 39,40,10; PLIN. nat. 7,94; CURT. 9,9,23; 10,1,42; SEN. dial. 12,5,5; ben. 5,3,2; ep. 31,6; 80,3; nat. 4A,pr,18; TAC. ann. 15,21; vgl. SULP. SEV. dial. 1,25,4. Ook bij chr. auteurs, hoewel niet zeer vaak: AMBR. Iac. 1,7,31; ep. 9,62,17; AUG. serm. 276,4; civ. 1,24; CASSIOD. var. 1,4,8; in psalm. 17,20; 38,5; 41,10. Evenzo bijv. PETRAR. fam. 24,1,2; rem. fort. 1,pr; LANGIUS ep. 2,3; CELTIS ep. 170,22.

3 **Luciani ... feci:** dit werkje van Lucianus was zeer populair bij vertalers in Italië in de 15de eeuw; vier verschillende versies zagen het licht, onder meer van Guarino. Ook in gedrukte edities komt het geregeld voor (Robinson 1979: 82; Mattioli 1980: 35; 47; 66-8 (vgl. 71-197); Cast 1981: 21-2). Niccolò Leonice-no, die liefst 60 jaar lang (1464-1524) als onderwijzer werkte in Ferrara, vertaalde een aantal teksten van Lucianus in het Italiaans (Mattioli 1980: 63-5). Agr. zal hem (en zijn werk) zeker hebben gekend. Van de hand van noordelijke humanisten verschenen vóór 1500 slechts vertalingen van Agr. en Reuchlin (Robinson 1979: 95). Ook uit Agr.'s *De inuentione* blijkt dat hij het werk van Lucianus goed kende. Overigens merkt dezelfde Robinson in zijn inleiding op de editie van Erasmus' vertalingen (ASD I-1 363 vv.) op dat de *Calumnia* niet tot de 'canon' van vertaalde werken van Lucianus behoorde die zich in de 15de eeuw ontwikkelde.

preceptione: een woord dat vaak in RHET. Her. en in CIC. inv. voorkomt en daarnaast veel gebruikt wordt door laat-ant. auteurs en in keizerlijke decreten.

ut te tibi ostendam: SEN. clem. 1,1,1 *Scribere de clementia, Nero Caesar, institui, ut quodam modo speculi uice fungerer et te tibi ostenderem*. Vgl. overigens HOR. ep. 1,5,23-4; SEN. ep. 97,16; AUG. in ep. Ioh. 1,4 *quando tibi te foedum ostenderit* (sc. Dominus). Voor het motief van de vorstenspiegel, z. ad ep. 15,3.

blandam - insidiosam ... pestem: laster als het gezang der Sirenen; vgl. SEN. ep. 31,2 (over dit gezang) *illa uox quae timebatur erat blanda. [...] praeteruehere itaque [...] locum insidiosa uoluptate suspectum*; 88,7 *insidiosa blandimenta aurium*. Ook Lucianus maakt deze vergelijking: cal. 30 (in Agr.'s vertaling) *Quid faciendum est igitur [...]?* *Id puto quod Homerus in fabula de Sirenibus commenta significat, rectum nauigationis cursum tenere iubens et praeteruehi perniciosas has audiendi uoluptates*.

Alle genoemde aspecten zijn bij Lucianus te vinden. Voor *blandam*, vgl. cal. 20 (in Agr.'s vertaling) *Sunt autem illis (lasteraars) aduersus absentes instrumenta fraus, mendacium [...], quorum maximus adulatio est, cognata uel soror uerius delationis. Nec enim quisquam tam generosi roboris est neque cui sit usque adeo adamantino muro mens circumsaepa, quem non delationes uincant*. Voor *insidiosam*, vgl. 6 *Est ergo delatio accusatio secreto facta, latens accusatum*; 9 (de lasteraar) *nihil in apertum proferens, sed, sicuti qui insidias struunt, alicunde iaculatur ex tuto*. Voor *cognatam pectoribus nostris*, vgl. 21 (Waarom is de mens van nature geneigd naar laster te luisteren?) *Prima est rerum nouarum cognoscendi cupido, quae natura cunctis hominibus existit; deinde mentis humanae inconstans fastidium; postremo non expectatae orationis illecebrae*.

blandam - insidiosam: deze twee noties gaan geregeld samen; vgl. PROP. 3,23,18 *blandis [...] dolis*; SEN. ep. 88,7 (z. boven); nat. 4A,pr,11; STAT. Ach. 1,567; AUSON. 153,78 *insidiatorem blandis erroribus anguem*; AUG. ep. 82,33

insidioso blandiloquio; serm. 305,4; CASSIAN. c. Nest. 7,6,4; HIER. in Ezech. 10,33,23/33; adv. Pelag. 1,27; CASSIOD. in psalm. 40,10; [EUSEB. GALLIC.] hom. 72,4; ENNOD. ep. 1,4; HILDEG. sciv. 3,11,8 (*hypocrita*) *cum amico blande loquitur, sed eum in insidiis occidit*; POLYTHECON 1,359; 639-40.

blandam - pestem: vgl. [SEN.] Oct. 427 *luxuria, pestis blanda*; CIC. amic. 91 *nullam in amicitiiis pestem esse maiorem quam adulationem, blanditiam, adsentationem*; V.MAX. 9,1,pr *blandum [...] malum luxuria* (SEN. ep. 103,1; 118,8); 3,8,3 *pestiferis blanditiis* (ZENO 1,1,2); COD. Theod. 10,10,12,1 *blandum ministerium iniustae delationis*; HIL. gen. 128; trin. 5,1.

cognatam pectoribus nostris: vgl. CIC. de orat. 3,197 *nihil est [...] tam cognatum mentibus nostris quam numeri et uoces*.

- 4 **membra calcasse**: bij post-kl. en latere auteurs: LUC. 7,529; 9,1043-4; [SEN.] Oct. 797-9; AUG. in ep. Ioh. 10,8; 9; serm. 64a,2; 116,7; 345,4; GREG.M. ep. 9,214; 216.

uirtus uocetur: ant. alleen bij Seneca: ep. 76,16; Her.F. 251-2 *prosperum ac felix scelus/ uirtus uocatur* (een in de Renaissance populair adagium; z. Fitch ad loc.); Her.O. 421-2 *uitium [...] uirtus uocatur*. Ook wel bij chr. auteurs: CYPR. ad Donat. 6; AUG. soliloq. 1,13; divers. quaest. 30; c. Iul. 4,48; BOETH. cons. 4,7,1.

dum - constet: voor de coni. (tegenover Alardus' *constat*) pleiten parallellen in Agr.'s brieven: 27,22 *gaudeant [...], dum sciant tamen*; 38,12 *habes [...] quam sequaris, ut diues fias, dum tamen scias*. De twee andere plaatsen waar *dum* gebruikt wordt zijn niet vergelijkbaar (26,10 met coni.; 26,22 met indic.).

inuictissimum: Kluge (1935: 28) noemt dit woord als een vb. van een superlatiefvorm van een adj. dat eigenlijk (semantisch) geen vergrotende of overtreffende trap verdraagt. Deze superlatief is echter al te vinden bij Plautus en ook later weliswaar niet zeer gangbaar, maar evenmin zeldzaam; evenzo CELTIS ep. 9,2; 3. De door Kluge (27-29) geconstateerde en besproken voorliefde van humanisten voor superlatieven deelt ook Agr.; in zijn brieven komen alleen al meer dan 300 regelmatige superlatiefvormen voor (het vaakst *honestissimus, suauissimus, ornatissimus, humanissimus*).

animi malo: eveneens vooral door Seneca gebruikt idioom: dial. 2,12,1; 5,4,5; clem. 2,1,4; ep. 75,11; 13; 85,10; 114,22; vgl. 94,17; evenzo CIC. top. 89; Tusc. 3,78; vgl. 4,80; SEN. con. 4,pr,6; LAMPR. Alex. 38,6. Bij chr. auteurs komt het op één uitzondering na alleen voor in echte of veronderstelde werken van Augustinus: civ. 2,14; 15; 16; 22; c. Iul. 6,52; c. Iul. op. imperf. 6,18; [AUG.] c. philos. 1,37; 39; 43; SEDUL. SCOT. coll. misc. 68,128.

- 5 **de altero**: vgl. CASSIOD. in psalm. 88,7 *quis eorum (sc. praedicatores uerbi Dei) esse poterat Christo similis [...]? Aliud est enim qui de proprio potest, aliud qui de altero clarus est*. Wellicht is dit echter filosofisch jargon? Vgl. CIC. top. 87 *illud quod appellari de eodem et de altero diximus, quod genus forma quaedam definitionis*

est (hiernaar verwijst MAR. VICTORIN. defin. p. 32,23-4 *Latini de eodem et de altero nominant, quae per differentiam dici potest*; 36,2-3; 37,13-4; naar hem verwijst op zijn beurt ISID. orig. 1,31; 2,29,7); MAR. VICTORIN. gen. div. verb. 7 *intellegentia talis de altero est*.

uincere seipsum: een te allen tijde gangbare gedachte: bijv. DEMOCR. fr. Mullach I 345,75 τὸ νικᾶν (sic) αὐτὸν ἑαυτὸν πασῶν νικῶν πρώτη καὶ ἀρίστη; ANTIPHON fr. DK B 58 (II 364,6-9) σωφροσύνην δὲ ἀνδρὸς οὐκ ἂν ἄλλου ὀρθότερόν τις κρίνειεν, ἢ ὅστις τοῦ θυμοῦ ταῖς παραχρήμα ἡδοναῖς ἐμφράσσει αὐτὸς ἑαυτὸν κρατεῖν τε καὶ νικᾶν ἡδυνήθη αὐτὸς ἑαυτόν; PL. r. 431; Grg. 491d 8-9; CIC. Tusc. 2,53 *totum [...] in eo est, ut tibi imperes*; 63; PUB. sent. B21; SEN. ep. 113,30 *imperare sibi maximum imperium est* (Otto 852; Walther 11572a); V.MAX. 4,1,2 *multo [...] se ipsum quam hostem superare operosius est*; [SEN.] mor. 82 *est difficillimum se ipsum uincere*; Walther 33422 *uincere cor proprium plus est quam uincere mundum*. Voor de gedachte, vgl. verder PL. trin. 305-12; CIC. parad. 5; SEN. ben. 5,7,1. Voor het idioom, vgl. voorts CIC. fam. 12,7,2; SEN. Her.F. 116; Med. 394.

AGR. ep. 17

- 1 **tuo suasu**: het subst. is ant. vrij uitzonderlijk: PL. Per. 597 *suasu atque impulsu meo* (v.l.); TER. Ph. 730; APUL. met. 6,28; apol. 80; HYG. fab. 243,3; DIG. 9,2,9,1. Bij chr. auteurs komt het veel vaker voor (28× in CETEDOC). Vgl. AGR. ep. 29,23 *tantis monitis, suasibus, impulsu*; POGGIO ep. Nic. 54,8.

rogatuque: daarentegen is dit ook ant. een gangbaar woord, vooral vaak gebruikt door Cicero; vgl. CIC. n.d. 1,15 *ipsius rogatu arcessituque*; leg. 3,13 *admonitu et rogatu meo*. Voor het motief van schrijven op andermans verzoek, vgl. bijv. CIC. Tusc. 1,1; orat. 1; de orat. 1,4; Att. 14,20,3; PLIN. ep. 1,1,1; TAC. dial. 1,1.

excidis: ‘ontvallen’ met als connotatie *parum prudente aut inuito auctore*. Met betrekking tot een boek alleen door Cicero gebruikt; voor de connotatie *parum prudente auctore*, waarop ook Agr. hier zinspeelt, vgl. de orat. 1,5 *quae pueris aut adolescentulis nobis [...] rudia exciderunt* (over zijn *De inuentione*); naar deze passage verwijzen Hieronymus (adv. Rufin. 1,16) en Agr. zelf (inv. 2,24,4-5). Vgl. voorts CIC. de orat. 1,94 (de woorden van Antonius) *in libello, qui me imprudente et inuito excidit et peruenit in manus hominum*; 206; vgl. Att. 3,12,2; 6,1,7.

- 2 **nugas meas approbare**: vgl. CATUL. 1,1-4 *Cui dono lepidum nouum libellum?/ [...] Corneli, tibi: namque tu solebas/ meas esse aliquid putare nugas*. Geciteerd door PLIN. nat. pr.1 (met ‘verbeterde’ volgorde) in dezelfde context (van dedicatie).

3 **populi os**: in deze context van '(im)populariteit' vooral bij Ovidius te vinden: met. 15,878 *ore legar populi*; tr. 1,1,24 *peragar populi publicus ore reus*; 3,14,23-4; 4,1,68 *populi semper in ore fuit*; Pont. 3,4,54 *populi suspicor ore legi*. Voorts PERS. 1,41-2 *an erit qui uelle recuset/ os populi meruisse* (en z. Kißel ad loc.; geciteerd POLYTHECON 1,435-6); APUL. met. 1,5; 8,30; AMBR. c. Aux. 34 *totius populi ore celebratur*; CASSIOD. var. 6,23,4 *per ora fertur populi*; vgl. CIC. Ver. 2,48; OV. tr. 1,8,22; Pont. 3,1,134; PLIN. ep. 2,10,2 *sine per ora hominum ferantur (tam insignes libri tui)*. Vgl. POGGIO ep. Nic. 2,39 *que in ore sunt omnium*.

oratorem ... corona: ant. niet spreekwoordelijk, hoewel *quod dici solet* erop duidt dat Agr. een specifieke uitdrukking in gedachten heeft. Ant. parallellen zijn CIC. de orat. 2,338 *habet enim multitudo uim quandam talem, ut [...] orator sine multitudine audiente eloquens esse non possit*; Brut. 192 (Brutus spreekt) *si a corona relictus sim, non queam dicere*; vgl. 290; PLIN. ep. 7,17,9. Evenzo AGR. inv. 3,7,59-61. Vgl. POGGIO ep. Nic. 55,32 *oratores, ut nosti, in populo uersari uolunt*. Kluge (1935: 49) citeert Reuchlin, die in een brief aan Spalatin schrijft: *desertus non sum disertus*.

circundarem: in deze constr. (*alqd alci*) in deze figuurlijke zin ('omringen met', 'opleggen') met als object iets dat geen connotatie van 'rondom' kan hebben (zoals bijv. *uincula* bij LIV. 21,43,3 wel) post-kl. en vooral taciteïsch. Vgl. CELTIS ep. 183,4.

non solum ... habere: vgl. CIC. Lig. 13 *non tam nostrae causae fidentes quam huius humanitati*.

4 **Lucilius ... scribere**: CIC. fin. 1,7 *nec uero, ut noster Lucilius, recusabo, quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius, Scipio uero et Rutilius multo etiam magis, quorum ille iudicium reformidans* (vgl. boven, 3) *Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere*. Vgl. POGGIO ep. Nic. 47,20-2 *sicut [...] Cecilius [...] satisfieri sibi putauit, si a Consentinis probaretur, ita ego, dum tibi satisfaciam, reliquos non magni facio*.

subeunda - censura: TLL geeft slechts één ant. parallel: COD. Theod. 1,15,6; daar betekent *censura* echter 'straf'. Vgl. AGR. ep. 41,6 *ut iudicium tuum subeam*.

5 **quid tu**: vgl. ep. 29,24.

Quis ... hospes: VERG. A. 4,10 (Dido tot Anna over Aeneas).

ut initio dixi: CIC. Sul. 35; part. 61 (v.l. *in initio*); fin. 5,41; QUINT. inst. 11,1,42; FRO. Aur. 1 p.6 (63N); MELA 2,95; 3,1. Vgl. ook *quod initio dixi* e.d.: CIC. agr. 2,24; Sul. 85 (v.l. *in initio*); de orat. 2,148; rep. 2,57; Luc. 72; Tusc. 3,84; n.d. 2,2; 23; amic. 65; PLIN. ep. 3,16,13; 8,24,10. De auteurs in CETEDOC schrijven altijd *ut in initio dixi*.

6 **filius**: deze metafoor van een geschrift als (geestes)kind is al bij Plato te vinden: Phdr. 278 a5-b2 (ὁ δὲ ἡγούμενος) δεῖν δὲ τοὺς τοιούτους λόγους (sc.

περὶ δικαίων τε καὶ καλῶν καὶ ἀγαθῶν) αὐτοῦ λέγεσθαι οἷον ὑεῖς γησίους εἶναι, πρῶτον μὲν τὸν ἐν αὐτῷ, ἐὰν εὐρεθεῖς ἐνῇ, ἔπειτα εἴ τινες τούτου ἔκγονοί τε καὶ ἀδελφοὶ ἅμα ἐν ἁλλαισιν ἁλλῶν ψυχαῖς κατ' ἀξίαν ἐνέφυσαν; smp. 209 c7-d4 καὶ πᾶς ἂν δέξαιτο ἐαυτῷ τοιούτους παῖδας μᾶλλον γεγονέναι ἢ τοὺς ἀνθρωπίνους, καὶ εἰς Ὅμηρον ἀποβλέψας καὶ Ἡσίοδον καὶ τοὺς ἁλλοὺς ποιητὰς τοὺς ἀγαθοὺς ζηλῶν οἷα ἔκγονα ἐαυτῶν καταλείπουσιν, ἃ ἐκείνοις ἀθάνατον κλέος καὶ μνήμην παρέχεται αὐτὰ τοιαῦτα ὄντα; r. 330c 2-4 ὥσπερ γὰρ οἱ ποιηταὶ τὰ αὐτῶν ποιήματα καὶ οἱ πατερές τοὺς παῖδας ἀγαπῶσι, ταύτῃ τε δὴ καὶ [...]. Louis (1945: 38-9) merkt op dat 'on s'en aperçoit au grand nombre de métaphores qui, dans les *Dialogues*, assimilent les œuvres de l'esprit à l'action de donner la vie. [...] Aussi l'auteur d'une thèse à discuter est-il désigné par une expression qui n'est pas sans exemple chez les poètes, πατήρ τοῦ λόγου. Toute création peut s'exprimer de la même façon. [...] De telles expressions ne sont pas exceptionnelles.' Vgl. verder AR. nu. 530-2 κἀγὼ —παρθένος γὰρ ἔτ' ἦν, κοῦκ ἐξῆν πῶ μοι τεκεῖν—/ ἐξέθηκα [...] / ὑμεῖς δ' ἐξεθρέψατε γενναίως κάπαιδεύσατε (het object is steeds de eerste komedie van de dichter); 536 γνῶσεται γάρ, ἦνπερ ἴδῃ, τὰδελφοῦ τὸν βόστρυχον (subject is zijn nieuwe komedie); ARIST. EN 1120b 13-4 πάντες ἀγαπῶσι μᾶλλον τὰ αὐτῶν ἔργα, ὥσπερ οἱ γονεῖς καὶ οἱ ποιηταί; 1168a 1-3 ὑπεραγαπῶσι γὰρ οὗτοι (sc. οἱ ποιηταί) τὰ οἰκεία ποιήματα, στέργοντες ὥσπερ τέκνα. Latijnse parallellen zijn vooral in Ovidius' *Tristia* te vinden; in 3,1 is het gedicht zelf de verteller: 57 *nostro [...] parenti*; 65-6 *quaerebam fratres, exceptis scilicet illis, / quos suus optaret non genuisse pater*; 73-4 *in genus auctoris miseri fortuna redundat / et patimur nati, quam tulit ipse, fugam*. Voorts 1,1,107-8 (de dichter tot zijn werk) *aspicies illic positos ex ordine fratres, / quos studium cunctos euigilauit idem*; vgl. MART. 12,3,6; 3,1,5 *natus in urbe est* (van een boek); OV. tr. 1,1,1 *parue (nec inuideo) sine me, liber, ibis in urbem* (vgl. MART. 1,3,2; 3,5,2); 7,20 *uiscera nostra*; Pont. 3,5,30 *studii pignora mitte tui*. Een humanistische parallel biedt VALLA eleg. 5,pr (over zijn *Elegantiae*) *Tradatur ergo aliquando uiro puella contenta hac quantulacumque dote [...]. Maritum autem puellae coetum litteratorum intelligimus*. Zie ook Curtius 1948: 140-2.

in adoptionem datur: juridisch jargon (bijv. DIG. 1,7; 37,4), evenals *sanguinis [...] iura* (bijv. DIG. 1,7,23; 50,17,8) en *uite necisque [...] potestatem* (bijv. DIG. 1,6,1,1). Voor de gedachte, vgl. SYMM. ep. 1,31,2 *cum semel a te profectum carmen est, ius omne posuisti. Oratio publicata res libera est*. De gedachte is geheel ant.; vgl. Van Groningen ('Ἐκδοσις'; in *Mnemosyne*, 4.16 (1963), 7) over het door de auteur aan een ander ter beschikking stellen van het origineel of een afschrift daarvan: 'il le fait passer dans les mains d'autrui, ἐκδίδωσι τὸ βιβλίον. Mais en même temps, par cet acte même, il renonce à toute influence personnelle sur les destinées ultérieures de son ouvrage, tout comme le père qui ἐκδέδωκε son fils ou sa fille' (maar hij geeft voor dit beeld

geen parallellen). Ἐκδιδόναι kan nl. ook ‘aanbieden voor adoptie’ betekenen (idem: 5).

manu mea emissos: zinspeelt op de dubbele bet. van *emittere*: 1. ‘vrijlaten (van slaven, kinderen) uit iemands gezag’ (OLD s.v. 2b); bijv. TAC. ann. 15,19 *statim emitterent manu quos adoptauerant*; en 2. ‘uitgeven (van boeken)’ (OLD s.v. 1c). Vgl. HOR. ep. 1,20,6 (de dichter tot zijn werk) *non erit emissio reditus tibi*; SYMM. ep. 1,31,2 (z. boven).

- 7 **dicar:** voornl. bij dichters; vgl. HOR. c. 3,30,10-4 *dicar [...]/ princeps Aeolium carmen ad Italos/ deduxisse modos*; OV. am. 3,15,7-8 *Mantua Vergilio gaudet, Verona Catullo;/ Paelignae dicar gloria gentis ego*. De persoonlijke passieve constr. is echter gangbaar (vgl. AGR. ep. 4,18; 22,35; 31,6); vgl. AURISP. ep. 124 (146,22) *clarus sum et cognoscor*.

praestiturus: voor deze nevenvorm van *praestaturus* zijn slechts twee ant. parallellen: DIG. 23,3,78,3; COD. Iust. 5,51,9; vgl. PRISC. 474,19-20 *composita ab eo (sc. stare) uarie uetustissimi protulerunt, [...] praesto praestitum et praestatum*. Bij chr. auteurs komt deze vorm vaker voor: CETEDOC geeft 17 plaatsen (naast 41× *praestatur-*): bijv. AUG. coll. c. Don. 3,9,16; HIL. trin. 6,41; 9,3; 11,23; CASSIOD. in psalm. 44,5; 65,1; 108,15; ISID. diff. 1,26; ABAEL. theol. chr. 2,37.

AGR. ep. 18

- 1 **Salue:** zeer frequent in bijv. Plautus en Terentius (en vgl. CIC. Att. 2,15,3). In de ant. brieflit. komt het woord als groet niet voor; tweemaal gebruikt Cicero het als synoniem voor *uale* (fam. 16,4,4; 9,4). Vgl. ERASMUS conscr. ep. 287,19-20 *Quod si nobis permittimus a consuetudine ueterum recedere, tot poterunt esse in epistolis salu-tandi formulae, quot in congressu*; hij geeft dan vele vbb. met *salue*. Agr. gebruikt het woord ook in ep. 50,1 ter begroeting, maar in ep. 49,7 als afscheidsgroet.

Gratissimum fecisti quod: ciceroniaans briefjargon: Att. 2,4,1; 5,2,1; 6,1,22; 8,15A,2; 14,16,4; fam. 14,8; Q.fr. 3,1,20; vgl. (met *si* voor *quod*) fam. 3,9,2; 13,15,3; 23,2; 26,3; 38; 60,2; 70; 15,8; Att. 1,20,7; 10,3.

meo captu: naar analogie van *mea sententia*; ant. komt alleen *pro captu* voor; z. ad ep. 8,4.

ego tamen ... mutem: vgl. de woordvolgorde in ep. 13,1 *hę litterę [...] potuerint*.

stat mihi: blijktens OLD (s.v. *stare* 18b) schijnt deze constr. met inf. vooral bij dichters voor te komen; plaatsen in proza zijn bijv. CIC. fam. 9,2,5; NEP. Att. 21,5; vgl. CIC. Att. 3,14,2.

rationes: z. ad ep. 3,10.

- 2 ἔστι ἐν ... τέρψις: THEOC. 3,20 en [27],4; in beide gevallen is de lezing ἔστι καὶ ἐν etc. Verder lezen moderne edities in 3,20 weliswaar φιλήμασιν, maar

de meeste MSS bieden hier als variant φιλάμασιν, dat de enige lezing is in [27],4. Op grond van Agr.'s *bewoordingen* is dus niet met zekerheid te bepalen uit welke idylle hij citeert. IJsewijn (1988/b: 31) meent dat het idylle 27 moet zijn geweest, mede omdat Agr. de dichter niet bij naam noemt en idylle 27 anoniem is overgeleverd (de toewijzing aan Theocritus geschiedde pas in 1516 in de edities van Iunta en Callierges). Het gaat echter om 3,20 en Agr. wist dat heel goed: Guarino Guarini en zijn volgelingen in Ferrara lazen en imiteerden Theocritus' idyllen; een leerling van Guarino vertaalde de eerste zeven idyllen in het Latijn en uit alles blijkt dat men op dat moment geen weet had van het feit dat Theocritus' werk uit meer dan dit aantal bestond; Homerus, Hesiodus en Theocritus waren de centrale auteurs in de colleges van Theodorus Gaza in Ferrara; en ten slotte was de 3de ecloga van Battista Guarini de eerste *imitatio* van Theocritus' idyllen, nl. van diens 3de (!) en 4de (Tisconi 1980: 29-31; vgl. Krautter 1983: 11). Dat Agr. de dichter niet bij naam noemt, maar hem opvoert als ὁ ἡμέτερος βουκολικός, duidt niet op Agricola's onwetendheid, maar benadrukt Theocritus' populariteit in Ferrara. Occo had daar immers ook gestudeerd en was daar zelfs gepromoveerd. Theocritus was 'onze herdersdichter.'

κενοχαρὲς: niet ant., maar analoog aan woorden als enerzijds πολυχαρὲς en anderzijds κεν(ε)όφρων, κενόδοξος, κενόλογος.

ἄκαρπὸν: een gangbaar woord, maar vgl. ook PL. Phdr. 276e 5-277a 3 (schrijven op zich is slechts vermaak, tenzij) ὅταν τις τῇ διαλεκτικῇ τέχνῃ χρώμενος, λαβὼν ψυχὴν προσήκουσαν, φυτεύῃ τε καὶ σπείρῃ μετ' ἐπιστήμης λόγους, οἳ' ἑαυτοῖς τῷ τε φυτεύσαντι βοηθεῖν ἱκανοὶ καὶ οὐχὶ ἄκαρποι ἀλλ' ἔχοντες σπέρμα, ὅθεν ἄλλοι ἐν ἄλλοις ἡθεσι φυόμενοι τοῦτ' ἀεὶ ἀθάνατον παρέχειν ἱκανοί; ARIST. EN 1125a 11-2 (τοῦ μεγαλοψυχοῦ) καὶ οἷος κεκτηθῆναι μᾶλλον τὰ καλὰ καὶ ἄκαρπα τῶν καρπίμων καὶ ὠφελίμων· αὐτάρκους γὰρ μᾶλλον. Z. ep. 10,7 over Agr.'s *studia sterilia*.

- 3 **fata - me trahunt**: een vooral dichterlijke wending: VERG. A. 5,709 (vgl. 9,94; SERV. ad 93); PROP. 4,9,65; OV. ep. 6,51; 12,35; met. 7,816; 9,578-9; tr. 2,341; SEN. Her.O. 1986; ep. 107,11 (Cleanthes' bekende verzen *ducunt uolentem fata, nolentem trahunt* (= AUG. civ. 5,8; [AUG.] c. philos. 2,89; Walther 6321)); [SEN.] Oct. 182; LUC. 2,287; 7,46; 9,923; V.FL. 2,352; 3,717; SIL. 6,191. De enige parallel in proza is GEL. 7,2,5; vgl. SEN. ep. 16,6.

propendet: OLD geeft slechts 2 parallellen voor deze overdrachtelijke bet. van het ww.: CIC. de orat. 2,129; 187. Het afgeleide adj. *propensus* is in deze bet. echter gewoon; bijv. QUINT. inst. 4,1,18 *in quam (sc. partem) uideatur propensior (sc. iudex)*. Vgl. AGR. ep. 26,19 *quam in partem iudicium tuum propendat*.

expectationem - concitauit: vgl. LANGIUS ep. 6,5.

- 4 **Tuendus - error**: ant. zeldzaam: OV. fast. 1,32 *erroremque suum quo tueatur, ha-bet* (Romulus, die het kalenderjaar slechts 10 maanden gaf); SEN. dial.

3,18,2. Voorts GILLEG. HOIL. in cant. serm. 13,7; IOH. FORDA in cant. serm. pr,5; IOH. SARISB. met. 1,22. Evenzo AGR. ep. 43,8.

- 5 **maiori**: deze vorm van de abl. komt ook ant. voor, zowel bij dit adj. (TLL s.v. *magnus* 122,13-8) als bij andere (Neue 1892-1905: II 264-9). In Agr.'s brieven zijn zowel vormen van de abl. ev. van de comparatief op *-i* (12×) als op *-e* (28×) te vinden, en in alle bronnen komt zowel het een als het ander voor. Agr. gebruikte dus zelf beide vormen. Hetzelfde geldt voor Valla (Tunberg 1991: 159, nt 41; alleen in zijn *Gesta Ferdinandi*; in de brieven enkel vormen op *-e*); ook Poggio gebruikt in zijn brieven beide vormen (in ep. Nic. 70 zelfs *maiore* en *maiori* vlak bijeen).

instrumento litterarum: vgl. CIC. Brut. 331 *ipsam eloquentiam locupletauisses grauiorum artium instrumento*; de orat. 1,165; z. TLL s.v. *instrumentum* 2012,25-32.

uulgu - **hominum**: ant. zeldzaam: CIC. Brut. 322; off. 3,73; LIV. 4,60,8; GEL. 1,2,7; 10,11,pr. In CETEDOC enkel bij Ambrosius: Iob 2,1,1; in psalm. 18,5,2; ep. 2,7,20; paenit. 1,4,19.

primis - **rudimentis**: ant. niet frequent: LIV. 1,3,4; CIRIS 45; QUINT. inst. 1,8,15; 2,5,1; TAC. Agr. 5,1 (in letterlijke zin); APUL. apol. 66; fl. 15. Bij chr. auteurs komt de verbinding meer voor (met name *prima fidei rudimenta*).

ad eum - **impinguntur**: deze constr. komt alleen bij chr. auteurs voor. Ant. gebruikelijk is *impingere in alqm rem* of *impingere alci rei*; bijv. SIL. 12,187 *scopulis impingitur aequor*; LIV. 8,6,2 *impactus imo [...] est saxo*.

uelut scopulum: dit subst. wordt vaak gebruikt in overdrachtelijke zin; bijv. [QUINT.] decl. 12,22 *commeatum publicum in scopulos annonae inpingis*; CIC. de orat. 2,154; 3,163; Cael. 51; HIER. in Nah. 2,1/2; BERN. CLAR. vita Malach. 1,3. Ἀλλὰ ... κεῖται: HOM. Il. 17,514 = 20,435 = Od. 1,267 = 16,129. De tekst luidt steeds ἄλλ' ἢ τοι (of ἤτοι) μὲν ταῦτα etc.; vgl. ook Od. 1,400 Τηλέμαχ', ἢ τοι ταῦτα etc. Evenzo AGR. ep. 22,18; vgl. 41,9 (citaat).

- 6 **quo** - **deuinctum**: het relativum verwijst naar *aes alienum* (cui zou naar Olivier verwijzen; z. ep. 1,8; 23,15; 29,5; 44,1; 47,7); vgl. bijv. CIC. Planc. 37 *largitione deuinctas*; 45; TAC. ann. 12,64 *largitionibus iuuenilem animum deuinciebat*.

- 7 **manca**: niet vaak in overdrachtelijke zin gebruikt; vgl. CIC. fin. 3,30 *mancam [...] uirtutem*; off. 1,153; al.; AUG. conf. 2,6,14 *mancam libertatem* (c. Iul. op. imperf. 1,98,3); c. acad. 2,13,30 *disputatio [...] manca*; c. Iul. op. imperf. 2,105,3 *libertas arbitrii [...] manca*; en vooral IOH. SARISB. met. 1,1 *sapientia quae usu uerbi non proficit, non modo debilis est, sed quodam modo manca*; 2,9 *dialectica si aliarum disciplinarum uigore destituatur, quodam modo manca est et inutilis fere*.

Scriberemque: in deze bet. (*exscriberemque*) niet ant. In laat- en middeleeuws Latijn worden simplexvormen van het ww. vaak zeer vrij gebruikt voor composita, onder invloed van de volkstaal (Löfstedt 1907: 82-5), en dit

kenmerkt dan ook vooral een eenvoudige, ongekunstelde stijl (hoewel het gebruik van simplicia soms ook zeer kunstige bedoelingen kan hebben, bijv. het scheppen van een bepaald ritme) (LHS II 298-9; Löfstedt 1950: 99-100; Svennung 1935: 546). De geciteerde lit. geeft geen vbb. van *scribere* voor *exscribere*, maar voor humanisten waren beide ww. uitwisselbaar (Rizzo 1973: 93-4); bijv. POGGIO ep. Nic. 50,19-21; 53,21; 77,31-5; 87,18; 23.

uolumen: Agr. lijkt met dit woord te verwijzen naar concrete exemplaren. Ten eerste komt het woord in zijn brieven weinig voor; tweemaal in verband met de brieftopos van *breuitas* (7,1; 38,22) en voorts uitsluitend als verwijzing naar concrete boekexemplaren: 19,2 *Fuimus in bibliotheca [...]: de Grecis libris ne fama quidem, unum aut ad summum duo uolumina Latina non indigna, que inspicerentur*; 37,6 *Coloniae imprimuntur quaedam rhetorica nouiter condita. Magnum sane et loquax uolumen, ut deprehendere ex annotatione capitum totius operis potui*. Ten tweede onderscheidt Valla (eleg. 6,43) nauwkeurig tussen *liber* en *uolumen*: *Ulpianus Homeri opus nunc unum librum, nunc quadraginta octo libros nominat [...]. Praeterea opus siue opera Homeri librum appellat et uolumen, quorum utrunque inauditum est. Vergilii Aeneis non liber est, sed duodecim libri. [...] Georgica quatuor uolumina, Aeneis duodecim*. Valla acht het dus onjuist om een werk dat uit meer dan één boek bestaat (bijv. de Ilias of de Odyssee) met *liber* of *uolumen* aan te duiden, zoals bijv. ook Petrarca doet (Rizzo 1973: 5). Daarentegen gebruikten humanisten beide woorden (naast *codex* en *exemplar*) voor een boek in materiële zin (geschreven dan wel gedrukt; Rizzo 1973: 7).

8 **ad summum:** z. ad ep. 2,10.

uelim - perscribas: ciceroniaans briefjargon: fam. 2,11,2; 7,17,3; 14,3,5; Att. 3,13,2; 14,1; 23,5; 8,12,4; 5; 14,3; vgl. PLIN. ep. 5,12,4 *uelim [...] scribas*.

fide mutua: geen ant. verbinding (wellicht m.u.v. CURT. 8,6,12); vgl. echter PLIN. ep. 10,20,2 *mutua inter se fiducia*. In CETEDOC zeldzaam: HIER. in Zach. 3,14,13/4; ISID. eccl. off. 2,20,8; diff. 1,143; PETR. VEN. adv. Petr. 72.

possent: ant. 'onjuist' voor *possint* (evenzo *darentur* voor *dentur*). Svennung (1935: 504, n. 3) geeft een vb. van het gebruik van de coni. imperf. pro fut. na een primaire tijd in de hoofdzin. In de regel volgt dan echter een coni. praes. (ter vervanging van de ontbrekende coni. fut.). De *consecutio temporum* is evenwel een ingewikkeld aspect van de Latijnse taal; pas in de 19de eeuw werden duidelijke regels gedistilleerd; tot dan toe was leeservaring de belangrijkste leidraad geweest (Tunberg 1991: 169-171, met enkele vbb. uit Valla's brieven).

9 **Lucianum:** z. ep. 16.

traduxi: als (enige) ant. parallel voor het ww. in deze bet. zou men kunnen beschouwen GEL. 1,18,1 *uocabulum Graecum uetus traductum in linguam Romanam*; vgl. CIC. fin. 3,40. De humanisten zijn de eersten die het woord stelselmatig in deze zin gebruiken (Folena 1994: 9-10). Als πρώτος εὑρετής geldt

Leonardo Bruni, een van de produktiefste en invloedrijkste humanistische vertalers, in een brief aan Niccolò Niccoli van 5 september 1400 (Luiso 1980: ep. 1,1 = Baron 1928: 195, no 8), waarin hij spreekt over zijn vertaling van Plato's *Phaedo* (Isewijn 1988: 37; Folena 1994: 65 vv.); 'aveva bisogno di un vocabolo nuovo, non consueto come *transferre*, dove l'operazione di trapianto d'una in altra lingua si manifestasse con maggior energia e plasticità' (Folena 1994: 68). Agr. gebruikt dit ww. nogmaals in deze bet. in ep. 43,3; vgl. Tunberg 1991: 163, nt 61 voor de brieven van Valla. Voor Agr. als vertaler (*libere*), z. ook ad ep. 5,2. Hij gebruikt in zijn brieven ook andere, gebruikelijker (z. Folena 1994: 8-9) termen voor 'vertalen': *conuertere* (3×); *Latinum facere* (3×); *reddere* (2×).

κατὰ τὸν Πλανοῦδην: Maximus Planudes (ca 1255- ca 1305); Byzantijnse geleerde, befaamd om zijn kennis van het Latijn. Hij vertaalde diverse Latijnse werken in het Grieks, o.a. Ovidius' *Metamorphoses* en *Heroides*, Cicero's *Somnium Scipionis* met Macrobius' comm., Augustinus' *De trinitate* en Boethius' *Consolatio*. Deze vertalingen werden op hun beurt van grote waarde voor Italiaanse humanisten bij het leren van de Griekse taal (Schmitt 1968: 133-4). Agr. doelt hier op de vrijheden die Planudes zich veroorloofde bij het vertalen, zoals het onvertaald laten van woorden, het veranderen van de woordvolgorde, enkelvoud als meervoud vertalen en andersom, en natuurlijk het in proza vertalen van poëzie (z. ed. Palmer 1898 (repr. 1967) van Ov. ep.: xlviii-xlix).

Zou het feit dat Agr. hier plots naar Planudes verwijst verband kunnen houden met het begin van deze brief? De Byzantijn had nl. grote interesse voor astronomie en wiskunde (Schmitt 1968: 137).

10 libros commentationum: vgl. GEL. 15,30,5 *Probi multos admodum commentationum libros*. Het woord *commentatio* wordt in deze bet. ('op schrift ontvouwde gedachten', 'geschrift') alleen gebruikt door Plinius maior (5×) en Gellius (4×). **sceda:** z. ad ep. 13,8.

perplexe: een zeldzaam adv.; slechts negenmaal door ant. auteurs gebruikt, waarvan vijfmaal door Livius. Slechts eenmaal in CETEDOC.

perturbate: een nog zeldzamer adv.: CIC. inv. 1,29; orat. 122; RHET. Her. 1,15; SEN. ep. 124,19 *bis*. In CETEDOC iets vaker (8×).

traiecta: van woorden: CIC. orat. 229 (over ritme) *ne aut uerba traiciamus aperte, quo melius aut cadat aut uoluitur oratio*; QUINT. inst. 8,6,65 (over hyperbaton i.v.m. ritme) *decoris gratia traicitur longius uerbum*, want (64) *nec aliud potest sermonem facere numerosum quam oportuna ordinis permutatio*; vgl. 9,4,31. Misschien kunnen we uit deze passage afleiden dat ook Agr. naar het creëren van ritme (*clausulae*) streefde. Overigens is *traiectio* een van de technische termen voor ὑπερβατόν.

interlita: in deze bet. (*falsandi causa*) driemaal bij Cicero (Ver. 2,104; Clu. 91;

- 125), maar vooral zeer gangbaar in de rechtslit.: DIG. 9,2,42; 10,2,16,5; 18,pr; 11,3,11,1; 13,6,5,8; 29,1,20,1; 30,67,pr; 47,2,27,3; 31,1; 48,10,2.
- 11 **successu - conatum**: woordelijke ant. parallellen zijn er niet (vgl. wel AVELL. p.91 *in omnibus semper conatibus atque successibus*), maar de oppositie van poging en resultaat is wel al ant. Het vb. bij uitstek (met dezelfde context als hier) is Ov. Pont. 3,4,79 *ut desint uires, tamen est laudanda uoluntas* (zeer populair in de Middeleeuwen: Walther 32364); vgl. voorts bijv. LIV. 38,5,9 *inceptum conatu quam effectu grauius*; VELL. 2,112,1 *felix euentu, forte conatu [...]* opus; IUL. VICT. p.401,25 *non exitu, sed conatu male facta existimantur*.
- gratum ... fecisti**: vgl. CIC. fam. 13,16,4 (35,2; 78,2) *erit id mihi maiorem in modum gratum*.
- 12 **conualituram**: het part. fut. van *conualescere* komt ant. niet voor en in CETEDOC slechts eenmaal: HIST. Comp. 3,12. Agr. heeft het waarschijnlijk gevormd naar analogie van het part. fut. van *ualere*, dat ant. geregeld voorkomt en in CETEDOC gangbaar is.
- pene exciderat**: vgl. QUINT. inst. 4,5,4 *pleraque gratiora sunt, si inuenta subito [...] uideantur, unde illa non iniucunda schemata 'paene excidit mihi' [...]*.
- pro uoto**: ant. slechts eenmaal: FRO. Aur. 1 p.202 (72N). Bij chr. auteurs daarentegen zeer gangbaar, vooral in WILL. TYR. chron. (1,6; 2,15; 7,7; 15,23; 16,26; 18,13; 21,18; 22,15; 25). In Agr.'s brieven vinden we verder alleen *ex uoto* (8,12; 22,10; 26,2).
- 13 **genus hominum**: vgl. PLIN. ep. 2,3,5 *quo genere hominum (sc. scholastici) nihil aut sincerius aut simplicius aut melius*. Evenzo AGR. ep. 26,14 *genus hominum subrusticum*; 27,10; PETRAR. fam. 1,7,5; SALUT. ep. 6,18 (II 198); POGGIO ep. Nic. 60,23; CELT. ep. 42,8.
- crassis ceruicibus**: van mensen alleen gebruikt door SEN. con. 3,pr,16 *Cestius ex consuetudine sua miratus dicebat: 'Si Threx essem, Fusius essem; si pantomimus essem, Bathyllus essem, si equus, Melissio.'* Non continui bilem et exclamaui: *'Si cloaca esses, maxima esses.'* Risus omnium ingens; scolastici intueri me, quis essem qui tam crassas ceruices haberem.
- ordinem rerum**: 'het hele verhaal': OLD s.v. *ordo* 10 'the connected sequence (of a narrative or discourse)'; TLL s.v. 954,80 vv. Evenzo AGR. ep. 5,2; en vooral 34,4 *ad patrem suum itidem literas misit, quibus ordinem rerum uerbosissime scripsit*; inv. 3,5,35; vgl. ep. 26,12.
- pro imperio**: vgl. PL. Am. 21; Poen. 44; trin. 303; TER. Ph. 196; PACUV. trag. 41 (= NON. p.246); CIC. Ver. 4,49; LIV. 8,5,3; AMM. 16,12,3. Maurach (ad PL. Poen. 44) merkt op dat 'Der Ausdruck pro imperio bedeutet, so scheint es, ein uneigentliches (deriviertes, usurpiertes etc.) imperium.' Hoewel de term ook voorkomt zonder voornoemde connotaties (bijv. LIV. 3,49,5; DIG. 1,21,3; BERN. CLAR. ep. 88,2), gebruikt Agr. hem in de door Maurach aangegeven zin.
- 14 **acrior - cura**: eveneens zeldzaam met *cura* in de bet. ἐπιμέλεια (niet φρον-

τίς): QUINT. inst. 1,1,3; PAUL. NOL. c. 15,202-3; [EUSEB. GALLIC.] hom. 45,3 (= CAES. AREL. serm. 189,2 = 197,2); GREG.M. moral. 18,9,16. Evenzo AGR. ep. 20,3.

tenet - cura: zeldzame iunctuur in deze bet.: LIV. 3,15,1; DAMAS. epigr. 19,7 (fr.).

rugis ... frontem: in het algemeen een teken van ouderdom, maar ook van verschillende emoties als norsheid, droefheid, minachting e.d. Vooral vaak te vinden bij Hieronymus; vgl. in Eph. 2,4,2 *nonnulli rugata fronte demisso supercilio uerbisque trutinatis auctoritatem sibi doctorum et iudicum uindicant* (= SEDUL. SCOT. coll. misc. 13,2,2); c. Ioh. 4 *conseruos tuos [...] rugata fronte et obliquis oculis despicias?* ep. 117,9 *si mea monita rugata fronte contempseris*. Voor de wenkbrauw als teken van strengheid of hooghartigheid, vgl. AGR. ep. 14,1 *amici sinum [...], non iudicis supercilium*.

15 εἰς δὴ ... πολλοί: vgl. ep. 26,14-5.

ut ... geras: TER. ad. 431. Al door Donatus (ad loc.) als spreekwoordelijk betiteld; z. Otto 825; Walther 32417a. Evenzo POGGIO ep. Nic. 13,63; 56,6.

16 **honestam mercedem:** vgl. PLIN. ep. 6,23,1 *mercedem honestiorem*.

utile - iucundum: z. ep. 4,21.

AGR. ep. 19

1 **Nihil ... scriberem:** vgl. de brieftopos van het schrijven, ook al heeft men niets te schrijven; Cugusi 1983: 75.

rationem itineris: OLD s.v. *ratio* 13b 'pattern'; vgl. CIC. fam. 3,6,6 *et ex diebus et ex ratione itineris, si putabis me esse conueniendum, constitues quo loco id commodissime fieri possit*; PLIN. ep. 4,1,2 *festinaturi quantum itineris ratio permiserit*; CASSIAN. conl. ad XI pr,2; THEOPHIL. ALEX. Hier. ep. 98,3; HUGO VICT. pract. geom. 3,39; PETR. CELL. in Ruth I 1,6. Vgl. ook AGR. ep. 3,10.

2 **secum:** ant. zou zijn *apud eum*; z. ad ep. 12,1.

ut apud nos est: OLD s.v. *ut* 22. Deze constr. komt ant. zowel met als zonder ww. voor; in Agr.'s brieven meestal zonder ww.: 22,3; 29,12 *bis*; 38,57.

ne fama quidem: zeldzaam idioom: CIC. ad Brut. 1,10,1 *Nullas adhuc a te litteras habebamus, ne famam quidem*; CAES. Gal. 6,21,2 (de Germanen kennen als goden slechts de zon, het vuur en de maan) *reliquos (sc. deos) ne fama quidem acceperunt*; LIV. 9,18,6 *Alexandri, quem ne fama quidem illis notum arbitror fuisse*; CURT. 9,9,6 *responderunt nullum ipsos mare ne fama quidem accepisse*.

ad summum: z. ad ep. 2,10.

uolumina: z. ad ep. 18,7.

notitiam antiquitatis: vgl. CIC. sen. 12 (over Q. Fabius Maximus) *qui sermo, quae praecepta, quanta notitia antiquitatis*; SUET. gram. 20 *Cornelium Alexandrum*

grammaticum Graecum, quem propter antiquitatis notitiam Polyhistorem multi, quidam Historiam uocabant; SIGEB. GEMBL. Wigb. 1 omnes qui huius antiquitatis retinent notitiam.

- 3 **corruptissimum:** kan zowel naar de tekst ('corrupt') als naar het boek zelf ('gehavend') verwijzen (Rizzo 1973: 221-2). Gezien de context ligt het eerste meer voor de hand.

fragmentatum: niet ant. Het woord komt ook in latere tijd slechts zelden voor: POGGIO ep. Nic. 28,8-10 *dicit se habere multa opera Ciceronis, in quibus sunt [...] et plura alia ex fragmentis* (v.l. *fragmentatis*) (Rizzo 1973: 240); Ioh. Longinus (1415-80), *Hist. Poloniae* III 237 (z. Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum s.v.) *monasterium [...] fragmentatum et inconsummatum relictum.*

aliquibus: in de zin van *aliquot* kenmerkend voor laat-Latijn (Svennung 1935: 319). Deze bet. kan hier bedoeld zijn.

bibliothecas - excutiemus: QUINT. inst. 10,1,104 *Sunt et alii scriptores boni, sed nos genera degustamus, non bibliothecas excutimus.* Het ww. is overigens gangbaar in deze bet. 'doorzoeken'. Vgl. AGR. ep. 40,11 *Quod si ad te possem uenire, circuiremus omnia et omnem bibliothecarum puluerem excuteremus.*

ipse: z. ad ep. 10,5.

AGR. ep. 20

- 1 **quemque ... suæ:** SAL. rep. 1,1,2 *res docuit id uerum esse quod in carminibus Appius ait, fabrum esse suae quemque fortunae, atque in te maxime, qui tantum alios praegressus es, ut [...].* De bewoordingen waarin Agr. het gezegde betreft op Moorman zijn nagenoeg identiek aan Sallustius' formulering. Het gezegde is bekend in de Oudheid, maar nooit in Appius' woorden; z. Otto 701; een vb. is CIC. parad. 34 *suis ea (sc. fortuna) cuique fingitur moribus.* In de Middeleeuwen was het eveneens populair, ook in Appius' versie; z. Walther 8623; 8627a; 9883; vgl. 9898a; 27518 (= PL. trin. 363). Ook Erasmus kent de uitdrukking; adagium 2,4,30 ontleent zijn titel aan Nepos' versie (Att. 11,6) en vermeldt onder meer het vers van Plautus; zegswijzen met *faber* noemt hij niet.
- 2 **fortuna ... collocata:** van oudsher stelt de mens zich de vraag of hij machteloos staat tegenover het Lot; in de filosofie gaat het om de vraag of de mens over zijn eigen doen en laten vrij kan beschikken, een vraag waarop bijv. de Stoïcijnen in principe ontkennend antwoordden. Hiertegen keerden zich de Platonisten en Peripatetici uit de eerste eeuwen na Chr.; zo ook chr. auteurs uit die tijd, voor wie een fatalistisch concept als het noodlot onverenigbaar was met de goddelijke voorzienigheid en de mogelijkheid van menselijke schuld. Latere chr. auteurs volgden op dit punt Boethius, die had geprobeerd

de concepten 'lot' en 'voorzienigheid' met elkaar te verzoenen door te stellen, dat het lot is op te vatten als het zichtbare aspect van de voorzienigheid Gods (HWP s.v. 'Schicksal'). In dit licht bezien is Agr.'s pessimistische opvatting (z. vooral ook ep. 36) wellicht minder verrassend dan zij op het eerste gezicht lijkt (voor een christen); vgl. bijv. ook POGGIO ep. Nic. 80,14-8.

Ook in de ant. lit. zijn de meningen verdeeld. Pessimistische visies verkondigen bijv. HDT. 7,49,3 αἱ συμφοραὶ τῶν ἀνθρώπων ἄρχουσι καὶ οὐκ ὠνθρωποὶ τῶν συμφορέων; PL. capt. 304 *fortuna humana fingit artatque ut lubet*; SAL. Cat. 8,1 *profecto fortuna in omni re dominatur* (= AGR. ep. 36,11). De laatste auteur belijdt echter ook een positieve instelling, niet alleen waar hij het door Agr. geciteerde gezegde noemt, maar ook aan het begin van zijn *Iug.* (1,1-5): *Falso queritur de natura sua genus humanum, quod inbecilla atque aeui brevis forte potius quam uirtute regatur. [...] (3) (Animus) neque fortuna eget, quippe quae probitatem, industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere quoiquam potest. [...] (5) Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset quanto studio aliena ac nihil profutura multaque etiam periculosa ac perniciosa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus* (volgens Leeman 1957: 31 is de hier aangeduide onaantastbaarheid jegens het Lot op te vatten als een ideaalbeeld, niet als een feitelijke situatie; hiertegen Koestermann ad Cat. 8,1). Ook Seneca getuigt herhaaldelijk van de mogelijkheid dat het Lot te overwinnen is; bijv. ep. 71,30; 82,5; 85,40; 98,2 *Omnia quae fortuna intuetur ita fructifera ac iucunda fiunt, si, qui habet illa, se quoque habet nec in rerum suarum potestate est. Errant enim [...] qui aut boni aliquid nobis aut mali iudicant tribuere fortunam. [...] Valentior enim omni fortuna animus est*; 118,4 *Quanti animi res est [...] dicere 'nihil mihi tecum, fortuna; non facio mei tibi copiam. [...] Hoc est priuatam facere fortunam*; z. Busch 1961. Optimistische visies zijn echter steeds geïnspireerd door filosofische motieven. **fortuna ... melior est**: vgl. LUC. 2,131-3 (over Marius) *omnia passo/ quae peior fortuna potest, atque omnibus uso/ quae melior*.

ut - incessetur: de bet. is ant. zeer gewoon, de constr. met *ut* daarentegen uiterst zeldzaam: SUET. rhet. 30; AMM. 17,11,1.

fortuna - cæca: proverbiaal; Otto 694; Walther 9845a.

impotens: zeldzame, post-kl. kwalificatie van *fortuna*: V.MAX. 4,5,3; CURT. 3,11,23; SEN. Ag. 247-8; 593-4; dial. 11,3,5; 16,2; vgl. 6,10,6; [SEN.] Oct. 377.

fortuna - gubernans: het Lot als stuurman is een zeer gangbare beeldspraak; z. Pease ad CIC. n.d. 1,53; vgl. TLL s.v. *guberno* 2351,19-63; voeg onder meer toe: (Grieks) PL. lg. 709 b7-8 Ὡς θεὸς μὲν πάντα, καὶ μετὰ θεοῦ τύχη καὶ καιρός, τὰνθρώπινα διακυβερνῶσι σύμπαντα (vaak geciteerd; bijv. IUL. ad Them. 5 (257d); PROCL. in Alc. I 124; STOB. 1,6,17b; 4,1,128; 18a,8; SIMP. in ph. 196b (ed. Diels 1882: IX 333,10-1); 198a (361,7-9); PHOT. bibl. 251 (464a)); MENAND. fr. 417 (482K = STOB. 1,6,1a; vgl. fr. 483K = STOB. 1,6,1b Τύχη κυβερνᾷ πάντα, dat moderne editoren niet meer aan Menander toeschrijven);

[D.CHR.] or. 63,7 (die vermeldt dat in de oudheid Τύχη vaak afgebeeld is met een roer; vgl. Kaiser 1954: 223a); 64,5; ANTH. GR. 10,65,1-4

Πλοῦς σφαλερὸς τὸ ζῆν' χειμαζόμενοι γὰρ ἐν αὐτῷ

πολλάκι ναυηγῶν πταίμεν οἰκτρότερα'

τὴν δὲ Τύχην βιότοιο κυβερνήτειραν ἔχοντες

ὥς ἐπὶ τοῦ πελάγους ἀμφίβολοι πλέομεν.

(Latijn) TER. eun. 1046; OV. tr. 5,14,29 (= POLYTHECON 2,562); V.MAX. 9,12,pr; FLOR. epit. 1,24; HIER. in Is. 18,65:11-2; vgl. BOETH. cons. 1,6,19-20. Ook in het algemeen is de metafoor van de stuurman zeer geliefd: z. Pease ad CIC. n.d. 1,7; TLL *l.c.*; Fraenkel 1957: 155 (ad HOR. c. 1,14) 'the common habit of speaking of the ruler as the helmsman'; Louis 1945: 218 (bij Plato); Steyns 1906: 71-8 (bij Seneca). Kaiser (1954: 228) schrijft 'daß auch im lateinischen Schrifttum des deutschen Mittelalters das Bild des Steuermannes sehr beliebt und weit verbreitet war, sei es daß es als geläufiger literarischer Topos dem Historiker zur Verfügung stand, oder daß es [...] in die gesprochene Sprache eingegangen war.'

- 3 **ingenio fingendo**: het ww. is gangbaar met als object de (intellectuele) aanleg van een mens (TLL s.v. 773,25-78). Voor het woord *ingenium* als lijdend voorwerp geeft TLL slechts één ant. parallel: CIC. de orat. 2,262 *non potui mihi [...] formam ipse fin-gere, ingenium potui*; vgl. QUINT. inst. 10,2,20 *ego illi praeceptorum quem institueram in libro secundo credidi non ea sola docenda esse ad quae quemque discipulorum natu-ra compositum uideret: nam is et adiuuare debet quae in quoque eorum inuenit bona et quantum fieri potest adicere quae desunt et emendare quaedam et mutare. Rector enim est alienorum ingeniorum atque formator; difficilior est naturam suam fingere.*

acrem - curam: z. ad ep. 18,14.

uigilemque curam: ant. vooral bij dichters: z. Bömer ad OV. met. 2,779; voeg toe: OV. ars 3,412; SIL. 7,302; LUC. 8,161; STAT. silv. 3,5,2 (*per~*); APUL. met. 5,17 (*per~*); 7,6 (*per~*); 11,26 (*per~*). In CETEDOC ook gangbaar in proza; bijv. ZENO 2,1,12 (*per~*); BERN. CLAR. serm. Cant. 19,3; WILL. TYR. chron. 5,18; 21,1; PHIL. HARV. in Cant. pr. (186C); 1,12 (212C); 3,11 (324B); 6,48 (486D).

litterarum cultum: vgl. SEN. dial. 5,17,1 *haec barbaris regibus feritas in ira fuit, quos nulla eruditio, nullus litterarum cultus inbuerat*; GEL. 14,6,1 *homo [...] in litterarum cultu non ignobilis magnamque aetatis partem in libris uersatus*; IUST. 9,8,18.

in medio ... barbariae: z. ad ep. 3,3.

penetralibus: z. ad ep. 7,3.

officina: ook ant. wordt dit woord herhaaldelijk gebruikt in deze zin ter vergelijking of als metafoor; bijv. CIC. orat. 40 *domus eius (sc. Isocratis) officina habita eloquentiae est* (vgl. Brut. 32); leg. 1,36 ~ [...] *sapientiae*; SEN. ep. 92,25 ~ *uoluptatis*. Agr.'s verontschuldigende woorden zijn dus eigenlijk niet nodig.

rettulerunt: OLD s.v. 1b '(mil.) to bring back (spoils from the enemy [...])'; en 1c 'to come back having' met vbb. als VERG. A. 4,93 *egregiam uero laudem et spolia ampla refertis* (vgl. 10,542; 862-3); LIV. 4,17,8 *nec incruentam uictoriam rettulit* (4,10,3); V.MAX. 3,6,4 *qui primus naualem triumphum ex Poenis retulit*; TAC. ann. 3,21 *quo proelio [...] decus rettulit* (12,54). De humanist als overwinnaar van de barbarij.

- 4 **speraueris - effeceris:** vgl. CIC. Cluent. 188 *nihil est enim mali [...] quod illa non [...] uoluerit, optauerit, cogitauerit, effecerit*; Ver. 3,160 *quid ex eo boni sperari atque effici potest*.

- 5 **ita ut ... solemus:** vgl. LANGIUS ep. 3,1-3.

agnoui: sc. *laudes meas*. OLD s.v. 5 'To recognize the truth of (a statement), admit to be true.' Wellicht met enige ironie door Agr. hier gebruikt, omdat het ww. vooral ook van beschuldigingen gebruikt werd (OLD 5b); vgl. een briefje van Plinius (7,28), waarin hij ingaat op het verwijt dat hij zijn vrienden buitensporig zou prijzen: *Ais quosdam apud te reprehendisse, tamquam amicos meos ex omni occasione ultra modum laudem. Agnosco crimen, amplector etiam. Quid enim honestius culpa benignitatis?* Vgl. evenwel CIC. amic. 9 *quod mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec adgnosco nec postulo, facis amice*.

imponeret: in deze bet. 'misleiden' in de kl. tijd uiterst zeldzaam (tweemaal in Cicero's brieven, eenmaal bij Nepos, tweemaal bij Seneca rhetor), vanaf de post-kl. auteurs (vooral Seneca) gebruikelijker. Vanaf de laat-ant. tijd zijn (met name bij chr. auteurs) ook *impos(i)tor* en *impos(i)tura* als resp. 'bedrieger' en 'bedrog' gewoon. Het middeleeuws Latijn kent dan zelfs het ww. *imposturare*, dat ogenschijnlijk *imponere* in deze zin geheel vervangt; LLMA, Niermeyer en LLNMA vermelden bij *imponere* niet de bet. 'bedriegen'.

- 6 **mutuum - scabere:** dit spreekwoord (voluit *mutuum muli scabunt*; Otto 1162; Walther 15819a; ERASM. adag. 1,7,96) wordt pas door laat-ant. auteurs vermeld; zo noemt Nonius Marcellus het terloops als een titel van een satire van Varro (p. 115M; 157M). Agr.'s verkorte versie komt, in dezelfde context, voor bij SYMM. ep. 1,31,1 *Merum mihi gaudium eruditionis tuae scripta tribuerunt [...]. Erat quippe in his [...] sermonis mei non tam uera quam blanda laudatio. Quid igitur magis mirer, sententiae incertus addubito, ornamenta oris an pectoris tui. [...]. Si plura de te praedicem, uidebor mutuum scabere*. Evenzo ENNOD. ep. 1,10 *dum in praeconiis mutuum uidemur scabere*.

macte animi et ingenii: het dichtertelijke *macte* regeert doorgaans de abl. Als het bij uitzondering de gen. naast zich vindt, betreft het echter wel meestal *animi*: SIL. 12,257; 15,274-5 (*animi*); STAT. Theb. 2,495 (*animi*); silv. 5,1,37 (*animi*); MART. 12,6,7 (*animi*); ENNOD. ep. 1,5,4; IORD. Rom. 2; vgl. POMP. in g.L. 5,173 (nadat gezegd is dat *mactus* de abl. regeert) *Statius mutauit et dixit 'macte animi' [...] genetium posuit pro ablatiuo. Sed tamen hoc scire debes, quoniam naturaliter hoc ablatiuo iungitur* (evenzo 188).

- 7 **Paranti ... postulat**: brieftopos; bijv. CIC. fam. 5,18,2; Att. 14,20,5. Evenzo AGR. ep. 22,36; 26,29.
mihi - postulat: dat. incommodi; LHS II 92-3.
in arctum cogenda: post-kl.: SEN. dial. 9,9,3; LUC. 2,613; CURT. 7,3,9; 8,2,20; PLIN. nat. 37,1. Als conjectuur van Munro algemeen geaccepteerd voor LUCR. 5,484-5 (maar Agr. dus onbekend).
- 8 **putas**: ant. 'correct' zou zijn *putes*; z. ad ep. 12,7. Op een plaats als deze komt goed tot uiting, hoe de indic. kan blijven staan doordat de bijzin als een nevengeschikte vraagzin beschouwd kan worden.
operam - et impensam perire: min of meer spreekwoordelijk; Otto (1284) vermeldt het als variant op *oleum et operam perdere* bij MACR. Sat. 2,4,30 (*bis*). Ook is het opvallend vaak te vinden bij auteurs uit de '12de-eeuwse Renaissance': IOH. SARISB. polycr. 8,8; met. pr.; 4,40; BERN. CLAR. serm. Cant. 63,1; ABAEL. theol. scholarium 3,116; PETR. CELL. ep. 103; 165; STEPH. TORN. ep. 61; IOH. FORDA serm. Cant. 114,7. Vgl. AGR. ep. 14,4.
- 9 **conterraneus**: ant. eenmalig; PLIN. nat. pr,1 *ut obiter emolliam Catullum conterraneum meum* (Agr. kende deze plaats: z. ad ep. 17,2). In latere tijden niet zeer vaak gebruikt, maar evenmin uitzonderlijk; bijv. IOH. SARISB. ep. 121; 199; 258 (ed. Millor e.a.); VALLA eleg. 4,83; maar bijv. ook in 'Nederlandse' oorkonden uit 1321 en 1339; in het Brokmer-Emsinger verdrag (13de eeuw); en in Johannes Buschs rond 1470-5 geschreven *De reformationibus monasteriorum diuersorum* 4,30 (voor deze vier 'Nederlandse' bronnen, z. LLNMA s.v. *conterranea* en *conterraneus*). Een later vb. is TUNSTALL Erasm. ep. 1367,57. Agr. gebruikt het woord nog viermaal in zijn brieven: 22,sal (eveneens van Occo); 22,26 (Moorman); 26,10 (Kamerling); 28,1 (idem).
medicinam profitetur: op zich een zeldzame iunctuur (SUET. Iul. 42; AMBR. in psalm. 36,3,1; vgl. CIC. Tusc. 2,43; fam. 4,5,5; CELS. 1,pr,13; RUP. TUIT. spir. 7,3), maar het ww. is gebruikelijk in deze bet. (OLD s.v. 5a).
- 10 **te expectabo ad diem**: 'ik zal op je wachten tot de dag' of 'ik verwacht je rond de dag'. Voor de eerste vertaling, vgl. bijv. CIC. Att. 2,10 *usque ad Non. Mai. te in Formiano exspectabo*; HOR. s. 1,5,82-3 *Hic ego mendacem stultissimus usque puellam/ ad mediam noctem exspecto*. Aanleiding voor de tweede vertaling zijn bijv. CIC. Att. 1,3,2 *Nos hic te ad mensem Ianuarium exspectamus*; 3,7,1 *nec scribis quam ad diem te exspectemus*. Het ontbreken van een woord als *usque* maakt hier de tweede vertaling waarschijnlijker.

AGR. ep. 21

- 1 **si quid mihi credis**: z. (ad) ep. 1,9.
tam - quam: de nadruk ligt hier duidelijk op het tweede deel (= *cum - tum*), wat ook al bij laat-ant. auteurs voorkomt (LHS II 590).

congressu ... nostris: een uitwerking van *spe protectionis tuae* (sc. *huc*). *Profectio* lijkt hier eerder 'reis' dan 'vertrek' te betekenen, hoewel dit moeilijk hard te maken is. Z. onder, ad 47.

congressu sermonibusque: ook ant. een gangbare iunctuur: CIC. fam. 6,4,5 *Seruium discessisse Athenis moleste tuli. Non enim dubito quin magnae tibi leuationi solitus sit esse cottidianus congressus et sermo cum familiarissimi hominis tum optimi et prudentissimi uiri*; Att. 9,12,1; Sul. 16; Sest. 111; QUINT. inst. 12,10,62; TAC. ann. 15,48; MACR. Sat. 1,2,3. Vgl. ook onder, 8.

- 3 **mihi ... displiceam:** vgl. CIC. fam. 4,13,1-3 *Quaerenti mihi iam diu, quid ad te potissimum scriberem, non modo certa res nulla sed ne genus quidem litterarum usitatum ueniebat in mentem. [...] Careo enim cum familiarissimis multis [...] tum omnibus amicis. [...] Itaque orbus iis rebus omnibus [...] cum ceteris, ut quidem uideor, tum mihi ipse displiceo*. In de bet. 'over jezelf, over je situatie niet tevreden zijn' is *sibi displicere* een gangbare uitdrukking.

nescio ... dicam: z. ad ep. 26,1.

Sentio ... decessi: vgl. ep. 22,7.

ex Italia decessi: BMC laten het voorz. weg. Beide mogelijkheden zijn ant.; interne vergelijking leert dat de lezing van BMC de voorkeur verdient: Agr. schrijft in zijn brieven nooit *decedere e(x)*, maar ofwel *discedere a* (als het een persoon betreft: ep. 13,7; 22,7; 26,21; 27,18; 28,1) ofwel *dis-/decedere c. abl. sep.* (bij het verlaten van plaatsen: 24,13; 38,1).

- 4 **labi memoria:** vooral senecaans: SEN. ben. 5,25,6; SERV. A. 6,705; [ISID.] test. div. pr,7; RADBERT. in Ier. 3:16-8; vgl. SEN. ep. 94,25 (*elabi*); dial. 5,10,3 (*sublabi*); Oed. 818 (*sublabi*); AGR. ep. 24,6.

excidere - defluere: het eerste ww. is ant. in deze bet. (TLL s.v. *de memoria, excidunt res, sine addit.*). Het tweede niet; het best vergelijkbaar is *defluere* in de bet. *perire*, wat echter ook zeer zeldzaam en vooral bij chr. auteurs te vinden is. Ant. gangbaar in de door Agr. bedoelde bet. is *effluere*; vgl. SEN. ben. 3,5,1 *beneficia quaedam magnitudo non patitur excidere, quaedam minora sed numero plurima et temporibus diuersa effluunt*. Vgl. AGR. ep. 24,1 *tam facile ex animo tibi effluximus?*

proprietas copia decor: termen uit de literaire retoriek. Voor *proprietas*, z. Lausberg 533 (QUINT. inst. pr,16; 5,14,34; 8,2,1; e.a.); vgl. onder, 32; 42; 47; 38,27 (waar een hele passage gewijd is aan correct woordgebruik); in zijn *De inuentione* hanteert Agr. hiervoor de term *emendatio (sermonis)*; z. met name 2,25,92; vgl. 2,2,57-8; 1,11,100.

Voor *copia*, z. ad ep. 13,8. Voor *decor*, z. Lausberg 258 en 1056-62 (CIC. orat. 70); vgl. AGR. inv. 2,25,92; 146-7 *splendor et cultus orationis*.

pigras: vgl. QUINT. inst. 9,4,66 *mediis (sc. uerbis) quoque non ea modo cura sit, ut inter se cohaereant, sed ne pigra, ne longa sint*.

inertesque: *sine arte, uirtute*. Vgl. bijv. HOR. ars 445 *uersus [...] inertis*; CALP.

ecl. 3,60 *carmen iners*; FRO. Aur. 1 p.100 (52N) *orationem inertem*. Agr. speelt met de bet. 'traag, sloom'. Vgl. voor de combinatie van onbekwaamheid en sloomheid Poliziano's opmerking over wie slaafs één auteur als idool navolgen (in casu Cicero), in zijn brief aan Paolo Cortese (Garin 1952: 902): *Carent enim quae scribunt isti uiribus et uita; carent actu, carent affectu, carent indole, iacent, dormiunt, stertunt*. Hiertegenover plaatst hij de 'vakkundige' schrijvers *quorum stylum recondita eruditio, multiplex lectio, longissimus usus diu quasi fermentauit* (vgl. boven, 3 *Perit mihi [...] usus*).

- 5 **disiecta**: vgl. CIC. orat. 220 *dissipata et inculta et fluens est oratio* (sc. non numerosa); 233 *si alicuius inconditi arripias dissipatam aliquam sententiam eamque ordine uerborum paululum commutato in quadrum redigas, efficiatur aptum illud quod fuerit antea diffuens ac solutum*; QUINT. inst. 9,3,39 *illa dispersa sunt, quae a Cicerone dissupata dici puto*. De door Agr. gebruikte term wordt in deze bet. 'onsamenhangend' niet gebruikt.

incomposita: vgl. QUINT. inst. 9,4,32 (*ordo*) *si uitiosus est, licet et uincta sit et apte cadens oratio, tamen merito incomposita dicatur*; RUFIN. apol. adv. Hier. 1,2 *incomptis uerbis et oratione inconposita*. Vgl. Lausberg 911; POGGIO ep. Nic. 29,17.

- 6 **prouenere**: volgens Luck ad Ov. tr. 1,1,39 vv. is het beeld van het gedicht als een gewas bij Ovidius gangbaar. Voor *carmina proueniunt*, z. Ov. tr. 1,1,39; am. 1,3,20; ep. 15,13-4; evenzo bijv. QUINT. inst. 5,14,32; 12,10,79.

Ook dit motief van de omstandigheden die het scheppen van goede gedichten belemmeren komt veelvuldig voor bij Ovidius: tr. 1,1,39-48 (het niveau van de gedichten is onder de maat gebleven door de ballingschap van de dichter); ep. 15,13-4 (de dichteres kan door liefdesverdriet helemaal niet tot dichten komen). Vgl. die passages waar opgemerkt wordt dat goede omstandigheden een essentiële voorwaarde zijn voor dichterlijke bezieling: HOR. ep. 2,2,77-86 (en Brink ad loc.); Ov. tr. 3,14,27 vv.; 4,1,1 vv.; 5,12,3-4 *carmina laetum/ sunt opus et pacem mentis habere uolunt*; 35-6 *carmina nulla mihi ueniunt aut qualia cernis,/ digna sui domini tempore, digna loco*; IUV. 7,53-7. Alardus verwijst naar CIC. fam. 4,13,2-3, waar Cicero vertelt dat hij door de (politieke) situatie tot niets meer in staat is; hij doelt daar evenwel niet op literaire activiteiten; z. boven, ad 3. Relevantier is PLIN. ep. 7,30,3: Plinius' studies worden gehinderd door *querelae rusticorum, qui auribus meis post longum tempus suo iure abutuntur*. Vgl. AGR. ep. 24,13.

exprimo: ant., maar zeldzaam met deze connotatie van moeizaamheid: CIC. orat. 147; PLIN. nat. 35,8; SUET. vita Hor. p. 46,12; AMM. 26,7,5.

euello: ant. niet gebruikt van pennevruchten.

- 7 **exactor**: vgl. QUINT. inst. 1,3,14 *adsiduus studiorum exactor adstiterit*; SEN. dial. 4,28,7 *fidei acerrimus exactor* (en 7,23,3 *saepe enim opus est malis exactore, etiam bonis admonitione*).

socius ... disceptet: vgl. BATT. GUAR. ord. doc. 2 (40,22-42,5) *Et ut magis eos nescire quam discere pudeat, placet etiam, ut pueris ipsis aliquis ad disciplinam socius adiungatur, cuius aemulatione quibusdam quasi igniculis accendantur; est enim nobilibus animis quaedam insita generosa inuidia, ut in eodem studii genere uersantibus postponi et quasi hebetiores relinqui erubescant: ex quo sequitur, ut certatim aemulantes alter alterum reddant alacriorem.*

in meas - deponat: met deze bet. 'toevertrouwen' komt het ww. in deze constr. (met *in c. acc.*) alleen voor in de Digesten: 4,4,7,2; 16,3,1,36; 40,7,4,pr. Gebruikelijker zijn *apud c. acc.* of *in c. abl.*

annotarit: z. ad ep. 8,4.

constringet: vgl. bijv. CIC. Cael. 75 *uoluptates [...] constrictae*; LIV. 35,7,2 *constricta auaritia*; SEN. dial. 12,16,7 *indulgentia constricta*; PANEG. 10,31,3 *libido constricta*. Toch lijkt gezien het vervolg 'hekelen' (zo BMC) hier meer op zijn plaats dan 'inperken'; voor *neglegentiam castigare*, vgl. LIV. 25,13,7; DIG. 1,15,3,1; 47,9,9; 48,3,14,2. In Agr.'s brieven komt *constringere* verder niet voor, *castigare* wel: 34,8; 38,64 (technisch voor het verbeteren van drukfouten); vgl. 31,4.

9 **usum amicitiae:** CIC. amic. 76; 88; V.MAX. 7,3,ext,3; SEN. ep. 9,6; STAT. silv. 5,pr; TAC. dial. 5,2; zo ook OV. rem. 590, waar *usus* echter 'nut' betekent.

10 **pignus animi tui:** 'blijk van je genegenheid'; vgl. OV. tr. 2,66 *inuenies animi pignora certa mei*; Pont. 4,13,32 *qui dederint animi pignora certa sui*. Verder uitsluitend bij post-kl. auteurs: V.MAX. 5,2,ext,4; CURT. 6,7,4; 10,11; 7,2,10; SEN. ep. 26,5; STAT. Theb. 1,470.

11 **dimidium paulo amplius annum:** LHS II 110; vgl. PL. St. 160 *illam in aluo gesto plus annos decem* (en Petersmann ad loc. met ettelijke vbb. uit de komedie); VERG. A. 1,683 *noctem non amplius unam*; e.a.

prima ætate: gewoonlijk verwijzend naar de kindsheid (*infantia, pueritia*), slechts een enkele keer naar de puberteit (*adulescentia*); TLL s.v. *aetas* 1126,48-60.

pater: in deze bet. chr. Latijn.

12 **Circuntuli mentem:** in deze zin heeft het ww. ant. alleen *oculos* e.d. als object.

13 **Admouebis - oculos:** 'geef je ogen de kost'; ant. wordt alleen *admouere aurem* gebruikt in soortgelijke zin. Parallellen voor Agr.'s idioom in deze bet. heb ik alleen gevonden bij Iul. Aeclanensis: in Iob 7,7; 22,12-4; in psalm. 4,2a; 4,7b-8.

Victui necessaria: FRON. str. 3,5,1 *omnia uictui necessaria*; APUL. Pl. 2,11; VULG. gen. 42:7; prov. 30:8. De datievorm is vrij zeldzaam en komt verder alleen voor bij TAC. Ger. 46,3; COL. 12,4,2; GEL. 4,16,6; SERV. G. 4,158.

diuersorium - prospiciet: vgl. PETR. 10,6 *cras [...] habitationem mihi prospiciam*.

14 **subsiciuis operis:** 'overwerk' (dat in de vrije tijd gedaan wordt); zo CIC. de

orat. 2,364 *quae ego sero, quae cursim arripui, quae subsiciuis operis, ut aiunt, iste a puero, summo studio, summis doctoribus*; Phil. 2,20; bij Lucilius (762; geciteerd door NON. p. 258M, die ook *De oratore* aanhaalt) in het ev. (*subsiciua [...] opera*); vgl. ook QUINT. inst. 1,12,13; Erasmus heeft het adagium *Succisiua opera* (2,1,22). Vgl. AGR. ep. 43,6 waar hij klaagt over het feit dat de toehoorders bij zijn colleges over meer motivatie dan kwaliteit beschikken, omdat ze alleen hun vrije tijd aan zijn lessen kunnen besteden: *Angustissimum et uelut subsiciuum diei fragmentum quoddam in hec studia patet illis*.

capitiatis: het adj. betekent ‘met een kap op’ (LLMA en LPLR s.v.) en wordt bijv. van kloosterlingen gebruikt: BERN. CLAR. sent. III 120 (222,31) *in capuciatiss hypocrisis, in saecularibus adulatio*; Th. Buschman, *Processus reformationis monasterii Egmondensis ...* (ca 1500; ed. Dessing, ‘Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap te Utrecht,’ III 55 (1930), 118-77), p. 125,1-3 ‘*pocius uellem eciam in perpetuum a Deo separari quam me subdere illis capuciatiss*’ (*monachos reformatos ita uocans*); evenzo p. 127,23; 139,10. Verder J. Amerbach in een brief aan zijn zoon Bruno d.d. 12-5-1507 (ed. Hartmann I 337,12-3) *Item scribis, si te uelim esse caputiatum in collegio Montis acuti, quod uelis meis parere iussis*. Hartmann citeert de statuten van de Congregatie van Montaignu (d.d. 30-1-1503, cap. 4), die verordenen dat de congreganisten een kap dragen (*caputium, quamdiu in communitate erunt, regulariter ferent*). Vgl. HILDEG. in reg. Bened. 1062A *cucullam [...], cui (qui Migne) caputium [...] adhaerebat, quod singulare signum monachi est, significans, ne [...] ad saeculum prospiciat, cum illud super caput suum habet*.

15 **Valde ... percipiant**: vgl. BATT. GUAR. ord. doc. 2 (38,19-40,4) *In primis autem id cauendum erit, ne rudibus et indoctis ab initio praeceptoribus tradantur erudiendi [...]. Ut enim tempus taceam quod amittunt, efficitur profecto [...], ut postea duplex suscipiendus sit labor: alter, quo ea quae didicerunt obliuioni tradant, quod sane difficillimum est iuxta Flacci sententiam ‘quo semel est imbuta recens seruiabit odorem testa diu’; alter, ut ad meliores praeceptiones euehantur; quod etiam eo tardius fit, quo in prioribus illis oblitterandis necesse est operam tempusque consumere*. Grieven tegen het contemporaine onderwijs zijn iedere humanist per definitie eigen. Vgl. de klachten van Erasmus over het onderwijs aan het eind van de 15de eeuw (puer. instit. 76,25-78,13); hij spreekt over de tijd dat hij nog een kind was, dat is dus min of meer rond het jaar waarin Agr. deze brief schreef.

barbarie: humanistische topos; z. ad ep. 3,3.

16 **Plinium**: op grond van 37 (z. daar) waarschijnlijk Plinius maior. Van der Velden (1911: 232) trekt dezelfde conclusie om een andere reden: Geldenhouwer zegt in zijn *Vita* dat Agr. zijn boek van Plinius sr *nunquam e sinu deponebat*.

17 **transiisse ... modum**: een gemeenplaats in de epistolografie; z. TLL s.v.

modus 1259,67 vv.; Cugusi 1983: 34-5. De combinatie *iustus modus* (in dit verband wordt het adj. meestal weggelaten, omdat het in feite pleonastisch is) slechts bij CELS. 3,22,4; 4,5,6; en OV. fast. 5,304. *Modum implere* is geen ant. iunctuur, *modum trans-ire* wel (CIC. Tusc. 4,40; off. 1,102; SEN. ben. 3,22,1; e.a.). Vgl. SALUT. ep. 4,20 (l. 342) *iam ultra epistole modum processit*; POGGIO ep. Nic. 40,74 *nolo modum excedat epistola*; AURISP. ep. 68 (86,21) *si omnia exequi uelim, modum epistolae excedam*.

nedum: z. ad ep. 6,2.

quam Demetrius ... uideri: eloc. 228 Τὸ δὲ μέγεθος συνεστάλθω τῆς ἐπιστολῆς [...]. Αἱ δὲ ἄγαν μακραί [...] οὐ μὰ τὴν ἀλήθειαν ἐπιστολαὶ γένοιντο ἄν, ἀλλὰ συγγράμματα, τὸ χαίρειν ἔχοντα προσγεγραμμένον. Evenzo AGR. ep. 38,57.

18 magnus - autor: GREG. NAZ. ep. 51,2-3 Ἔστι δὲ μέτρον τῶν ἐπιστολῶν ἡ χρειὰ καὶ οὐτε μακρότερα γραπτέον, οὐ μὴ πολλὰ τὰ πράγματα, οὐτε μικρολογητέον, ἔνθα πολλά. Τί γάρ; Ἡ τῇ περσικῇ σχοίνῳ μετρεῖσθαι δεῖ τὴν σοφίαν, ἢ παιδικοῖς πήχεσι; Agr.'s relativering van de brieftopos *breuitas* is opmerkelijk door haar zeldzaamheid. Kort van stof zijn was te allen tijde een ideaal, dat bijv. vaak opduikt aan het slot van een brief om de schrijver te verontschuldigen voor het afsluiten van de brief; z. Cugusi 1983: 34-5; 74-5; Constable 1976: 19-20; LMA s.v. Brief 649; 652; Alessio 1988: 12; Fumaroli 1978: 896 (over LIPS. inst. ep. VII (1074)); Guillén 1986: 76 (die Gregorius' ep. 51 ten onrechte citeert); Witt 1982: 13-4; Rizzo 1988: 50-1; vgl. Curtius 1948: 481-7 (vooral 483); AGR. ep. 7,1; 38,7; 22; 57. Toch is Agr. zeker niet de enige die het onvoorwaardelijke streven naar bondigheid nuanceert; vgl. voor ant. vbb. Cugusi 1983: 69; 75; vgl. ook Erasmus, die in zijn *De conscribendis epistolis* weliswaar zegt *Amica est huic generi (sc. epistolarum) breuitas* (225,19) en dan tips geeft om kort te gaan, maar niet nadat hij heeft uitgeweid over de noodzaak dat een brief altijd aangepast moet zijn aan de geadresseerde en aan de omstandigheden. Stringente regels voor 'de brief' zijn niet op hun plaats, ook niet wat zijn lengte betreft: *Erit loquacior (sc. epistola), scripta dicetur tum auido tum ocioso. [...] Laconismum habebit, occupatus scripsisti occupato* (223,18-22; dezelfde opvatting in 211,6-213,24). Vgl. AGR. ep. 27,21.

20 Mimum ... agit: hoewel Agr. een aantal elementen gemeen heeft met Valla's uitleg van deze twee woorden (eleg. 4,31; z. onder), verschillen zijn opmerkingen op een essentieel punt: hij ziet geen verschil in bet., waar Valla noteert dat een *mimus* zowel op het toneel als daarbuiten optreedt en vooral *res obscoenas* uitbeeldt. (Vgl. echter Agr.'s opmerking hierna over het *genre mime*, waar hij toch eigenlijk ook doelt op *res obscoenae*.) Ook vindt men bij Valla geen citaten uit Iuvenalis. Mij lijkt het waarschijnlijk dat Agr. Valla weliswaar niet citeert of strikt volgt, maar wel in zijn achterhoofd dan wel bij de hand heeft gehad.

- mimus ... μιμέω:** vgl. VALLA eleg. 4,31 *Alterum (sc. nomen mimi) e Graeco uenit ἀπὸ τοῦ μιμέομαι*.
- autores:** LIV.7,2,6 *uernaculis artificibus, quia ister Tusco uerbo ludio uocabatur, nomen histrionibus inditum*; V.MAX. 2,4,4; TAC. ann. 14,21; vgl. PLUT. quaest. Rom. 107 (289D); PAUL. Fest. p. 101; ISID. orig. 18,48. Vgl. ook VALLA eleg. 4,31 *Primum (sc. nomen histrionis) e Tusco quodam homine tractum nomen esse T. Liuius ac Valerius Maximus autores sunt*.
- 21 **et poema:** vgl. VALLA eleg. 4,31 *Mimi tam homines quam poemata uocantur*.
- Quod ... histrio:** IUV. 7,90. Volgens Courtney ad loc. is het gebruik van *histrio* voor *pantomimus* gewoon.
- 22 **Persona a personando:** GEL. 5,7,1 *Gaius Bassus in libris, quos de origine uocabulorum composuit, unde appellata 'persona' sit, interpretatur; a personando enim id uocabulum factum esse coniectat*; 'a famous but false etymology' (Wesseling 1988: 233). Evenzo SALUT. ep. 6,18 (II 200).
- quo ... praeferebant:** vgl. VALLA eleg. 6,34 *histriones in scena personas accipiunt, aut quum seruum agunt aut ancillam [...]*. Valla's lemma is echter filosofisch van aard, gericht tegen Boethius, en niet door Agr. gebruikt.
- Personam ... Acti:** IUV. 6,70 *personam thyrsunque tenent et subligar Acci*. Er is een variant *actii* in de MSS-traditie van Iuuenalis; dit zou dus evengoed Agr.'s lezing als een drukfout (zoals Wesseling 1988: 233, met Akkerman, wil) kunnen zijn geweest. Courtney ad loc. merkt op dat 'Acti (it is not clear from Knoche how much support this has) is perhaps right.'
- 23 κατὰ συνεκδοχὴν: z. Lausberg 573,1.
- mulier ... loqui:** IUV. 3,95-6.
- 24 **Scurræ - parasitum:** Valla heeft een paragraaf over deze twee termen (eleg. 4,51), maar maakt onderscheid in bet.
- παρρασιτᾶσθαι: het ant. Grieks kent alleen de ww. παρασιτεῖν en παρασιτεύειν.
- scurra ... uidetur:** vgl. CIC. de orat. 2,247 *Temporis igitur ratio et ipsius dicacitatis moderatio et temperantia et raritas dictorum distinguunt oratorem a scurra, et quod nos cum causa dicimus, [...] illi totum diem et sine causa*; vgl. ook Quinct. 11; SUET. Ves. 22,1.
- libertate licentiaque:** ook ant. een geliefde alliteratie: bijv. CIC. Ver. 3,3; Flac. 16; dom. 131; rep. 3,23; LIV. 2,3,3; 3,53,6; 23,2,1; 27,31,6; 45,18,6; QUINT. inst. 10,1,28. Vgl. AGR. ep. 46,3 *libere et prope licenter*.
- 25 **ludibriorum patientiæ:** TLL s.v. *patientia* 711,30-48; vgl. bijv. CIC. Tusc. 2,65 *patientia dolorum*; SEN. ep. 66,5 *tormentorum patientia*.
- uiridem ... infans:** IUV. 5,143-5. De parasiet staat centraal in de hele satire.
- 26 **populi ... patriciorum:** IUV. 8,189-90. De dichter hekelt het gedrag van de adel die zich verlaagt tot zeer banaal gedrag. Het woord *triscurrium* is eenmalig en waarschijnlijk een vondst van Iuuenalis zelf (zo Courtney ad

loc.); het prefix *tri-* in-tensiveert. Het is opmerkelijk, dat Agr. niet één van de twee passages uit Iuvenalis (4,31; 13,111) heeft gekozen waar het woord *scurra* zelf voorkomt; met name 4,31 (met context) lijkt bij uitstek geschikt om de bet. van het woord te illustreren.

planipedes ... Fabios: IUV. 8,191.

27 **Nebulo:** volgens Kluge (1935: 54) 'Modewort und ständige vox contumeliosa der Renaissanceliteratur.'

et eodem ... parente: IUV. 14,8-9 waar de dichter in het kader van zijn betoog, dat ouders hun kinderen vaak slechte vbb. geven, de vraatzucht noemt.

Gellii: 1,2,7 *Epictetus [...] diuisit a uero [...] Stoico [...] uolgus illud nebulonum hominum, qui se Stoicos nuncuparent atraque uerborum et argutiarum fuligine ob oculos audientium iacta sanctissimae disciplinae nomen ementirentur*. Natuurlijk doelt Agr. op de universitaire geleerden, de scholastici.

retia: vgl. (ad) LANGIUS ep. 5,13.

28 **Nepos ... ἄσωτος:** beide woorden betekenen 'iemand die verkwist, een gat in zijn hand heeft'; ἄσωτος komt in gelatiniseerde vorm verschillende keren voor in Cicero's *De finibus* (Alardus citeert CIC. fin. 2,23). Wesseling (1988: 234) noemt Agr.'s uitleg 'An [...] amusing etymology' en wijst erop dat 'Such fanciful etymological explanations were quite common among the humanists.' Overigens komen ze ook in onze eeuw nog voor (z. Walde-Hofmann 1954: 162).

29 **Leccatoris ... accepimus:** voor een uitgebreide bespreking van de hier genoemde woorden, z. Wesseling 1988: 231-3. Het is typisch humanistisch dit soort woorden te willen vermijden (IJssewijn 1981: 75; 80). Vgl. AGR. in Sen. decl. 103 *legatus uocatur quem hodie barbare loquentes ambasiatorem dicunt*. Valla bekritiseerde Poggio o.a. om de aan de volkstaal ontleende woorden in diens brieven en merkte op: *qui 'pastam' dicis miror cur non potius 'pizzas' aut 'schiacciatas' dixeris* (geciteerd door McLaughlin 1995: 133).

expeditione bellica: de iunctuur is zeldzaam (LAMPR. Alex. 45,1; COD. Theod. 6,24,6; vgl. SERV. A. 8,547), maar de term *expeditio* bij uitstek ant. in deze bet.

guerram pro bello: vgl. VALLA eleg. 4,64 *Bellum est tum ipsa pugna tum totum tempus quo in militia sumus, quam illiterati guerram uocant*.

treugam pro induciis: vgl. VALLA in Raud. 414 (Ra.) [...] *Treuga est et securitas praestita personis et rebus ad tempus discordia nondum finita*. (Lau.) *Si cum literatis agis, Raudensis, quid ita diffinis illiterata uocabula? Sin cum illiteratis, istam tuam diffinitionem nec intellegunt nec desiderant. Quid quod personas ais pro hominibus? Non minus inepte quam cum treuge (?) pro induciis (pro treuge cum induciis ed. 1540) uteris*.

30 Ἀνθρώπου ... **ipsorum:** vgl. QUINT. inst. 1,6,34 '*hominem*' appellari quia sit *humo natus* (*quasi uero non omnibus animalibus eadem origo, aut illi primi mortales ante nomen imposuerint terrae quam sibi*); deze opmerking bekritiseert PEROTTI

cornuc. 653,58-654,1.

ingenii - opus: vgl. OV. am. 1,15,2; SEN. dial. 9,9,7; 11,6,3; ep. 33,5; PLIN. nat. 25,2; TERT. nat. 2,2,5. Voor de oppositie van *ingenium* en *ueritas*, vgl. CIC. Cael. 63 *O magnam uim ueritatis, quae contra hominum ingenia [...] facile se per se ipsa defendat!* AMBR. in psalm. 36,35 *possem aliis uti, sed nolo mihi credas, ne putes argumenta esse ingenii, non testimonia ueritatis*; TERT. praescr. 38,8; HUGO VICT. sent. divin. 940,145-8.

31 **extremum diei:** zeldzaam: SAL. Iug. 21,2 *quia diei extremum erat* (z. Koestermann ad loc.); TAC. hist. 3,10; SIL. 7,172; 14,8 (beide malen in de bet. 'het westen' (!)); AMM. 19,2,10; 7,8.

iam ... aderat: SAL. Iug. 52,3 (*erat*, niet *aderat*). In moderne edities verkiest men *die* (dichterlijke gen.) te lezen; Agr.'s lezing is echter in verscheidene MSS te vinden. Vgl. ook SAL. Iug. 106,2 *ubi castra locata et diei uesper erat*, dat door Alardus weggelaten is, maar in *BMCE* afgedrukt is (in enigszins verminkte vorm: *postquam castra locata diei uesper erat*).

Vesper ... tollit: CATUL. 62,1-2. Men neemt tegenwoordig aan dat met *Vesper* de Avondster, niet de avond bedoeld wordt.

uespere apud Ouidium: OV. tr. 1,2,28; Ib. 429; met. 4,415. Alleen in de eerste twee passages wordt het woord in deze vorm in de overdrachtelijke zin van 'het westen' gebruikt; evenzo *uesper* in met. 1,63 (en z. Bömer ad loc.); ars 3,537; Ib. 38.

Eurus ... recessit: OV. met. 1,61.

32 **coeli faciem:** een vanaf de post-kl. tijd geattesteerde iunctuur. Evenzo PETRAR. fam. 22,2,4.

faciem - rubore - suffusam: het ww. wordt bij uitstek gebruikt om aan te geven dat iets rood (of bleek) wordt (OLD s.v. 2b; 3c); bijv. PLIN. ep. 1,14,8 *facies [...] multo rubore suffusa*; pan. 48,4; OV. am. 3,3,5 *candida candorem roseo suffusa rubore*; met. 1,484; VERG. G. 1,430; LIV. 30,15,1; SEN. dial. 4,2,1; ep. 11,1; e.a.; APUL. met. 2,2; VULG. num. 12:14; HIER. ep. 117,5; BERN. CLAR. ep. 113,5; e.a.

diluculi: de gen. komt in de ant. lit. slechts driemaal voor; het woord zelf wordt opvallend vaak gebruikt in de Vulgaat (TLL s.v.).

κατὰ συνεκδοχὴν: veeleer κατὰ μετωνυμίαν; Lausberg 568,1b. Dit pleit voor de lezing van *BME*.

Variis - sermonibus ... extenditur: PLIN. ep. 9,36,4 (dus niet het achtste boek).

33 **sub uesperum:** CAES. civ. 1,41,6. Voorts nog driemaal in zijn werk over de strijd in Gallië (2,33,1; 5,58,3; 7,60,1).

uesperas: chr. Latijn; bijv. [AUG.] reg. II 1 (waar ook *matutinae*).

uespertino officio - matutino: chr. Latijn; bijv. [AMBR.] serm. 25,5; ISID. orig. 6,19,1-3.

matutinas: chr. Latijn; z. TLL s.v. 507,68-73.

34 **Bonum ... ostendit etc.:** voor het niet uitzonderlijke gebruik van *mane* als subst., z. Kißel ad PERS. 3,1-2 en TLL s.v. 279,27-280,39. Vgl. PEROTTI rudim. 70r-v *qui in principio noctis salutare uolunt, 'bonum uesperum' dicere consueuerunt, quod magis censeo probandum quam quod a plerisque dicitur 'bonum sero'. Cum enim 'sero' aduerbium sit et tarde significet, male imprecatio est optatque, ut bonum tarde eueniat. Melius sane et elegantius diceretur 'bonum serum' siue 'foelix serum'. Nam serum diei apud probatissimos historicos reperitur pro extrema parte diei. Liuius: Erat iam diei serum.*

Iam ... ostendit: PERS. 3,1-2 *iam clarum mane fenestras/ intrat et angustas extendit lumine rimas*. Alleen C heeft de correcte lezing; M en E baseren zich klaarblijkelijk op B (voor de relatie van M tot B, z. Jardine 1990: 43).

35 **non quod ... exemplum:** de wending *quod sciam* is bij ant. auteurs altijd parenthetisch (OLD s.v. *scio* 1c); er volgt nooit een AcI afhankelijk van *sciam* (vgl. AGR. ep. 18,11 *conatum tamen, quod scio, non improbabis*). Je zou hier dus verwachten *est exemplum*. B en M geven niet de volledige vorm van de inf., maar de abbreviatuur *eē*; een fout is hier snel gemaakt, omdat de afkortingen voor *esse* (*eē*) en *est* (*ē*) zeer veel op elkaar lijken en het volgende woord (*exemplum*) ook nog met een *e* begint. Heeft Agr. toch *est* geschreven?

Als het gaat om de vraag of een bepaald woord of een bepaalde uitdrukking dan wel constructie wel of niet ant. is, vormt voor humanisten het doorslaggevende criterium de *consuetudo*; vgl. vooral VALLA eleg. 3,17 *quod ad elegant- <i>am pertinet, ego pro lege accipio quicquid magnis autoribus placuit*; 1,17; 6,21; z. Marsh 1979: 97-8; en vooral 104-7; Fubini 1961: 542-5; McLaughlin 1995: 140. Voor het identieke standpunt van Salutati en Bruni, z. Fubini 1961: resp. 524-5 en 528-9; voor Bruni, vgl. McLaughlin 1995: 87; voor Pontano, z. Marsh 1979: 115; voor Vergerio, z. McLaughlin 1995: 100. Vgl. hierna, 38; LANGIUS ep. 5,15-8. Overigens speelde dit principe in de Oudheid al een belangrijke rol, in de strijd tussen de Anomalisten (die de *usus/ consuetudo/ sermo cotidianus* hanteerden als belangrijkste criterium van correctheid in taalgebruik) en de Analogisten (voor wie de analogie, de rationeel-methodische selectie doorslaggevend was); z. Leeman 1963: 157. Vbb. van het eerstgenoemde standpunt zijn: CIC. orat. 159 *quam scite insipientem non insipientem, [...] concisum non concaesum! Ex quo quidam pertisum etiam uolunt, quod eadem consuetudo non probauit. Quid uero hoc elegantius, quod non fit natura, sed quodam instituto?* (hoewel Cicero niet exclusief tot één van beide partijen gerekend kan worden; Leeman 1963: 208); HOR. ars 71-2; QUINT. inst. 1,6,3.

36 **quemadmodum ... corruptum est:** het subject van deze zin ('*bonum sero*') mist.

loquendi legem: voor deze combinatie zijn drie ant. parallellen die allen ook inhoudelijk relevant zijn: QUINT. inst. 1,6,16 (*Forma loquendi*) *inuenta est postquam loquebantur (sc. homines), et notatum in sermone quid quoque modo*

caderet. Itaque non ratione nititur sed exemplo, nec lex est loquendi sed observatio, ut ipsam analogian nulla res alia fecerit quam consuetudo. De humanisten maakten ironisch genoeg nu juist de *observatio*, de *consuetudo* tot *lex loquendi*; z. boven, ad 35. De tweede plaats is QUINT. inst. 1,8,14 (geciteerd door IOH. SARISB. met. 1,24) (*Grammaticus*) *deprendat quae barbara, quae inpropria, quae contra legem loquendi sint posita.* Dit advies brachten de humanisten vol overgave in de praktijk, hetgeen niet zelden tot bittere vijandschappen leidde. Iuvenalis neemt deze gewoonte, zij het in een andere context, op de hak. In zijn 6de satire (451-6) moet onder meer de volgende onhebbelijkheid van bepaalde echtgenoten het ontgelden:

Odi

*hanc ego quae repetit uoluitque Palaemonis artem
seruata semper lege et ratione loquendi
ignotosque mihi tenet antiquaria uersus
nec curanda uiris. Opicae castiget amicae
uerba: soloecismum liceat fecisse marito.*

Het zouden *mutatis mutandis* de woorden van een scholasticus over een humanist kunnen zijn. Hetzelfde idioom gebruiken ook POLYTHEC. 2,89; RUD. LIEBEGG past. nov. 5,12,895; IOH. SARISB. met. 1,15. Evenzo AGR. ep. 29,44 *dicere ipsum nescit, ut qui litterarum et loquendi rationem et leges ignoret.*

apud Suetonium ... erat: zijn geheugen laat Agr. hier in de steek. Suetonius gebruikt weliswaar *serum* in substantivische zin, maar niet in het door Agr. gegeven citaat: Aug. 17,2 *in serum dimicatione protracta.* De door Agr. aangehaalde woorden zijn eerder kenmerkend voor Livius; bijv. 7,8,5 *quia serum erat diei*; 26,3,1; vgl. 10,28,3; 33,48,6; soortgelijk ook TAC. ann. 2,21 *iamque sero diei subducit ex acie legionem.*

37 apud Plinium: PLIN. nat. 12,32 *cortex rubens.* Dit is de enige plek bij Plinius waar een variant *rubeus* (een nevenvorm van *robeus*) grammaticaal mogelijk zou zijn. Op alle andere plaatsen is zonneklaar het adj. *rubens* in het spel (11,203 *rubenti*; 19,125 *rubentes*; 23,165 *rubentibus*; 26,101 *rubentis*; 33,113 *rubenti*; 34,149 (*ferrum*) *rubens*). Plinius minor gebruikt *rubens* noch *rubeus*.

Verwijst Agr. dus in 16 (boven) evenals hier met *Plinium* naar Plinius maior?

tutius - licentius: vgl. HOR. ars 263-8 waar hij de oude Romeinse dichters bekritiseert:

*Non quibus uidet inmodulata poemata iudex
et data Romanis uenia est indigna poetis.
Idcircone uager scribamque licenter? An omnes
uisuros peccata putem mea, tutus et intra
spem ueniae cautus? Vitaui denique culpam,
non laudem merui.*

38 deriuandorum: gebruikelijk in deze bet. (TLL s.v. 637,82 vv.); in combinatie

met *componere* alleen QUINT. inst. 1,6,38.

uix mihi permiserim: evenzo ARIST. rhet. 1404b 29-30 πεποιημένοις (sc. ὀνόμασιν) ὀλιγάκις καὶ ὀλιγαχοῦ χρηστέον; CIC. orat. 81 *ergo ille tenuis orator, modo sit elegans, nec in faciendis uerbis erit audax*; maar vgl. de orat. 3,149; 152; 154, waar de auteur spreekt over neologismen zonder deze beperkende vermaning. Quintilianus bespreekt het vormen van nieuwe woorden (inst. 8,3,30-7) ook zonder daaraan al te grote beperkingen te verbinden; het verwondert hem juist dat de Romeinse auteurs zichzelf en hun collega's zo weinig speelruimte lieten en laten: *Fingere [...] Graecis magis concessum est [...]. Nostri aut in iungendo aut in deriuando paulum aliquid ausi uix in hoc satis recipiuntur. [...] quae (sc. ex Graeco formata noua, ut 'ens' et 'essentia') cur tanto opere aspernemur nihil uideo, nisi quod iniqui iudices aduersus nos sumus: ideoque paupertate sermonis laboramus. [...] deriuare, flectere coniungere [...] quando desit licere? Sed si quid periculosius finxisse uidebimur, quibusdam remediis praemu-niendum est: 'ut ita dicam', 'si licet dicere', 'quodam modo', 'permittite mihi sic uti'. [...] Qua de re Graecum illud elegantissimum est, quo praecipitur προεπιπλήσσειν τῇ ὑπερβολῇ; vgl. ook 1,5,71 *Usitatis (sc. uerbis) tutius utimur, noua non sine quodam periculo fingimus. [...] Audendum tamen*. Agr.'s omzichtigheid was ook Salutati eigen; hem kenmerkte 'una certa riluttanza nello scostarsi dalle forme e dai significati stabiliti per tradizione, e divenuti propri e familiari all' età presente' (Fubini 1961: 525). Met hun voorzichtige standpunt keren humanisten als Salutati en Agr. zich tegen de (laat-)scholastieke gewoonte 'viele gelehrte Neubildungen zu schaffen, ohne sich jeweils zu fragen, ob sie wirklich notwendig waren, ob sie die Gedanken wirklich feiner auszudrücken vermochten als die Normalsprache, letztlich, ob sie keine linguistische Monstra waren' (IJssewijn 1981: 77).*

quod non ... inuenerim: de humanist bij uitstek; z. boven, ad 35.

39 Varia multiplexque res: vgl. CIC. Flac. 6 *praeturae iuris dictio, res uaria et multiplex*. Beide adjj. vormen echter een geliefd paar bij ant. auteurs: CIC. orat. 12; amic. 88; CURT. 5,5,7; 7,4,26; CELS. 3,3,3; QUINT. inst. 2,4,20; 4,pr,6; 11,3,163; SUET. gram. 10,4. Evenzo AGR. ep. 38,18; en bijv. BATT. GUAR. ord. doc. 11 (72,23-4): de 'Gesprekken in Tusculum' behoren tot de beste werken van Cicero *propter uariam multiplicemque rerum cognitionem*; Baron 1928: 102 (Bruni in het voorwoord bij zijn vertaling van Plutarchus' *Leven van Antonius: Marci Antonii uitam multiplici ac uaria historiarum serie contextam*); Petersen 1988: 67 (Bruni in een brief); CELT. ep. 181,36.

nisi sit ... rerum: HOR. ars 48-9. Vgl. CIC. orat. 211 *Neque enim esse possunt rebus ignotis nota nomina [...]; cum id appellandum sit quod propter rerum ignorat-ionem ipsarum nullum habuerit ante nomen, necessitas cogat aut nouum facere uerbum aut a simili mutuari*. Dit probleem speelde vooral bij die auteurs die filosofische termen uit het Grieks in het Latijn wilden vertalen; een mooi vb.

daarvan is SEN. ep. 58, waarin Seneca uitlegt waarom hij het noodzakelijk acht het (naar zijn zeggen door Cicero gevormde) neologisme *essentia* te gebruiken; z. ook Leeman 1963: 206-9. Op dit algemene punt is Agr. het eens met Valla, die schrijft (gest. Ferd. 1,14,7): *quis non uidet rebus nouis esse accommodanda noua nomina, ut ueteres, a quibus precepta habemus et exempla sumimus, factitarunt?* en vgl. de Appendix ad loc. (ed. Besomi 1973: 194); Marsh 1979: 107; Tavoni 1984: 161-5; McLaughlin 1995: 141. Flavio Biondo stelde zich iets gematigder op: hij meende dat het stelselmatig (en dus overdadig) scheppen van neologismen voor nieuwe, vroeger onbekende zaken de stijl van een tekst evenzeer zou schaden als het toepassen van een rigoreus classicisme in dezen rampzalig zou zijn voor de duidelijkheid van de tekst, omdat een ant. woord een modern voorwerp nooit nauwkeurig zou kunnen aanduiden (Tavoni 1984: 158-9; Mazzocco 1993: 45-6).

Agr. was in de praktijk niet altijd even consequent (en Valla trouwens evenmin; z. Tunberg 1991: 164); vgl. bijv. inv. 3,16,21-2 waar hij het woord *commensio* schept als vertaling voor *συμμετρία*, terwijl het ant. woord *commensus* exact de bet. heeft die Agr. hier nodig heeft. Wellicht echter heeft hij dit woord niet gekend; het komt uitsluitend (maar wel tienmaal) voor bij Vitruvius.

40 repugnet Vallensis noster: z. Wesseling 1988: 230-1. Om precies te zijn: tegen *entitas* VALLA retract. dial. 1,4,3; tegen *Platonitas* 1,4,11-2. *Socratitas* zal een analoge toevoeging van Agr. zelf zijn.

Cicero ... Lentulitatem: fam. 3,7,5 *Ullam Appietatem aut Lentulitatem ualere apud me plus quam ornamenta uirtutis existimas?* Dit vb. wordt genoemd door VALLA retract. dial. 1,4,10.

Pollio ... Liuium: QUINT. inst. 1,5,56 *Pollio reprehendit in Liuiio Patauinitatem*; 8,1,3 *in Tito Liuiio [...] putat inesse Pollio Asinius quandam Patauinitatem*. Gezien de formulering (*quandam*) heeft Agr. vooral de tweede passage in zijn hoofd. Valla noemt dit vb. niet.

Patauinitatem - sonare: dichterlijk gebruik van de acc. van inhoud: KS II 1,278 (niet als dichterlijk bestempeld door LHS II 39-40); vgl. bijv. VERG. A. 1,328; PERS. 3,21.

41 forte ... dictum: vgl. DIG. 47,3,1 *tigna enim a tegendo dicta sunt* (volgens Mommsen een glosse). Agr. kent deze paragraaf (z. onder, 43), maar haar definitie is voor hem onbruikbaar, omdat het een juridische is: *Tigni autem appellatione continetur omnis materia, ex qua aedificium constet, uineaeque necessaria*; vgl. ook PAPIAS s.v. *Tignum a tegendo dictum*.

tigna ... præacuta: CAES. Gal. 4,17,3.

hæc ... immissis: CAES. Gal. 4,17,6.

42 Asser ab asserendo: deze etymologie is zelfs nog in LS s.v. te vinden; de aldaar genoemde 'Perot.' is niet PEROTTI cornuc., want die heeft een andere

etymologie: 379,35-6 *Assis uero ab assidendo dicitur, sicut asser, quod eiusdem est significationis; et ab eo fit diminutivum assula, hoc est tabella*. Tegenwoordig wijst men haar af.

quo ... habet: in deze bet. slechts bij SUET. Cal. 58,3 *lecticari cum asseribus*; IUV. 3,245; 7,132; MART. 9,22,9. Doorgaans betekent asser gewoon 'stok, paal'; hier zou men verwachten dat Agr. de bet. 'dakbalk' zou noemen.

asserimus: ant. zeldzaam in de hier aangegeven (*manu*) letterlijke bet. van 'vastgrijpen'; gebruikelijker in de overdrachtelijke zin van 'zich toeëigenen' (zo AGR. ep. 3,3; 38,45). Vgl. PEROTTI cornuc. 696,56-7 *asserere manum ueteres dicebant comprehendere, cum eam prehendebant in libertatem*.

nam ... proprie: Agr. doelt hier op een bet. die het woord in middeleeuws Latijn verkreeg; z. MLW s.v. 1059,10 vv.; vgl. PEROTTI cornuc. 379,35-6 over *assis/ assula* (boven).

43 **Contignatio ... est:** *conclauatio* is niet ant., maar middeleeuws Latijn voor 'samenvoeging met spijkers': GLOSS. II 446,19 *συνήλωσις conclauatio*; MLW s.v. met twee vbb. uit Albertus Magnus (metaph. 5,1,2; summ. theol. I 4,19,4). Vgl. overigens PAPIAS s.v. *Contignatio: coniunctio tignorum*.

De tigno iniuncto: DIG. 47,3 *De tigno iuncto*.

44 **Mihi ... est:** waarschijnlijk doelt Agr. op CIC. fam. 13,67,1 *prouincia mea Ciliciensi, cui scis τρεῖς διοικήσεις Asiaticas attributas fuisse*. Agr. heeft de klok horen luiden, maar weet zich niet exact te herinneren waar de klepel hangt; wel dat het bij Cicero is, en inderdaad komt het woord *dioecesis* vóór de laat-ant. tijd alleen in de brieven van Cicero voor. Opmerkelijk is ook, dat het citaat grammaticaal incorrect is en *E* dit pas corrigeert.

paracletus: een woord dat uitsluitend bij chr. auteurs voorkomt. De Griekse oorsprong vermelden bijv. PELAG. in II Thess. 2:16; AUG. in euang. Ioh. 94,2. TLL s.v. 293,57-61 geeft aan dat de voorlaatste lettergreep herhaaldelijk (ook in beroemde gedichten) als kort werd behandeld.

46 **Manlii:** zo herhaaldelijk in de MSS i.p.v. Manilius; z. RE s.v. 1114,46-7; *Astronomica* ed. Goold: v; xii; xiv.

47-8 **quanto ... rediturum:** het is onjuist dat de abl. van tijd *enkel* de duur van een handeling aangeeft; hiertoe dient veeleer de acc., terwijl de abl. ook 'als der algemeene Rahmen, innerhalb dessen etwas zu beliebigen Zeitpunkten geschehen kann' dient (LHS II 148). Wel nam de abl. al vanaf de klassieke tijd de duratieve functie van de acc. grotendeels over (LHS II 41). Vgl. voor Agr's vb. *duobus ad te mensibus redibit* TLL s.v. *mensis* 752,8-32: de abl. spatii kan aangeven zowel de tijdsduur die een handeling vergt als de tijdspanne waarbinnen een handeling op enig moment verricht wordt als de periode aan het eind waarvan een handeling verricht wordt.

Hegius' formulering was dus niet per definitie onjuist; zij kan zowel de bet. die Hegius eraan gaf hebben als de bet. die Agr. haar toekende. Vgl. ook

PEROTTI rudim. 105r *Illud praeterea notandum, quod dicimus 'proximis diebus ueni in Africam'; et Cicero 'quod his paucis diebus pontifex factus est'; et in futuro 'paucis diebus eram domesticos tabellarios missurus'; et 'triduo aut ad summum quatruiduo periturum'; et Salustius 'Legati triduo nauim concendere.'* Haec omnia non per 'superiores dies' et per 'triduum' et per 'paucos dies' exponenda sunt, sed 'intra superiores dies, intra paucos dies, intra triduum aut quatruiduum.'

47 **improprium**: in deze technische zin bij uitstek en vaak gebruikt door Quintilianus; vgl. boven, ad 4.

profectionem ... explicaturus sit: *explicare* in deze bet. 'voltooien' is ant. en kan als object een reis, een vlucht e.d. bij zich hebben; bijv. PLIN. ep. 8,1,1 *iter commode explicui*.

Merkwaardig en niet ant. is *profectionem redeundi* als 'terugreis'; *profectio* betekent nimmer iets anders dan 'vertrek'. In middeleeuws Latijn kan het woord echter ook '(militaire) expeditie' betekenen; zo geeft Niermeyer s.v. bijv. de parallel *Per triduum profectio perduraret exercitus* (ADREVALD. mir. Benedicti 20). Agr. gebruikt het woord meermalen in zijn brieven. In twee gevallen lijkt het (blijkens de context) eveneens 'reis' te moeten betekenen: 26,20 *cum primum se laxauerit hyems et sit aptum profectionis tempus, huc me recipiam*; 29,11 *iter auspicatus eram et pedem e limine protuleram, quod uulgato prouerbio maxima profectionis pars est*. Vgl. ook boven, ad 1.

48 **infra ... barbarum est**: het gebruik van *infra* voor *intra* is weliswaar laat-ant., maar niet barbaars: bijv. COD. Iust. 2,4,19; 6,2,18; Theod. 12,1,38; TLL s.v. 1484,64-79. Toch is ook Valla Agr.'s mening toegedaan: eleg. 2,53 *Intra et infra etiam differunt, quia intra ad numerum et spatium refertur, ut 'intra uiginti dies' et 'intra muros', non autem 'infra uiginti dies' uel 'infra muros'; infra ad dignitatem et ad locum*. Vgl. PEROTTI rudim. 105r (z. boven, ad 47-8); *passim* in de brieven van Agr. Hegius was een goede leerling: ep. 42 *intra sex hebdomadas reuersurus est*. Poggio gebruikt *infra* wel in de door Agr. verworpen bet.; bijv. ep. Nic. 17,19; 25,27.

49 **plura breuibus ... paucis complectar**: Agr. heeft volkomen gelijk; twee mooie vbb. zijn PL. Men. 252 *non potuit paucis plura plane proloqui*; QUINT. inst. 8,3,82 (CASSIOD. exp. psalm. 49,9; 86,7) *merito laudatur breuitas integra. Sed ea minus praestat quotiens nihil dicit nisi quod necesse est* (βραχυλογία *uocant, quae reddetur inter schemata*), *est uero pulcherrima cum plura paucis complectimur*. Evenzo AGR. ep. 1,2; 21,10; 38,1; 7. Waarschijnlijk is deze bet. van *breuibus* middeleeuws Latijn, want ook Petrarca gebruikt het zo: fam. 10,4,12 *quid intendam, breuibus explicabo*. Late vbb. zijn te vinden in Uberto Foliet's *De linguae Latinae usu et praestantia* uit 1574 (Jansen 1995: 501 *cum rem breuibus possis transigere, longa oratione illam extrahere*; merkwaardig vertaald als 'wanneer je een onderwerp met korte woorden kunt afhandelen, dit met een lange rede te rekken') en in Johannes Buchlers *Thesaurus phrasium poeticarum*

uit 1620 (o.c.: 501 *breuibus, paucis agere, docere*; vertaald als ‘kort, met weinig woorden behandelen, onderrichten’ (o.c.: 64)). Ook op dit punt betoonde Hegius zich een goede pupil: ep. 42 *paucis respondebo*.

50 **iuuenes ... eunt**: strikt genomen kan het woord personen aanduiden tot de leeftijd van 45 jaar; meestal betreft het in de ant. lit. echter mensen tussen de 15 en 40 jaar (TLL s.v. 734,81-2), zodat Agr.’s definitie als juist kan gelden.

51-2 **subiicis ... faciam**: als de te stellen vraag nog moet volgen, is het fut. exactum gewenst (LHS II 323 ‘Die relative Bedeutung von der Vergangenheit in der Zukunft mit Bezug auf eine andere Handlung’); vgl. inderdaad CIC. fam. 4,5,6 *Plura me ad te de hac re scribere pudet, ne uidear prudentiae tuae diffidere. Qua re, si hoc unum proposuero, finem faciam scribendi*, waarna het betreffende (laatste) punt volgt. Daar Hegius zijn vraag echter al gesteld had, was een vorm van het futurum niet meer vereist; maar misschien heeft hij simpelweg de vormen *rogauero* en *rogauerim* verwisseld.

52 **dicendi**: te verwachten was *quaerendi*.

53 ὑπέρβατον: een eerder vriendelijke dan juiste typering.

exornandæ: door ant. auteurs vaak in deze technische zin gebruikt. De variant *concordandae* (BMCE) is zeer ongeloofwaardig; het ww. is in transitieve zin met als object een ding zeer zeldzaam; bovendien is zijn bet. ‘eendrachtig, harmonieus maken’ hier ongewenst. Wellicht is de fout ontstaan door een verkeerde lezing van deze passage in een MS (van Agr.?): i.p.v. <gener>eexornandæ las men <gener>econcordandæ (x in plaats van >c; > is zoals bekend de gebruikelijke afkorting voor con), wat vervolgens na correctie van de n tot d en oplossing van de abbreviatuur *genere concordandae* werd. Alardus’ lezing wordt ook ondersteund door het volgende *ornatus*; vgl. ep. 15,6 *exornationes orationis*.

multa ... conueniat: vgl. bijv. CIC. de orat. 3,210 *quoniam de ornatu omni orationis sunt omnes, si non patefacti, at certe commonstrati loci, nunc quid aptum sit, hoc est, quid maxime deceat in oratione, uideamus*; want (212) *Ornamentis eisdem uti fere licebit alias contentius, alias summissius; omnique in re posse quod deceat facere artis et naturae est, scire quid quandoque deceat prudentiae*. Het is in de retorische handboeken gebruikelijk erop te wijzen dat iedere situatie (tijd, plaats, materie etc.) zijn eigen aanpak, stijl e.d. vereist.

repugnent - quo minus: uiterst zeldzaam en alleen met personen als subject: CIC. de orat. 1,256 *neque repugnabo, quo minus [...] omnia legant*; VEL. in G.L. 7,55 *repugnent Graeci quo minus haec i littera in unitatem cum aliqua uocali ueniat*.

uerborum ... ratione: een traditionele tweedeling in de redekunst: CIC. de orat. 3,149 *est quidam ornatus orationis, qui ex singulis uerbis est; alius, qui ex continuatis constat* (or. 80; QUINT. inst. 8,1,1); 96 *Ornatur igitur oratio genere primum et quasi colore quodam et suco suo*; QUINT. inst. 8,3,11 *hic ipse honestus ornatus materiae genere †decidit uariatus†*; 15 *quoniam orationis tam ornatus quam*

perspicuitas aut in singulis uerbis est aut in pluribus positus, quid separata, quid iuncta exigant consideremus (eerst behandelt de auteur de *separata*, dan (40 vv.) gaat hij over *ad rationem sermonis coniuncti*).

struendæ orationis: ant. een zeer uitzonderlijke combinatie: CIC. orat. 20 (een conjectuur; de MSS lezen *instructa*); QUINT. inst. 7,10,7; GEL. 13,21,1; APUL. apol. 95; vgl. Soc. pr. Evenzo BATT. GUAR. ord. doc. 4 (44,21-2) *ad orationem recte struendam*; CELT. ep. 173,10.

54 **exhibere - negocium**: vooral in de komedies van Plautus gebruikt; verder bijv. CIC. n.d. 1,45; PLIN. nat. 26,43; PLIN. ep. 9,18,1; e.a.; vgl. VALLA eleg. 5,88. Evenzo AGR. ep. 43,7.

paria pro paribus: de uitdrukking luidt *par pari (referre)*; TLL s.v. *par* 274,69-84; Otto 1337; ERASM. adag. 1,1,35 (4,6,67); vgl. Walther 20637. Terentius (eun. 445) gebruikt evenals Agr. het voorzetsel *pro*. Vgl. ook CIC. Att. 6,1,22 *Habes ad omnia; non, ut postulasti, 'χρύσεα χαλκείων', sed paria paribus respondimus*.

55 **Apud Græcos ... non esse**: LUCIAN. pseudol. 1, de enige plek waar deze uitdrukking voorkomt. Lucianus op zijn beurt citeert Archilochus (fr. 223 West): τὸ δὲ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκεῖνο ἤδη σοὶ λέγω, ὅτι τέττιγα τοῦ περοῦ συνείληφας [...]. ἐκεῖνος τοίνυν πρὸς τινος τῶν τοιούτων ἀκούσας κακῶς τέττιγα ἔφη τὸν ἄνδρα εἰληφέναι τοῦ περοῦ, εἰκάζων ἑαυτὸν τῷ τέττιγι ὃ Ἀρχίλοχος φύσει μὲν λάλῳ ὄντι καὶ ἄνευ τινὸς ἀνάγκης, ὁπόταν δὲ καὶ τοῦ περοῦ ληφθῇ, γεγωνότερον βοῶντι. In de Byzantijnse tijd niet onbekend: z. Wests commentaar bij fr. 223 van Archilochus; Apostolius, Συναγωγή παροιμιῶν καὶ συνθήκη 1632 (met een foutieve uitleg). Evenzo ERASM. adag. 1,9,28 *Cicadam ala corripuisti* (verwijzend naar Lucianus als bron). Agr. kende Lucianus' werk goed; z. ad ep. 16,3.

sæua - mercede: PLIN. nat. 7,1 *Principium iure tribuetur homini, cuius causa uidetur cuncta alia genuisse natura, magna, sæua mercede contra tanta sua munera, non ut sit satis aestimare, parens melior homini an tristior nouerca fuerit*. Vgl. SIL. 6,530 *dura mercede reuerti*; GEL. 19,12,9 *mala mercede doctus audaciam*; LIV. 39,55,3 *debuisset grauem temeritatis mercedem statui*.

56 **calamum arripis**: vgl. SYMM. ep. 1,47,2 *Quin adripis stilum nostraeque in te adfectioni honorem mutuuum facis?* Agr.'s iunctuur komt ant. niet voor, maar zij is in deze context bij uitstek op haar plaats, want *arripere* wordt vooral gebruikt van wapens; vgl. overigens PLIN. nat. 35,81 *adreptoque penicillo* (van een schilder); 89 *arrepto carbone* (evenzo); SYMM. ep. 1,87 *scribendi munus adripui*. Evenzo AGR. ep. 22,36 *parabam ei scribere, sed arripiendi mihi calamum nuncius uenit*.

hocque ... ferre: vgl. TER. An. 610 *inultum numquam id auferet*; hau. 918 *at ne illud haud inultum, si uiuo, ferent*; SEN. Ag. 220 *Ultrix inultum Graecia hoc facinus feret?* Bij Seneca is er nota bene een variant *Victrix*; vgl. Tarrants opmerking ad loc. dat '*Vltrix* and *uictrix* are, of course, frequently confused in manu-

scripts.' Een zeldzame uitdrukking derhalve, maar *ferre* in deze bet. (= *auferre*, hetzij zonder aanvulling hetzij met een ander adv. als *impune*) is niet ongevoon.

57 **meoque ... exemplo**: te allen tijde spreekwoordelijk. Z. Otto 1750 (*suo telo iugulari, confici, premi, perire* e.d.; niet *confodi*; PLIN. nat. 32,4 *suis telis confossus est* (sc. *Caligula*) heeft niet deze spreekwoordelijke zin); 154 (*suo gladio*); 280 (*suis pennis*); 38 (*sua arte*). Vbb. zijn LUCIAN. pisc. 7 παρ' ἡμῶν τὰ τοξεύματα, ὥς φῆς, λαβὼν καθ' ἡμῶν ἐτόξευες; PL. Am. 269 *hunc telo suo sibi, malitia, a foribus pellere*; CIC. Caec. 82 *Aut tuo, quem ad modum dicitur, gladio aut nostro defensio tua conficiatur necesse est*; HIER. ep. 69,2 *sua contra illum tela iaciebam*; e.v.a. Eén parallel staat zeer dicht bij Agr.: SEN. Her.f. 735-6 *auctorem scelus/repetit suoque premitur exemplo nocens*; deze uitdrukking was ook in de Middeleeuwen bekend (Walther 30857c *Suo punitur (!) exemplo nocens*). Z. verder Walther 2049 (= PUB. sent. B23 *Bis interimitur, qui suis armis perit*); 30857b; 30857e. Ook Erasmus (adag. 1,1,50 vv.) heeft een groot aantal gezegden met deze strekking. Vgl. AGR. ep. 53,4.

uigilatique labores: OV. tr. 2,11-12 *hoc pretium curae uigilatorumque laborum/cepimus: ingenio est poena reperta meo*; de enige ant. parallel voor deze iunctuur. Het gebruik van het deelwoord in deze zin en constructie (met acc. van inhoud) is dichtelijk: CIRIS 46 *dona meo multum uigilata labore*; OV. ars 2,285 *uigilatum carmen* (fast. 4,109); STAT. Theb. 12,811-2 *o mihi bisenos multum uigilata per annos/Thebai* (RUD. LIEBEGG past. nov. 6,9,773); 10,388; silv. 4,6,25 (in de laatste twee gevallen niet van een geschrift); IUV. 7,27 *frange miser calamum uigilataque proelia dele*; vgl. CINNA fr. 11 (= ISID. orig. 6,12,2) *haec tibi Arateis multum inuigilata lucernis/carmina*; KS II 1,281-2 (LHS II 828); vgl. ook het gebruik van *euigilatus* in deze zin (CIC. Att. 9,12,1; GEL. 1,7,4; AUG. lib. arb. 1,14,99). In CETEDOC is slechts één parallel te vinden: XIMEN. RADA hist. Goth. pr. Lyne ad CIRIS 46 merkt nog op dat 'Devoted lucubration in the composition of poetry is a conventional assumption in the Callimachean tradition'; vgl. AGR. ep. 8,1vv.

nedum: z. ad ep. 6,2.

58 **in praecipua - parte numerabo**: OLD s.v. *numero*¹ 7a 'To include (in a category), reckon (among)'; een constr. met *in c. acc.* (zo *BMCE*) is weliswaar ook ant., maar haar bet. (7b 'to allocate (to)') is hier ongewenst. Bovendien gebruikt Agr. in zijn brieven *numerare* alleen met *inter c. acc.* (8,7; 28,5; 38,35) of met *in c. abl.* (29,31; 36,4).

nec tam ... putabo: vgl. PLIN. ep. 3,13,5 *adnota, quae putaueris corrigenda! Ita enim magis credam cetera tibi placere, si quaedam displicuisse cognouero*. Vgl. ook LANGIUS ep. 4,3.

59 **presbytero**: chr. Latijn.

AGR. ep. 22

sal **phisico**: in deze bet. 'arts' middeleeuws Latijn. Evenzo ep. 26, sal; 29, 43; 44; CELT. ep. 1, 3.

conterraneo: z. ad ep. 20, 9; vgl. onder, 26.

1 **ex - proficiscebar**: z. ad ep. 4, 14.

uectus occurrit mihi: vgl. voor het ontbreken van een vorm van *esse* 4 *mirati* en 10 *reductus*.

De situatie komt overeen met CIC. Att. 16, 13, 1 *O casum mirificum! V Id. cum ante lucem [...] surrexissem uenissetque diluculo ad pontem Tirenium [...], obuiam mihi fit tabellarius, qui me offendit* 'δολιχὸν πλόον ὁρμαίνοντα.' *Ego statim 'cedo' inquam 'si quid ab Attico';* vgl. 14, 20, 1 *E Pompeiano nauī aduectus sum in Luculli nostri hospitium [...]. Egressus autem e nauī accepi tuas litteras quas tuus tabellarius in Cumanum attulisse dicebatur.*

tabularius: bedoeld is natuurlijk *tabellarius*.

2 **officii ... plenas**: ciceroniaans (briefjargon): CIC. fam. 3, 1, 2 *a te litteras plenas et amoris et officii*; 3, 9, 1 *litteras [...] plenas humanitatis officii diligentiae*; Att. 6, 1, 1 *tuas litteras [...] plenissimas amoris humanitatis officii diligentiae*; vgl. fam. 11, 27, 1 *homo cum plenus officii tum utriusque nostrum amantissimus*; 13, 13; Att. 7, 4, 1; Phil. 2, 9. Vgl. HIER. ep. 12, 3.

3 **ut apud nos**: z. ad ep. 19, 2.

ὁμότεχνος: een gangbaar woord in de hele ant. periode, dat relatief vaak wordt gebruikt door Lucianus en Iohannes Chrysostomus; vgl. ook ERASMUS adag. 2, 1, 28 (*eiusdem Musae aemulus*) *Graeci ὁμοτέχνους appellant eiusdem artis opifices*. Vgl. AGR. ep. 44, 4 *κακότεχνοι*.

4 **Sustulerunt - manus miratique**: al ant. een gebaar van ver- of bewondering: CIC. ac. 2, 63; fam. 7, 5, 2; CATUL. 53, 4 *admirans [...] manusque tollens*; EUTR. 2, 11, 3; Sittl 1890: 13.

properatione: ant. een uiterst zeldzaam woord: CIC. fam. 5, 12, 2; Q.CIC. Cic. fam. 16, 27, 1; APUL. fl. 1. Quintus Cicero gebruikt het in dezelfde context: *quae parcius frater perscripserat, uerecundia uidelicet et properatione*. In CETEDOC iets gebruikelijker; vgl. ENNOD. ep. 7, 11.

litteris - effusis: het ww. is ant. gangbaar met als object geschriften (maar nooit brieven); vgl. ep. 21, 6 *qualia possum, effundo*.

5 **auribus**: voor de oren als beoordelingsinstantie, z. ad ep. 14, 4.

6 **πεζότερος**: zowel *πεζός* als het Latijnse equivalent *pedester* worden de hele ant. tijd door gebruikt om hetzij het verschil tussen poëzie en proza, hetzij het stijlverschil tussen kunstig en pretentieloos proza (zo Agr. hier) aan te duiden (waarbij allengs de metafoor uit beeld verdwijnt); prozaschrijvers worden wel *πεζοί* genoemd. In de laat-ant. tijd krijgen deze woorden ook een rol in bescheidenheidsfrases; z. Thraede 1965: 53-60.

Ἀττικὴν ἰσχνότητα: traditioneel worden in de retorica drie stijlniveaus (*genera dicendi*) onderscheiden; één hiervan is het *genus attenuatum* (of *subtile*, *humile*), dat in het Grieks ἰσχνόν heet en door RHET. Her. 4,11 gedefinieerd wordt als (*figura*) *quae demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis*; vgl. QUINT. inst. 12,10,58 (over de *dicendi genera*) *unum subtile, quod ἰσχνόν uocant*; Leeman 1963: 29; 149; Lausberg 1079,1 (ook met latere vbb.). Deze stijl wordt van oudsher gezien als bij uitstek geschikt voor de brief, die geen hoogdravendheid verdraagt (Cugusi 1983: 36-7); vgl. DEM. PHAL. eloc. 223 ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτήρ δέϊται ἰσχνότητος. Het waren bij uitstek de Atticisten die deze stijl nastreefden; hun idool was Lysias (Leeman 1963: 43; 142 vv.; QUINT. inst. 12,10,16 vv.).

consectari: in precies deze bet. bij uitstek door Cicero gebruikt (verder enkel door Seneca rhetor); TLL s.v. 386,28-39. Vgl. AGR. ep. 43,10 *studia - consector*.

toto ore: een gangbare uitdrukking, maar bijna altijd met *os* als 'gezicht'; bijv. OV. met. 4,106; 6,602; 7,78; 13,895; MAN. 1,213; SEN. Phaed. 1080; dial. 3,1,4; 6,18,2; SIL. 2,208. In CETEDOC is *toto ore* met *os* als 'mond' iets gebruikelijker; bijv. VULG. Is. 9:12; AMBR. in psalm. 118 serm. 19,12; PETR. CHRYS. serm. 174,4; BERN. CLAR. parab. 7; vit. Malach. 28.

sculptorem: z. ad ep. 8,7.

ἀκριβέστερον: voor ἀκριβέστερον; een spelfout ontstaan door iotacisme.

- 7 **cui ... deteritur**: ant. parallellen voor de dat. incommodi in deze constr. zijn: HOR. s. 1,10,69 (*Lucilius*) *detereret sibi multa*; SIL. 7,246-7 (woorden van Hannibal) *quantum/ detritum est famae (sc. meae)*; AUR. Fro. 1 p.212 (83N) *tua ista ualetudo aliquantulum detriuit mihi*.

iacturam fecerim: vgl. ep. 21,3 *Sentio quam magnum damnum fecerim literarum, posteaquam ex Italia decessi*.

a te discessi: vgl. ad ep. 21,3.

- 8 **concupias ... complectar**: vgl. PLIN. ep. 5,16,7 *Non possum exprimere uerbis, quantum animo uulnus acceperim* (door iemands dood). Andere vbb. van dit dilemma van het overbruggen van de kloof tussen uitdrukking en gedachte zijn OV. met. 2,488; RUPERT. glor. hon. 5 (r.864-6); evenzo AGR. ep. 26,16.

uerbis - complectar: z. ad ep. 4,9.

permotus Permotus inquam: z. ad ep. 4,19.

- 9-11 **Neutrum ... carendum est**: een uitwerking van CIC. fam. 2,1,2 *Ego te afuisse tam diu a nobis et dolui, quod carui fructu iucundissimae consuetudinis, et laetor, quod absens omnia cum maxima dignitate es consecutus quodque in omnibus tuis rebus meis optatis fortuna respondit*.

- 9 **coepi**: = *cepi* (vgl. TLL s.v. *cipio* 318,62-8).

- 10 **alloqui**: de brief als gesprek is een brieftopos; Cugusi 1983: 73-4. Vgl. POGGIO ep. Nic. 48,2 *etsi nihil sit in litteris tuis cui magnopere respondendum putem, tamen respondebo paucis colloquendi tecum gratia*.

reductus ... uite: vgl. SEN. ep. 70,1 *In conspectum adulescentiae meae reductus sum.*

tranquillitate mentis: filosofisch jargon (meestal ~ *animi*), vooral door Cicero en Seneca (die zelfs een dialoog met deze titel schreef) gebezigd.

transegimus: vgl. onder, ad 14.

cunctaque ... uoto: vgl. SEN. dial. 1,3,3 *ut ex uoto illi fluxerint omnia, ut ante uotum*; [QUINT.] decl. 3,12 *ad omne uotum fluente fortuna*; SAL. hist. 5,25 *supra uota* (IUST. 23,3,12); TAC. hist. 3,48 *super uota* (vgl. ann. 15,5 *prospere* (dial. 5,6)); CIC. off. 1,90 *ad uoluntatem*. Evenzo AGR. ep. 26,2.

ex uoto: vgl. ad ep. 18,12.

fortuna - respondet: het ww. is in deze bet. niet ongevoelen (OLD s.v. 10a), maar de iunctuur is zeldzaam: CIC. fam. 2,1,2 (z. ad 9-11); SEN. con. 7,pr,6 (vgl. 2,5,8); SEN. dial. 5,6,5. Vgl. AGR. ep. 21,6 *non spiritus respondet*; 44,5 *tibi respondeat foelicitas*.

uirtutibus - eruditione: vgl. ep. 15,1.

11 **preteritis presentia confero:** vgl. LUCR. 2,1166-7 *tempora temporibus praesentia confert/ praeteritis* (PAUL. NOL. c. 21,14-5; WILL. TYR. chron. 4,13). De gemeenplaats van de *laudator temporis acti* (HOR. ars 173); voor een zee aan vbb., z. Häussler 1965: 233 vv. Evenzo AGR. ep. 8,10.

liberalissimo - sordidum: voor de oppositie, vgl. CIC. off. 1,150 *de artificiis et quaestibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint*; SEN. ben. 4,14,3; ep. 20,3; 88,21; QUINT. decl. 345 (364,29-30); PORPH. Hor.ep. 2,2,189; vgl. PHAED. app. 4,2. Evenzo AGR. ep. 30,4. Het tweede adj. betekent hier 'een eerzaam man onwaardig' (OLD s.v. 7); het wordt ook gebruikt om te verwijzen naar nederige omstandigheden (OLD s.v. 4a; bijv. MART. 1,55,4 *sordidaque in paruis otia rebus amat*).

studiorum - rationem: vgl. IUV. 7,1 *Et spes et ratio studiorum in Caesare tantum* in dezelfde context van 'the misery of the intellectuals, <which> always appeals to artists and critics, and seldom to anyone else' (Highet 1954: 106). Klachten over de Groninger barbarij zijn welhaast een topos bij niet alleen Agr. (z. Akkerman 1988), maar ook andere noordelijke humanisten (z. de brieven van Langius en Liber). Voor de iunctuur (maar met *ratio* in andere bett.), vgl. ook CIC. Arch. 1; CELS. 1,2,1; AGR. ep. 38,7.

12 **de Archimodore traditur:** VITR. 6,pr,1 *Aristippus philosophus Socraticus, naufragio cum eiectus ad Rhodiensium littus animaduertisset geometrica schemata descripta, exclamauisse ad comites ita dicitur: 'Bene speremus! Hominum enim uestigia uideo.'* Deze anekdote wordt verder alleen overgeleverd door Cicero, maar op een plaats (rep. 1,29) die Agr. onbekend was (overigens weet Cicero ook niet meer precies, wie deze woorden sprak, en noemt hij nadrukkelijk Rhodos niet). Agr. sluit in zijn bewoordingen nauw aan bij Vitruvius. Zijn (Agr.'s) verwarring van Aristippus met Archimedes is wellicht ontstaan door

contaminatie met de bekende anekdote over de laatstgenoemde die tijdens de verovering van Syracuse door de Romeinen zo verdiept was in zijn in het zand getekende geometrische figuren (!) dat hij niet merkte dat de Romeinen de stad inmiddels hadden ingenomen (LIV. 25,31,9).

prorsus aliter: inderdaad, want bij Vitruvius gaat Aristippus vervolgens naar de stad en debatteert daar over filosofische vragen, waarna hij rijkelijk wordt beloond. Ironisch genoeg laat Vitruvius hierop de woorden van Theophrastus aansluiten dat men zich eerder op kennis dan op geld moet verlaten: enkel de wijze is nergens ter wereld een vreemde, nooit is hij zonder vrienden, in elke stad is hij thuis (2 *doctum ex omnibus solum neque in alienis locis peregrinum neque amissis familiaribus et necessariis inopem amicorum, sed in omni ciuitate esse ciuem*). Me dunkt dat Agr. met zijn nu volgende aanpassing van Vergilius' vers hierop zinspeelt.

solus ... peragro: VERG. A. 1,384 *ipse ignotus egens Lybiae deserta peragro*. De woorden van Aeneas, evenals Aristippus een schipbreukeling. Agr. heeft Vergilius' vers naar zijn eigen situatie vertaald (*ignotus* zou onzinnig zijn; *Lybiae* is blijven staan als metafoor voor de Groninger 'woestenij'), maar de hexameter intact weten te laten; vgl. VITR. 6,pr,2 boven (*solum, inopem*); Akkerman 1988: 15.

13 **politiorum:** vgl. ep. 20,3 *officina illa omnis politioris eruditionis Italia*.

14 **Potes ... diem:** dit motief van het 'hohe Geistergespräch', het gesprek met de groten van het verleden, is traditioneel. Het komt al bij ant. auteurs voor, met name bij Cicero en Seneca. Bij de laatste, van wie de grondlegger van dit motief bij de humanisten, Petrarca, het overnam, gaat het vooral om filosofische inspiratie: het 'gesprek' via de boeken dient om jezelf (moreel) te beteren; de grote figuren uit het verleden geven het goede voorbeeld, geven goede raad. Ook bij middeleeuwse auteurs komt dit motief voor, zij het dat het altijd religieus gekleurd is en nimmer op ant. auteurs betrokken wordt. Petrarca blaast het motief nieuw leven in; vgl. vooral vit. solit. 6,6 *Semper te meminisse mortalem, sed cui sit immortalitas repromissa; mittere retro memoriam perque omnia secula et per omnes terras animo uagari; uersari passim et colloqui cum omnibus, qui fuerunt gloriosi uiri atque ita presentes malorum omnium opifices obliuisci*; 3,19 *cum libris loqui*. Het wordt populair bij de humanisten, vooral als onderdeel van de *uita actiua-uita contemplatiua*-discussie. Dat het motief zo geliefd wordt bij humanisten is niet verwonderlijk, want zij cultiveren bij uitstek het ant. verleden en identificeren het werk van een ant. auteur met zijn persoon. Illustratief hiervoor is het verlangen om in marges van MSS en drukken aantekeningen te maken, soms direct tot de auteur gericht, zodat er als het ware een gesprek op papier ontstaat. De relatie met de ant. auteur is sterk persoonlijk gekleurd en intiem; hij wordt als boezemvriend, ja zelfs als broer of vader beschouwd. Ook een rol speelt het feit dat bij humanisten

sprake is van een sterke afkeer van het heden, dat (haast spreekwoordelijk; z. ad ep. 3,3) als barbaars wordt verketterd. (Enenkel 1990: 506-16.) Een vb. is POGGIO ep. Nic. 10,74 *tene te, rogo, domi et, si uiuis non potes, saltem mortuis utaris, quorum tibi magna est copia*.

Het is daarom des te opmerkelijker, dat Agr. het fenomeen hier afdoet als een doodoener, als een hol cliché. Brogsitter (1958: 215-6) merkt hierover op dat hier 'sehen wir den Rückschlag auf die übermäßige Strapazierung des "Gesprächs mit den Geistern der Vorzeit", wie sie durch die hektische literarische Produktion der späteren italienischen Humanisten erfolgt war. Rudolf Agricola erkennt dieses "Gespräch" als eine nur noch leere Formel; der Topos war mittlerweile arg abgenutzt.'

quorum - copiam: het subst. betekent hier 'toegang'; z. ad ep. 26,19.

exigere diem: vgl. ad ep. 2,1; vgl. 10 *uite, quam [...] transegimus*.

15 **cum ... elanguescit:** een tegengestelde mening verkondigen bijv. PETRAR. metr. 1,6,178 vv. (met name 188-200); MACCH. ep. 216 (1160), waar de auteur vertelt dat hij zijn avonden doorbrengt met ant. auteurs, na zich speciaal hiervoor in zijn zondagse pak te hebben gestoken.

uiua uox ... tuetur: vgl. voor deze gedachte QUINT. inst. 2,2,8 *Ipse (sc. praeceptor) aliquid, immo multa cotidie dicat quae secum auditores referant. Licet enim satis exemplorum ad imitandum ex lectione suppeditet, tamen uiua illa, ut dicitur, uox alit plenius*; SEN. ep. 6,5 *Mittam itaque ipsos tibi libros [...]. Plus tamen tibi et uiua uox et conuictus quam oratio proderit; [...] longum iter est per praecepta, breue et efficax per exempla* (vgl. 33,9); PLIN. ep. 2,3,9 *Dices: 'Habeo hic, quos legam, non minus disertos'; etiam, sed legendi semper occasio est, audiendi non semper. Praeterea multo magis, ut uulgo dicitur, uiua uox adficit* (hetgeen dan geïllustreerd wordt met de anekdote over Aeschines op Rhodos; z. ad ep. 4,16); HIER. ep. 53,1-2 (met vbb. (waaronder voornoemde over Aeschines) die zijn woorden *Habet nescio quid latentis ἐνεργείας uiua uox et in aures discipuli de auctoris ore transfusa fortius insonat* (2) onderstrepen); evenzo AGR. ep. 4,15-8. Vgl. het spottende CIC. Att. 2,12,2 *Ubi sunt qui aiunt ζώσης φωνῆς? Quanto magis uidi ex tuis litteris quam ex illius sermone quid ageretur*.

Voor het gevleugelde *uiua uox*, z. verder Otto 1936; Walther 34184a (vgl. 33923b-c); ERASM. adag. 1,2,17.

16 πάντα ... κοινά: Otto 87; Walther 948 (951; 2994; 33273; enkel Latijn); ERASM. adag. 1,1,1. Vgl. AGR. ep. 44,1; 53,10; POGGIO ep. Nic. 8,173.

17 **nullam ... iucunda:** evenzo bijv. CIC. amic. 86 *de amicitia omnes ad unum idem sentiunt [...] sine amicitia uitam esse nullam, si modo uelint aliqua ex parte liberaliter uiuere*; fin. 1,67 *nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem uitae tenere possumus*; 2,82 *sine ea (sc. amicitia) tuto et sine metu uiui non posset, ne iucunde quidem posset*; vgl. SEN. ep. 6,4 *nullius boni sine socio iucunda possessio est*.

18 **confore**: uiterst zeldzame vorm; in deze bet. 'gebeuren' gebruikt door TER. An. 167 *et spero confore*; DICT. 2,22 *quod magis spero confore*; AUG. c. Iul. op. imperf. 5,4 *praesumo confore, ut*; vgl. PL. mil. 941 *confido confuturum*. Ook in andere bett. zeer uitzonderlijk. Valla meldt alleen het bestaan, niet de bet. (eleg. 1,26 '*Confore*' et '*profore*' *apud comicos*) en geeft geen vbb. van dit compositum, wel van andere.

'Αλλὰ ... κεῖται: z. ad ep. 18,5.

19 **amantissimus**: hier actief; z. ad ep. 7,10; vgl. onder, 36.

commemorazione: een vooral door Cicero en chr. auteurs veel gebruikt woord.

abas: chr. Latijn; evenzo ep. 26,27.

20 **Dominus**: moet hier 'vader' betekenen (Van der Velden 1911: 37). Ant. wordt het woord wel gebruikt van de *pater familias* of als eervolle aanspreek-titel, maar dan mist toch altijd het affectieve aspekt; op het verschil duidt TER. Ad. 76-7 *Hoc pater ac dominus interest. Hoc qui nequit/ fateatur nescire imperare liberis*.

21 **destinatione**: niet een heel gangbaar woord, dat vóór de post-kl. auteurs slechts eenmaal door Livius gebruikt wordt. Vgl. (ad) ep. 24,2; 53,3.

ex ... reuersus: vgl. TAC. ann. 3,24 *quod [...] e peregrinatione longinqua reuertisset*; SEN. ben. 3,27,1 *rediret ex ea peregrinatione*. Bij chr. auteurs komt *de (a) peregrinatione redire (reurti)* vrij vaak voor als beeldspraak voor 'terugkeren naar de hemel' (na de dood): AUG. quaest. euang. 2,19 (BEDA in Luc. 3,10,34); in psalm. 117,20; 126,1; 3; PROSP. in psalm. 117,25; RUPERT. div. off. 4,2; 13.

angustum tempus: z. ad ep. 10,5.

22 **Gauronice**: Agr. doelt enerzijds op het feit dat de stad als een vorst over de verre omtrek regeert; niemand kan haar macht trotseren (Groningen stond in Agr.'s tijd op het toppunt van zijn macht). Hierop wijst de Griekse stam γαυρ- in de naam *Gauroni(c)a*, die *in malam partem* 'trots, arrogant' betekent (Akkerman 1988: 15-6). Overigens verklaart deze Griekse connotatie, waarom Agr. de naam enkel gebruikt in brieven aan Occo (evenzo 26,4; 27); die kende als één van de weinigen Grieks.

Anderzijds verwijst *Gauroni(c)a* met een knipoog naar de berg *Gaurus*, die in de Oudheid bekend stond om zijn wijn. Slechts één vb. is STAT. silv. 3,5,99 *Bacchei uineta madentia Gauri*. Het verwijt dat in het Noorden alleen drinkebroers rondlopen gespeend van enige interesse voor cultuur treffen we ook aan in de briefwisseling van Langius (ep. 2,2; 6) en Liber (ep. 1,3).

*Ονος πρὸς λύραν: een te allen tijde bekend gezegde. Oudheid: RE s.v. Esel 646,57 vv.; LSJ s.v. ὄνος I 1; Otto 184 (met diverse plaatsen). Middeleeuwen: Walther 25138 *quid prodest asino lira*; Curtius 1948: 103 'Das griechische Sprichwort ὄνος λύρας «der Esel ist taub für die Laute» war dem Mittelalter durch Boethius *cons. I pr. 4* bekannt' (evenzo Adolf 1950: 49 'the name "Ass of

Boethius"; Vogel 1973: 16; 360; vgl. echter ook HIER. ep. 27,1; 61,4; MART. CAP. 8,807; Adolf 1950: 49 'In the Middle-Ages, it represented *Ignorantia*'. Renaissance: ERASM. adag. 1,4,35. Voor vele vbb. (ook uit de beeldende kunst) uit verschillende tijden en culturen, z. Vogel 1973: 351-66.

Agr.'s versie is opmerkelijk, omdat hij de Latijnse vertaling *asinus ad lyram* woord voor woord in het Grieks vertaalt (vgl. ep. 7,12 χορίζεις) en niet de originele Griekse vorm ὄνος λύρας (sc. ἀκούει) gebruikt. Akkermans mening (1988: 15) dat Agr. zo aangeeft een ironische inversie te beogen wordt onderstreept door het feit dat de ezel van oudsher ook als toonbeeld van overmoed (*Gauronica*!) geldt: RE s.v. Esel 634,67 vv.; Vogel 1973: 41-2; bijv. XEN. an. 5,8,3; LUCIAN. pseudol. 3.

23 operas ministerii: vgl. het bijbelse *opus ministerii* (nooit *opera(e)* ~): I par. 9:19 *super opera ministerii*; 23:24 *qui faciebant opera ministerii domus Domini*; 23:28 *in uniuersis operibus ministerii templi Domini*; alom in CETEDOC; vgl. AGR. ep. 25,1 *hoc ministerii munus*. Ant. worden *opera* en *ministerium* geregeld naast elkaar gebruikt, min of meer als synoniemen; bijv. LIV. 39,25,8; PLIN. ep. 2,11,23; SUET. Cal. 2,1; APUL. Soc. 6; DIG. 16,1,1,1; 41,1,40; 50,1,17,pr; vgl. 50,14,3.

operas ... exhibet: de combinatie van het ww. met dit object is laat-ant. en met name in zwang in juridische teksten (TLL s.v. *exhibeo* 1425,71 vv.).

25 porcos tondent: ant., maar spaarzaam overgeleverd, is het gezegde τὸν ὄνον κείπειν (ZEN. 5,38), dat ook door Erasmus genoemd wordt: adag. 1,4,80 *Asinum tondes. De his, qui rem absurdam atque inutilem aggrediuntur*. Evenzo staat de veel vaker genoemde uitdrukking ὄνου πτόκας (sc. ζητεῖν; *asini lanas*) voor iets zinloos, iets dat niet bestaat (AR. ra. 186; ZEN. 5,38; DIOGENIAN. 4,85; SUID. O 399; APOSTOL. 12,89; MACAR. 6,35; ERASM. adag. 1,4,79 *ab asino lanam*); vgl. HOR. ep. 1,18,15 *de lana [...] caprina* (Otto 340; ERASM. adag. 1,3,53).

Agr. gebruikt hier echter een 'Nederlands' spreekwoord; z. WNT s.v. varken 587 'De eene scheert de schapen, de andere de varkens, de eene heeft al het voordeel (de wol), de andere al het nadeel' (evenzo s.v. scheren (I) 472); Harrebomée 1853-70: I 268; II 358; III 209-10. De oudste der vermelde vbb. stammen uit 1545 (nota bene een samenvatting van Erasmus' *Adagia* aangevuld met gezegden uit de volkstaal) en 1550. Pieter Bruegel sr. heeft het (links onder) afgebeeld op zijn 'Nederlandse spreekwoorden', dat hij in 1559 schilderde; z. Grauls 1957: 83-4 (met meer parallellen). Vgl. nog Van Dale s.v. 'scheren I 3 'de varkens scheren, aan het kortste eind trekken.'

pensat: z. ad ep. 4,11.

26 contrerraneus: z. ad ep. 20,9; vgl. sal.

29 uelim - ut: z. ad ep. 3,11.

posset - curares: grammaticaal gezien onjuist voor *possit* en *cures*.

animi causa: 'om mezelf een plezier te doen'; in het algemeen gangbaar, maar

vooral bij Plautus te vinden: TLL s.v. *animus* 96,80 vv.; OLD s.v. *animus* 8b.

31 **pastor**: chr. Latijn; evenzo onder, 32.

ad quem ... dedisti: z. ad ep. 4,21.

32 **ceterum**: adverbiaal ('voor de rest').

prouentus: deze metafoor van de 'oogst' verwijzend naar mensen komt al bij ant. Griekse auteurs voor: ARIST. rh. 1390b 24-5 φορὰ γὰρ τίς ἐστὶν ἐν τοῖς γένεσιν ἀνδρῶν ὥσπερ ἐν τοῖς κατὰ τὰς χώρας γιγνομένοις; DEM. 18,61 φορὰν προδοτῶν; AESCHIN. 3,234; MEN. pk. 533; D.S. 16,54,2; PLU. Plat. quaest. 1,1 (999E). Zij is overgenomen door Latijnse auteurs: CIC. Brut. 182 *uberius oratorum fetus*; SEN. dial. 9,7,5 *inter Platonas et Xenophontas et illum Socratici fetus prouentum*; QUINT. inst. 12,10,11 *oratorum ingens prouentus*; decl. 258 (53,31) *domus nostrae prouentu*; PLIN. ep. 1,13,1; V.MAX. 3,5,4; IUST. 13,1,12.

35 **dicebatur**: vgl. ad ep. 17,7.

quadrimestres: vrij zeldzaam woord: VAR. r. 2,2,17; SUET. Nero 14; COD. Iust. 7,54,3,pr (*indutias*).

ludificari: vooral geliefd bij Plautus, maar ook idiomatisch in militaire zaken; TLL s.v. 1767,69 vv.

36 **amantissime**: hier passief; z. ad ep. 7,10; vgl. boven, 19.

arripiendi - calamum: z. ad ep. 21,56.

nuncius: brieftopos.

nauem soluere: de enige parallel voor het schip als subject in dit idioom is CAES. Gal. 4,28,1; vgl. HIER. in Ion. 1,3 *propheta [...] dicitur [...] inuenisse nauem funem soluentem e litore*.

37 θυσίασον ταῖς Χάρισιν: vooral bekend als advies van Plato aan Xenocrates, omdat die nogal somber van aard was: PLU. mor. 12,28 (141F) 'Ο Πλάτων τῷ Ξενοκράτει βαρυτέρῳ τὸ ἦθος ὄντι τὰλλα δὲ καλῶ κάγαθῶ παρεκελεύετο θύειν ταῖς Χάρισιν; 47,23 (769D); Mar. 2,3 (Marius had een soortgelijk karakter); D.L. 4,6. Ook Athenaeus (4,55; 163A) gebruikt de uitdrukking, eveneens in verband met een bedrukt karakter: ἦν δ' εὖστοχος ὁ Κτησίβιος καὶ χαρίεις περὶ τὸ γελοῖον· διὸ καὶ πάντες αὐτὸν ἐπὶ τὰ συμπόσια παρεκάλουν· οὐχ ὥσπερ σύ, κυνικέ, ὁ μηδέποτε ταῖς Χάρισιν, ἀλλ' οὐδὲ ταῖς Μούσαις θύσας. Vgl. ook nog LUCIANUS Lex. 23; PHILOSTR. her. II 173,17 Kayser.

Agr. doelt hier echter op de Gratiën als begunstigsters der eruditie; vgl. QUINT. inst. 1,10,21 *in prouerbium usque Graecorum celebratum est indoctos a Musis atque a Gratiis abesse*; ERASM. adag. 2,6,18 (Ἄμουσοι) *Homines ab humanitate politioribusque literis alienos iuebant Gratiis et Musis sacrificare, quemadmodum Plato Xenocratem subinde monere solitus est, ut Gratiis litaret*. Evenzo AGR. ep. 23,19 *fac sacra Gratiis*.

AGR. ep. 23

- 1 **literis ... dederas**: z. ad ep. 4,21.
- 2 **caduceator**: ant. vrijwel uitsluitend gebruikt door Livius en Curtius Rufus.
uulgatori: z. ad ep. 18,5.
heraldus: middeleeuws Latijn. Vgl. ERASM. ling. 121,120-1 *caduceatori, quem nunc Galli heraldum uocant*; de woordenboeken (LLMA; LPLR) vermelden een Duitse oorsprong voor dit woord.
- 5 **monstris - hominum**: *monstrum* als scheldwoord voor een mens is gangbaar. Agr.'s uitdrukking komt in deze zin zeer spaarzaam voor: TER. eun. 696; GEL. 17,1,1; BOETH. trin. pr; BERN. CLAR. serm. Cant. 66,3. De term wordt ook gebruikt voor mensen met lichamelijke misvormingen: APUL. fl. 22; AUG. civ. 16,8 (ISID. orig. 11,3,12); MAR. VICTOR. aleth. 2,364; ISID. orig. 14,3,7 (een variant op HIER. ep. 125,3). Dit soort woordgroepen met genitief (LHS II 56) is als scheldwoord vooral geliefd bij Plautus (Lilja 1965: 38).
cum - conflictatus sum: ant. een zeldzame constr., maar wel in precies deze context: TER. An. 93 *qui cum ingeniis conflictatur eius modi*; CIC. har. 41; evenzo NEP. Pel. 5,1.
- 6 **fidei publicæ**: technische term voor 'vrijgeleide, staatsgarantie'.
- 7 **experiri**: rechtsterm: 'naar de rechter stappen'; TLL s.v. 1670,28 vv.
releuabimurque a: het voorz. in deze constr. is een latere ontwikkeling; ant. hebben *leuare* en *releuare* doorgaans de abl. sep. zonder voorz. bij zich.
nobis ipsi - deesse: spreektaal (Hofmann 1978: 208). Evenzo ep. 26,24; 37,1.
- 8 **gratiam pro**: z. ad ep. 9,5.
morem et ingenia: gangbare combinatie: bijv. PL. Curc. 146 *te uideo immutatis moribus esse, ere, atque ingenio*; Poen. 1404; TER. eun. 932 *meretricum ingenia et mores [...] noscere*; hec. 860; CIC. Phil. 3,18; orat. 33; LIV. 37,54,22; MART. 5,27,1; GEL. 12,4,5; 14,1,15; 17,10,2 *quae de ingenio moribusque eius memoriae tradiderunt*.
- 9 **futuram aetatem**: z. ad ep. 12,7.
inclinanti se - aetati: het leven als een ondergaande zon. *Inclinare se* is ant. in de hier bedoelde zin, maar TLL geeft geen vbb. met 'het leven', wel met 'de tijd'. De combinatie met *labi* is ant.: CIC. ad Brut. 1,18,2; SEN. nat. 5,13,4.
labenti - aetati: het leven als een voortstromende rivier: TIB. 1,8,48; OV. met. 10,519 *labitur occulte fallitque uolatilis aetas* (am. 1,8,49); ars 3,65; SEN. dial. 10,8,5. Een ant. beeld van de tijd in het algemeen; z. Nisbet-Hubbard ad HOR. c. 2,14,2.
- 10 **me reconderem**: met dit reflexieve gebruik omschrijft Seneca de afzondering van de intellectueel, die niet met alledaagse beslommeringen zijn tijd wil verdoen: ep. 8,1-2 *'Tu me' inquis 'uitare turbam iubes, secedere et conscientia esse contentum? Ubi illa praecepta uestra quae imperant in actu mori?' Quid? Ego tibi uideor inertiam suadere? In hoc me recondidi et fores clusi, ut prodesse pluribus*

possem. Nullus mihi per otium dies exit. [...] Secessi non tantum ab hominibus sed a rebus, et in primis a meis rebus. Deze woorden zouden heel goed van Agr. kunnen zijn. Er zijn echter meer parallellen voor Agr.'s idioom, vooral bij Seneca: ep. 43,4 (om door niemand gezien te worden); 9,16 (de in zichzelf teruggetrokken wijze); e.a. Voorts QUINT. inst. 10,3,25 (om door niets afgeleid te worden); GEL. 14,6,2 (idem); e.a.

12 **casus ... impingat**: het ww. is niet ongebruikelijk in deze overdrachtelijke zin; bijv. SEN. dial. 5,24,4 *neminem tam maturum, cuius non grauitatem in aliquod feruidius factum casus impingat*. Met *portum* roept Agr. echter het beeld op van een schip; ironisch genoeg impliceert *nauem impingere* (bijv. *in litus*) dat er schade geleden wordt (OLD s.v. *impingo* 2c; vgl. ERASM. adag. 1,5,76 *in portu impingere* (Otto 1454)), wat Agr. ook best weet (ep. 18,5 *ad eum uelut scopulum impinguntur*). Hier gaat het hem om de stuurloosheid die het ww. ook impliceert.

arca: Genesis 8:6-7 vertelt dat de raaf het eerste dier was dat Noach naar buiten liet, toen het water de aarde nog bedekte: *aperiens Noe fenestram arcae quam fecerat dimisit coruum qui egrediebatur et reuertebatur donec siccarentur aquae super terram*. Over de juiste tekst is de traditie verdeeld; lange tijd gaf de Vulgaat *egrediebatur et non reuertebatur*. De exegeten verklaarden het uitblijven van de terugkeer van de raaf door het feit, dat hij op het eerste het beste dode lichaam dat op het water dreef was neergestreken (om zich daaraan te goed te doen); z. Allen 1949: 73; 141; 156; figg. 1 en 2; bijv. AUG. quaest. hept. 1,13 *Quod scriptum est dimissum esse coruum nec redisse et dimissam post eum columbam et ipsam redisse, quod non inuenisset requiem pedibus suis, quaestio solet oboriri, utrum coruus mortuus sit an aliquo modo uiuere potuerit. Quia utique, si fuit terra ubi requiesceret, etiam columba requiem potuit inuenire pedibus suis. Unde conicitur a multis, quod cadaueri potuit coruus insi-dere, quod columba naturaliter refugit*; c. Faust. 12,20; QUODV. prom. 1,7,11; THOM. CHOB. serm. 9 (r.14-6); 11 (195-207); 13 (269-72); vgl. RUPERT. trin. 4,22. Al in de Oudheid was de gulzigheid van de raaf spreekwoordelijk: TLL s.v. *coruus* 1078,61 vv.; Otto 448; Walther 12331 (e.a.); ERASM. adag. 1,7,15 (HOR. s. 2,5,56).

Arca in deze bet. is natuurlijk chr. Latijn.

13 **pecudis**: 'rund' (van mensen): vooral bij Cicero, maar ook bij latere auteurs (TLL s.v. 956,17-25; 958,11-4; Opelt 1965: 143; e.a.). Het gebruik van dierennamen als scheldwoorden is zeer gewoon (Lilja 1965: 30 vv.; Opelt 1965: *passim*). **mutilæ**: in het algemeen 'verminkt', maar ook t.t. voor dieren zonder horens (vgl. Ov. ars 3,249 *turpe pecus mutilum*; COL. 7,6,4 *pecudem mutilam*) en zodoende door Ammianus gebruikt om castraten aan te duiden: 14,6,17 *mutilorum hominum agmina*. Zinspeelt Agr. hierop?

15 **alteri - deuinctus**: z. ad ep. 18,6.

16 ἀπροξίαν: een niet zeer gangbaar woord, dat wel ant. is (E. Or. 426; PL. sph.

262c 3; e.a.), maar pas relatief vaak gebruikt wordt door latere auteurs, met name Plutarchus (en Philo Iudaeus, Gregorius van Nyssa en Eustathius). In zijn editie van deze brief verwijst Alardus (221) naar Plutarchus' Περὶ εὐθυμίας (waarbij hij een deel van ERASM. adag. 3,3,38 letterlijk overneemt).

lentitudinem ... quietis: vgl. SYMM. ep. 7,27 *Nam, ut scis, amo otium, pascor quiete. Instruo itaque te aduersum lentitudinem meam.*

18 **diuerti:** bedoeld is *deuerti*, een in MSS niet ongebruikelijke verwarring; in Agr.'s brieven wordt altijd deze spelling gebruikt (11,2; 25,5; 46,3 *bis*). Vgl. onder *diuersorii* (evenzo ep. 21,13); en bijv. POGGIO ep. Nic. 25,50; 68,14; 79,32; 86,32.

ipso: in plaats van *eo* of *illo*; z. ad ep. 10,5.

19 **fac sacra Gratiis:** z. ad ep. 22,37.

ingeniis - te accommoda: deze constr. (met deze bet.) is post-kl. (TLL s.v. *accommodo* 332,2-9).

extrema linea - uti: 'het onderste uit de kan halen', 'tot het uiterste gaan'. *Linea* in deze zin van 'grens, rand' is ant. en zelfs spreekwoordelijk (Otto 954 *transire lineas*; bijv. VAR. L. 9,5; CIC. parad. 20; vgl. SEN. ep. 49,4); vgl. idioom als TERT. adv. Hermog. 3,8; adv. Prax. 16,6. Vgl. VALLA ep. 25 *a Laurentio quasi procul ac longo interuallo adorantur et extrema linea amantur* (geciteerd door Tunberg 1991: 179); ERASM. adag. 4,5,46 (*Extrema linea*) *quod in quaque re postremum est, extremam lineam appellabant* (hij noemt TER. eun. 640 en TERT. adv. Hermog. 3,8). Parallellen voor Agr.'s uitdrukking heb ik niet gevonden.

summitati ... est: te allen tijde spreekwoordelijk: Otto 73; 727-8; bijv. HOR. c. 2,10 (met name 9-12; z. Nisbet-Hubbard ad 9 en 10 voor parallellen uit de Griekse en Latijnse lit.); SEN. Ag. 57-107 (z. Tarrant ad loc.); Walther 14217; 30664; vgl. 9338; 11512; 14198; 14218; 32004-5.

summitati: ant. een zeer uitzonderlijk woord, maar in de Vulgaat (57×) en bij chr. auteurs bijzonder in zwang.

præcipitium: post-kl. woord (hoewel ook bij Seneca rhetor).

AGR. ep. 24

1 **Quid est:** de brieftopos *taciturnitas* (Cugusi 1983: 76); z. ad ep. 4,1.

effluximus: z. ad ep. 21,4.

Ergo: z. ad ep. 9,1.

uerba tantum: Alardus heeft in zijn teksteditie aangegeven dat er na *tantum* iets moet missen. Dat er iets mist, is duidelijk. Het lijkt mij het waarschijnlijkst dat *uerba* is weggevallen door de aanwezigheid van een tweede *uerba*, en dit niet na, maar voor *tantum*. Dit omdat enerzijds afkortingen voor *uerba* gemakkelijk verward kunnen worden met *una* en anderzijds Agr. in zijn

brieven een lichte voorkeur heeft voor het plaatsen van *tantum* 'slechts' na het woord waarop het betrekking heeft: 21,21; 29,39; 36,5; 38,22; 30; vgl. 22,6; 38,33 (ervoor geplaatst in ep. 1,11; 21,4; 36,6).

2 **nedum - uerum etiam**: z. ad ep. 6,2.

destinationis: z. ad ep. 22,21. In de hier bedoelde bet. 'voornemen, wens' post-kl. en opvallend vaak gebruikt in juridische teksten. Ant. drukt de gen. dan uit, waarnaar gestreefd wordt; TLL geeft geen vbb. met *ad c. acc.* Vgl. Tunberg 1991: 161 voor een soortgelijk vb. met *distantia* in een brief van Valla.

3 **peculiarem**: veel te vinden bij Plinius maior, in juridische teksten en in CETEDOC; *meam* lijkt pleonastisch, maar vgl. bijv. PLIN. nat. 11,116 *est uolucres canibus peculiare suum malum*; APUL. met. 11,7 *praeter peculiarem meam (sc. hilaritudinem)*; PALLAD. hist. mon. 1,29 *suum peculiare uiuendi institutum*. Bovendien kan *peculiaris* ook 'bijzonder' betekenen (vooral in PLIN. nat.); Petrarca schreef boven de (eerste) lijst met zijn favoriete boeken *libri mei peculiare* (Ullman 1955: 122; vgl. 118 over de bet. 'favoriet' van het adj.). Enkel hier in Agr.'s brieven.

dux formatorque studiorum: *dux* is niet ongebruikelijk in deze bet.; vgl. bijv. PL. Ps. 447 (met als synoniem *paedagogus*); CIC. Ver. 3,54 (*magister*); Sest. 99 *duces suorum studiorum*; Lig. 3 *studi sui [...] ducem*; AGR. ep. 38,4; 16 (vgl. 2). *Formator* is een woord dat in het algemeen pas bij post-kl. auteurs en dan niet zeer vaak voorkomt; chr. auteurs gebruiken het veelvuldiger, maar nagenoeg steeds in de bet. 'schepper, maker'. In de hier door Agr. gebruikte bet. 'leraar' is het zeldzaam: TLL geeft vijf plaatsen, waaronder QUINT. inst. 10,2,20 (over de *praeceptor*) *Rector enim est alienorum ingeniorum atque formator* en PLIN. ep. 8,23,2 *ut me formatore morum, me quasi magistro uteretur*.

4 **meipsum praebeo iudicem**: vgl. CIC. fam. 5,2,10 *tu quoque aequum te iudicem dolori meo praebeas*; off. 1,114 *acremque se [...] iudicem praebeat*. In het algemeen een gangbare constr. (evenzo AGR. ep. 29,13; 17).

5 **cui ... dare**: z. ad ep. 4,21.

6 **publica tractant**: OLD geeft voor dit gebruik van *publica* als subst. in het mv. alleen (twee) vbb. uit brieven van Seneca: 73,1 *per quos publica administrantur*; 101,4. Bij deze auteur vinden we ook het vaakst vergelijkbaar idioom: dial. 8,6,5 *publicarum rerum tractationem* (9,3,1); ep. 85,38 *quemadmodum tractanda res publica sit* (SAL. Cat. 51,28; Iug. 41,2; CIC. fam. 6,6,3; [QUINT.] decl. 12,12); vgl. dial. 9,5,5 *si in rei publicae tempus minus tractabile incideris*; CIC. div. Caec. 32 *pecuniam publicam tu tractabas* (DIG. 50,1,2,1); Sest. 20 *gubernacula rei publicae tractare*; TAC. ann. 4,6 *publica negotia [...] tractabantur*; CASSIOD. var. 6,2,2 *publica [...] iura tractare*; 8,9,3 *pro re publica nostra tractantem (sc. te)*.

memoriae - elapsus: zeldzaam en post-kl. (TLL s.v. *elabor* 317,80-2). *Labi* (de lezing van S) komt in dezelfde context voor, maar niet in combinatie met een dat. (hoe-wel een aantal MSS in HIER. ep. 30,2 *memoriae labitur* leest). Vgl. AGR.

ep. 21,4.

desiderium segnius: niet-ant. iunctuur. *Segnis* is echter in deze zin wel ant.; z. OLD s.v. 3 en 4b (van bijv. *dolor, cura, terror, uoluptas*). Vgl. AGR. ep. 7,6 *Lente [...] beneuolentie*.

7 **conatus ... permansisse:** aangevuld dient te worden (*his omnibus*) *persuadeo mihi*; de constr. is enigszins gewrongen.

8 **Hæc - mihi - fingo:** vgl. TIB. 1,5,35 *Haec mihi fingebam*. Die woorden slaan even-wel op de droom van de dichter over het heerlijke leven met zijn geliefde Delia, die nu een andere minnaar blijkt te hebben en zo deze droom tot bedrog maakt. Er zijn geen verdere woordelijke of inhoudelijke overeenkomsten (afgezien van het zeer algemene thema 'scheiding'). Wel doet de compositie hier aan Tibullus' gedicht denken, omdat ook daar met *haec mihi fingebam* een eerder *fingebam* (20) weer wordt opgenomen ter afronding van de passage (hier 4 *fingoque*).

uero: OLD s.v. 1 'In accordance with truth, honestly'; ant. (en in Agr.'s brieven) gebruikelijk in deze bet. is *uere* (KS II 1,798 met vbb. uit de komedie). OLD geeft als enig prozavb. CIC. leg. 1,63 *Vero facis et merito et pie*. Het alternatief *ex uero* (zo *S* en *M*) lijkt me gezien het asyndeton en als *lectio facilior* onwaarschijnlijk; vgl. wel AGR. ep. 20,5 *pro uero*.

9 **humaniter:** ciceroniaans briefjargon (9×; ook 2× *in~* en 1× *per~*); voorts enkel CIC. Ver. 1,138 *in~*; de orat. 2,46; GEL. 20,1,11; SPART. Ael. 5,10 *in~*. Ook bij enkele chr. auteurs, met name Augustinus.

Malo - potius: LHS II 798 geven vbb. van dit al pre-kl. pleonasme, dat ook in de brieven van Valla voorkomt (Tunberg 1991: 178, nt 131).

susplicari: vgl. ad ep. 4,4.

aut de uoluntate ... detractum: vgl. CIC. fam. 5,2,10 *Maneo in uoluntate et [...] permanebo citiusque amore tui fratrem tuum odisse desinam quam illius odio quicquam de nostra beneuolentia detraham*; vgl. ook boven, ad 4.

10 **erecti:** 'oprecht' (OLD s.v. 2b); TLL s.v. *erigo* 785,44-55 geeft enkel vbb. vanaf de post-kl. tijd, maar er wordt gewezen op de nauwe verwantschap met de bet. 'zelfverzekerd' (OLD s.v. 2a), die ook ant. niet zelden voorkomt.

quam ... persuadet: vgl. LIV. 22,22,14 *habita fides ipsam plerumque obligat fidem*.

11 **exitus docuit:** VERG. A. 5,522-3 *hic oculis subitum obicitur magnoque futurum/ augurio monstrum; docuit post exitus ingens* (SPART. Geta 3,7; PAUL. NOL. c. 21,423; 31,345; vgl. 22,90). Hierna zowel in proza als poëzie geliefd; bijv. PLIN. ep. 3,14,6 *ut exitus docuit*; pan. 72,4; FLOR. epit. 2,12,11; 17,10; TERT. pudic. 21,11; PANEG. 4,11,3; AMM. 16,12,13; 17,13,5; 23,1,5; 26,7,4; CLAUD. 26,196; [HIL.] libell. 19 (90,21). Vgl. AGR. ep. 29,42.

certior augur: de enige parallel is STAT. silv. 5,3,181-2 *certis/ auguribus*. Het adj. is echter gebruikelijk in deze bet.; vgl. bijv. LUC. 6,813 *certior [...] uates* (V.MAX. 8,12,1); SEN. suas. 3,4; PLIN. nat. 31,44. Evenzo AGR. ep. 9,1; 36,10.

12 **quid aueas**: ter correctie van het gramm. onjuiste *aues* lijkt me *aueas* meer voor de hand te liggen dan Alardus' *ualeas*, te meer daar Agr. in 14 vraagt *quomodo ualeas*. De hele passage hier (12) kan heel goed slaan op Barbireaus amoureuze avonturen. Vanwege *agas*, *habeas* en *conueniat* is het onwaarschijnlijk dat Agr. hier geen coni. geschreven heeft, hoewel hij wel eens een indic. in een afhankelijke vraag plaatst (ep. 12,7; 20,8).

bella - pacem: gezien het vervolg waarschijnlijk in de liefde. Dit is het traditionele motief van de *militia amoris*; TLL s.v. *bellum* 1828,60-74; OLD s.v. *bellum* 6c.

lepidissimo corpusculo: het subst. als term van vertedering enkel bij PL. Cas. 843 *corpusculum malacum* (van de echtgenote); het wordt vaker *in malam partem* gebruikt. Het adj. is razend populair bij Plautus en, in mindere mate, Terentius, vaak in de overtreffende trap; vgl. bijv. TER. eun. 531 *o capitulum lepidissimum*. Vgl. AGR. ep. 29,50 (over dezelfde persoon).

quod ... finxerunt: vgl. QUINT. inst. 10,1,82 *ut ipsae sermonem (sc. Xenophontis) finxisse Gratiae uideantur*.

Veneres - Cupidinesque: CATUL. 3,1 *Lugete, o Veneres Cupidinesque*; 13,12; MART. 9,11,9; 11,13,6-7 *omnes Veneres Cupidinesque/ hoc sunt condita, quo Paris, sepulchro*. Dit zijn de enige ant. parallellen voor deze woordgroep. *Veneres* en *Cupidines* komen afzonderlijk veel vaker voor; z. bijv. Pease ad CIC. n.d. 3,59 (*Veneres*); 61 (*Cupidines*). Agr. zinspeelt hier niet op genealogische opvattingen, maar kleedt zijn gedachten in elegische taal; vgl. bijv. PONTANO hend. 1,24,15-7 *Neaera/ ipsa inter Veneres Cupidinesque/ incedit* (vgl. 2-3; 2,9,9); 1,19

Si quaeris Venerem Cupidinemque,

dulcis Fanniolae labella quaeras;

hic sedem posuit suam Cupido,

hic laetas agitat Venus choreas.

SECUND. bas. 16,6-8 *quot blandae Veneres quotque Cupidines/ et labella pererrant/ et genas roseas tuas*.

quorsum inquam: z. ad ep. 4,19.

13 **Meæ ... perdidisse**: het motief van de omstandigheden die de literaire inspiratie fnuiken komt herhaaldelijk in Agr.'s brieven voor; z. ad ep. 21,6.

Meæ Musæ: ter aanduiding van het eigen talent uitsluitend bij dichters, met name Ovidius (bij wie ook het zoëven genoemde motief bij uitstek voorkomt); TLL s.v. 1693,49-61. Vgl. OV. tr. 2,495-6 *nec uideo tot de scribentibus unum,/ quem sua perdiderit Musa*.

obmutescunt: vgl. CIC. Brut. 324 *perterritum armis hoc studium [...] nostrum (sc. dicendi) conticuit subito et obmutuit*; vgl. 22 (*eloquentia*; PETR. 2,7); AUG. in psalm. 143,16 *obmutescat psalterium meum*.

Antuerpia decessi: z. ad ep. 21,3.

cano - psallo: traditioneel span: GEL. 19,9,3; [AUR. VICT.] epit. 14,2; vgl. SAL.

Cat. 25,2 (v.l. *cantare*); SUET. Tit. 3,2; ARNOB. nat. 3,21. In de Griekse lit. is ψάλλειν gangbaarder; vgl. Brink ad HOR. ep. 2,1,33 'the verb remained rare and retained its Greek flavour'. Bij chr. auteurs verkreeg het in de bet. 'hymnen, psalmen zingen' wel grote populariteit. Vgl. AGR. in Sen. decl. 100 *psallo Græcum est, sed a Latinis perinde ac si suum esset acceptum. Hoc autem interest inter cantare et psallere: cantare enim proprie uoce modulari significat, psallere uero per musica instrumenta*. Agr. voelt dus nog steeds de 'Greek flavour.'

meipsum perdidisse: z. ad ep. 6,2.

14 **ad te dem literas**: z. ad ep. 4,21.

15 **desiderio - teneor**: z. ad ep. 6,1.

ex illius comparatione: vgl. (ad) ep. 8,10.

sordescant: ant. zeldzaam (relatief vaak bij Plinius maior) en nooit in deze bet. ge-bruikt. Bij chr. auteurs is het daarentegen zeer populair en heeft het wel de over-drachtelijke bet. 'minder waard worden'; bijv. BOETH. cons. 3,4,17 *si [...] sordescunt, [...] si [...] uilescunt* (vgl. 4,1,6); CASSIOD. in psalm. 89,3 *sua uilitate sordescunt*; AELRED. serm. 1,48 *uilescit et sordescit* (2,32). Gellius (9,2,11) gebruikt *exsordescere* eenmaal in figuurlijke zin in een bekende passage, waar Herodes Atticus pseudo-filosofen aan de kaak stelt; vgl. ad LANGIUS ep. 3,2. Ant. is *sordere* in deze bet. met een dat. iudicantis zeer gewoon; OLD s.v. *sordeo* 2 'To seem mean, unworthy, not good enough, etc. (as being common, coarse, unrefined, or sim.)'; bijv. VERG. E. 2,44 *sordent tibi munera nostra*; en vooral TAC. dial. 23,2 *quibus eloquentia Aufidi Bassi aut Seruili Noniani ex comparatione Sisennae aut Varronis sordet*.

16 **Eam ... beneuolentiam**: acc. van uitroep; LHS II 48-9.

ut ... optem: in het Grieks is een wending als (οὐδὲν, οὐκ) ἔστιν ὃ zodanig verstand, dat ἔστιν door het getal van het relativum noch door de tempora van verba in de context beïnvloed werd; dit idioom verkreeg het karakter van een verzelfstandigd pronomen (KS II 403). Hier lijkt iets dergelijks aan de hand, zodat *est* ondanks *ut* (dat afhangt van de voorgaande aanwijzende voornaamwoorden) is blijven staan. Geen enkele bron leest *sit*.

non audeo ... optem: PLIN. ep. 7,15,1 *studeo interdum, quod non interdum sed solum semperque facere non audeo dicere rectius, certe beatius erat*. De echo is onmiskenbaar, want deze constr. is uniek, hoewel (*non*) *audeo dicere* zeer vaak voorkomt bij ant. en chr. auteurs (vooral bij Augustinus).

sperem - optem: doorgaans min of meer synoniem, tenzij, zoals hier, een onderscheid expliciet gemaakt wordt; TLL s.v. *opto* 832,20-9.

cupiam uel optem: vgl. CIC. Lig. 9 *Quid cupiebas? Quid optabas?* (QUINT. inst. 8,4,27); Phil. 14,2 *quem cupimus optamusque*; amic. 59 *necesse erit cupere et optare*; OV. fast. 1,417 *hanc cupit, hanc optat*.

17 **ne ... morer**: vgl. HOR. ep. 1,7,82-3 *ne te longis ambagibus ultra/ quam satis est*

morer; Ov. met. 7,520 *neu longa ambage morer uos*. Het ww. is gangbaar in dit soort uitdrukkingen; z. Brink ad HOR. ep. 2,1,4.

Annunciationis: voor het eerst gebruikt door Tertullianus; enkel bij chr. auteurs.

AGR. ep. 25

- 1 **priorissæ**: middeleeuws Latijn; slechts driemaal in CETEDOC. Het suffix *-issa* wordt in middeleeuws Latijn algemeen gebruikt om vrouwelijke woordvormen te maken (Norberg 1968: 130).

quæsisse: OLD s.v. 6b '(w. inf.) to intend, seek, try (to).' Evenzo AGR. ep. 32,4.

ministeria: in deze metonymische bet. kl. zeer zeldzaam, maar vanaf post-kl. auteurs gangbaar. In de laat-ant. tijd (en in de Middeleeuwen) is het gebruik van dit soort *abstracta pro concretis* een kenmerk van zowel 'la langue officielle de l'empire' (Norberg 1968: 15) als gangbaar in vulgair Latijn (Löfstedt 1936: 111-2); ook in chr. Latijn komt het geregeld voor; zo kan *ministerium* bijv. 'engel' betekenen (Mohrmann 1961: 227-8). Vgl. VALLA eleg. 4,50 *Quintilianus saepe ministeria pro ministris dixit*; hij geeft ook vbb. van dit gebruik uit andere auteurs. Evenzo AGR. ep. 50,4; vgl. 22,23.

ministerii munus: niet-ant. Wel, zij het spaarzaam, bij chr. auteurs: AMBR. Abr. 1,8,68; in psalm. 118 serm. 12,9,2; in Luc. 7,83; GREG.M. in I reg. 2,37; e.a. Vgl. (ad) AGR. ep. 22,23.

munus - consequi: hoewel het ww. in deze zin volledig ant. is, komt de iunctuur enkel bij chr. auteurs voor, met name Cassiodorus (var. 8,18,4; 11,1,16; in psalm. 26,7; 34,26; 115; 118,1; 120,7; 132; 144,16).

- 2 **Commendo**: Cugusi 1983: 111-4 (deze brief bevat veel ciceroniaanse elementen); ERASM. conscr. ep. 476,11-88,3. Een tweede vb. is ep. 47.

suo: naar ant. normen incorrect voor *eius*. Op zich vreemd in het licht van het voorafgaande, correcte *eum* en het volgende *eius*; de fout zal zijn uitgelokt door het feit dat *suo nomine* een idiomatische wending is. Vgl. ad ep. 12,1.

suo nomine: vgl. CIC. fam. 13,21,2 *quem quidem tibi etiam suo nomine commendo. [...] quem tibi commendo et ipsum suo nomine diligas*.

- 3 **ut sentiat ... defuisse**: standaardelement in de ciceroniaanse aanbevelingsbrief (Cugusi 1983: 100); bijv. CIC. fam. 13,20 *ut intellegat [...] meamque commendationem usui magno sibi fuisse*; 25; 30,2; 33; 34; 35,2; e.a. Evenzo LIBER ep. 5,4; ERASM. conscr. ep. 484,14-5.

ei: = *sibi*. Wederom onjuist naar ant. maatstaven; z. boven, ad 2.

- 4 **Pentecostes**: chr. Latijn.

pelliceorum: vrijwel uitsluitend door chr. auteurs gebruikt.

- 5 **et ... puluinariam**: een zeugma bij *discit* (als er geen ww. is weggevallen).

texturam: ant. een vrij zeldzaam woord, hoewel relatief vaak gebruikt door Lucretius als technische term. In CETEDOC echter rijkelijk voorhanden.

puluinariam: niet-ant. adj. (PRUD. perist. 10,1056 is twijfelachtig); het komt wel voor in middeleeuws Latijn (z. LLMA s.v.).

diuertitur: z. ad ep. 23,18.

6 **ad me ... datas:** z. ad ep. 4,21.

AGR. ep. 26

sal **phisico:** z. ad ep. 22,sal.

1 **Reddite ... credat:** wederom de brieftopos *taciturnitas*; z. ad ep. 4,1.

nescio dicam: naar analogie van idioom als *nescio quis* als een eenheid gezien, waardoor niet *nescio*, maar *dicam* afhangt van *ut*. Ant. wordt *dicam* hier altijd ingeleid door een vraagwoord (als *quid* of *utrum*), behalve bij PL. Cur. 463 *Halapantam an sycophantam magis esse dicam nescio*. Evenzo AGR. ep. 21,3 *Perit mihi quotidie studiorum nescio amor an usus dicam*.

oblitum te nostri: vgl. ep. 4,1.

quod eloqui ... credat: vgl. PLIN. ep. 6,4,4 *Vereor omnia, imaginor omnia quaeque natura metuendum est, ea maxime mihi, quae maxime abominor, fingo*.

eloqui - abominor: TLL s.v. geeft slechts drie parallellen voor *abominor c. inf.*: SEN. ben. 7,8,2; AUSON. 78,9; PRUD. perist. 5,180. Het ww. is echter zeer gangbaar in deze bet. 'verafschuwen' c. *acc. rei*; vgl. bijv. LIV. 40,4,8 *abominatus mentionem tam foedi facinoris*; AGR. ep. 36,2 *locus [...] abominandus tibi uidetur*.

tam: merkwaardig.

uno uerbo complecti: vgl. (ad) ep. 4,9; vgl. CIC. de orat. 2,150; SPART. Carac. 11,5.

quum ... credat: vgl. CIC. Att. 2,24,1 *non ignoro quam sit amor omnis sollicitus atque anxius*; OV. ep. 1,12 *res est solliciti plena timoris amor*. De gedachte dat liefde ook een bron van angst vormt, is van alle tijden; vgl. bijv. de volgende twee teksten, die zowel in aard als in leeftijd volkomen verschillen: PL. merc. 24-5 *sed amori accedunt etiam haec quae dixi minus:/ insomnia, aerumna, error, terror et fuga*; Spinoza, *Ethica* 5, prop. 20, schol. (ed. Gebhardt II 294,1-6) (*amor*) *quae multis uariationibus est obnoxia et cuius nunquam compotes esse possumus. Nam nemo de re ulla, nisi quam amat, sollicitus anxiusue est neque iniuriae, suspensiones, inimicitiae etc. oriuntur, nisi ex amore erga res, quarum nemo potest reuera esse compos* (z. ook Akkerman 1980: 26).

2 **discusserunt:** het ww. is een troetelkind van Plinius sr, maar alom gangbaar.

ex uoto - fluere: z. ad ep. 22,10.

ex uoto: z. ad ep. 18,12.

tu ... colliges: vgl. Ov. ep. 11,87-90 (Canace aan haar broer en minnaar Macareus) *Quid mihi tunc animi credis, germane, fuisse/ (nam potes ex animo colligere ipse tuo),/ cum mea me coram siluas inimicus in altis/ uiscera montanis ferret edenda lupis?* De woordelijke parallel is sterk, hoewel het ww. in deze bet. algemeen gangbaar is; vgl. met name Cic. inv. 1,42 *animo colligi possit*; QUINT. inst. 1,2,25 *quantum animi mei coniectura colligere possum*.

tua conscientia metiris: vgl. PLANC. Cic. fam. 10,4,2 *omnia igitur tua consilia mihi [...] plena [...] fidelitatis, quam ego ex mea conscientia metior*. Er zijn geen andere ant. parallellen.

3 **litteras - dedisse:** z. ad ep. 4,21.

4 **Profectus eram domo:** z. ad ep. 4,14.

Gauronica: z. ad ep. 22,22.

negocioli: ant. zeldzaam: PL. Cist. 374 (= PRISC. g.L. 2,111); Cic. Att. 5,13,2; 16,11,8; Q.fr. 3,4,6. Evenzo POGGIO ep. Nic. 16,13. Humanisten koesteren een voorliefde voor het verkleinwoord. In Agr.'s brieven is hun aantal niet groot, maar vgl. bijv. 10,7 *litterule*; 24,12 *corpusculo*; 29,39 *oppidulum*; 40,9 *oratiunculam*; 49,5 *sarcinulas*.

5 **cibarium et uestiarium:** *cibarium* als onzijdig subst. komt in deze bet. in het ev. ant. uitsluitend voor bij juridische auteurs en in Eugraphius' comm. op Terentius (TLL s.v. 1035,9-13); vgl. echter HUGO VICT. didasc. 2,25 *Obsonium dicitur quasi adiunctum pani, quod nos cibarium dicere possumus. Huius multa sunt genera, carnes, pulmenta, mulsa, holera, fructus*. Als subst. neutr. mv. is het gangbaar als 'voedsel' (vgl. VALLA eleg. 1,6) of als 'geld voor voedsel' en komt het vaak voor in de Digesten. *Vestiarium* is zeldzaam, maar ant. in deze bet. 'kledinggeld'; vgl. SEN. dial. 9,8,8 *familia petit uestiarium uictumque*. Als 'kleding' (zo ook VALLA eleg. 1,6) of 'kledinggeld' is het gangbaar in middeleeuwse teksten (Du Cange en LLMA s.v.).

De combinatie van beide subst. (altijd *cibaria*) komt bijna uitsluitend en vaak voor in de Digesten, vooral in boek 34, cap. 1 getiteld *De alimentis uel cibariis legatis*. Evenzo alleen SEN. ben. 3,21,2 (in een juridische context) *Est aliquid, quod dominus praestare seruo debeat, ut cibaria, ut uestiarium*. Agr.'s taalgebruik is hier al dan niet bewust beïnvloed door zijn kennis van juridisch Latijn.

rerum usu: een begrip dat verschillende bett. kan hebben. Hier verwijst het naar het leven van alledag (en de daarin opgedane ervaringen) waarin men alles deelt; OLD s.v. *usus* 7; vgl. bijv. Cic. de orat. 1,208; 2,204 *docuit [...] nos longa uita ususque rerum maximarum*; amic. 6; PERS. 5,52 *Mille hominum species et rerum discolor usus* (en z. Kißel ad loc.; geciteerd in POLYTHECON 2,384); IUV. 13,18; GEL. 9,8,1; DIG. 33,10,7,1; AUG. quant. anim. 17,29.

Voor de iuxtapositie van *usus* en *consuetudo*, vgl. bijv. Cic. S.Rosc. 15 *domesticus usus et consuetudo*; Sul. 57 *coniunctissimum officiis, consuetudine, usu*; Phil. 7,6; fam. 13,23,1; SEN. ben. 1,11,4 *usuque et consuetudine longa*; FRO. Ant. 1

p.262 (170N). Voor *usus* en *uita*, vgl. bijv. CIC. de orat. 2,68; 204 (z. boven); rep. 5,7; amic. 18.

Vgl. AGR. ep. 10,3 *non omnis consuetudo uite nostrę, non [...] familiaritas rerum inter nos uelut ante oculos obuersatur?* 23,14 *uetere consuetudine studiorum et nouo usu et familiaritate in amicitiam adducti*; 27,5 *amicitie nostre tam longo usu firmate*; 18; 44,1.

uite consuetudine: z. ad ep. 6,3.

- 6 **electi**: in deze bet. voor het eerst bij Gregorius Magnus (TLL s.v. 387,30-2); gebruikelijk in de Middeleeuwen.

Bertomagensis: Graesse (*Orbis latinus*) vermeldt *Bertomagus* voor Worms niet, wel *Borbetomagus*. Dezelfde vorm als hier in ep. 36,15.

obnixissime: deze vorm is zeldzaam en laat; vgl. onder, 12 en z. ad ep. 1,1.

hortabatur - orabat: ant. tweespan: TLL s.v. *oro* 1051,61-8.

- 7 **scriba - cancellarius**: vanaf de late Oudheid wordt *cancellarius* als synoniem voor deze functie gebruikt. Vgl. ep. 22,22 *Ego scriba sum Gauronice nostrę*.

postulatus in episcopum: in middeleeuws Latijn is *postulare* het ww. voor 'kiezen (tot bisschop)'; zo al GREG.M. ep. 9,140. Ant. heeft het deze bet. niet. De constr. is enigszins vreemd. Te verwachten was een predicatieve constr. (zo bijv. PLIN. ep. 3,4,4 *legati [...] me [...] aduocatum postulauerunt* (5,20,1)) of eventueel *in episcopatum* naar analogie van idioom als (*filias*) *in matrimonium postulare* (bijv. SERV. A. 10,497); zo AGR. ep. 29,5 *ad Vormacensis ecclesie episcopatum postulatum esse*.

- 9 **usus rerum mearum**: hier 'mijn dagelijkse behoeften' (OLD s.v. *usus* 13); bijv. CIC. n.d. 2,41 *ignis, quem usus uitae requirit*; LUCR. 6,9 *ad uictum quae flagitat usus*; LIV. 26,43,7 *quae belli usus poscunt*. Evenzo onder, 12 *usibus meis*; ep. 29,23.

libertate uite: een belangrijk begrip in Agr.'s leven; maar al te vaak uit hij in de brieven zijn ongenoegen over het leven in dienst van de stad Groningen, dat teveel tijd kost om nog vruchtbaar te kunnen studeren en dat bovendien ondankbaar werk is. In dit verband komt het begrip ook terug in Cicero's *De officiis*, waar de auteur vertelt hoe vele vooraanstaande intellectuelen zich vroeger terugtrokken uit het openbaar leven om zich in stilte aan hun studies te kunnen wijden. Toch vindt Cicero, niet verwonderlijk in het licht van zijn eigen carrière, dat iemand zich poli-tiek zou moeten engageren, mits hij over het hiervoor vereiste karakter beschikt: (1,68-72) *libertatem, pro qua magnanimis uiris omnis debet esse contentio. [...] Multi autem et sunt et fuerunt qui eam quam dico tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se remouerint ad otiumque perfugerint [...]. His idem propositum fuit quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur, cuius proprium est sic uiuere ut uelis. [...] Sed iis qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum abiecta omni cunctatione adipiscendi magistratus et gerenda respublica est; nec enim aliter aut regi ciuitas aut declarari*

animi magnitudo potest. Vgl. CIC. parad. 33-4 *dictum est igitur ab eruditissimis uiris nisi sapientem liberum esse neminem. Quid est enim libertas? Potestas uiuendi, ut uelis.* Vgl. echter AGR. ep. 23,16 *malui adhuc [...] in libertate hac permanere;* Agr. laat een zeer eervolle functie aan het hof van Maximiliaan lopen en blijft liever in Groningen om ook tijd voor zijn studies te houden.

10 dimissis: in deze bet. 'vergeten, onopzettelijk achterlaten' post-kl. en zeldzaam: QUINT. inst. 11,2,9 (in een caput over *memoria*) *inuenio apud Platonem obstarre memoriae usum litterarum, uidelicet quoniam illa quae scriptis reposuimus uelut custodire desinimus et ipsa securitate dimittimus;* TAC. hist. 3,36; PLIN. ep. 9,18,2.

conterraneus: z. ad ep. 20,9.

date illi: z. ad ep. 4,21.

11 uellem - annotasses: z. ad ep. 3,11.

more ueterum: voor het idioom, z. ad ep. 7,5. Agr. doelt op corrigerende aantekeningen; z. ad ep. 8,4. Het noteren van verklarende en becommentarierende aantekeningen (glossen, scholia) in de marges van een tekst komt ook in de Oudheid voor. Aanvankelijk werden (op korte opmerkingen na) alleen tekens in de marge geplaatst bij een passage waarover iets werd opgemerkt in de comm., dat in een aparte boekrol verscheen (Reynolds-Wilson 1978: 10). De overgang van aparte commentaren naar scholia vond waarschijnlijk rond de 4de eeuw plaats, tegelijk met het overschakelen van boekrol op codex. Omvangrijke marginale scholia komen pas voor het eerst voor in de negende eeuw (op. cit.: 46). Ook bij de humanisten waren ze populair (vgl. ad ep. 22,14). Een mooi vb. zijn de correcties op Poggio's Latijn die een pupil van Valla in de marge van een MS van Poggio's brieven noteerde. Dat de Florentijn ze onder ogen kreeg, startte zijn polemieek met Valla (Wesseling 1978: 26-7).

In zijn brieven doelt Agr. met *ueteres* altijd op ant. auteurs: 4,18; 21,21; 33; 35; 29,7; 18; vgl. 3,3; 4,13; 38,55.

Recognoscant: gangbaar in deze bet. Vgl. gezien het vaak voorkomen van het motief 'emendatie' in Plinius' brieven echter vooral PLIN. ep. 4,26,1 *Petis, ut libellos meos, quos studiosissime comparasti, recognoscendos emendandosque curem* (dit is de enige keer dat het ww. in diens brieven voorkomt). Evenzo AGR. ep. 38,64; 40,9; 43,3. Vgl. ook Rizzo 1973: 279-80; Tunberg 1991: 166.

imprimendum: in deze technische bet. vanzelfsprekend pas gebruikt vanaf de 2de helft van de 15de eeuw, maar dan ook meteen gangbaar; z. voor meer vbb. Rizzo 1973: 75; LPLR s.v. Evenzo AGR. ep. 27,15; 37,1; 6; vgl. 38,64.

12 Sed ... redeam: traditionele overgangsformule; z. ad ep. 4,21. Vgl. voor de hier gebruikte bewoordingen bijv. VELL. 2,39,3 *sed reuertamur ad ordinem*; 68,5; COL. 3,11,1; APUL. apol. 78. Voor *ordinem*, z. (ad) ep. 18,13.

exceptus uterque - agit: een anakoloet. Na de participiumconstr., die het

logische gevolg is van de inleidende bijzin, verandert Agr. het onderwerp van de zin, waardoor *exceptum* vereist was geweest. Of is *sum* weggevallen?

obnixe: z. boven, ad 6.

13 **humane ... frontis:** vgl. (ad) ep. 3,9.

statua habet: ant. alleen bij geschiedschrijvers; enkel Sallustius voegt *castra* expliciet toe. Met name Livius gebruikt dit idioom vaak, ook vergezeld van een acc. van tijd (zo bijv. 8,12,3; 37,33,3; 38,15,15; 42,64,1). Evenzo AGR. ep. 29,12.

excitare: vgl. (ad) ep. 3,3.

14 **honore:** het aloude adagium zegt immers *honos alit artes*. In deze woorden van Cicero (Tusc. 1,4) is het gevleugeld geworden (Otto 169; Walther 11122a; ERASM. adag. 1,8,92), en de situatie die hij schetst van het oude Rome komt wel overeen met Agr.'s beeld van Groningen: kunst en wetenschap zijn niet in ere, dus is er ook niemand die daarin uitblinkt. De gedachte is echter al veel ouder: PL. r. 551a 4-5 ἀσκεῖται δὴ τὸ ἀεὶ τιμώμενον, ἀμελείται δὲ τὸ ἀτιμαζόμενον. Vgl. AR. pl. 408 οὐτε γὰρ ὁ μισθὸς οὐδὲν ἔστ' οὐθ' ἡ τέχνη;; ARIST. EN 1123b 23-4 τιμῆς γὰρ μάλιστα ἀξιοῦσιν ἑαυτούς (sc. οἱ μεγάλων ψυχ-οι), κατ' ἀξίαν δέ; 35-6 τῆς ἀρετῆς γὰρ ἄθλον ἡ τιμή, καὶ ἀπονέμεται τοῖς ἀγαθοῖς (1163b 3-4).

Een humanistische parallel is CANTER solit. 2,24 *Neque [...] fieri potest, ut in uita sic politus [...] fias, si in solitudine sis, quomodo, si cum hominibus ueriseris; propterea, quod non habes illic, qui te [...] beneficientem magnis laudibus extollant—quippe et honor alit artes omnesque accendimur ad studia gloria.*

genus hominum: vgl. ad ep. 18,13.

subrusticum: ant. zeldzaam en niet van mensen gebruikt: CIC. Brut. 137; 259; fam. 5,12,1; vgl. GEL. pr.10 *subrustice*. Ook bij chr. auteurs is het woord zeer zeldzaam; CETEDOC geeft slechts twee vbb.: AMBR. ep. 7,38,5 (van een mens!); ISID. eccl. off. 2,11,5. Vgl. POGGIO ep. Nic. 37,41-3 *non tamen existimes uelim me subito tanquam hypocritam aliquem sordidum ac subrusticum, quorum est maxima multitudo, a communi uita declinaturum*. Het simplex *rusticus* is te allen tijde gebruikelijk in de hier bedoelde zin.

malignum: vgl. HOR. c. 2,16,37-40 *mihi parua rura et/ spiritum Graiae tenuem Camenae/ Parca non mendax dedit et malignum/ spernere uulcus*. Aldus de dichter, die teruggetrokken leeft in 'eenvoud' i.t.t. Grosphus, een man van het leven. Dit motief van verachting voor het gepeupel is natuurlijk van alle tijden.

Misschien was deze ode Agr. dierbaar. Het geschilderde ideaal van *otium* (als voor-waarde voor intellectuele prestatie) hing ook hij aan. (Weliswaar wijdde hij enige jaren van zijn leven aan het dienen van de stad Groningen, maar toch niet met volle overgave of tot zijn volle tevredenheid. De letteren zijn hem altijd dierbaarder.) Verder wijst hij ook diverse malen op zijn *tenuitas*: z.

ad ep. 1,8. Tenslotte citeert hij de verzen 19-20 (maar die zijn spreekwoordelijk; z. onder, ad 18).

infestum et aduersum: vgl. CIC. Mil. 3 *Unum genus est aduersum infestumque nobis, eorum, quos P. Clodi furor [...] pauit*; LIV. 42,22,2 *ne causam diceret aduerso senatu, infestiore populo*. Bij Seneca verschillen de adj. expliciet in sterkte: nat. 3,pr,13 *luxuriae non aduersus tantum, sed infestus (sc. animus)*.

loquax: vgl. SEN. con. 10,1,1 *populi loquacis*; [QUINT.] decl. 19,12 *ille semper loquax populus ac malignus*.

ἀψικωρότατον: alleen Philo Iudaeus en Plutarchus gebruiken dit adj. meer dan vier-maal; overigens komt het ook in Lucianus' *Calumnia* voor (21; vgl. AGR. ep. 16,3); Agr. vertaalt τὸ ἀψικωρόν daar met *mentis humanae inconstans fastidium* (Bleukx 1984: 128). Hier ontleent hij het aan ps.-Plato's *Axiochus*; z. volgende lemma.

15 **quod ... dixit:** [PL.] Ax. 369a 7-9 δῆμος γάρ, ὃ φίλε Σώκρατες, ἀχάριστον, ἀψικωρόν, ὠμόν, βάσκανον, ἀπαίδευτον. In zijn eigen vertaling geeft Agr. dit weer als *Populus enim, carissime Socrates, ingratus est, morosus, crudelis, inuidus, immodestus* (Vermeire 1981: 85). Deze passage is Agr. misschien ook daarom bijgebleven, omdat hij had geworsteld met de juiste bet. van ἀψικωρόν ('wispelturig'); in zijn eerste versie vertaalde hij dit met *studiosus*, later verbeterde hij het in *instabilis* en uiteindelijk besloot hij dat het *morosus* moest zijn (Vermeire 1981: 71). Wellicht liet hij het ook daarom hier onvertaald; zo niet *liuidum*, dat door ps.-Plato eveneens genoemd wordt (βάσκανον; door Agr. in zijn vertaling omgedoopt tot *inuidus*) en waarnaar *quod* dus ook verwijst.

expressissime: het adv. is in deze bet. ant. gangbaar, maar de superlatief komt niet voor.

usu rerum: OLD s.v. *usus* 11 'value, utility'. Evenzo AGR. ep. 28,7 (over de goede omstandigheden in Heidelberg om te studeren) *Hec omnia tamen magis ad uoluptatem sunt animi accommodata quam ad usum rerum aut (ut sordidiore uerbo utar) ad questum spectantia*; vgl. 3 (over Antwerpen, in dezelfde context); 29,9 (ook in dezelfde context).

16 **tenet ... patrie:** vgl. TER. hec. 404 *amor me grauiter consuetudoque eius tenet*; SUET. Tib. 7; IUST. 12,1,2.

consuetudo - uinculum: vgl. TER.An. 560-1 *consuetudine et coniugio [...] deuinctum*.

magis ... dicere: vgl. (ad) ep. 22,8.

17 **ingrauescens ætas:** ciceronianisme: amic. 33 *mutari etiam mores hominum saepe dicebat [...] aetate ingrauescente*; sen. 6; fam. 2,1,2. Vgl. SPART. Ael. 2,1 *aeuo ingrauescente* (EUTR. 9,27,1). Vgl. AGR. ep. 23,9; 39,4 *increscente ætate*.

animi: subject; voor het mv., vgl. ep. 29,22 *animosque earundem artium studio concordēs*.

alio atque alio: de enige ant. parallel is SEN. dial. 10,11,2 *nihil alio atque alio spargitur* (van het leven van hen die de tijd nemen, die niet in het drukke leven van alledag opgaan, dat is van hen die zich aan de studie wijden). Gangbaar zijn echter wendingen als *alio...alio*, *alius alio* (e.d.).

animus - proferendus: het ww. wordt in deze zin ‘voorwaarts leiden’ (OLD s.v. 1) vooral van militaire aangelegenheden gebruikt, zoals in het idiomatische *signa pro-ferre* ‘opmarcheren’. Een uitstekende parallel is echter SEN. ep. 52,3 waar gesproken wordt over drie wegen die naar ‘de waarheid’ leiden. De meeste mensen heb-ben hulp en begeleiding nodig, maar de allerbegaafdsten zijn hun eigen gids: *Quos-dam ait Epicurus ad ueritatem sine ullius adiutorio exisse, fecisse sibi ipsos uiam; hos maxime laudat quibus ex se impetus fuit, qui se ipsi protulerunt*. Vgl. ook CIC. Mur. 65 *isti ipsi mihi uidentur uestri praeceptores et uirtutis magistri finis officiorum paulo longius quam natura uellet protulisse, ut, cum ad ultimum animo contendissemus, ibi tamen ubi oporteret consisteremus*. Met *animus* als object wordt het ww. in deze zin ant. niet gebruikt, maar vgl. SEN. ep. 118,17 *Ubi aliquid animus diu protulit*.

spes - porrigenda: vgl. SEN. ben. 4,22,1 *Nihil iam superest, quo spes porrigatur* (sc. *cum morimur*); 2,27,4 *Ultra se cupiditas porrigit* (want de maat is nooit vol: wie steeds meer krijgt, verlangt ook naar steeds meer: *ambitio non patitur quemquam in ea mensura honorum conquiescere, quae quondam eius fuit inpudens uotum*); dial. 7,8,4; OV. tr. 3,11,5.

in longinquum: vgl. SEN. dial. 9,10,5 *Non sunt [...] cupiditates in longinqua mittendae*; ep. 5,8 *Maxima autem utriusque (sc. metus et spei) causa est quod non ad praesentia aptamur, sed cogitationes in longinqua praemittimus*. Het eerste citaat is deel van een relaas, waarin Seneca betoogt dat een ieder tevreden moet zijn met zijn positie, daarvan het goede moet inzien en benutten: (4) *Adsuendum est itaque condicioni suae et quam minimum de illa querendum et quidquid habet circa se commodi adprendendum*.

Preterea ... contentum esse: zoals uit de voorgaande lemma's blijkt, is Agr. (waarschijnlijk onbewust) hier sterk beïnvloed door zijn lectuur van Seneca's ethische werk. Zijn bewoordingen refereren aan enkele passages uit Seneca die ook inhoudelijk relevant zijn voor het dilemma waarvoor Agr. hier staat, en die in zijn tijd en ver daarvoor bekend waren geweest (hoewel Seneca's dialogen in de Middeleeuwen nagenoeg onbekend waren; z. Reynolds 1968: 356; 372).

parabilia: ant. alleen bij Cicero, Horatius, (pseudo-)Seneca en Curtius Rufus. Cicero (en ook Seneca) gebruikt het enkel ter vertaling van εὐπόριστος, een begrip uit Epicurus' leer der begeerten: fin. 1,45 *Qui (sc. Epicurus) unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent et naturales et necessariae, alterum, quae naturales essent nec tamen necessariae, tertium, quae nec naturales nec necessariae. Quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur; ne*

naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura diuitias, quibus contenta sit, et parabilis et terminatas habet; evenzo 2,90; 91; Tusc. 5,93; SEN. ep. 4,10. De letteren als natuurlijk, maar niet noodzakelijk verlangen!

18 Patrie ... fugit?: HOR. c. 2,16,19-20. De context van Horatius' ode lijkt niet in het spel. De dichter versmaadt daar het streven naar geld en roem, dat vele gevaren met zich meebrengt; in het betreffende couplet vooral de handelaar, die verre reizen maakt en zo ook zichzelf lijkt te ontvluchten. Hierop zinspeelt Agr. niet. Het vers is los van de context aangehaald als adagium. Het wordt overigens door Otto, Walther noch Erasmus genoemd; vgl. wel Walther 8550b *exsilium patitur, patria quicumque negatur*; 8551 *exilium patitur, patrie qui se denegat*. Na voor Heidelberg gekozen te hebben en daar te zijn aanbeland, haalt Agr. het vers opnieuw aan (ep. 39,4).

Patria ... delectat: CIC. Tusc. 5,108 *ad omnis casus facillima ratio est eorum, qui ad uoluptatem ea referunt quae secuntur in uita, ut, quocumque haec loco suppeditetur, ibi beate queant uiuere. Itaque ad omnem rationem Teucris uox accommodari potest: 'Patria est, ubicumque est bene.'* Dit citaat maakt deel uit van een passage, waarin weerlegd wordt dat ballingschap een groot leed is dat gevreesd moet worden. Ten eerste verschilt ze in wezen niet van een lange reis; verder is de wijze overal thuis (dit is door de eeuwen heen een zo mogelijk nog geliefder adagium dan het door Agr. gedebeiteerde, en wordt ook door Cicero in deze context aangehaald); tenslotte is het zaak zich overal op het bevredigen van zijn verlangens te richten. De context hier kan dus ook als relevant voor Agr. gezien worden en wellicht haalt hij het citaat daarom aan, maar waarschijnlijk is dit niet, want het betreft een overbekende uitdrukking; vgl. al AR. pl. 1151 *πατρις γάρ ἐστι πᾶς ἴν' ὃν πρόττη τις εὔ*; voorts Otto 1356 *Patria est, ubicumque est bene* (die ook wijst op SEN. rem. fort. 8,2; [SEN.] mor. 43; vgl. ook PUB. sent. V 7 *Ubi cum tuis sis, patriam non desideres*); Walther 20842a *Patria est, ubicumque bene uixeris*; 32036e *ubi bene, ibi patria*; 20844a; 11430; 29982a; vgl. 11429; 23208a; 25954; 32075a; POGGIO ep. Nic. 5,16; 22,31; ERASM. adag. 2,2,93 *Quaeuis terra patria* (citeert AR. pl. 1151 en CIC. Tusc. 5,108).

19 Vellem - esset: z. ad ep. 3,11.

copia tui: uitzonderlijk, maar ant. in deze zin zonder bijv. een gerundium; vgl. TAC. ann. 1,58 *ubi primum copia tui*; CURT. 4,5,20 *Pharnabazi copiam fore*; AMM. 27,7,3 *nanctus copiam principis*. Hetzelfde idioom kan ook in sexuele zin gebruikt worden (zo bijv. in de komedie). VALLA eleg. 4,65 (over *copia*) noemt dit idioom niet. Vgl. AGR. ep. 11,5; 22,14.

ex sententia consilii tui: *de consilii sententia* (standaard afgekort tot *D.C.S.*; z. PROB. iur. 3,23 (g.L. IV 273)) is een vaste wending die altijd 'op besluit (of 'advies') van de vergadering' betekent en vaak bij Cicero voorkomt. Slechts een enkele keer wordt het voorz. *ex* in dit idioom gebruikt: NEP. Phoc. 3,4; LIV. 45,29,3; SEN. ep. 67,10; nat. 2,41,1; PLIN. ep. 5,1,6; 3,8 *quod de quibus*

dubitat, quasi ex consilii sententia statuit (sc. ipse qui recitat) (als reden om in het openbaar voor te dragen); 6,31,12. Occo is Agr.'s adviescollege. Vgl. AGR. ep. 28,12; 29,20.

propendeat: z. ad ep. 18,3.

20 **explorete:** dit adv. is ant. vrij ongewoon en voornamelijk te vinden in Cicero's brieven en bij Ammianus (hoewel bij de laatstgenoemde in iets andere zin). Evenzo AGR. ep. 33,2.

se laxauerit hyems: het ww. betekent hier waarschijnlijk 'verminderen, verzwakken' (OLD s.v. 8; zo AGR. ep. 29,30 *curam atque operam laxauero*); het wordt bijv. gebruikt van woede (PETR. 108,9; STAT. Theb. 6,831) en ziekte (GRAT. 419; CURT. 3,5,9). Van de winter (of een vergelijkbaar begrip) wordt het niet gebruikt, maar vgl. PLIN. nat. 18,184 *Sarculatio induratam hiberno rigore soli tristitiam laxat temporibus uernis*. Het beeld van het weer dat zachter wordt is ook ant.: LIV. 23,19,1 *mitescere iam hieme*; CURT. 9,10,4 *iamque mitigata hieme*; SIL. 15,502 *iamque hieme affecta mitescere coeperat annus*; AMM. 30,2,6 *mollita hieme*; een latere parallel is ISID. nat. 37,4 (*Zephyrus*) *hiemis rigorem [...] relaxat*. Het ww. zou eventueel ook 'oplossen, ontbinden' kunnen betekenen (OLD s.v. 5); vgl. dan vooral HOR. c. 1,4,1 *Soluitur acris hiems*.

profectionis: 'reis': z. ad ep. 21,47.

21 **a uobis - discessi:** z. ad ep. 21,3.

noticiam: z. ad ep. 6,6.

in tanta fortuna: vgl. POL. Cic. fam. 10,31,3 *Caesarem uero, quod me in tanta fortuna modo cognitum uetustissimorum familiarium loco habuit, dilexi summa cum pietate et fide*; vgl. Rab. Post. 41; 44.

22 **secretarii:** dit woord komt pas bij middeleeuwse auteurs in deze bet. voor, maar zijn gebruik heeft daarna een grote vlucht genomen, ook in de Renaissance (LPLR s.v.).

Renenses: 'Rijnse guldens'; middeleeuws Latijn, maar ook bij humanisten zeer gewoon (LPLR s.v.). Evenzo AGR. ep. 30,4.

23 **Ἀμαλθείας κέρατος:** in het Latijn *copiae cornu* (zo vertalen PLIN. nat. pr,24; GEL. 1,8,1-2; ERASM. adag. 1,6,2), de spreekwoordelijke hoorn des overvloeds; z. bijv. Roscher s.v. 'Amaltheia'; Bömer ad OV. fast. 5,121; Otto 441; ERASM. adag. 1,6,2. Voor het element goud, vgl. ATH. deipn. 5,198a χρυσοῦν Ἀμαλθείας κέρας (EUST. III 908,3-4).

administrationes: 'bedieningen, ambten': in deze concrete bet. gebruikt vanaf de post-kl. tijd (TAC. Agr. 19), maar vooral zeer vaak bij Cassiodorus. Voor het gebruik van abstracta in concrete bet., z. ad AGR. ep. 25,1. Voor de verbinding met *procuraciones*, vgl. CIC. rep. 1,35 *procuratio atque administratio rei publicae*; n.d. 1,2 *curatione et administratione rerum*; AGR. ep. 21,44.

24 **hortari - incitare - propellere:** de historische inf. wordt vooral door Sallustius en Tacitus zeer vaak gebruikt; bij Cicero is hij niet veel te vinden, en dan

met name in zijn brieven; LHS II 367.

deessem mihi: z. ad ep. 23,7.

Perduxit me - ut: een zeer uitzonderlijke constr. Gebruikelijk is *perducere alqm ad/ in c. acc.* (vgl. boven, 21); de enige parallel voor Agr.'s gebruik is DIG. 5,4,3 (*mulier*) *ab Alexandria perducta est, ut Hadriano ostenderetur*; vgl. ook TER. An. 80-1 *filium/ perduxere illuc, secum ut una esset*.

coram ... alloquerer: het ww. komt ant. zowel absoluut als met een obj. voor; hoewel oorspronkelijk alleen de acc., regeert het ww. in later Latijn ook de dat. In zijn brieven gebruikt Agr. het echter enkel met de acc. (18,13; 22,10; 29,39; 36,15; 48,2; 3; 6). Daarom is *coram* hier te beschouwen als een voorz., hoewel het ant. in combinatie met *adloqui* steeds een adv. is, waarbij de gespreksgenoot in de acc. geplaatst wordt: VERG. A. 8,122-3 *coramque parentem/ adloquere*; TAC. hist. 4,65 *coram adire adloquique Veledam*; SULP. SEV. chron. 1,19,7 *coramque ad Moysen Deus loquebatur*; vgl. AGR. ep. 46,4 *coram tibi [...] dixero*. Maar vgl. bijv. SAL. Iug. 109,1 *respondit se pauca coram Aspare locuturum*.

Perduxit ... alloquerer: gezien de twee voorafgaande lemma's lijkt het oordeel gerechtvaardigd, dat Agr. hier probeert zo bondig mogelijk te formuleren. Iets ruimer (en antieker) verwoord luidt zijn boodschap *Perduxit me cancellarius ad Maximilianum, ut coram eum alloquerer*. Deze hele alinea wordt gekenmerkt door korte mededelingen.

25 **sue:** naar ant. maatstaven onjuist voor *eius*; z. ad ep. 12,1.

cantzellarius: ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat Agr. hier het Duitse accent van Maximiliaan op de hak neemt. In alle andere (14) gevallen waar het woord in Agr.'s brieven voorkomt is het op de gebruikelijke manier gespeld, ook in deze brief (7; 21; 24; 25).

ratum: gewenst zou hier *rata* zijn. Dit incongruente gebruik van het onzijdig ev. komt al kl. voor (bijv. CIC. Att. 8,12b,2 *ut cohortes [...] ad me missum facias*) en is kenmerkend voor de volkstaal en later Latijn (LHS II 392; Svennung 1935: 263-4).

26 **coronatos:** in deze bet. middeleeuws Latijn, maar ook vaak gebruikt door humanisten (LPLR s.v.). Evenzo AGR. ep. 29,23.

ex publico: 'van staatswege, uit de gemeentekas'. Ant. iets gangbaarder is *de publico* (zo bijv. altijd Cicero; evenzo AGR. ep. 29,23), maar met name historici schrijven ook *e(x) publico*: CAES. civ. 2,22,5; LIV. 1,43,9; 21,14,1; 25,12,9; 45,44,-15; TAC. ann. 4,45; SUET. Iul. 41,3. In CETEDOC is *ex publico* uiterst zeldzaam (WILL. TYR. chron. 5,8), *de publico* daarentegen gangbaar. Met *id* bedoelt Agr. in de eerste plaats de tweehonderd kronen.

27 **Habes:** z. ad ep. 8,1.

annalem: dit woord gebruikt Agr. hier, denk ik, opzettelijk om te verwijzen naar het historiografische karakter van de voorafgaande paragrafen, dat benadrukt wordt door het streven naar een sallustiaans-taciteïsche stijl. Hierop

duiden de asyndeta *laudibus uirtutibus nobilitati, pepigisset promississet, ministerium locum stipendium*; het plotselinge gebruik van de historische inf. (*hortari, incitari, propellere*); de oratio obliqua (*dedere ... meum; paratum ... fore*); vgl. verder de opmerkingen bij *coram ... alloquerer; Perduxit ... alloquerer; ex publico*.

28 **marchio**: middeleeuws Latijn; ook bij humanisten algemeen gangbaar (LPLR s.v.).

uictoriam ... stetisse: in deze constr. niet ant. Hier verwacht Agr. de constr. bij *stare* in de bet. 'aan de kant staan van' (OLD s.v. 12) met die bij hetzelfde ww. in de bet. 'kosten' (OLD s.v. 23). In het eerste geval is de gangbare constr. *stat alqd cum alqo*; bijv. LIV. 5,38,4 *fortuna [...] cum barbaris stabat*; 8,34,1 *stabat cum eo senatus maiestas*; vgl. ook OV. ep. 10,105 *stat uictoria tecum*. Als *stare* 'kosten' betekent, dan luidt de constr. (*alci*) *stat alqd alqo*; bijv. VERG. A. 10,494-5 *haud illi stabunt Aeneia paruo/ hospitia*; LIV. 2,36,4 *Magno illi ea cunctatio stetit*; vgl. vooral 23,30,1-2 *Petelia [...] aliquot post mensibus quam coepta oppugnari erat [...] expugnata est. Multo sanguine ac uolneribus ea Poenis uictoria stetit*. In ep. 32,7 gebruikt Agr. het ww. in deze laatste zin met de juiste constr.

29 **urget me nuncius**: brieftopos; z. ad ep. 20,7.

uiuendi ... instituturus: z. ad ep. 15,4.

30 **Gerionis et Victoris**: chr. Latijn.

AGR. ep. 27

2 **desiderio meo - satisfacere**: z. ep. 2,4.

presens presentes: vgl. ep. 2,3.

5 **festinata - manu**: TAC. ann. 6,40 *festinatis [...] manibus*; V.MAX. 2,8,5 *festinabunda manu*; vgl. CLAUD. 3,344 *festinas urgete manus*; TAC. hist. 1,7 *seruorum manus subitis auidae et tamquam apud senem festinantes*. Walther (9415) noteert twee verzen uit een 11de-eeuws gedicht: *Festina manu substantia diminuetur;/ paulatim collecta suum spectabit aceruum*; een (kleine) variant op Spreuken 13: 11, waar de gedachte dezelfde is, maar de iuxtapositie *festinata manu* niet gemaakt (natuurlijk is in het citaat *festinata* evenmin met *manu* verbonden). De oogst aan parallellen is dus mager in het licht van Agr.'s *ut aiunt*, dat een idiomatische wending suggereert. Overigens is het ww. niet ongebruikelijk in deze context van het snel (en dus niet volledig doordacht) schrijven; zo bijv. MART. 10,2,1-2 *Festina prior, decimi mihi cura libelli/ elapsum manibus nunc reuocauit opus*; AUG. ep. 149,34 *dabis sane ueniam stilo meo multum festinanti*. IJlings schrijven is een brieftopos; z. ep. 2,11.

corrasi: in deze bet. 'bijeenschrapen' doorgaans van geld (zo ep. 31,3), en vrijwel uitsluitend bij Plautus, Terentius, Apuleius en in de Digesten. Van schrijfwerk wordt het ant. nooit gebruikt.

amicitie - firmate: vgl. ep. 2,3.

amicitie ... firmate: vgl. ep. 26,5.

deinde ... negare: vgl. HIER. pr. psalt. sec. Hebr. p. 768, 21-6 (geciteerd adv. Rufin. 2,30) *unde impulsus a te, cui et quae non possum negare non possum, rursum me obtrectatorum latratibus tradidi, maluique te uires potius meas quam uoluntatem in amicitia quaerere*; vgl. ook ep. 1,2 (evenzo 130,1) *quod implere non possum, negare non audeo*; RADBERT. ad Fredug. r. 9-10 *ut responderem cui negare non possum quae exegis, etiamsi adimplere nequeo quae iniungis*.

- 7 **Ut ... ingeram:** vgl. SEN. ben. 6,41,2 *Quanto melius ac iustius in promptu habere merita amicorum et offerre, non ingerere*; SUET. poet. 40 (p. 45Re) *Ac ne recusanti quidem (sc. Horatio) aut succensuit quicquam aut amicitiam suam ingerere desiit (sc. Augustus)*; AUG. diuers. quaest. 71,6 *Nullius itaque repudianda est amicitia sese ingerentis ad amicitiam copulandam*. Zowel *iactare* als *ingerere* worden ook gebruikt voor het werpen van wapentuig. Vgl. voor *in os ingerere* SEN. nat. 1,16,3; ben. 2,12,2 (letterlijk).

- 9 **Perge qua cepisti:** vgl. PLIN. ep. 5,17,4 *exosculatus adolescentem, qui est acerrimus stimulus monendi, laudibus incitavi, pergeret qua coepisset, lumenque quod sibi maiores sui praetulissent, posteris ipse praeferret*. Leibenguth-Seidel (1994: 250) maken zich hier sterk voor een echo van Cicero's eerste rede tegen Catilina, waar een verwante wending (*perge quo coepisti*) geschreven staat (1,10; geciteerd door QUINT. inst. 9,3,45). Dit idioom komt evenwel ook elders voor, zowel in Agr.'s versie (LIV. 35,28,5; PLIN. *loc.cit.*; vgl. SAL. hist. 1,77,16; evenzo AGR. ep. 26,8) als met *quo* (TER. hec. 194; LIV. 3,9,10; AELRED. spir. amic. 2,17; 3,60; vgl. PL. as. 115) als ook, en vaker, met *ut* (zo AGR. ep. 1,10; 20,6). Voorts is het weliswaar juist dat zowel Agr.'s brief als Cicero's rede gekenmerkt wordt door het gebruik van korte zinnen, maar inhoudelijk is er geen enkele verwantschap. Ook ontbreekt verder enige woordelijke gelijkenis.
- urge successus tuos:** vgl. LUC. 1,146-50 met een schets van Caesar, die inderdaad zonder reserve zijn eigen voordeel in alle situaties nastreeft, maar op een wijze die Agr.'s advies verre overschrijdt: *Acer et indomitus, quo spes quoque ira uocasset,/ ferre manum et numquam temerando parcere ferro,/ successus urguere suos, instare fauori/ numinis, impellens quidquid sibi summa petenti/ obstaret gaudensque uiam fecisse ruina*.

- 10-1 **Scis ... peruenire:** kritiek op de grote stad, in dit geval Rome, is van alle tijden; vgl. naast de door Leibenguth-Seidel (1994: 251) genoemde lit. ook bijv. Iuvenalis' 3de satire en Highet (1954: 65-75) daaromtrent, die parallellen van afkeer voor de megalopolis opdient uit de wereldlit; en Classen 1980: 15, nt 93; 23, nt 150 (met onder meer SEN. ep. 56; dial. 12,6,2-3; LUCIAN. Nigr. 15 vv.). Een geliefd mo-tief in de ant. Latijnse poëzie is dat van de stad als poel des verderfs (een beeld dat in deze brief ook naar voren komt) tegenover het geïdealiseerde, geprezen, (ook moreel) integere platteland (André 1992). Vgl.

- ook POGGIO ep. Nic. 35,111-3 (over het pauselijke hof) *omnium [...] uitia huc confluunt, ut sit tanquam speculum, in quo plurimorum et facta et mores cernuntur*.
- 10 **generis - hominum**: vgl. ep. 18,13.
- 11 **Nihil ... peruenire**: vgl. SAL. hist. 2,17 (=DON. Ter. Ph. 170) *Modestus ad alia omnia, nisi ad dominationem*.
- effice - quod**: dit lijkt typisch middeleeuws Latijn, want ant. gaat het ww. in deze constr. vrijwel altijd vergezeld van *ut* of van een Acl. Niettemin wijst TLL (s.v. 174,33-5) op twee ant. plaatsen met *quod*: OV. Pont. 4,5,35-6; PALLAD. ins. pr.1. Elders in zijn brieven schrijft Agr. evenwel altijd *efficere ut* (23,7; 28,12; 40,12).
- opibus ... honoribus**: vgl. TAC. hist. 3,37 *tantis opibus tot honoribus cumulatus*; AUG. civ. 2,23 *fatentur [...] posse homines [...] opibus honoribus [...] cumulari*.
- nedum**: z. ad ep. 6,2.
- beneuolentie ... constantiam**: vgl. ep. 7,7.
- 15 **impresso**: z. ep. 26,11.
- 19 **iniungo ut**: z. ep. 5,1.
- 20 **dare**: ant. juist was *dari* (zo ook Leibenguth-Seidel 1994: 218). Misschien een verschrijving (van Agr., of van een kopiist); of verraadt zich hier de invloed der moderne talen? Agr. gebruikt de juiste, passieve constr. in ep. 32,7 en 38,55.
- 21 **Diei operam**: *opus diei* is een bijbelse term (Ezra 3:4; 10:13) die veel door chr. auteurs gebruikt wordt (bijv. vaak in Petrus Lombardus' *Sententiae*). De enige parallel voor Agr.'s *opera* is DIG. 38,1,3,pr. Vgl. ook AGR. ep. 8,1.
- 22 **Gaudeant ... sua**: van oudsher spreekwoordelijk: Otto 902; ERASM. adag. 2,10,49 *Laconismus* (met vele vbb. uit de Griekse en Latijnse lit.); 2,1,92. Vgl. ook Jansen 1995: 215-40 voor de 'Spartaanse bondigheid' als 'geprezen vaardigheid' in poetica's van de 16de en 17de eeuw (in het Latijn en in de volkstaal); hij noemt ook ant. bronnen. Voor de brieftopos *breuitas*, z. ep. 21,17-8.

AGR. ep. 28

- 1 **conterraneo**: z. ep. 20,9.
- 2 **uerbosius**: z. ep. 1,4.
- allegau:** = *alligau*. Beide ww. worden vaak met elkaar verward in HSS (TLL s.v. *alligo* 1680,37-8).
- laqueum - abrumpere**: vgl. PLIN. ep. 2,8,2 *Numquamne hos artissimos laqueos, si soluere negatur, abrumpam?* Er is enkel enige woordelijke gelijkenis, de situatie bij Plinius is anders: zijn drukke werkzaamheden zijn hem als een strop om de hals en beletten hem om, zoals zijn correspondent Caninius, van de

vreugden des levens (studeren, vissen, jagen) te genieten. Interessant is ook ep. 22 van Seneca, waarin eveneens knopen doorgehakt moeten worden. Lucilius vraagt, hoe hij zich van zijn werkzaamheden kan bevrijden. Na te hebben opgemerkt dat deskundig advies al-leen van nabij (!) kan worden verstrekt (1 *Quaedam non nisi a praesente monstrantur [...]. Vetus prouerbium est gladiatorem in harena capere consilium*), raadt Seneca hem aan rustig te werk te gaan: 3 *leni eundum uia, ut quod male implicuisti soluas potius quam abrumpas, dummodo, si alia soluendi ratio non erit, uel abrumpas* (ge-volgd door het gevatte *Nemo tam timidus est ut malit semper pendere quam semel cadere*).

4 **largius os quam manus**: geen ant. spreekwoord (bij Otto noch Erasmus); voor de oppositie van mond en hand, vgl. bijv. VERG. A. 11,378-9 *Larga quidem semper, Drance, tibi copia fandi, / tum cum bella manus poscunt*.

5 **inter ... numero**: vgl. voor de hele wending SIDON. ep. 9,3,2 *Quarum (sc. causarum) ista calculo primore numerabitur, quod ...*; voor de bet. van *calculos* bijv. CIC. Att. 8,12,5 *Atque ego [...] recordor tamen tua consilia, quibus si paruisssem, tristitiam illorum temporum non subissem. [...] Qua re nunc saltem ad illos calculos reuertamur quos tum abieciimus*; PLIN. ep. 2,19,9 *an sit recitandum, examina tecum omnisque, quos ego moui, in utraque parte calculos pone, idque elige, in quo uicerit ratio*.

humanitas ... gratia: voor het typisch renaissancistische karakter van deze vorstelijke deugden, z. Leibenguth-Seidel 1994: 253-4 (met verdere lit.). Vgl. AGR. ep. 1,6.

6 **mores**: vgl. ep. 2,6.

7 **uoluptatem - usum**: voor deze oppositie, z. (ad) ep. 4,21.

usum rerum: z. ep. 26,15; vgl. boven, 3.

sordidiore uerbo: 'een platter woord', 'banaler'; vgl. GEL. 19,13,2-3 '*nanos autem sordidum esse uerbum et barbarum credebam. 'Est quidem' inquit 'hoc' Apollinaris 'in consuetudine inperiti uulgi frequens, sed barbarum non est.*' Dezelfde iunctuur ook bij de beide Seneca's, Quintilianus en Pomponius Porphyrio.

11 **Quid enim ... oliuę**: IUV. 13,98-9. Het hier citeren van twee verzen uit Iuuenalis' 13de satire getuigt van ironie, omdat de dichter zich daar richt tot de vrekkige Calvinus, die bestolen is: gezien zijn leeftijd zou hij beter moeten weten dan daarom buitensporig te jammeren; bovendien gaat het om een grijpstuiver, gezien zijn middelen.

12 **uacillantem epistolam**: vgl. CIC. fam. 16,15,2 *Accepi tuam epistulam, uacillantibus litterulis, nec mirum tam graui morbo*.

de ... consilium: vgl. ep. 26,19.

13 **in commune**: vgl. ep. 13,9.

properantissime: z. ep. 6,7.

AGR. ep. 29

- 1 **quarum ... conquereris**: een anakoloet. Bij het eerste lid is iets aan te vullen als *me certiozem facis*. Nu hangt ook dit eerste lid af van *acerbius conquereris*.
- 2 **Eis ... repetam**: vgl. CIC. fam. 1,9,4 *Quod tibi ut planius exponam, altius paulo rationem consiliorum meorum repetam necesse est*. Ook Cicero legt (aan Lentulus) verantwoording af voor zijn daden, en eveneens in een lange brief; inhoudelijke gelijkenis ontbreekt. De wending *alte (-ius) repetere* is standaard (TLL s.v. *altus* 1786,16 vv.).
- 3 **amantissimo**: z. ep. 7,10.
- 5 **longa ... deuinctum**: z. ep. 13,10.
ad ... postulatum: z. ep. 26,7.
- 7 **ipsum**: in plaats van *se*; z. ep. 10,5.
que lex ... habituros: z. ep. 22,16.
- 9 **Abrumperem ... posset**: vgl. PLIN. ep. 6,6,8 *Quibus ex causis exigo, ut uenias et suffragio meo tuum iungas. [...] Abrumpe, si qua te retinent*; AGR. ep. 38,4.
uel amicitie ... permouerer: de oppositie van vriendschap en nut is een topos; vriendschap moet om zichzelf nagestreefd worden (en kan dan ook van nut zijn), niet met het oog op gewin: bijv. CIC. fin. 2,85 *Vides igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse praestantius, sin emolumento, summas familiaritates praediorum fructuosorum mercede superari. Me igitur ipsum ames oportet, non mea, si ueri amici futuri sumus*; amic. 51 *Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam secuta est*; OV. Pont. 2,3,7-8; vgl. GEL. 17,5 (z. ep. 7,7); Powell ad CIC. amic. 26-32. Salutati klaagt over mensen die enkel vriendschap sluiten om er zelf beter van te worden: ep. 8,9 (II 403) *sola [...] utilitas et amicitie cultum et honestatis diligentiam facit; ut si te talem uiderint qualem expedit eis et optant, singularis amicitie officiis excolaris*.
utilitate rerum: vgl. ep. 26,15.
- 10 **milas**: middeleeuws Latijn voor 'mijl' (DuCange s.v.; Latham 1965 s.v.); evenzo hierna, 39.
- 11 **pedem ... est**: niet enkel in Agr.'s dagen was het begin van een reis spreekwoordelijk het moeilijkste deel daarvan; vgl. Otto 1453 *portam itineri longissimam* (= VAR. r. 1,2,2). Erasmus kent deze uitdrukking (adag. 4,5,96) en voegt eraan toe: *Quin et hodie dicunt bonam itineris partem confectam ei, qui portam egressus sit: semper enim est, quod iter apparantem remoretur, et si nihil sit negotii, remorantur amicorum affectus: apud nostrates autem non creditur profectio futura felix, nisi dies aliquot dati fuerint conuiuuiis et computationibus amicorum*.
profectionis: z. ep. 21,47.
- 12 **ut apud Germanos**: z. ep. 19,2.
statua habet: z. ep. 26,13.
- 13 **equitate ... laude**: z. ep. 28,5.

- 17 **subducere sinum**: vgl. SEN. Thy. 430-1 *Cur bonis tantis sinum/ subducis?* Tantalus spreekt tot zijn vader Thyestes, die, nu hij weer in de buurt van Argos is, weifelt en de stad niet durft in te gaan. Naar de context verwijst Agr. dus in geen geval, maar voor zijn idioom is dit de enige ant. parallel.
nisi ... interuenerit: vgl. ep. 12,6.
- 18 **ego ... puto**: over deze etymologie verhaalt Wesseling 1988: 234.
- 19 **uerbosa**: z. ep. 1,4.
uerbosa ... narratione: vgl. HIER. ep. 18a,16,2 *oratio [...] molestior fit, si taedium sui prolixitate congeminet.*
- 20 **ex - sententia - consilium**: z. ep. 26,19.
consilium - sumpturum: z. ep. 2,10.
- 22 **animo tuo obsequi**: z. ep. 2,9.
- 23 **usus rerum mearum**: z. ep. 26,9.
coronatos: z. ep. 26,26.
de publico: z. ep. 26,26.
suasibus: z. ep. 17,1.
- 25 **studiis quies**: een van Agr.'s lievelingsboeken, Quintilianus' *Institutio*, begint met de woorden *Post impetratam studiis meis quietem* (waarna de auteur verhaalt nu tijd te hebben zijn boek te schrijven). Dezelfde iunctuur voorts alleen in V.FL. 5,624, waar *studiis* echter in een geheel andere bet. gebruikt is. Vgl. AGR. ep. 23,16.
inquam: z. ep. 4,19.
studiorum sotius: z. ep. 21,7.
quem ... relinquere: vgl. PL. mil. 703-4 *At illa laus est, magno in genere et in diui-tiis maxumis/ liberos hominem educare, generi monumentum et sibi*; AGR. ep. 24,3.
- 26 **sibi - induit persuasionem**: alleen bij Quintilianus: inst. 1,1,8 *Nihil est peius iis qui paulum aliquid ultra primas litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem induerunt*; decl. 307 (208,17-8).
- 27-9 **schola ... resumas**: lesgeven op school is vaker negatief geschilderd; bijv. IUV. 7,215-43, waar vooral de nadruk ligt op de slechte betaling, terwijl er hoge eisen aan de leraar gesteld worden; MART. 9,68 tot de leraar die iedereen uit zijn slaap houdt door al voor het ochtendgloren zijn lessen te beginnen: in zijn school is meer lawaai dan in het amfitheater. Quintilianus verkiest daarentegen het naar school gaan boven het thuis privéles krijgen (inst. 1,2; vgl. 1,2,16 *ut fugiendae sint magnae scholae [...], non tamen hoc eo ualet ut fugiendae sint omnino scholae*). Evenzo AGR. ep. 30,4; LANGIUS ep. 2,4-5.
- 28 **Aristophanes ... appellat**: AR. nu. 94 ψυχῶν σοφῶν τοῦτ' ἐστὶ φροντιστήριον. Het door Agr. aangehaalde woord is een vondst van Aristophanes, waarmee hij een school van sofisten (tot wie hij ook Socrates rekent) laat aanduiden. Agr. speelt met de dubbelzinnigheid van φροντίς, dat zowel

'gedachte, *cogitatio*' als 'zorg, angst, *sollicitudo*' kan betekenen. Aristophanes bedoelt het in de eerstvermelde zin, maar vgl. voor Agr.'s interpretatie ERASM. adag. 1,3,54 *De fumo disceptare: In philosophos dictum, qui de fumo, hoc est de rebus nihili, nimium anxie disputant. Inest autem non parum comici salis in illis ipsis uerbis ad iocum confictis, λεπτολογεῖν, στενολεσχεῖν, quorum alterum significat de rebus tenuibus ac friuolis disceptare, alterum de meris nugamentis sollicitum et anxium torqueri. Quapropter etiam Socratis scholam φροντιστήριον appellat.*

29 **una - inpendenda:** z. ep. 15,3.

cum ... resumas: Alardus (II 212) verwijst hier naar Lydus, de pedagoog uit Plautus' *Bacchides*, die heel wat met zijn *oud*-leerling Pistoclerus te stellen heeft (en zichzelf op een zeker moment (156-7) vergelijkt met Phoenix! z. hierna, 45).

respires ... resumas: vgl. HOM. Il. 22,475 ἡ δ' ἐπεὶ οὖν ἄμπνυτο καὶ ἐς φρένα θυμὸς ἀγέρθη (Od. 5,458; 24,349; beide met kleine varianten aan het versbegin; het laatste vers wordt geciteerd door ERASM. adag. 3,10,73 *Recipere animum*). Dit idioom komt echter ook in het Latijn voor: VERG. A. 10,898-9 *Tyrrhenus, ut auras/ suspiciens hausit caelum mentemque recepit* (SERV. ad loc. *postquam respirauit et mentem recepit*); LIV. 2,50,10 *ut respirandi superior locus spatium dedit recipiendique a pauore tanto animum*; vgl. PL. Epid. 204-5; CIC. Clu. 200; SEN. dial. 7,2,2; QUINT. inst. 9,4,62.

31 **primam ... administrare:** een topos in ant. lit.; bijv. DEM. 60,17 ἔστιν γάρ, ἔστιν ἀπάσης ἀρετῆς ἀρχὴ μὲν σύνεσις, πέρας δ' ἀνδρεία καὶ τῇ μὲν δοκιμάζεται τί πρακτέον ἐστί, τῇ δὲ σφίζεται. Ἰσοκ. 1,34 βουλευοῦ μὲν βραδέως, ἐπιτέλει δὲ ταχέως τὰ δόξαντα. 'Ηγοῦ κράτιστον εἶναι παρὰ μὲν τῶν θεῶν εὐτυχίαν, παρὰ δ' ἡμῶν αὐτῶν εὐβουλίαν (= ARIST. EN 1142b 4-5). Agr. vertaalde zelf deze rede van Isocrates aan Demonicus; in zijn vertaling heet het: *Delibera diu, celeriter uero confice quod decreuisti. Optimum puta contingere nobis a deo prosperitatem, a nobis ipsis prudentiam* (Geerinckx 1982: 108). Een Latijnse parallel is SAL. Cat. 1,6 *Nam et prius quam incipias consulto et, ubi consulueris, mature facto opus est* (in het krijgswezen). Voor verdere ant. parallellen, z. Vretska ad SAL. Cat. 1,6; vgl. ook ERASM. adag. 3,10,28 *Consiliis simul et facto ualens*.

32 **labilis:** laat-ant. Latijn.

33 **sacietas ... est:** vgl. CIC. de orat. 98 *Difficile [...] dictu est, quanam causa sit, cur ea, quae maxime sensus nostros impellunt uoluptate et specie prima acerrime commouent, ab eis celerrime fastidio quodam et satietate abalienemur*; 100 *Sic omnibus in rebus uoluptatibus maximis fastidium finitimum est* (Alardus II 212). Hetzelfde zegt SEN. ben. 7,2,2 *Voluptas fragilis est, breuis, fastidio obiecta, quo audius hausta est citius in contrarium reccidens*.

34 **opera luditur:** idioom uit de komedie (vooral Plautus): PL. capt. 344; cas.

424; ps. 369; TER. Ph. 332; vgl. PL. rud. 900; maar ook gebruikt door Ambrosius (hex. 6,2,8; 6,3,13; ep. 9,64,7) en de aan Agr. onbekende Fronto (1 p.38 (211N)). Evenzo VALLA ep. 11,23.

non ... rediret: VERG. ecl. 1,35 *non umquam grauis aere domum mihi dextra redibat*. Tityrus vertelt hoe hij vroeger, aan Galatea gebonden, geen geldzorgen had; hoewel er goed werd verkocht, bracht hij nooit geld mee terug naar huis. 'Vom ersten Jahrhundert der Kaiserzeit bis zur Goethezeit hat alle lateinische Bildung mit der Lektüre der ersten Ekloge begonnen. Man sagt nicht zuviel, wenn man behauptet, daß demjenigen ein Schlüssel zur literarischen Tradition Europas fehlt, der dieses kleine Gedicht nicht im Kopf hat' (Curtius 1948: 195).

35 **uerbis prosequi:** z. ep. 3,4.

38 **ago gratias pro:** z. ep. 9,5.

incrementis - astruere: vgl. ep. 8,12.

39 **multus ... sermo:** z. ep. 3,2.

mila: z. boven, 10.

exactius: z. ep. 8,5.

40 **in colloquium ... me:** vgl. ep. 6,6.

41 **que Carolo latissima erat:** de indic. hoeft niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat dit een opmerking van Agr. zelf is; vgl. boven, 40 *que accepta est*; 41 *qui mutatur multis casibus* tegenover de bijzinnen hierna in 42. Tunberg (1991: 168) merkt op dat Valla in zijn brieven en in de *Gesta Ferdinandi* de neiging heeft om in langere stukken indirecte rede in bijzinnen van coni. op indic. over te gaan.

42 **exitu:** vgl. ep. 24,11.

43-7 **quia res ... relinquit:** de kern van deze passage is dat het kiezen van een goede leraar een essentiële voorwaarde is voor een goede opvoeding van kinderen. Deze mening delen vele auteurs die in de Oudheid, in de Middeleeuwen en in de Renaissance over opvoeding hebben geschreven, onder wie de bij humanisten in dit verband ongekend populaire Quintilianus en (pseudo-)Plutarchus, de laatste doorgaans in de Latijnse vertaling van Guarino (Nelson 1940: 49-59; voor de enorme populariteit van deze vertaling, z. Holzberg 1981: 202). Vooral deze twee ant. auteurs hebben de pedagogische ideeën der humanisten sterk beïnvloed. Illustratief is het enorme aantal ontleningen aan de eerste twee boeken van de *Institutio oratoria* en aan de verhandeling *Περὶ παιδων ἀγωγῆς* dat is aan te wijzen in Piccolomini's *De liberorum educatione* (Nelson 1940: 228-9). En hij is allerm minst de enige die zo rijkelijk uit deze twee bronnen put. Langius vraagt Liber om een exemplaar van Plutarchus' tekst (ep. 4,9).

43 **suntque ... sequuntur:** vgl. QUINT. inst. 1,1,36 *in his de quibus nunc loquimur aetatibus, quae nihildum ipsae generare ex se queunt, prope sola est quae iuuari cura*

*docentium possit; 1,3,12 (aetas) tum uel maxime formanda cum simulandi nescia est et praecipientibus facillime cedit; frangas enim citius quam corrigas quae in prauum induruerunt; PLU. lib. educ. 3E ἐξ ἀρχῆς τὰ τῶν τέκνων ἤθη ῥυθμίζειν προσήκει. Εὐπλαστον γὰρ καὶ ὑγρὸν ἢ νεότης, καὶ ταῖς τούτων ψυχαῖς ἀπαλαῖς ἔτι τὰ μαθήματα ἐντῆκεται; SEN. dial. 4,18,2; 21,1; HIER. ep. 128,4 *Ut enim aqua in areola digitum sequitur praecedentem, ita aetas mollis et tenera in utramque partem flexibilis est, et quocumque duxeris, trahitur* (Alardus II 212); IUV. 7,237-8 (een van de eisen die men aan een leraar stelt is) *ut mores teneros ceu pollice ducat, / ut si quis cera uoltum facit; VINC. BELLOV. erud. fil. nob. 1,61-3 Curua, inquit, eos a puericia, quoniam etas illa tenella flexibilis est, sicut cera mollis uel arbuscula nouella; PETRAR. fam. 7,17,14 facile quamuis formam recens excipit materia, facile quiuis habitus nondum duratis mentibus imprimitur; ubi falsis opinionibus aditum prebueris, operosius excluduntur. Insta ergo, dum uotiui spem successus tractabile tempus praefert; ERASM. puer. inst. 23,6-10 infantem tuum illico bonis literis instituendum curabis, [...] dum mollis ac tractabilis aetas, dum ad quiduis sequax et habilis animus, interim et tenacissimus perceptorum. Nihil enim perinde meminimus senes atque ea quae rudibus annis imbibimus* (vgl. hierna, 47). Quintilianus vergelijkt de leraar ook met een wandelaar die het kind aan de hand meevoert (en zijn snelheid aanpast; inst. 2,3,7). Vgl. AGR. ep. 39,8.*

phasicum: z. ep. 22,sal.

artistam: t.t. voor een medewerker van de artes-faculteit; in gebruik vanaf de 13de eeuw (LMA s.v.; Weijers 1987: 6; vgl. 180, nt 87).

44 **Qui quum ... ignoret:** vgl. QUINT. inst. 1,1,8 *De paedagogis [...], ut aut sint eruditi plane, quam primam esse curam uelim, aut se non esse eruditos sciant. Nihil est peius iis qui paulum aliquid ultra primas litteras progressi falsam sibi scientiae persuasionem induerunt.*

dicere ipsum ... ignoret: z. ep. 21,36.

deuerbio: = *prouerbio*. Een merkwaardig gebruik, want het woord duidt nooit iets anders aan dan het gesproken gedeelte van een komedie. Elders in zijn brieven gebruikt Agr. enkel *prouerbium* (12,4; 20,6; 21,55; 29,11; 40,1).

canis in balneo: LUCIAN. par. 51 ἐν συμποσίῳ φιλόσοφος τοιοῦτόν ἐστιν οἶον ἐν βαλανείῳ κύων; ind. 5 εἴ τις ὥσπερ σὺ ἀπαίδευτος ὢν ὠνοῖτο πολλὰ βιβλία, οὐ σκώμματα οὗτος εἰς ἀπαιδευσίαν καθ' ἑαυτοῦ ἐκφέρει; [...] τῶν ὁρώντων ἕκαστος εὐθὺς τὸ προχειρότατον ἐκεῖνο ἐπιφθέγγεται, τί κυνὶ καὶ βαλανείῳ; Ook bij de Byzantijnen bekend: AET. 6,24; SUID. τ 584; EUST. Hom. II. 10,192 (III 43,20 vd Valk); MACAR. 8,34; APOSTOL. 16,60a. Erasmus grijpt het adagium aan om een lofzang van Agr. te beginnen (adag. 1,4,39; Waterbolk 1981); vgl. nog Walther 12812 *Inuitus canis et luctans ad balnea migrat*; 6204.

45-6 **Querant ... indigni:** vgl. PLU. lib. educ. 4B (voor het beheer van materieel bezit stelt men betrouwbare slaven aan, maar) ὃ τι δ' ἂν εὐρωσιν ἀνδράποδον οἰνόληπτον καὶ λίχνον, πρὸς πᾶσαν πραγματείαν ἄχρηστον, τούτῳ φέροντες

ὑποβάλλουσι τοὺς υἱούς. Δεῖ δὲ τὸν σπουδαῖον παιδαγωγὸν τοιοῦτον εἶναι τὴν φύσιν οἴόσπερ ἦν ὁ Φοῖνιξ ὁ τοῦ Ἀχιλλέως παιδαγωγός.

45 **aliquem ... facere**: Phoenix zelf is de bron voor zijn hoedanigheid als leraar van woord en daad; in zijn poging om Achilles over te halen weer aan de strijd tegen de Trojanen deel te nemen vertelt hij eerst over zichzelf, en meldt door Achilles' vader mee te zijn gestuurd naar Troje om zijn zoon bij te staan: HOM. Il. 9,442-3 τοῦνεκά με προέηκε διδασκέμεναι τάδε πάντα,/ μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι πρηκτῆρά τε ἔργων (deze rede van Phoenix is door Bruni in het Latijn vertaald; Baron 1928: 132-4).

Gezien de waarde die hij aan Homerus (en vooral aan de Ilias) hecht (ep. 18,6-7), heeft Agr. deze passage zeker gekend. Niettemin lijkt het mij onwaarschijnlijk dat Phoenix' woorden in de Ilias Agr. ertoe hebben gebracht hem hier te noemen (zo Bleicher 1972: 19). Veel waarschijnlijker is dat Phoenix hier ten tonele gevoerd wordt als traditioneel toonbeeld van een goede leraar. Deze traditie begint bij CIC. de orat. 3,57 *Nam uetus quidem illa doctrina eadem uidetur et recte faciendi et bene dicendi magistra; neque disiuncti doctores, sed eidem erant uiuendi praeceptores atque dicendi, ut ille apud Homerum Phoenix, qui se a Peleo patre Achilli iuueni comitem esse datum dicit ad bellum, ut efficeret oratorem uerborum actoremque rerum*. Dit is het ideaal van de *uir bonus dicendi peritus* die midden in het leven staat. Hierna wordt de oude meester genoemd in het onderwijsprogramma van QUINT. inst. 2,3,12 *Sit ergo tam eloquentia quam moribus praestantissimus qui ad Phoenicis Homericum exemplum dicere ac facere doceat*; en van PLU. lib. educ. 4B (z. boven, 45-6). Het wekt dan ook geen verwondering dat zijn naam ook in humanistische pedagogische verhandelingen genoemd wordt (maar niet door Vincent van Beauvais in zijn *De eruditione filiorum nobilium*, die wel een apart hoofdstuk wijdt aan het kiezen van de juiste leraar); zo bijv. PICCOL. lib. educ. 98,34-100,2 *Recte etiam Peleus Achillis cure Phenicem prefecit, ut ei dicendi pariter et agendi ductor foret ac magister* (Nelson leest *prefecti*).

46 **In quos ... uelint**: vgl. PLU. lib. educ. 4E (een citaat uit Plato) ὁ ἄνθρωποι, ποῖ φέρεσθε, οἵτινες χρημάτων μὲν κτήσεως πέρι πάσαν ποιεῖσθε σπουδὴν, τῶν δ' υἱέων, οἷς ταῦτα καταλείπετε, μικρὰ φροντίζετε;

47 **Que ... relinquit**: vgl. QUINT. inst. 1,1,5 *natura tenacissimi sumus eorum quae rudibus animis percipimus*; 19 *initia litterarum sola memoria constant, quae non modo iam est in paruis, sed tum etiam tenacissima est*; 3,12 (z. boven, 43); 2,3,2 (Sommigen vinden dat een kind een tijd door middelmatige leraren moet worden onderwezen) *Qua in re mihi non arbitror diu laborandum ut ostendam quanto sit melius optimis inbui, quanta in eluendis quae semel insederint utiis difficultas consequatur, cum geminatum onus succedentis premat, et quidem dedocendi grauius ac prius quam docendi* (waarna een anecdote over Timotheus volgt, die om deze reden een verdubbeld salaris verlangde van nieuwe

leerlingen die al van een ander les hadden gehad); PLU. lib. educ. 4C πηγὴ γὰρ καὶ ῥίζα καλοκαγαθίας τὸ νομίμου τυχεῖν παιδείας. Evenzo PICCOL. lib. educ. 100,9-15 met dezelfde anecdote over Timotheus (maar hier gaat het om de morele, niet om de intellectuele kwaliteiten van de leraar); BATT. GUAR. ord. doc. 2 (38,19-40,3) met dezelfde anecdote.

penitentia ... relinquit: vgl. LIV. 24,26,15 *neque locus paenitendi aut regressus ab ira relictus esset*; SEN. cl. 1,13,2 *Hoc enim inter cetera uel pessimum habet crudelitas: perseuerandum est nec ad meliora patet regressus*.

48 **Habes:** z. ep. 8,1.

49 **nedum:** hier is het woord in ant. zin gebruikt; vgl. ep. 6,2.

epistola complecti: z. ep. 4,9.

50 **Festiuum ... arculam:** vgl. ep. 24,12.

faceciarum ... arculam: vgl. CATUL. 12,8-9 (over Pollio) *est enim leporum/differtus puer ac facetiarum*. De combinatie *lepor - facetiae* is ant. geliefd. *Arcula* (*arca*) wordt in deze zin van een persoon ant. niet gebruikt (vgl. wel SEN. fr. (Haase p. 451)).

51 **puritas:** laat-ant. Latijn. Door Hieronymus in zijn beroemde brief over het vertalen (57,2) van taal gebruikt.

occasio rerum: z. ep. 12,5.

AGR. ep. 30

2 **obnix:** z. ep. 1,1.

4 **Renenses:** z. ep. 26,22.

liberale - sordidior: z. ep. 22,11.

5 **alias - plura:** vgl. ep. 6,1.

ne uacaret: *ne* is ironisch bedoeld (vgl. OLD s.v. 11b) of gebruikt als synoniem voor consecutief *ut non* (dit gebruik (*ne = ut non*) begint bij post-kl. auteurs en is in laat-Latijn nog gebruikelijker; LHS II 641-2).

AGR. ep. 31

1 **extorqueres:** z. ep. 3,5.

3 **comparcere:** 'bijeensparen'. Evenals *corradere* een woord uit de komedie. Het is zeldzaam in deze bet.: TLL geeft vier plaatsen, uit Terentius, Fronto, (pseudo-) Solinus en de *Panegyrici Latini*. Agr. kent het woord ongetwijfeld uit Terentius' *Phormio*. Ten eerste was het werk van deze dichter zeer populair. Verder wordt de betreffende plaats (44) door de commentatoren en grammatici uit de late Oudheid vrij vaak geciteerd; bovendien vertoont de context

waarin het ww. door Terentius gebruikt wordt wel enige gelijkenis met die in Agr.'s brief. Het betreft daar de openingsscène, waarin de slaaf Davus opkomt en vertelt dat hij op weg is naar zijn vriend Geta, die hem de avond tevoren had opgezocht (!) en hem had gevraagd het restant van zijn schuld te voldoen. Daarom brengt Davus hem nu het geld. Hij is echter ontevreden, want hij vermoedt dat Geta het de kersverse bruid van zijn meester ten geschenke zal geven (die al genoeg heeft, terwijl Geta zelf voor iedere cent moet ploeteren): (43-6)

*quod ille unciatim uix de demenso suo
suom defrudans genium conpersit miser,
id illa uniuorsum abripiet, haud existumans
quanto labore partum.*

Op grond van de indruk die Agr. ons van Hendrik geeft kunnen we zonder meer aannemen, dat deze met even weinig aarzeling en besef het geld, dat Agr. met grote moeite voor hem bijeen gesprokkeld zou hebben, zou hebben aanvaard (en verkwist).

corradere: z. ep. 27,5.

6 tot occisi dicerentur: z. ep. 17,7.

AGR. ep. 32

1 rationem temporis: z. ep. 3,10.

2 aureos montes pollicens: een klassieker: Otto 1132; Walther 1783; ERASM. adag. 1,9,15. Agr.'s bewoordingen komen zeer dicht in de buurt van TER. Ph. 67-8, waar de slaaf Geta vertelt dat zijn meester en diens broer op reis zijn gegaan: (65-8)

*Euenit senibus ambobus simul
iter illi in Lemnum ut esset, nostro in Ciliciam
ad hospitem antiquom. Is senem per epistulas
pellexit modo non montis auri pollicens.*

Erasmus merkt in zijn adagium naar aanleiding van deze passage uit Terentius op: '*modo non*' dictum pro eo quod est apud Graecos *μὲν μόνον*, i.e. '*tantum non*', id perinde ualet quasi dicas '*propemodum*'. Nam '*tantum non*' Graecanico more reperies tum apud Liuium tum apud Suetonium neque semel apud Valerium Maximum. Priscianus citeert de verzen 67-8 eveneens als verklaring voor het Griekse *μὲν μόνον* (g.L. 3,328), maar biedt geen ander Latijns synoniem.

Overigens kwam Agr. in ep. 31, die hij slechts een week of twee eerder schreef, met het zeer zeldzame, aan Terentius' *Phormio* ontleende woord *comparcere*. Las hij in de winter van 1482-83 deze komedie misschien op-nieuw, of zelfs voor de eerste keer?

explicate: uitzonderlijk en alleen bij Cicero en Augustinus.

- 3 **subolet:** enkel in de komedie te vinden; met AcI alleen bij Terentius (LHS II 358). In de middeleeuwse *Historia Compostellana* wordt het ww. tweemaal in een persoonlijke constr. gebruikt: 2,64,2 *ne ipsa regina huiusmodi largitiones suboleret*; 86,2.

- 4 **querunt:** z. ep. 25,1.

- 5 **extra solis coelique uias:** duidelijk ontleend aan een vers uit de beroemde profetie van Anchises aan Aeneas in het 6de boek van de *Aeneis*: (792-7)

*Augustus Caesar, diui genus, aurea condet
saecula qui rursus Latio regnata per arua
Saturno quondam, super et Garamantas et Indos
proferet imperium; iacet extra sidera tellus,
extra anni solisque uias, ubi caelifer Atlas
axem umero torquet stellis ardentibus aptum.*

Blijkbaar vond Agr. dit beeld erg toepasselijk voor Groningen, want in ep. 40,5 heet het: *in Phrysiam, hoc est ad ultimos rerum nature terminos et extra solis, ut ita dicam, coelique uias.*

- 6 **futuram:** z. ep. 12,7.

- 7 **modico mihi stetit:** vgl. ep. 26,28.

- 8 **hec alias:** z. ep. 6,1.

AGR. ep. 33

- 2 **explore:** z. ep. 26,20.

AGR. ep. 34

- 1 **hospitalis:** in deze bet. van 'gasthuis' middeleeuws Latijn.

eleemosynam: in deze bet. chr. Grieks en Latijn; vgl. AGR. in Sen. decl. 113 *stips apud ueteres significat quod hodie Græco uerbo eleemosynam dicimus, id est miserationem. Unde et stipatores dicuntur et stipendium.*

- 2 **permittat:** een ant. auteur zou *permitteret* schrijven.

- 4 **ordinem rerum:** z. ep. 18,13.

uerbosissime: z. ep. 1,4.

- 7 **et adeo:** z. ep. 14,2.

- 9 **uel re uel spe bona:** vgl. SAL. Cat. 21,1 (van Catilina's handlangers, die net door hun leider zijn toegesproken) *quibus [...] neque res neque spes bona ulla.* Het tweespan *res - spes* (heden - toekomst) is echter gebruikelijk; bijv. SAL. Cat. 20,13; CIC. Ver. 3,48 *non modo rem sed ne spem quidem ullam*; S.Rosc. 110;

Sest. 71; Att. 3,22,4; fam. 12,25,2. Augustinus lijkt er zelfs verzot op.
 13 **properantissime**: z. ep. 6,7.

AGR. ep. 36

2 **abominandus**: vgl. ep. 26,1.

3 **nedum**: z. ep. 6,2.

6-14 **omnia futura ... philosophia**: de discussie over de vraag, of de mens door zijn eigen wil en vrije keuze zelf zijn toekomst bepaalt dan wel de toekomst reeds bepaald is en de mens hiervan slechts geen weet heeft, is van alle tijden. Al in de Oudheid werden twee gebieden onderscheiden, die van het fysische en die van het logische determinisme (Sharples 1991: 6). Agr.'s redenering hier behoort tot de 2de categorie. Op dit punt leverde Aristoteles een eerste en fundamentele bijdrage aan de discussie. In hoofdstuk 9 van zijn *De interpretatione* bespreekt hij de vraag of iedere concrete bewering waarvan de waarde niet op het moment dat zij gedaan wordt al met (logische) zekerheid kan worden bepaald, op ieder moment in de tijd hetzij waar (Agr.'s *uerum*) hetzij niet waar is. Een bevestigend antwoord op deze vraag zou de stelling onvermijdelijk maken dat alles van tevoren vaststaat en dus *necessario* plaatsvindt. Aristoteles verwerpt deze opvatting, al erkent hij dat ὁ τε [...] ἀληθῶς εἰπέ τις ὅτι ἔσται, οὐχ οἷόν τε μὴ γενέσθαι (19a 4-5). Dit is het vraagstuk van de zgn. 'future contingents' dat belangrijke aspecten als vrije wil, goddelijke voorzienigheid en predestinatie behelst. Alleen al over voornoemde passage uit Aristoteles is een bibliotheek vol geschreven (Sorabji 1980: 91 vv.; Sharples 1991: 11; beide met verdere lit.). Vooral ook vele middeleeuwse denkers, zoals Anselmus, Abaelardus, Aquinas, Duns Scotus en Ockham, hebben een bijdrage aan het debat geleverd (CHLMP 358-81). Het presenteren van de talloze vertegenwoordigers der verschillende standpunten is 'een taak voor niet nu en niet hier'; vgl. ook ep. 20,2.

Agr. pakt hier dus (met een knipoog) een eeuwenoud dilemma op, zonder uit een specifieke bron te putten. Misschien is het evenwel niet toevallig dat hij hier zo uitvoerig op dit thema ingaat. In de periode 1465-75 was het onderwerp van de 'future contingents' de kern van een enorme rel aan de universiteit van Leuven. In 1465, het jaar waarin Agr. zelf afstudeerde in Leuven, ontspon zich daar een strijd tussen vertegenwoordigers van de *artes*-faculteit (met name Petrus de Rivo) enerzijds en de theologische faculteit (met name Henricus de Zomeren) anderzijds. De kern van hun geschil, dat begon met de vraag of de discipel Petrus in staat was geweest Christus niet te verloochenen, nadat Die zijn verloochening had aangekondigd (Matth. 26:34), betrof de theologische implicaties van het vraagstuk der 'future contingents' (hoewel

ook andere elementen, zoals universitair territorium-denken, een rol van betekenis speelden). Tien jaren lang bleven de gemoederen verhit. De universiteiten van Keulen en Parijs en zelfs de pauselijke curie werden in de strijd betrokken. (Baudry 1989: 10-32) Agr. en Hegius zullen zeker van deze rel en zijn grondslagen op de hoogte zijn geweest. (Ik dank prof. dr A.J. Vanderjagt dat hij mij op de Leuvense feiten wees.)

6 **Moriar ... eueniet:** vgl. CIC. fat. 28-9 *Si fatum tibi est ex hoc morbo conualescere, siue tu medicum adhibueris siue non adhibueris, conualesces; item, si fatum tibi est ex hoc morbo non conualescere, siue tu medicum adhibueris siue non adhibueris, non conualesces; et alterutrum fatum est: medicum ergo adhibere nihil attinet.* Dit is de zgn. ὁρῶς λόγος ofwel *ignaua ratio* (z. Sharples 1991: 22; 179; Sorabji 1980: 228; 245; HWP VIII 41-2). Cicero verwerpt haar, met vele anderen, onder wie ook Chrysippus, die als Stoïcijn wel de *necessitas* predikt; vgl. bijv. ook SEN. nat. 2,37 'Aut futurum', inquit, 'est aut non: si futurum est, fiet, etiamsi uota non suscipis. Si non est futurum, etiamsi suscepseris uota, non fiet.' *Falsa est ista interrogatio, quia illam mediam inter ista exceptionem praeteris: futurum hoc est, sed si uota suscepta fuerint.* Ook Agr. wijst deze fatalistische dadenloosheid af (onder, 14). Het lijkt me waarschijnlijk dat Cicero's anekdote, die dient om het determinisme *ad absurdum* door te voeren en daarmee te weerleggen, Agr.'s hele betoog, dat immers begint met de gevaren van de pest, uitlokt.

11 **fortunam ... dominari:** de verwoording is van Sallustius (Cat. 8,1; geciteerd door AUG. civ. 7,3). De gedachte is inderdaad wijdverbreid: OTTO 699; DEM. 18,194; ACC. trag. 422 (= NON. p. 362M); SAL. rep. 2,1,2; PLIN. ep. 5,20,3; MIN. FEL. 5,13; FIRM. math. 1,7,42; Walther 9847b; 9848a; 9869a; z. ook ep. 20,2. De context in Sallustius (dat de daden der Grieken beroemder zijn dan die van de Romeinen is een speling van het lot, dat de Grieken grotere schrijvers heeft gegund) is hier irrelevant.

Ille ... diadema: IUV. 13,105 (geciteerd door POLYTHECON 5,125 met Agr.'s woordvolgorde, maar met *hoc*, niet *hic*). Agr. volgt de lezing van de MSS HKLOTZ (*precium sceleris*). Het vers is niet uit zijn context gerukt. De dichter legt uit, waarom Calvinus, die van een som geld beroofd is, niet verbaasd moet zijn dat dit gebeurd is: tegenwoordig gelooft men of in het lot, dat volstrekt willekeurig is, of men redeneert als volgt: 'De goden zullen me zo snel niet straffen. En wat dan nog, als ze me eindelijk bereiken, na al die andere schurken gestraft te hebben? Ze zijn immers te vermurwen: vele mensen begaan dezelfde misdaad, maar het resultaat wil nogal eens verschillen!'

12 **Multi ... timent:** SEN. Oed. 994. Het vers besluit daar het deterministische lied dat het koor aanheft, nadat Oedipus heeft ontdekt hoe de vork in de steel zit (dat hij zijn vader gedood en zijn moeder gehuwd heeft) en zich daarom de ogen heeft uitgestoken. Het koor meldt dat alles op voorhand vaststaat en

dat niemand, zelfs niet de goden, daaraan iets kan verkeren.

12-3 **Quod si ... perueniendum:** vgl. SEN. ep. 88,14-7 waar het gaat over het nut van de *artes liberales*, en hier speciaal over het nut van kennis der hemellichamen: *Hoc scire quid proderit? Ut sollicitus sim, cum Saturnus et Mars ex contrario stabunt [...] potius quam hoc discam, ubicumque sunt ista, propitia esse, non posse mutari? Agit illa continuus ordo factorum et ineuitabilis cursus. [...] Sed siue quicquid euenit faciunt, quid inmutabilis rei notitia proficiet? siue significant, quid refert prouidere quod effugere non possis? Scias ista, nescias: fient. [...] Ego quid futurum sit, nescio: quid fieri possit, scio. Ex hoc nihil desperabo, totum expecto: si quid remittitur, boni consulo. [...] Utique secunda expecto, malis paratus sum.*

13 **cum possim - quam cum non possum:** in plaats van *tam cum possim [...]* *quam cum non possum*; een dergelijke ellips van *tam* komt in laat-ant. Latijn meer dan eens voor (LHS II 591; Löfstedt 1907: 22-3; Löfstedt 1936: 325). Waaronder Agr. wisselt van con. naar ind. is onduidelijk.

quo ... perueniendum: vgl. het bekende *Ducunt uolentem fata, nolentem trahunt* (SEN. ep. 107,11); z. ep. 18,3.

AGR. ep. 37

1 **stultitiæ meæ:** z. ep. 6,5.

domestico præconio: CIC. de orat. 2,86 *clamare contra quam deceat et quam possit, hominis est, ut tu, Catule, de quodam clamatore dixisti, stultitiae suae quam plurimos testis domestico praeconio conligentis.* Het betreft hier de derde en laagste soort redenaar, die zonder talent is. Voorafgegaan zijn de hoogbegaafde en de gemiddelde redenaar. Agr. is weer eens overbescheiden.

deesse mihi ipse: z. ep. 23,7.

libertatem quiduis audendi: vgl. HOR. ars 9-10 *'Pictoribus atque poetis/ quidlibet audendi semper fuit aequa potestas.'* (geciteerd door AUG. c. Iulian. 5,2,6; Alardus II 177) Een tegenwerping op Horatius' opmerking dat schilders van alles uithalen, zo-als het plaatsen van een mensenhoofd op een paardenromp; hierop zegt de dichter: (11) *Scimus, et hanc ueniam petimusque damusque uicissim* (maar niet tot in het ab-surde). Over de in de Oudheid algemeen erkende 'literaire vrijheid' en over *audere/ audacia/ audax* als gebruikelijk in literaire zin, z. Brink ad loc.; zo bijv. QUINT. inst. 1,5,71-2 (over woordgebruik) *Usitatis (sc. uerbis) tutius utimur, noua non sine quodam periculo fingimus. Nam si recepta sunt, modicam laudem adferunt orationi, repudiata etiam in iocos exeunt. Audendum tamen;* vgl. AGR. ep. 17,4; 21,39. In de Middeleeuwen en in de Renaissance werd het vers ook gebruikt ter legitimatie van een zekere mate van vrijheid in de beeldende kunst; Chastel (1978: I 366) merkt op dat 'la formule a été employée [...], pendant à peu près trois siècles, pour définir ce qu'on pourrait

- appeler le statut de l'art.' Hij geeft vele vbb. van dat gebruik.
- 2 **nomen ... omnes**: een waarheid als een koe; alleen al het werk van de kl. dichters geeft hiervan vele vbb., waarvan het bekendste wel HOR. c. 3,30 (*Exegi monumentum*) is. Z. verder Otto 169, met o.a. CIC. Tusc. 1,4 *honos alit artes omnesque incenduntur ad studia gloria* (onder meer geciteerd door CANTER solit. 2,24) en OV. Pont. 4,2,36 *inmensum gloria calcar habet*; z. ook AGR. ep. 26,14. Een mooie parallel is CELTIS am. 2,9,153-4 (geciteerd door Krapf 1979: 76) *O sacer et magnus uatum labor, omnia fato/ eripis et cineres solus in astra locas!* Voor *nomen proferre*, vgl. SIL. 1,201.
- sequor - probo**: een gebruikelijk stel; bijv. CIC. Ver. 3,210; orat. 237; Luc. 7; Att. 10,8b,2; SEN. ep. 21,1; 9; QUINT. inst. 6,3,112; en natuurlijk Medea's gevleugelde *uideo meliora proboque,/ deteriora sequor* (OV. met. 7,20-1; vgl. LANGIUS ep. 5,2).
- 2-3 **Si laudandum ... diligenter**: geheel in overeenstemming met het feit dat hier de beoordeling (*censura*) van zijn werk aan de orde is, zijn Agr.'s beoordingen in deze passage juridisch getint. Zowel *condicio* (Kaser 1971: 253 vv.) als *culpam praestare* (Kaser 1971: 489), *fraudi esse* (TLL s.v. *fraus* 1268,24-58) en *formula* (TLL s.v. 1115,78 vv.; Kaser 1966: 235 vv.) is juridisch jargon (maar ook in de ant. lit. gangbaar als beeldspraak).
- 4 **exacte**: z. ep. 8,5.
- 5 **summa ... rerum**: VERG. A. 1,342 *summa sequar fastigia rerum*. Venus vertelt Aeneas dat hij is beland in Carthago; dan zegt ze het verhaal van Dido en haar vlucht uit Tyrus te zullen vertellen, maar vanwege zijn lengte enkel in hoofdlijnen.
- 6 **nouiter**: laat, vooral chr. Latijn (169× in CETEDOC).
- uolumen**: z. ep. 18,7.
- copiosius**: z. ep. 13,8.
- uidetur ... ex arte**: vgl. RHET. Her. 4,6-7 *Praeterea oportet testimonium cum re conuenire; aliter enim rem non potest confirmare. At id, quod illi faciunt, quom re non conuenit. Quid ita? Quia pollicentur artem scribere, exempla proferunt ab iis plerumque, qui artem nescierunt. Tum quis est, qui possit id, quod de arte scripserit, conprobare, nisi aliquid scribat ex arte? [...] Quisquis enim audiuit de arte paulo plus [...], omnia uidere poterit quae ex arte (v.l. arte/ de arte) dicentur; facere nemo poterit nisi eruditus. [...] Quod si artificiosum est intellegere quae sint ex arte scripta, multo est artificiosius ipsum scribere ex arte.* (Alardus II 178) Evenzo CIC. inv. 1,8 *oratori minimum est de arte loqui, [...] multo maximum ex arte dicere* (MAR. VICTORIN. rhet. 1,8 (177,15)). Vgl. IOH. SARISB. met. 1,3 (als een verwijt naar vroeger) *Ex arte et de arte agere idem erat* (vgl. ABAEL. theol. schol. 2,128); 2,9 *Est autem cuique opifici facillimum de arte sua loqui, sed ex arte quod artis est facere difficillimum est*; AGR. inv. 2,7,71 *hodie plerique faciunt quod artis est, sed non ex arte (quippe quam nullam habent).*

7 **barbara**: z. ep. 3,3.

Continget ... allinat: vgl. SEN. ep. 7,1-2 *Quid tibi uitandum praecipue existimes, quaeris? Turbam. [...] Inimica est multorum conuersatio: nemo non aliquod nobis uitium aut commendat aut inprimit aut nescientibus adlinat* (hoewel de bet. van *turba* hier anders is dan bij Agr.). Het ww. *allinere* is in deze overdrachtelijke bet. uitzonderlijk.

8 **Habent ... subsistunt**: vgl. SEN. dial. 7,1,4 *Nemo sibi tantummodo errat, sed alieni erroris et causa et auctor est*; ep. 94,54 *Nemo errat uni sibi, sed dementia spargit in proximos accipitque inuicem*; CIC. leg. 2,43 *opinionibus uulgi rapimur in errorem nec uera cernimus*.

nec fere ... paratus: vgl. SEN. dial. 7,2,1 *Non tam bene cum rebus humanis agitur ut meliora pluribus placeant: argumentum pessimi turba est*; HIER. in Is. 12,pr *Nullus tam imperitus scriptor est, qui lectorem non inueniat similem sui; multoque pars maior est Milesias fabellas reuoluentium quam Platonis libros. In altero enim ludus et oblectatio est, in altero difficultas et sudori mixtus labor*. (Alardus II 178)

9 **amantissimis**: z. ep. 7,10.

AGR. ep. 38

1 **paucis**: z. ep. 21,49; evenzo hierna, 7.

2 **ductu auspiciisque**: vgl. V.MAX. 4,7,ext,2 (over zijn patroon Sextus Pompeius) *studia nostra ductu et auspiciis suis lucidiora et alacriora reddidit*. Voor *dux* in pedagogische zin, z. ep. 24,3; vgl. hierna, 4 *me duce*; 16 *ducibus*; inv. 2,26,12.

4 **utilitatis ... deuinciunt**: vgl. QUINT. inst. 3,8,3 *sunt enim multi qui etiam quae credunt honesta non tamen satis eadem utilia quoque existiment, quae turpia esse dubitare non possunt utilitatis specie ducti probent*. Vgl. in dit verband Agr.'s opmerking (hierna, 13) dat het beter is *honesta propter se expetere*.

utilitatis - uoluptatum: voor deze tegenstelling, z. ep. 4,21.

specie: vgl. ep. 1,9.

ad optima tenderes: Quintilianus besluit zijn *Institutio* met de aansporing *nitamur semper ad optima* (12,11,30). Vgl. hierna, 8.

6 **quum ... redimenda**: z. ep. 2,4.

incommodo: z. ep. 8,2.

rebus ipsis pareamus: vgl. ep. 12,6.

7 **qua ratione - studia tractanda**: vgl. ep. 22,11; de term *ratio studii* is zeer gangbaar voor een betoog als deze brief van Agr.; z. Van der Poel 1987: 130-54. Voor Agr.'s nauwe aansluiting bij de ant. (Quintilianus' *Institutio oratoria*) en humanistische pedagogiek verwijs ik naar Hauser 1910; Humula 1946; Van der Poel 1987: 10; 137-8; Blusch 1994 (vooral 374-5).

quantum ... angustia: vgl. PLIN. ep. 4,17,11 *si haec eadem in actione, latius*

scilicet et uberius quam epistularum angustiae sinunt, [...] dixero; HIER. ep. 53,6 *haec a me perstricta sunt breuiter*—*neque enim epistularis angustia euagari longius patiebatur*. Voor de brieftopos *breuitas*, z. ep. 21,17; 18; vgl. hierna, 57.

studiorum - genus - sectandum: z. ep. 3,11; vgl. hierna, 31.

- 8 **Studiorum ... subsistere**: vgl. CIC. orat. 3-4 *quaeris [...] quod eloquentiae genus probem maxime [...]. In quo uereor ne, si [...] eum [...] oratorem (sc. summum) expressero, tardem studia multorum, qui desperatione debilitati experiri id nolent quod se assequi posse diffidant. Sed par est omnis omnia experiri, qui res magnas et magno opere expetendas concupiuerunt. Quod si quem aut natura sua illa praestantis ingeni uis forte deficiet aut minus instructus erit magnarum artium disciplinis, teneat tamen eum cursum quem poterit; prima enim sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere*. Cicero vindt (sprekend over retorica) dat iedereen naar het hoogste moet streven en dan maar moet zien waar het schip strandt. Agr. betoogt dat iedereen zijn eigen capaciteiten van tevoren moet inschatten en op basis daarvan zijn studiekeuze moet maken. Quintilianus citeert Cicero's laatstvermelde woorden met instemming in zijn requisitoir (inst. 12,11,26): *uerum etiam si qui summa desperet (quod cur faciat cui ingenium ualetudo facultas praeceptores non deerunt?), tamen est, ut Cicero ait, pulchrum in secundis tertiisque consistere*; evenzo HIER. in Ezech. 12,pr. Natuurlijk zijn allen het erover eens dat iedere student met een maximale inzet naar het hoogste moet streven. Wie dit nalaat, treft het spreekwoord waarnaar Alardus (II 201) in dit verband verwijst: *Auloedus est, qui citharoedus esse non possit* (Otto 207; ERASM. adag. 2,3,44 *in eos, qui malunt in multo inferiore ordine alicuius haberi momenti quam inter excellentes negligi* of *in eos, qui desperatione meliorum ad humiliora sese conferunt*).

perdere - operam: z. ep. 14,4; evenzo hierna, 59.

malit - potius: z. ep. 24,9.

- 9 **ius - sanctiones - artem discendam**: voor de congruentie, z. ep. 4,14.
- 9-10 **Plerique ... enecant**: het stokpaardje van de humanist, zijn kritiek op de scholastieke onderwijspraktijk; evenzo ep. 21,15 (vgl. 29,43-4); LANGIUS ep. 6,10-21.
- 9 **Oedipodem**: in de lit. van oudsher spreekwoordelijk om zijn slimheid (Roscher s.v. III 737); bijv. PL. Poen. 443-4; TER. An. 194.
- 11 **uendibiliores**: CIC. fin 1,12 (over vragen van enerzijds praktisch-juridische aard en anderzijds filosofische aard) *ut sint illa uendibilia, haec uberiora certe sunt*. Cicero gebruikt het woord weliswaar vaker, maar alleen deze passage is vergelijkbaar in context. Agr. verwijst naar dezelfde passage in zijn *Vita Petrarcae* (ed. Bertalot 1975: II 6).
- steriles**: z. ep. 10,7; evenzo hierna, 42.
- ut quæ ... arcam**: vgl. SEN. ep. 92,31 (onze geest streeft naar het hoogste, het goddelijke; op zijn weg daarheen maalt hij niet om geld of rijkdom) *scit aliubi*

positas esse diuitias quam quo congeruntur; animum impleri debere, non arcam. Achter deze woorden gaat de gedachte schuil dat alleen de wijze echt rijk is; vgl. CIC. parad. 44 *Animus hominis diues, non arca, quae appellari solet.*

13 **honestas**: z. ep. 7,7.

expetere: z. ep. 15,3; evenzo hierna, 48.

ut recte ... eloqui: het aloude ideaal van de *uir bonus dicendi peritus*. Filosofie (vooral ethiek) en retorica zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Deze visie verkondigt Cicero in zijn *De oratore* (bijv. 1,20 *nemo poterit esse omni laude cumulatus orator, nisi erit omnium rerum magnarum atque artium scientiam consecutus*; 45 vv. waar Crassus deze visie uiteenzet; en *passim*). Op hetzelfde fundament rust Quintilianus' *Institutio oratoria* (z. vooral 12,1-5); de auteur citeert bijv. instemmend de zojuist aangehaalde mening van Cicero (de orat. 1,20: inst. 2,21,14). Hetzelfde beginsel is ook van toepassing op de dichter: HOR. ars 309 *scribendi recte sapere est et principium et fons* (aangehaald door Alardus II 202). Voor verdere ant. parallellen in *illa immensa uastitate*, z. bijv. Leeman-Pinkster ad CIC. de orat. 1,16-20 (ook over de Griekse traditie die aan deze visie ten grondslag ligt); 20; Brink ad HOR. ars 309. Ook voor humanisten is dit een dogma (bijv. Van der Poel 1987: 137); z. ook hierna, 54.

14 **duplex**: voor de nu volgende tweedeling ethica-physica, z. Akkerman 1983: 31 (met een ant. parallel uit Seneca's *Naturales quaestiones*).

15 **Hæc ... ostendunt**: typisch (maar niet uitsluitend) humanistisch: 'Insofar as the examples of virtue and vice furnished by the past could be imitated and actively realized in the present, history was philosophy teaching by example' (Gilmore 1963: 82, over Petrarca's opvatting); 'these views on history and particularly on Roman history as a source of moral example were adopted by educators' (idem: 87; zo bijv. BATT. GUAR. ord. doc. 10 (64,7-70,21)); z. verder bijv. Kelley 1988: 236; 238-9; 249. Dezelfde mening verkondigt AGR. inv. 2,19 (zo weet ook Alardus II 201). Deze visie op historiografie (en andere literaire genres) als spiegel van een verleden dat *exempla* voor het heden biedt, is van alle tijden; al Quintilianus dacht er zo over (inst. 12,11,17 *rerum cognitio cotidie crescit; et tamen quam multorum ad eam librorum necessaria lectio est, quibus aut rerum exempla ab historicis aut dicendi ab oratoribus petuntur, philosophorum quoque consultorumque opiniones*). Ook voor de pedagogische ideeën van John of Salisbury (die op Quintilianus teruggingen) was deze opvatting een wezenlijke; hij gaf het gebruik van *exempla* een theoretische onderbouwing en hechtte aan leren via de praktijk meer waarde dan aan leren via theorie (indachtig QUINT. inst. 12,2,20 *quantum enim Graeci praeceptis ualent, tantum Romani, quod est maius, exemplis*); John noemde dit de traditie van de praktische filosofie, die in zijn ogen door Socrates begonnen was (Von Moos 1988: 8-9; 167; met een stortvloed aan andere vbb. en lit.; vgl. 525, waar de auteur bezwaar maakt tegen een onderscheid tussen het middeleeuwse en humanis-

tische gebruik van *exempla* als resp. illustratief/ didaktisch en inductief; dit is zijn inziens een synchroon verschil binnen het 'genre' *exemplum* en geen diachroon verschil).

uelut in speculo: z. ep. 15,3.

16-7 **Per hæc ... patiantur:** dit is de eerste en enige keer in zijn brieven dat Agr. de *studia humanitatis* onomwonden in dienst stelt van het chr. leven. Bij een Langius treedt dit aspect onmiddellijk en fel op de voorgrond (LANGIUS ep. 5,6-7; 6,20-1). Ook wordt het noordelijke humanisme van oudsher gezien als 'bijbels humanisme' (Lindeboom 1913) of 'humanistisch christendom' (IJs-ewijn 1975: 224). Het is dan ook met reden en niet verwonderlijk dat Agr. als de meest 'veritalianiseerde' vertegenwoordiger daarvan is omschreven (o.c. 1975: 223).

16 **rectum ... cursum:** vgl. ep. 15,5; hierna, 17.

cursum uitæ instituerent: vgl. ep. 15,4.

per nubem spectantes: natuurlijk duidt *nubes* in de eerste plaats op iets dat het zicht belemmert, maar impliceert Agr. hiermee ook (niet ontoepasselijk) dat het doel des levens iets goddelijks is? In de ant. poëzie gebruiken de goden nl. dit middel om zich aan het zicht van stervelingen te onttrekken; zo al bij HOM. Il. 5,127-8 (Athena tot Diomedes) ἀχλὺν δ' αὖ τοι ἄπ' ὀφθαλμῶν ἔλουν, ἣ πρὶν ἐπῆεν,/ ὄφρ' εὖ γινώσκῃς ἡμὲν θεὸν ἠδὲ καὶ ἄνδρα (z. Kirk ad loc. voor vele homerische vbb. van dit 'mist-over-the-eyes motif'); vgl. VERG. A. 2,604-6 (Venus toont Aeneas de goden die bezig zijn Troje te verwoesten) *aspice—namque omnem, quae nunc obducta tuenti/ mortalis hebetat uisus tibi et umida circum/ caligat, nubem eripiam*; SIL. 12,704-8.

18 **multiplex - uariumque:** z. ep. 21,39.

multipliciter: al bij Sallustius en Quintilianus te vinden, maar pas vanaf de 4de eeuw meer dan sporadisch gebruikt. Evenzo AGR. ep. 35,1.

19 **non parum - contulerit:** vgl. ep. 8,11.

perquisitio: laat-ant. (CASSIOD. var. 7,18,1); het ww. is zeer gebruikelijk in deze bet. Evenzo AGR. ep. 41,14.

21 **omnibus casibus obnoxium:** z. ep. 15,2.

22 **epistolæ - uoluminis:** z. hierna, 57; ep. 7,1.

23 **arborum ... Theophrastus:** in zijn *Historia plantarum* (9 boeken) en *De causis plantarum* (6).

animantium ... mandauit: resp. zijn *Historia animalium* (10 boeken, waarvan de laatste waarschijnlijk niet van Aristoteles), *De generatione animalium* (5) en *De partibus animalium* (4).

24 **non est quod - sim:** z. ep. 9,3.

25 **Hæc ... contingat:** z. LANGIUS ep. 6,15-6 en mijn comm. ad 16.

clarissimum ... lumen: *lumen* is in deze context gebruikelijk ter aanduiding van een retorische figuur gericht op *perspicuitas* (Lausberg 540,9); vgl. bijv.

CIC. Brut. 66 (z. Douglas ad loc.); de orat. 3,205; QUINT. inst. 3,8,65 *Ciceronis sententiae et contiones non minus clarum quam est in accusationibus ac defensionibus eloquentiae lumen ostendunt*; 1,20; 10,5,16; GEL. 13,25,12.

notitia: z. ep. 6,6.

25-6 **rerum notitia ... praecepta**: nogmaals het ideaal van de *uir bonus dicendi peritus*; z. boven, 13 (voor enige *summi uiri*).

26 **Qua quidem ... praecepta**: vgl. ep. 15,4.

testimonio ... possessionem: juridische formulering; voor *missio in possessionem*, z. Weiss in RE 15,2053 vv.; TLL s.v. *mitto* 1174,57-65.

decreto: vgl. QUINT. inst. 2,13,15 *nolo se iuuenes satis instructos si quem ex iis qui breues plerumque circumferuntur artis libellum edidicerint et uelut decretis technicorum tutos putent*.

27 **propriis - uerbis**: z. ep. 21,4; vgl. hierna, 27; 28; 33.

reddere: voor het nut van vertalen bij het leren van een taal, z. ep. 5,2.

uernaculo sermone: om deze passage werd Agr. later geprezen door Wimpfeling als 'Anwalt der deutschen Sprache' (Herdning 1965: 66). Het is echter niet zo dat dit een vondst van Agr. is. Al met de verspreiding van Donatus' *Ars minor* naar Noord-West-Europa in de 6de eeuw doet de volkstaal als verklaarend middel haar intrede in het grammatica-onderwijs (omdat dan immers voor het eerst met leer-lingen gewerkt wordt voor wie het Latijn geen moedertaal is). In Duitsland begint dit proces in de 8ste eeuw. Vanaf de 13de eeuw worden niet enkel glossen, maar hele vertalingen in de volkstaal als hulpmiddel gebruikt; ook Alexander de Villa Dei wijst op het nut daarvan (doctr. 7-10). Ten slotte was in Duitsland een resultaat van humanistische hervormingen in het algemeen dat de volkstaal een grotere rol kreeg in het onderwijs van het Latijn, al vanaf het begin der 14de eeuw. Voor dit alles, z. Ising 1970: 21-34; Percival 1975: 235; 237 (in middeleeuwse grammatica's uit Italië en de Provence wordt nadruk gelegd op het correct vertalen van constructies uit de volkstaal in het Latijn); 242; 245. Ook Liber gebruikt in zijn *Aurora grammaticae* veelvuldig de volkstaal ter verklaring. Erasmus en Vives zullen eveneens voor de moedertaal plaats inruimen in het humanistische curriculum en deze praktijk breidt zich tijdens de 16de eeuw nog verder uit (Van der Poel 1987: 146-7). Niettemin blijft de volkstaal voor humanisten 'slechts' een hulpmiddel.

28 **dicendum - scribendum**: Van der Poel (1987: 154) merkt op dat in Agr.'s *ratio studii* het voordrachtselement verdwijnt (waar het in de Italiaanse 'studiegidsen', bijv. die van Battista Guarini, wel duidelijk aanwezig is) en sterk de nadruk wordt gelegd op geschreven oefeningen. Inderdaad merkte Agr. al in 1471 (ep. 4,15) op dat in zijn tijd alles lijkt te zijn teruggebracht tot schriftcultuur, dat het levende woord is verstomd, en ook heeft hij het in deze brief vaak over schrijven. Niettemin suggereert hij althans door zijn woordge-

bruik (zoals hier) dat de orale cultuur nog niet verdwenen is; vgl. boven, 13 *eloqui*; 25 *eloquendi*; 26 *loquendi*; hierna, 29 *dicantur*; *in dicendo*; 30 *quicquid eris scripturus, des operam, ut [...] eloquaris; dicendi [...] cura*.

29 **annotabit**: vgl. ep. 8,4.

30 **corpori**: eenheid is een kernbegrip in ant. literaire theorie, dat vaak verduidelijkt wordt met het beeld van het lichaam (als vb. bij uitstek van een organische eenheid); z. Brink ad HOR. ars 1-41, die onder meer de volgende passages citeert: PL. Phdr. 264c 2-5 δειν πάντα λόγον ὥσπερ ζῶον συνεστάναι σῶμα τι ἔχοντα αὐτὸν αὐτοῦ, ὥστε μήτε ἀκέφαλον εἶναι μήτε ἄπουν, ἀλλὰ μέσα τε ἔχειν καὶ ἄκρα, πρέποντα ἀλλήλοις καὶ τῷ ὅλῳ γεγραμμένα (z. De Vries ad loc. voor talloze verwijzingen); ARIST. poet. 1450b 34-6 (waar het gaat over de noodzaak van samenhang in de plot van een tragedie) ἐπεὶ τὸ καλὸν καὶ ζῶον καὶ ἅπαν πρᾶγμα ὃ συνέστηκεν ἐκ τινῶν οὐ μόνον ταῦτα τεταγμένα δεῖ ἔχειν, ἀλλὰ καὶ μέγεθος ὑπάρχειν μὴ τὸ τυχόν. Vgl. verder CIC. de orat. 2,325 *conexum [...] sit principium consequenti orationi, ut [...] cohaerens cum omni corpore membrum esse uideatur*; 3,96 *ornatur igitur oratio genere primum et quasi colore quodam et suco suo; nam ut grauis, ut suavis, ut erudita sit, [...] non est singulorum articulorum; in toto spectantur haec corpore*; QUINT. inst. 7,10,16 *neque enim partium est demum dispositio, sed in his ipsis primus aliquis sensus et secundus et tertius: qui non modo ut sint ordine conlocati laborandum est, sed ut inter se uincti atque ita cohaerentes ne commissura perluceat: corpus sit, non membra*; 9,4,123 *membrum autem est sensus numeris conclusus, sed a tot corpore abruptus et per se nihil efficiens. 'O callidos homines' perfectum est, sed remotum a ceteris uim non habet, ut per se manus et pes et caput [...]. Quando ergo incipit corpus esse?* Vgl. nog Quadlbauer (1958: 65-71; 77 vv.; et passim), die wijst op de vergelijking lichaam-rede die schuilt gaat achter in de Oudheid gehanteerde literaire terminologie.

egressa: z. ep. 15,5.

32 **ut plane ... contineat**: vgl. AGR. in Sen. decl. 103 *duas ponit (sc. Seneca) uirtutes perfectae memoriae fuisse in Latrone, quarum prior est celeriter percipere quod discendum est, altera uero ea quae percepta sunt fideliter continere*.

assiduæ exercitationis: voor het belang hiervan, z. ook inv. 3,16; vgl. hierna, 37.

33 **In lectione ... intelligamus**: vgl. ep. 15,9. QUINT. inst. 1,8 is in zijn geheel aan *lectio* gewijd, maar vooral aan wat (wie) gelezen moet worden, niet op welke wijze (zoals Agr. doet).

rem ... protrahendi: vgl. ep. 4,11.

34 **Diligentia ... opus**: vgl. QUINT. inst. 10,3,13-5 (Iulius Florus vraagt zijn schoolgaande zoon waarom die er zo droevig bij zit) *nec dissimulauit adolescens tertium iam diem esse quod omni labore materiae ad scribendum destinatae non inueniret ex-ordium: quo sibi non praesens tantum dolor, sed etiam desperatio in*

posterum fieret. Tum Florus adridens 'numquid tu' inquit 'melius dicere uis quam potes?' Ita se res ha-bet: curandum est, ut quam optime dicamus, dicendum tamen pro facultate: ad pro-fectum enim opus est studio, non indignatione. Gezien de context was het duidelijk deze passage die Agr.'s bewoordingen uitlokte; zijn *diligentia* echter (en niet *studio*) veroorzaakte QUINT. inst. 2,7,1 *ita demum studere liberos suos, si quam frequentissime declamauerint, credunt (sc. patres), cum profectus praecipue diligentia constet.*

35 **Transeundum ... doceat:** vgl. AUG. doctr. chr. 2,14,21.

dies ... docet: de formulering zou inderdaad Agr.'s eigen vondst kunnen zijn, want zij is nergens overgeleverd, hoewel de gedachte wel oud is: Otto 533 *discipulus est prioris posterior dies* (= PUB. sent. D1; Walther 5946); Walther 5660 *dies diei iudex*; ERASM. adag. 1,8,60 *senesco semper multa addiscens* (die ook Publilius' woorden aanhaalt). Voor de verwoording, vgl. TIB. 1,4,17 *longa dies homini docuit parere leones*; SIL. 12,273-5.

Quintilianus ... nescire: inst. 1,8,21. Quintilianus bedoelt hier echter dat grammatici bij het verklaren of becommentariëren van een tekst niet de getuigenissen van jan en alleman moeten aanhalen (wat vaak wel gebeurt). Agr. geeft aan dit bon-mot dus zijn eigen draai. Hetzelfde citaat bij IOH. SARISB. met. 1,24 met als bron de *antiqui* (na in hetzelfde hoofdstuk wel eerst veel uit Quintilianus te hebben geput).

37 **Constat ... tradidere:** *memoria* is een van de vijf *officia oratoris* (Martin 1974: 11; 349-50) en dientengevolge besproken in ant. theorie; bijv. RHET. Her. 3,28 vv.; QUINT. inst. 11,2 (vgl. voor Agr.'s bewoordingen vooral 1 *memoriam quidam naturae modo esse munus existimauerunt, estque in ea non dubie plurimum, sed ipsa excolendo [...] augetur*). Maar Agr. doelt ook op zijn tijdgenoten, getuige in Sen. decl. 102-3 *est autem memoria aut naturaliter bona aut [...] arte adiuuatur. Est autem ars ea a multis tradita, Cicerone, Quintiliano et a plerisque item nostri seculi scriptoribus, et est res sane maioris exercitii aut laboris ad faciendum quam ingenii ad percipiendum*. Voor de lange traditie van de *ars memoriae* en haar commentatoren (Agr.'s *alii*, onder wie Martianus Capella, Albertus Magnus, Thomas Aquinas, Petrarca), z. Yates 1969 (die voor de 15de eeuw een grote massa van verhandelingen over dit onderwerp meldt (114)). Niets van wat Agr. hier zegt is origineel in het licht van die traditie: *summa rerum eodem fere redit*. Het onderscheid tussen natuurlijke en kunstmatige *memoria*, de voorwaarden die haar bevorderen (ijverig oefenen, concentratie in alle rust e.d.), *loci* als geheugensteuntjes, al deze elementen komen steeds terug in de uiteenzettingen van wie zich in de loop der eeuwen over dit onderwerp hebben uitgelaten (*teste* Yates). Wel lijkt Agr. gezien zijn bewoordingen het sterkst beïnvloed door (alweer) Quintilianus, wiens behandeling van *memoria* in de Middeleeuwen onbekend of althans ongebruikt was (Yates 1969: 68).

39 **Quintilianus:** inst. 1,1,36 (*memoria*) *praecipue firmatur atque alitur exercitatione;* vgl. 11,2,35; 45.

si quod ... destituit: vgl. QUINT. inst. 11,2,40 *si quis tamen unam maximamque a me artem memoriae quaerat, exercitatio est et labor: [...] nihil aequae uel augetur cura uel negligentia intercidit;* en ook 11,3,19 *augentur autem sicut omnium, ita uocis quoque bona cura, negligentia uel inscitia minuuntur.*

40 **In iis ... ea:** vgl. QUINT. inst. 11,2,10 *nec dubium est quin plurimum in hac parte (sc. memoria) ualeat mentis intentio.*

deinde ... cogere: vgl. QUINT. inst. 11,2,35 *in experiendo teneasne et maior (dan bij het voor de eerste keer lezen van een te onthouden tekst) intentio est et nihil superuacui temporis perit quo etiam quae tenemus repeti solent: ita sola quae exciderunt retractantur, ut crebra iteratione firmentur, quamquam solent hoc ipso maxime haerere, quod exciderunt.*

postremo ... agamus: vgl. QUINT. inst. 11,2,33 *ediscere tacite [...] erat optimum, si non subirent uelut otiosum animum plerumque aliae cogitationes, propter quas excitandus est uoce, ut duplici motu iuuetur memoria dicendi et audiendi; 35 illud ediscendo scribendoque commune est, utrique plurimum conferre [...] animum cogitationibus aliis liberum.*

41 **Quod quidem ... potest:** vgl. QUINT. inst. 10,3,23 (een rustige omgeving bevordert de concentratie) *neque enim se bona fide in multa simul intendere animus totum potest* (daarentegen heet het in 1,12,1-2: *quaeri solet an [...] eodem tempore [...] tradi omnia et percipi possint. Negant enim quidam, quia confundatur animus ac fatigetur tot disciplinis in diuersum tendentibus [...]. Sed non satis perspiciunt quantum natura humani ingenii ualeat, quae ita est agilis ac uelox, sic in omnem partem [...] spectat, ut ne possit quidem aliquid agere tantum unum, in plura uero non eodem die modo, sed eodem temporis momento uim suam intendat.*) Maar ook deze voorwaarde van rust is gangbaar in de theorie over *memoria* (Yates 1969: 23; vgl. 86).

ingenium ... ualet: SAL. Cat. 51,3 *ubi intenderis ingenium, ualet.* Daar gaat het echter om emoties die de geest kunnen blokkeren (Sallustius vervolgt met *si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil ualet*). Hetzelfde citaat (zonder bron) bij BERN. CLAR. serm. in psalm. 'Qui habitat' 1,2; en (met Sallustius als bron) bij BATT. GUAR. ord. doc. 2 (38,18-9). Agr. kan het citaat eventueel best aan Quintilianus hebben toegeschreven (door foutieve herinnering!), zoals S wil.

ingenium - intenderis: vgl. ep. 4,12.

42 **Tertium ... profundant:** evenals Quintilianus richt Agr. zijn 'Bildung' op de praktijk; hij is geen ivoren-toren geleerde (Hauser 1910: 44; Blusch 1994: 370-1).

sterilia: z. boven, 11.

cum fœnore: vgl. LANGIUS ep. 3,10.

44 **alterum ... parata:** op het belang van parate kennis wijst ook BATT. GUAR.

ord. doc. 4 (44,22-46,6); vgl. AGR. inv. 12,26,13-5.

45 **rerum capita**: geen origineel idee. Het scheppen van *loci* als geheugensteunen die helpen het verwerkte op te slaan en gemakkelijker op te vragen is zo oud als de theorie der *memoria* zelf. In feite zijn Agr.'s *capita rerum* te beschouwen als *loci* met ethische etiketten. Zo'n kleuring is volledig in overeenstemming met de context in deze brief en met de humanistische preoccupatie met ethiek in het algemeen. Bovendien is het rangschikken van *memoria* onder ethiek al middeleeuws (veroorzaakt doordat Cicero *memoria* een onderdeel van *prudentia* noemt). Zo merkt Yates (1969: 72) op dat 'Albertus and Thomas [...] would have taken for granted [...] that "artificial memory" is concerned with remembering Paradise and Hell and with virtues and vices as "memorial notes".' Zij noemt dit 'the medieval transformation of the classical art of memory.' Aan het begin van deze ontwikkeling staat Boncompagno da Signa, die in zijn *Rhetorica Nouissima* (uit 1235) een lijst van deugden (als wijsheid en vriendelijkheid) en zonden (als onwetendheid en wreedheid) geeft die hij *signacula* noemt 'through which we may frequently direct ourselves in the paths of remembrance' (Yates 1969: 71). Carruthers (1990: resp. 117-9 en 163-4) beschrijft een dergelijke werkwijze bij Grosseteste en Petrarca. Al lezend vormden zij op het gelezene een thematische index, niet enkel op schrift (met behulp van 'subject headings' in de marges en een systeem van *notae* ter ontsluiting van de onderwerpen), maar ook in hun hoofd; daaruit konden ze later bij het schrijven van hun eigen teksten putten.

Vgl. nog Bolgar 1977: 272, die opmerkt dat in de Middeleeuwen preekboeken in gebruik waren, waarin anecdotes of *exempla* die geschikt geacht werden voor gebruik in preken met kopjes op onderwerp gerangschikt waren; Munk Olsen 1980: 143-7 voor het bestaan van systematische, op thema gerangschikte florilegia van ant. lit. In de 16de en 17de eeuw werden op scholen 'commonplace books' gebruikt (Mack 1996: 90).

ineruditio: pas voor het eerst gebruikt in de Vulgaat ter vertaling van het Griekse ἀπαιδευσία (Sirach 4:30); het adj. *ineruditus* is ant.

id genus: z. ep. 2,6.

46 **Sic ... maneant**: vgl. QUINT. inst. 10,1,5-6 *num ergo dubium est quin ei (sc. oratori) uelut opes sint quaedam parandae, quibus uti ubicumque desideratum erit possit? Eae constant copia rerum ac uerborum*; en dan over woorden: *debent esse non solum nota omnia, sed in promptu atque, ut ita dicam, in conspectu*; z. ook boven, 44.

47 **sententia**: 'algemene wijsheid', zoals blijkt uit AGR. in Sen. decl. 205 *sententia est, ut uult Aristoteles, commune aliquod pronunciatum, quod ad partem aliquam morum uitæque pertinet: quisquis ergo de simili re dicit, potest eas in orationem suam transferre*. In deze brief geeft Agr. als vb. een vers uit Ovidius (onder, 48).

- apud Liuium:** 1,57,6-58,11.
pensandum: z. ep. 4,11.
- 48 **Est uirtus ... bonis:** OV. ep. 17,98 (Helena tot Paris).
- 49 **pensim:** 'weloverwogen'; een adv. dat slechts tweemaal in de ant. lit. voorkomt. De eerste plaats is GEL. 1,3,12 *quae a Theophrasto pensiculate atque enucleate scripta sunt*; hier leest een van de MSS (de Buslidianus, waarvan nage-noeg alleen bekend is dat zij eens in het bezit was van Hieronymus Busleiden en daarna van het *Collegium Trilingue* te Leuven) *pensim* in plaats van *pensicu-late*; maar in ep. 41,15 gebruikt Agr. nu juist het laatste adj., dat enkel in deze passage bij Gellius voorkomt. De tweede plaats is [AUG.] serm. Rev. Bénéd. 80,1970 (56,21) *paulatim et pensim porrigit manum*.
- 50 **Optima ... fugit:** VERG. g. 3,66-7 (als parenthese in een passage over de beste tijd voor de bevruchting van koeien). Seneca citeert en bespreekt dit vers liefst tweemaal (ep. 108,24-29; dial. 10,9,2-5), maar Agr.'s bespreking is niet op hem geënt. Hetzelfde vers (met gevolg) citeert ook HIER. ep. 60,14 (zonder verklarende bedoelingen); PETRAR. fam. 23,2,12; 24,1,5 (niet ter verklaring, maar vanwege het thema vergankelijkheid).
nedum: z. ep. 6,2; evenzo hierna, 51.
ex - comparatione: z. ep. 8,10.
- 53 **latius - fuderit:** z. ep. 1,3.
per ... dialecticos: een vb. geeft AGR. inv. 2,28 (Alardus II 203); vgl. inv. 2,7.
copia - ad dicendum: z. ep. 13,8.
- 54 **ingens ... continget:** vgl. 15,5 voor de gedachte dat kennis steeds ter beschikking moet staan. Het gaat in deze hele brief om het al ant. ideaal van de *orator perfectus*, dat zijn puntigste omschrijving (aldus Leeman-Pinkster ad CIC. de orat. 1,21-3 (p. 58)) kent in CIC. de orat. 1,21 *uis oratoris professioque ipsa bene dicendi hoc suscipere ac polliceri uidetur, ut omni de re, quaecumque sit proposita, ornate ab eo copioseque dicatur*. Voor Agr. is de ideale humanist (de moderne *orator*) iemand die te allen tijde technisch vaardig en inhoudelijk op niveau over ieder willekeurig onderwerp het woord kan voeren. Het is interessant dat hij dan als belichaming hiervan de sofisten noemt, die toch in de Oudheid (en ook daarna) de reputatie hadden weliswaar virtuoze sprekers te zijn, maar zich niet al te zeer te bekommeren om de inhoud van hun woorden. Vgl. ook AGR. inv. 2,25,22 vv.; en boven, 13.
- 55-6 **Hocque ... autor:** vgl. CIC. fin. 2,1 *eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur, quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conuentu poscere quaestionem, id est iubere dicere qua de re quis uellet audire. Audax negoti-um [...]*. Deze sofistische gewoonte wordt weliswaar vaker in soortgelijke bewoordingen omschreven (bijv. CIC. de orat. 1,102-3; 3,126-9; QUINT. inst. 2,21,21; 12,11,21; HIER. c. Ioh. 12), maar hier is de verwantschap met Agr. opmerkelijk.

55 **ueteres**: 'antieke'; vgl. ep. 26,11.

sophistas - **doctores**: vgl. in Sen. decl. 104 *qui docet autem Græce sophistes uocatur, quod nos possumus interpretari doctorem.*

promptitudinem: voor het eerst bij chr. auteurs te vinden. Sindsdien gangbaar, ook bij humanisten (z. LPLR s.v.); zo bijv. BATT. GUAR. ord. doc. 4 (46,5).

56 **si stilus ... parare**: vgl. ep. 4,13.

57 **Ut enim ... adscripta**: DEM. PHAL. eloc. 228 τὸ δὲ μέγεθος συνεστάλθω τῆς ἐπιστολῆς [...] αἱ δὲ ἄγαν μακροὶ [...] οὐ μὰ τὴν ἀλήθειαν ἐπιστολαὶ γένοιτο ἄν, ἀλλὰ συγγράμματα τὸ χαίρειν ἔχοντα προσγεγραμμένον. Hetzelfde citaat in AGR. ep. 21,17.

Verum ... discrimine: vgl. LIV. pr,8 *sed haec et his similia utcumque animaduersa aut existimata erunt haud in magno equidem ponam discrimine.*

58 **Quod uoluisse ... possit**: vgl. ep. 29,9.

59 **ineptiam** - **stulticiam**: z. ep. 6,5.

operæ - **perierit**: z. boven, 8.

60 **forte uel ... spero**: voor de gedachte, vgl. VERG. A. 5,231 *possunt quia posse uidentur* (Alardus II 204); LIV. 2,64,6 *dum se putant uincere, uicere*; QUINT. inst. 1,1,3 *plus efficit aut minus: nemo reperitur qui sit studio nihil consecutus.*

63 **amantissimum**: z. ep. 7,10.

64 **recognoui**: z. ep. 26,11.

impressorum: z. ep. 26,11.

codicem: een gedrukt boek dus. Humanisten gebruikten voor drukwerken dezelfde terminologie als voor HSS; drukken werden min of meer beschouwd als HSS die volgens een nieuw procédé vervaardigd waren, maar verder (in ieder geval uiterlijk) niet van handgeschreven boeken verschilden; z. Rizzo 1973: 69-71 (*codex*).

65 **regulari**: chr. Latijn.

optatissime uale: vgl. ep. 2,11.

optatissime: vocatief; z. ep. 8,13.

AGR. ep. 39

1 **postquam ... illum**: vgl. SERV. Cic. fam. 4,5,1 *Postea quam mihi renuntiatum est de obitu Tulliae, filiae tuae, sane quam pro eo ac debui grauiter molesteque tuli communemque eam calamitatem existimaui.*

cum necessitate deliberandum est: vgl. ep. 12,6.

ferendum ... cogit: z. ep. 11,6; een topos in de *consolatio* (Johann 1968: 63 vv.).

4 **in crescente ætate**: vgl. ep. 26,17.

Patriæ ... fugit?: HOR. c. 2,16,19-20. Ook geciteerd door Agr. in ep. 26,18 in dezelfde context, maar in een eerder stadium: hij dubt dan nog over een

vertrek uit Groningen en haalt Horatius' vers aan als waarschuwing om het niet te doen. Evenals in die brief is de context in Horatius' ode (z. ep. 26,18) hier irrelevant.

5 **rursus ... ordiēda**: vgl. de woorden van Cicero aan Atticus in een brief, die hij (in oktober 57) schreef na uit ballingschap (!) te zijn teruggekeerd in Rome: (4,1,8) *Alterius uitae quoddam initium ordimur*. En zoals Seneca (ep. 23,9) Epicurus laat zeggen: *Molestum est semper uitam incohare*. Het beeld van een nieuw leven na terugkeer uit ballingschap is overigens niet ongebruikelijk; vgl. CIC. Att. 3,20,1 *diemque natalem reditus mei*; 6,6,4 *hanc παλιγγενεσίαν nostram*; e.a. (z. Shackleton Bailey ad CIC. Att. 3,20,1)

6 **tempore**: z. ep. 10,4.

7 **ut - ne**: bij uitstek in Cicero's brieven 'mit ihren vielen eindringlichen Bitten und Mahnungen' (LHS II 643).

ingenio - prompto et expedito: vgl. GEL. pr,12, waar de schrijver verklaart niet alle verhalen die hij tegenkwam in zijn boek te hebben opgenomen, maar enkel die *quae [...] ingenia prompta expeditaque ad honestae eruditionis cupidinem utiliumque artium contemplationem [...] ducerent*.

8 **Potest ... sperare**: de idee dat (vooral een slecht) karakter niet te veranderen is, wordt door verschillende ant. auteurs geuit; zo reeds Pl. O. 11,19-20 τὸ γὰρ ἐμφυὲς οὐτ' αἴθων ἀλώπηξ/ οὐτ' ἐρίβρομοι λέοντες διαλλάξαιντο ἦθος 13,13 ἄμαχον δὲ κρύψαι τὸ συγγενὲς ἦθος. Alardus (II 221) verwijst naar SEN. ep. 11,1 *Nulla enim sapientia naturalia corporis aut animi uitia ponuntur: quidquid infixum et ingentum est, lenitur arte, non uincitur*; 9 *Quaecumque adtribuit condicio nascendi et corporis temperatura, cum multum se diuque animus composuerit, haerebunt*. Het door Seneca en door Agr. gebruikte *lenire* wordt vaak gebruikt in medische zin, van het verminderen van het leed van zowel lichamelijke (TLL s.v. 1142,14-38) als geestelijke (1141,33-66) ongemakken; vgl. vooral CIC. Tusc. 3,53 (*dies*) *procedens ita mitigat (sc. aegritudinem necopinatum), ut isdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur*. Seneca heeft het in de zojuist geciteerde passage alleen over lichamelijke 'gebreken', zoals blozen en stotteren; maar elders lezen we: (dial. 4,18,2 *De ira*) *Educatio maximam diligentiam plurimumque profuturam desiderat; facile est enim teneros adhuc animos componere, difficulter reciduntur uitia quae nobiscum creuerunt*; 20,2 *plurimum potest consuetudo, quae si grauis est alit uitium. Naturam quidem mutare difficile est nec licet semel mixta nascentium elementa conuertere*. In het vervolg bespreekt hij echter de mogelijkheden om de eventuele schade zoveel mogelijk te beperken; een goede opvoeding en omgeving vermogen veel (z. AGR. ep. 29,43 vv. en de vele vbb. van de idee dat een goede opvoeding van kindsbeen af zeer belangrijk is; eenmaal gevestigde gebreken zijn moeilijk meer te verhelpen; vgl. in dit verband Otto 426 'gewoonte als tweede natuur'). Een niet-filosofische parallel levert Terentius' *Adelphoe*, waarin de

vraag centraal staat of kinderen streng dan wel toegankelijk opgevoed moeten worden en met twee broers (!) de proef op de som is genomen; Micio, de liberale (pleeg)vader, opent het stuk met een monoloog die pleit tegen een strenge hand: (69-71) *malo coactu' qui suum officium facit,/ dum id rescitum iri credit, tantisper cauet;/ si sperat fore clam, rursum ad ingenium redit* (evenzo HOR. s. 2,7,73-4 *tolle periculum,/ iam uaga prosiliet frenis natura remotis*). Micio gelooft dat toegankelijkheid veel meer bewerkstelligt (en derhalve dat zo niet iemands karakter, dan toch zeker zijn vrijwillig gedrag te beïnvloeden is). Een derde parallel biedt Iuvenalis in zijn 13de satire, waarmee Agr. goed bekend was (ep. 28,11; 36,11): (237-40) (over schurken) *Cum scelus admittunt, superest constantia; quod fas/ atque nefas tandem incipiunt sentire peractis/ criminibus. Tamen ad mores natura recurrit/ damnatos fixa et mutari nescia*. Vgl. verder nog SEN. ep. 119,2 (over de natuurlijke behoeften, tot eten, drinken, e.d.) (*natura*) *contumax est, non potest uinci, suum poscit*; Alardus (II 221) noemt nog Erasmus' adagia 1,7,60 *Ipsa olera olla legit*; 10,90 *Podex lotionem uincit*; 2,3,33 *Influit quod exhauritur*; 7,14 *Naturam expellas furca, tamen usque recurrit* (HOR. ep. 1,10,24 (Otto 1200); *natura* slaat hier niet op karakter, maar op 'de natuur' (om ons heen)). Vgl. ook AGR. ep. 31,3.

9 **posses**: een ant. auteur had hier *possis* (en *futurum sit*) geschreven.

AGR. ep. 40

- 1 **desiderio - satisfacerem**: z. ep. 2,4.
inter offam et os: Otto 1311; Walther 12617a (vgl. 27143); ERASM. adag. 1,5,2.
 Uiteindelijk ontleend aan GEL. 13,18.
- 2 **profectione**: zou ook hier 'reis' kunnen betekenen; z. ep. 21,47.
homini ... assueto: vgl. SEN. ep. 36,1 *Amicum tuum hortare, ut istos magno animo contemnat, qui illum obiurgant, quod umbram et otium petierit, quod dignitatem suam destituerit et, cum plus consequi posset, praetulerit quietem omnibus; quam utiliter suum negotium gesserit, cotidie illis ostendet.*
- 3 **pensem**: z. ep. 4,11.
- 4 **quod ueteri ... consilium**: vgl. ep. 11,6; 12,6; 39,1.
tempori parendum: Otto 1754; Walther 31258-8d; ERASM. adag. 2,2,38.
sumendum consilium: z. ep. 2,10.
- 5 **ultimos ... terminos**: vgl. LIV. 22,14,5 *Poenus aduena, ab extremis orbis terrarum terminis [...] huc progressus*; 21,43,13; 35,48,8; VITR. 9,5,4 *negotiatores, qui ad extremas Aegypti regiones proximasque ultimis finibus terrae terminationes fuerunt*; VELL. 1,2,3 *in ultimo Hispaniae tractu, extremo nostri orbis termino, [...] Gades condidit*; CURT. 9,2,9 *relegatos in ultimum paene rerum humanarum [...] terminum*; VULG. psalm. 71:8 *Et dominabitur [...] a flumine usque ad terminos orbis terrae*; PETR. VEN. adv. Iud. 2 (r. 807-10) *a flumine, utique nullo alio quam Iordanis, a quo suum baptismum inchoans et in uniuersas gentes diffundens peruenit dominando usque ad ultimos terminos orbis terrae.*
extra solis - coelique uias: duidelijk ontleend aan VERG. A. 6,796; z. ep. 32,5, waar Agr. dezelfde omschrijving voor Groningen gebruikt.
uersiculos exhibeo: het ww. met een object als dit is een idiosyncrasie van Plinius minor (TLL s.v. 1418,29-40).
- 8 **litterulis**: z. ep. 10,7.
nomen ... cupientis: z. ep. 37,2.
- 9 **Oratiunculam - dixi**: z. ep. 13,8; voor het (met name post-kl. niet ongewone) verkleinwoord, vgl. ep. 26,4.
recognoscerem: z. ep. 26,11.
- 10 **repurgatam**: vgl. PLIN. ep. 1,20,8 (Plinius bestrijdt dat bondigheid altijd wenselijk is in een redevoering; ter ondersteuning voert hij onder meer Cicero aan) *ait se [...] pro C. Cornelio quadriduo egisse, ne dubitare possimus, quae per plures dies (!) (ut necesse erat) latius dixerit, postea recisa ac repurgata in unum librum [...] coartasse.*
conuerti: z. ep. 7,9.
damnum - temporis: z. ep. 4,8.
accessione: vgl. ep. 13,6.
- 11 **omnem ... excuteremus**: z. ep. 19,3.

AGR. ep. 41

- 1-5 *Εγραψάς ... γράφειν: Agr.'s Grieks kenmerkt zich hier vooral door het feit dat het nauw aansluit bij het Latijn; gechargeerd zou het als vergriekst Latijn omschreven kunnen worden. Zo is ὥς (1) het Griekse equivalent van *ut*, terwijl op deze plaats ἵνα gebruikelijker is; σε (1) kan gemist worden, waar het in het Latijn wel noodzakelijk zou zijn; ἄλλις καὶ ἄγων ἔτι (5) komt ant. niet voor, maar is een vertaling van *satis superque*. Verder heeft Agr. de finesses van de partikels duidelijk niet onder de knie (zo wordt γε te pas en te onpas gebruikt), maar je zou haast zeggen πῶς γὰρ ἢ πόθεν, want dit is natuurlijk een van de moeilijkste aspecten van de Griekse taal.
- 1 ἐπαγγέλλεσθαι - τὴν ἀρετὴν: de enige parallel is X. mem. 1,2,7 (Socrates) ἐθαύμαζε δ' εἰ τις ἀρετὴν ἐπαγγελλόμενος ἀργύριον πρᾶττοίτο (IJsewijn 1988: 34; Leibenguth-Seidel 1994: 255). Het ww. is echter gebruikelijk in deze bet. en constr.
- 2 λόγων - ἀκήκοας: vgl. S. OC 1187 λόγων δ' ἀκοῦσαι τίς βλάβη; κενῶν - ῥημάτων: vrijwel enkel bij chr. auteurs te vinden; zo bijv. SEPT. Iob 6:6 εἰ δὲ καὶ ἔστιν γεῦμα ἐν ῥήμασιν κενοῖς; BASIL. hom. in psalm. 115,2; CLEM. AL. q.d.s. 41,7; EUS. PE 6,6,63; GREG. NAZ. or. 34,10; maar ook SUID. α 2010 (ad AR. nu. 875).
- 3 πρὸς τοῦτο: ant. zou hier πρὸς τούτῳ geschreven zijn, hoewel πρὸς c. acc. wel degelijk 'in aanvulling op' kan betekenen.
- 4 τολμῶμι: grammaticaal juist geconstrueerde, maar niet overgeleverde vorm voor τολμῶην (dat bij Plato en Isocrates voorkomt).
ὁ Θεός: uitsluitend bij chr. auteurs (als Basilius, Eusebius en Chrysostomus) te vinden en bij LIB. eth. 11,6.
τραγικοῦ: mist het lidwoord (τοῦ).
βεβαρβάρωμαι ... βαρβάρους: EUR. Or. 485 (Tyndareus tot Menelaus) βεβαρβάρωσαι χρόνιος ὢν ἐν βαρβάρους. Menelaus zegt dat hij zich verplicht voelt jegens Orestes (hoewel die zijn moeder vermoord heeft), omdat diens vader (Agamemnon) hem dierbaar (want immers zijn broer) was; waarop Tyndareus, die deze houding verwerpt, de geciteerde woorden spreekt. Over Agr. en Euripides, z. IJsewijn 1988: 29-30.
- 6 **conuicio** - **efflagitas**: vgl. de beginwoorden van Quintilianus' *Institutio: Efflagitasti cotidiano conuicio, ut libros quos [...] de institutione oratoria scripseram iam emittere inciperem*; evenzo 4,5,10 (*iudex patronum*) *cum conuicio efflagitat*; CIC. Q.fr. 2,10,1 *Epistulam hanc conuicio efflagitarunt codicilli tui*. Vgl. ook AGR. ep. 26,24 *prope conuiciis propellere*.
iudicium - **subeam**: vgl. ep. 17,4.
- 7 **abunde locupletes**: z. ep. 14,4.

- ita me Deus amet:** idioom uit de komedie (meestal met *di*): TLL s.v. *amo* 1957,56-78. Evenzo AGR. ep. 44,3; 49,6.
- Germaniae ... excitari:** vgl. ep. 3,3. Natuurlijk een humanistisch cliché; bijv. VALLA eleg. 1,pr (598,16-8) *multis iam saeculis non modo nemo Latine locutus est, sed ne Latina quidem legens intellexit*; (600,4-5) *Latinitatem a barbaria oppressam*.
- barbarie:** z. ep. 3,3.
- 8 **quot ... sententiae:** te allen tijde zeer bekend: Otto 826; Walther 26216; ERASM. adag. 1,3,7 (*Nihil uel hodie uulgo tritius est quam haec Terentiana sententia*). Bron is TER. Ph. 454.
- priscis:** met name Epicurus en zijn volgelingen natuurlijk.
- 9 οὐνεχ' ... ἀνέμιοι: QUINT. SM. 7,70-7. De woorden zijn van Nestor, gesproken tot troost van Podalirius, die rouwt om de dood van zijn broer Machaon. Hun boodschap is volkomen topisch: het Lot is blind en de mens moet zijn grillen verduren.
- Het is mogelijk dat Agr. uit onwetendheid de naam van de dichter niet noemde; een groep HSS van Quintus' epos mist het begin en het einde, en dus zowel de titel als de *subscriptio* (ed. Vian 1963: viii). In Agr.'s tijd was Quintus net herontdekt (in de vijftiger jaren, door kardinaal Bessarion) en werd zijn epos driftig gekopieerd (o.c.: xlv-li). Vgl. ook IJsewijn 1988: 31.
- θεῶν ἐν γούνασι κεῖται: vgl. ep. 18,5. Het epos van Quintus Smyrnaeus valt te omschrijven als een Homerische cento.
- 11 **accessionem:** z. ep. 13,6.
- 12 **sterilem:** z. ep. 10,7.
- arenam excolendam:** spreekwoordelijk nutteloos: Otto 789; Walther 17504; 24049; 979; 25027a; 048; 404; ERASM. adag. 1,4,52. Een (toepasselijk) vb. is SEN. ben. 4,9,2 *ne agricolae quidem semina harenis committant*. Iuvenalis omschrijft met dit beeld de dichter die zijn mecenas dient, maar slechts een schamele materiële dank ontvangt: (7,48-9) *nos tamen hoc agimus tenuique in puluere sulcos/ ducimus et litus sterili uersamus aratro*. Agr. kende deze satire (z. ep. 21,21).
- segnitie nomine:** een dergelijk verwijt resulteerde in MART. 1,107.
- 14 **nominis claritatem:** z. ep. 3,3 (*bis*).
- perquisitione:** z. ep. 38,19.
- 15 **pensiculate:** ant. eenmalig: GEL. 1,3,12 *quae a Theophrasto pensiculate atque enucleate scripta sunt*. LLNMA heeft het lemma *pensiculatim*, vermeld in een woordenboek gedrukt te Deventer in 1495; evenzo Latham 1965: 340.
- calcaria ... subdens:** Otto 486; Walther 4777; 7126; ERASM. adag. 1,2,47; 46; 3,8,32.
- 16 **acerrimis - facibus:** vgl. QUINT. inst. 1,2,25 *Id nobis acriores ad studia dicendi faces subdidisse [...] contenderim*.
- turpe ... potuisti:** vgl. de woorden die Catulus tot Crassus richt in CIC. de

orat. 3,131 *dubito tibi plus laudis an Graecis uituperationis statuam esse tribuendum: cum tu in alia lingua ac moribus natus occupatissima in ciuitate uel priuatum negotiis paene omnibus uel orbis terrae procuratione ac summi imperi gubernatione destrictus (v.l. districtus) tantam uim rerum cognitionemque comprehenderis eamque omnem cum eius, qui consilio et oratione in ciuitate ualeat, scientia atque exercitatione sociaris; illi nati in litteris ardentesque his studiis, otio uero diffuentes, non modo nihil acquisierint, sed ne relictum quidem et traditum et suum conseruauerint.*

AGR. ep. 43

1 **attulerunt**: ant. zou hier *attulerint* hebben gestaan.

summam in spem adducor: z. ep. 3,5.

2 **Macte ... astra**: VERG. A. 9,641 *Macte noua uirtute, puer, sic itur ad astra*. Woorden die Apollo bij zichzelf tot Iulus (= Ascanius) spreekt, nadat die zijn Italiaanse vijand Numanus heeft gedood; hij voorspelt hem vervolgens een glorieuze toekomst. Impliciet vleit Agr. hier zowel Von Dalberg als Hegius door hen gelijk te stellen met resp. de god Apollo en Iulus, de stamvader van de Romeinse keizerlijke Iulische dynastie.

Agr. laat *puer* (dat op Hegius niet van toepassing is) weg en vult de vrijgekomen plaats in het vers op met het metrische equivalent *inquit*; als hij *noua* niet had weggelaten, was de hexameter intact gebleven. Zo'n bedoeling zou ook de enigszins merkwaardige (hoewel impf.- en pf.-vormen van dit ww. zeldzaam zijn) tijd van *inquit* verklaren.

De laatste woorden van het vers worden onder meer geciteerd door POLYTHECON 2,198; BERN. CLAR. ep. 209; PETRAR. fam. 7,17,13.

3 **dedicem**: vgl. ep. 14,1.

ne ... queam: omdat geen der bronnen hier *non* toevoegt, zal Agr. een 'slip of the pen' gemaakt hebben, want de juiste (en simpele) constr. na ww. van vrezen kent hij heel goed: ep. 1,4; 34,6.

recognoui: z. ep. 26,11.

sceda: z. ep. 13,8.

adeo: z. ep. 14,2.

traduxi: z. ep. 18,9.

4 **suspensa - manu**: vgl. PLIN. ep. 6,12,1 *Tu uero non debes suspensa manu commendare mihi, quos tuendos putas*; SEN. con. exc. 10,6; [QUINT.] decl. 1,13; PANEG. 6,14,3; IULIAN. in Iob 6,9; e.a. ERASM. adag. 4,4,2 (*suspensa manu*) citeert Plinius en geeft als bet. *leuiter parumque accurate*.

5 **auditorium - sunt**: constr. ad sententiam.

tempus - impendere: z. ep. 15,3.

- 6 **subsiciuum**: vgl. ep. 21,13.
ipsi: in plaats van *ei* of *illi*; z. ep. 10,5.
- 7 **Latina ... intelligo**: vgl. HIER. ep. 29,7 *Nos [...] Hebraici sermonis lectione detenti in Latina lingua rubiginem obduximus in tantum, ut loquentibus quoque nobis stridor quidam non Latinus interstrepit. [...] quidquid pueri plausibile habueramus, amisimus nec scientiam quam uolebamus consecuti sumus [...], dum magna sectamur etiam minora perdentes.* (Alardus II 186)
negocium exhibent: z. ep. 21,54.
cum Anteo luctari: deze Libische reus, onoverwinnelijk zolang hij (zijn moeder) de aarde raakte, worstelde met zijn tegenstanders en versierde met hun schedels de tempel van zijn vader Poseidon. Heracles overwon hem door hem op te tillen en vervolgens te doden. Vgl. PL. Per. 3-5 *cum leone, cum excetra, cum ceruo, cum apro Aetolico, / cum aibus Stympthalicis, cum Antaeo deluctari mauelim, / quam cum Amore.*
- 8 **tuear errorem**: z. ep. 18,4.
opere - impense: z. ep. 2,8.
- 10 **illustriori aliquo**: waarschijnlijk is hier *modo* door de kopiist over het hoofd gezien. De overgeleverde tekst maakt geen bet.
sterilia ... studia: z. ep. 10,7.
consector: z. ep. 22,6; vgl. 3,11.
- 11 **stomachum**: vgl. ep. 3,9.
barbariem: z. ep. 3,3.
impuritatem: een enkele keer bij Cicero; verder laat-ant.
- 13 **septimanę**: in deze bet. 'week' laat-Latijn; evenzo ep. 48,9.
feria: chr. Latijn in deze zin van een weekdag (TLL s.v. 505,18 vv.); z. bijv. AUG. in psalm. 93,3 (zo Alardus II 187).
ἐθνικωτερώς: de bet. 'heidens' heeft dit adj. alleen in chr. Grieks.
Lunę: z. ep. 13,11.

AGR. ep. 44

- 1 **meus ... putare**: PLIN. ep. 7,12,1 *amicus tuus, immo noster (quid enim non commune nobis?)*. Agr. draait de verhouding om als *captatio beneuolentiae*. De gedachte dat vrienden alles delen is een gemeenplaats; z. ep. 22,16.
quantum ... tue: z. ep. 15,2.
usus ... uite: vgl. ep. 26,5.
familiaritasque uite: z. ep. 10,3.
familiaritas - conciliauit: z. ep. 7,7.
- 2 **ut tantum scriberem**: brieftopos (Cugusi 1983: 75); vgl. ep. 4,13.
αὐτάριτον: zeer zeldzaam en laat; Lampe (*Patristic Greek Lexicon*) geeft twee

plaatsen.

3 **ita me Deus amet:** z. ep. 41,7.

4 **que ... prosecuti sunt:** al sinds Hesiodus was het huwelijk, zijn noodzaak of wenselijkheid, zijn voor- en vooral nadelen, een geliefd onderwerp in de ant. lit.; z. Gaiser 1974 (met een lijst van vele ant. en latere teksten rond dit thema); RAC s.v. *Ehe* I 652 vv. Ook onder humanisten was het thema populair. Zo noemt Hess (1975: 5) '(die) durch die Renaissance neu formulierten Ehethematik, die sich nicht nur in zahlreichen Ehe-Novellen, sondern auch in einer reichen [...] Gebrauchsliteratur niederschlug' (met een verwijzing naar Taylor 1939 en diens bibliografie van het huwelijk). Gaiser (1974: 85-6) vermeldt onder meer Barbaro's *De re uxoria*, Poggio's *Dialogus an seni sit uxor ducenda*, Alberti's *Della famiglia* en Eybs *An uiro sapienti uxor sit ducenda*. Vgl. ook Leibenguth-Seidel 1994: 258.

κακότεχνοι: vgl. ep. 22,3.

uerbis prosecuti sunt: z. ep. 3,4.

φιλήσυχόν: ook een uiterst ongebruikelijk en laat woord, dat door Georgius Monachus (*Chronicon* 4,202 = PG 110: 729) en in het Suda-lexicon (ι 463) gebruikt wordt om het karakter van Iohannes Chrysostomus te beschrijven.

ἀπραγμοσύνη: ant. nooit ongewoon, maar vooral door latere auteurs gebruikt en het vaakst door Chrysostomus.

ῥαθυμία: ant. gebruikelijk. Opvallend is dat het woord in groten getale alleen bij chr. auteurs (en Libanius) voorkomt; met afstand zijn grootste liefhebber was Chrysostomus, die het meer dan 700 (!) maal gebruikt.

5 **uitia ... nominibus:** vgl. HOR. s. 2,7,40-2 (de slaaf Davus tot zijn meester Horatius) *tu, cum sis quod ego et fortassis nequior, ultro/ insectere uelut melior uerbisque decoris/ obuoluas uitium?* PLIN. nat. 37,50 *nullis uitiiis desunt pretiosa nomina*; SEN. ep. 45,7 *uitia nobis sub uirtutum nomine obrepunt*. Pease (ad VERG. A. 4,172 *hoc praetexit nomine culpam*) geeft meer parallellen.

tibi respondeat foelicitas: z. ep. 22,10.

AGR. ep. 46

1 **despicias:** = *dispicias* (Hartfelder). Beide ww. worden regelmatig met elkaar verward in MSS (TLL s.v. *dispicio* 1415,15).

3 **diuertuntur:** = *deuertuntur*; z. ep. 23,18. Evenzo hierna, *diuertebat*.

telonearii: 'tollenaar'; louter door chr. auteurs gebruikt. Het ant. (pagane) Grieks kende wel woorden als τελώνης (bijv. bij Aristophanes, Aeschines en Herodotus; in het Latijn doorgaans vertaald als *publicanus*) en τελωνέω (bijv. bij Strabo, Plutarchus en Lucianus).

libere - licenter: vgl. ep. 21,24.

4 Palmarum die: 'Palmzondag'; chr. Latijn.

AGR. ep. 47

- 1 **gratias - pro illis ago:** z. ep. 9,5; evenzo hierna *gratias pro eis agerem. ut - iniunxi:* z. ep. 5,1.
- 2 **partius:** = *parcius*.
- 3 **Adeoque:** z. ep. 14,2.
facientis ... necesse est: vgl. SEN. ben. 1,6,1 *non, quid fiat aut quid detur, refert, sed qua mente, quia beneficium non in eo, quod fit aut datur, consistit, sed in ipso dantis aut facientis animo*; 5,3,3; vgl. hierna, 5. Evenzo geldt dit op andere fronten: vgl. SEN. dial. 5,12,2 (over woede) *Nemo dicit sibi, 'hoc propter quod irascor aut feci aut fecisse potui'; nemo animum facientis, sed ipsum aestimat factum: atqui ille intuendus est, uoluerit an inciderit*; ep. 47,16-7 (een slaaf is ook een mens).
- 4 **mecum onerem pudorem:** vgl. LIV. 31,15,2 *deinde ex dignitate magis uisum scribere eum (sc. Attalum regem) de quibus uideretur quam praesentem aut referendis suis in ciuitatem beneficiis erubescere aut significationibus acclamationibusque multitudinis adsentatione immodica pudorem onerantis*; SIDON. ep. 7,2,1 *Oneras [...] uerecundiam meam multifaria laude cumulando*; AUG. c. Iulian. 4,12,58 (IULIAN. ad Turb. 2,138); ENNOD. ep. 3,31 *Gaudeo tamen mihi uel causas scribendi uel perlatores accidere, ut sub hac frequentia meo uoto satisfaciam et pudorem uestrum onerem, nisi a uobis suscepta redduntur*.
- 5 **utque ... perspicias:** vgl. SEN. ben. 4,21,3 (over dankbaarheid) *ut omnium aliarum uirtutum, ita huius ad animum tota aestimatio redit*; 4,10,4-5 (voor een gunst) *eligo [...] eum, qui gratus, non qui redditurus sit; saepe autem et non redditurus gratus est et ingratus, qui reddidit. Ad animum tendit aestimatio mea*; SEN. con. 2,5,10 *non quisquis non reddidit beneficium ingrati tenetur; animus aestimandus est non reddentis*.
- 7 **adeat:** ant. zou hier *adiret* gestaan hebben.
deuincti: z. ep. 15,2.
- 9 **uiam fluminis:** evenzo enkel APUL. mun. 18 en TERT. pall. 2,2; vgl. OV. met. 1,284 *uias [...] aquarum*; TIB. 1,2,46 *fluminis [...] iter*. *Cursus* is gebruikelijker in de door Agr. bedoelde bet. (CIC. div. 1,38; LIV. 1,4,4; QUINT. inst. 10,1,46; DIG. 43,12,1,12; e.a.).
- 10 **unus ... uno:** woordspelingen met *unus* en *omnis* komen niet zelden voor; vgl. bijv. CIC. Ver. 2,82 *ut in uno omnia maleficia inesse uideantur* (3,5; 4,86); VOPISC. Prob. 12,2 *Omnia in uno principe constituta sunt, rei militaris scientia, animus clemens, uita uenerabilis, exemplar agenda rei p. atque omnium praerogatiua uirtutum*; HIER. in Eph. 1,10 *cum enim semel mihi Christus passus fuerit et sepultus et resurrexit et ad Patrem uictor ascenderit, non necesse habeo ueterem numerum, quia in uno omnia teneo*. Bij chr. auteurs wordt de kwalificatie *unus in omnibus* geregeld gebruikt van God, Christus of de Heilige Geest; vgl. bijv.

AMBR. in Luc. pr,8 (van Christus) *unus igitur omnia et unus in omnibus, sicut lectum est* (VULG. Col. 3:11 *omnia et in omnibus Christus*).

11 **angustia - temporis**: z. ep. 10,5.

amantissimo: z. ep. 7,10; evenzo hierna, 12 *amantissimis*.

12 **Doctissimo ... Vulfio - saluta**: z. ep. 6,7.

AGR. ep. 48

4 **reliquum exegimus**: z. ep. 2,1.

5 **arcum**: Dean s.v. *Ercole I d'Este* in DBI 43: 98 merkt n.a.v. Ercoles liefde voor de jacht op dat die 'nel 1472 creò un grande parco per la caccia a nord della città, chiamato il Barco'. Me dunkt dat Agr. hier *Barcum* schreef. Het Latijn kent in geen enkele periode het woord *arcum*; het enige alternatief is *artum* (vgl. V.FL. 6,346-7 *saeptus in arto/ dat catulos post terga leo*), maar dat is weinig overtuigend. Alardus zal de hem onbekende naam in een ogenschijnlijk goed Latijns woord hebben willen veranderen.

7 **ipse**: vgl. ep. 10,5 voor de interferentie van *ipse* en *is/ ille*, hoewel op deze plaats ook bij een ant. auteur *ipse* had kunnen staan.

9 **secunda septimanæ**: z. ep. 43,13.

AGR. ep. 49

1 **presul**: z. ep. 16,1.

in commune: z. ep. 13,9.

2 **nedum**: z. ep. 6,2.

decano: in deze bet. 'deken' natuurlijk chr.

3 **uiriles**: '(aan)deel'; juridisch Latijn (maar vgl. CIC. Ver. 3,7; 4,81; LIV. 6,11,5).

4 **linteos**: TLL geeft geen vbb. van de bet. '(bed)laken'; wel duidt het woord bij chr. auteurs op een doek waarin overledenen gewikkeld worden (!). In het middeleeuws Latijn der Lage Landen is het woord evenwel gangbaar voor een (bed)laken; z. LLNMA s.v. (en vgl. s.v. *linteamen(tum)*).

tantumque abest ut - queamus: vgl. ep. 13,1.

ingredi constanter: vgl. CIC. orat. 198 *omnis nec claudicans nec quasi fluctuans sed aequabiliter constanterque ingrediens numerosa habetur oratio*; LEO M. tract. 82,4 (HERM. RUNA serm. fest. 44,1); WILL. TYR. chron. 7,15.

5 **bullas**: in deze bet. 'oorkonden' middeleeuws Latijn.

sarcinulas: vgl. ep. 26,4; dit woord is gangbaar vanaf de post-kl. tijd.

6 **ita me Deus amet**: z. ep. 41,7.

melioe morte: vgl. CIC. Att. 15,20,2 *genus illud interitus [...] foedum ducens et*

quasi denuntiatur nobis ab Antonio ex hac nassa exire constitui, non ad fugam sed ad spem mortis melioris. Shackleton Bailey (ad CIC. Att. 16,7,3) merkt op dat ‘*melioris* may combine the ideas of an honourable and an easy death.’ Seneca’s epp. 66 en 70 zijn gewijd aan leven en dood; daarin komt ook de manier van sterven aan de orde (waarbij Seneca weet te melden dat *aliquorum melior dici, aliquorum peior potest exitus; mors quidem omnium par est; [...] habet enim eundem in omnibus modum, finisse uitam* (66,43)).

conspectum tuum - intueri: vgl. ep. 2,2.

paciscar pro uita: vgl. SEN. ep. 101,15 *Multi peiora adhuc pacisci parati sunt, etiam amicum prodere, ut diutius uiuant.*

7 **salue:** z. ep. 18,1.

lux: vooral in de elegie, maar ook daarbuiten gangbaar als term van vertederen en hoge waardering; zo bijv. CATUL. 68,132 (z. Syndikus ad loc.); 160; CIC. fam. 14,5,1; PROP. 2,14,29; OV. tr. 3,3,52; PLIN. nat. 17,38; Pichon 1902: 193.

columen: ‘hoeksteen’; ‘the word in its metaphorical use has, in keeping with the idea it expresses, a lofty ring as early as Plautus’ (Fraenkel 1957: 217) en is in deze zin gangbaar van personen (TLL s.v. 1736,64 vv.; Nisbet-Hubbard ad HOR. c. 1,1,2; 2,17,4). Vgl. vooral HOR. c. 2,17,3-4 *Maecenas, mearum/ grande decus columenque rerum*. Het gedicht impliceert dat Maecenas net hersteld is van ziekte (!); de dichter, die eveneens aan de dood is ontsnapt, verzekert hem dat hun beider lot zo verbonden is, dat hij ook zal sterven, als Maecenas sterft. Evenals Horatius (z. Fraenkel) is Agr. hier ‘throwing in the full weight of his devotion’.

AGR. ep. 50

1 **Salue:** z. ep. 18,1.

Dominus ... dedi: een anakoloet: naarmate de zin vordert, wordt Richenstain van onderwerp meewerkend voorwerp.

2 **deambulare:** al bij Terentius, maar pas door chr. auteurs vaak gebruikt.

3 **possimus:** de ant. *consecutio temporum* zou hier *possemus* willen.

4 **Ne:** in deze bet. van *nec* (zo Leibenguth-Seidel 1994 ad loc.) niet ant.

ministeria: z. ep. 25,1.

6 **itinere - proficisci:** vgl. ep. 21,47.

AGR. ep. 51

1 **stilum exercui:** vgl. ep. 4,13.

operam perdidisse: vgl. ep. 14,4.

ut qui balbi ... intelligant: vgl. HIER. ep. 50,4 *est quippe prouerbium balbum melius balbi uerba cognoscere* (Otto 237; Walther 1906; ERASM. adag. 1,9,77).

2 **ad primum - conspectum:** z. ep. 10,2.

barbarie: z. ep. 3,3.

Anacharsis: een Skyth (en *qualitate qua* barbaar) uit de 6de eeuw, die naar Griekenland reisde om haar beschaving te leren kennen (HDT. 4,76-7). Vanaf de 4de eeuw werd hij (door de idealisering der noordelijke volkeren) genoemd als onbedorven natuurmens en ook tot de Zeven Wijzen gerekend. Hoewel sporadisch komt hij gedurende de gehele Oudheid voor in de lit., vooral in de Griekse; met name in de classicistische tijd is hij populair, bij auteurs als Lucianus en Plutarchus (die zelf in de 15de eeuw zeer populair waren bij humanisten). Ook in middeleeuwse en latere lit. duikt zijn naam op (Kindstrand 1981: 3-4; 83 vv.). Evenals hij bij de Grieken kon Agr. bij de Italianen doorgaan voor een intellectuele 'noble sauvage' uit het Noorden.

3 **Victurus ... liber:** MART. 6,61,10. In dit epigram merkt de dichter op tot zijn gespreksgeenoot Faustinus dat Pompullus door zijn geschriften over de hele wereld bekend zal zijn, vooral omdat zijn werk getuigt van talent. Faustinus werpt tegen dat talent niet genoeg is voor roem:

*Quam multi tineas pascunt blattasque diserti
et redimunt soli carmina docta coci!*

*Nescio quid plus est, quod donat saecula chartis:
uicturus genium debet habere liber.*

Zoals blijkt uit deze passage, denkt Agr. er precies eender over.

AGR. ep. 53

1 **Biennium ... te:** de brieftopos *taciturnitas*; z. ep. 4,1.

2 **excusatius:** post-kl.

ultimo ... angulo: vgl. bijv. LIV. 38,59,6 *Antiocho [...] expulso in ultimum angulum orbis terrarum*; VELL. 2,102,3 (*Gaius Caesar*) *eo ductus erat, ut in ultimo ac remotissimo terrarum orbis angulo consenescere quam Romam regredi mallet*.

3 **destinationis:** z. ep. 22,21.

4 **ταχύνοιαν:** enkel in lexica terug te vinden: bij Hesychius (s.v. ὀγγίνοια = α 897), in de *Lexica Segueriana* (ed. Bekker (Berlijn 1814 = Graz 1965) I 210) en bij Stephanus (s.v. met als bet. *celeritas mentis*). Het ant. Grieks kende echter vele composita op -νοια. Agr. kan het naamwoord evengoed zelf verzonnen hebben naar analogie van bijv. βραδύνοια (D.L. 7,93); dit laatste geldt in ieder geval voor het nu volgende περόνοια.

ἢ τε - ἢ - σοῖο: Agr.'s taalgebruik lijkt hier vooral op dat van Homerus geënt: ἢ in de zin van εἰ is homerisch; ἢ τε in de bet. 'of ook' is episch (KG II 238);

σοῖο is een homerische woordvorm, die buiten Homerus enkel sporadisch voorkomt.

πετρόνοισιν: eigen fabrikaat van Agr.; z. boven, ad ταχύνοισιν.

te ... emuncturum: waarschijnlijk een gezegde uit de volkstaal: WNT s.v. *neus* 1c (1892) 'Iemand den neus snuiten, hem afzetten, bedriegen'. Het WNT geeft als vb. een vers (401) uit de klucht *Den coopman die vyf pondt grooten vercuste* van Cornelis Everaert (c. 1480-1556); vgl. Harrebomée II 125. Uitdrukkingen met als strekking 'iemand met zijn eigen wapens bestrijden' zijn wel ant. (z. ep. 21,57), maar niet in deze vorm.

5 **profecturientem:** nog een woord uit Agr.'s eigen koker. In ant. Latijn duidt de uitgang *-urire* van oudsher op een desideratief ww. (LHS I 557; II 298; het desideratieve aspect ging allengs teloor). In middeleeuws Latijn is een kenmerkend verschijnsel bij de vorming van neologismen, die veelal uit een soort van scheppings-drang en niet uit bittere noodzaak ontstaan, de duidelijke voorkeur voor verba de-nominativa (zoals *agricolare*, *captiuare*). (Deze informatie dank ik aan ongepubliceerd materiaal van prof.dr L.J. Engels.) Steekt Agr. de draak met deze middeleeuwse gewoonte door op eenzelfde manier dit ww. te vormen (en niet het ant. *proficisci*) te gebruiken? Gezien het vervolg van deze brief is dit zeer wel denkbaar.

6 ῥημάτων: de komediedichters Aristophanes (bijv. Ach. 444; 447; nu. 943) en Machon zijn de enige niet-laant. auteurs die dit woord gebruiken.

ρόγγον: 'een ademhaling'; uiterst zeldzaam en laat woord.

luminositatis: middeleeuws Latijn.

irradiantibus: laat-ant. Latijn.

profamina: *famen* is middeleeuws Latijn voor 'woord', 'taal'. Agr. neemt hier de door hem zojuist genoemde 'menigte geleerden' op de hak met hun middeleeuwse taalgebruik, dat zich onder meer kenmerkt door zijn rijkdom aan naamwoorden (z. bijv. IJsewijn 1981: 77-8).

exsculpam: vgl. SYMM. ep. 8,21,1; AMBR. ep. 68,1; z. AGR. ep. 8,7.

7 **Sed ... redeam:** z. ep. 4,21.

8 **grauioribus annis nidum:** vgl. PLIN. ep. 6,10,1 *hunc enim colere secessum atque etiam senectutis suae nidulum uocare consueuerat*; AUSON. Mos. 449. In beide gevallen wordt een landhuis bedoeld.

10 τὰ φίλων κοινά: z. ep. 22,16.

11 μεγαλοψυχία: *S* heeft hier κωσαλοχιχία, dat geen Grieks woord is noch is er een woord dat er ook maar in de verte op lijkt. De kopiist, die het Grieks niet beheers-te (wat niet alleen hier duidelijk is), moet (niet voor het eerst) in de fout zijn ge-gaan. Het lijkt mij zeer waarschijnlijk dat Agr. hier μεγαλοψυχία schreef. Dit is ant. een zeer gangbaar woord, dat dan het analoge μεγαλόφιλία uitlokt, een woord dat bij ant. auteurs niet voorkomt (en μεγαλόφιλος is zeer zeldzaam). Ook de wijze waarop de kopiist Griekse letters schreef maakt

deze fout voorstelbaar.

frontem - conteram: 'z'n schaamte verliezen': Otto 631; ERASM. adag. 1,8,47; z. ook Courtney ad IUV. 13,242 (een satire die Agr. kende: z. ep. 28,11; 36,11).